رادىئ فىش (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى)

جالالىدىن رۇمى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

رادىي فىش (سابىق سوۋېت گىتتىپاقى)

جالالىدىن رۇمى

ئۇزبېكچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ھاكىم مۇسا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

ئاپتوردىن 1
بىرىنچى باب نىجات 1
ئۆگزىدىكى بالا 1
خارەزمشاھ، ئۆلىمالار ۋە سوپىلار 7
بىشارەت 20
سەكرەش 25
كارۋان 32
ئىككىنچى باب باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش 36
كەچكى سۆھبەت 36
ئەسرارنامە 47
بىرىنچى شام 61
دارۇسسالام 72
راۋاب 80
بىرىنچى شامنىڭ ئاخىرى 94
ئورۇندالمىغان جازا 96
ئۈچىنچى باب گۆھەر 100
قوشۇن 100
گۈلخانلار 109
گۆھەر 118
ئىككىنچى شام 122

ئاپتوردىن

بۇ زور شېئىرىي مىراس يېزىپ قالدۇرغان شائىر ھەققىدە كى كىتاب. ئۇنىڭ جاھانغا مەشھۇر «مەسنەۋى» لىرى ئوتتۇز-بىرمىڭدىن ئوشۇق مىسرانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ «دىۋانى كەبىر» ى تەخمىنەن قىرىق تۆت مىڭ مىسرادىن ئىبارەت بو-لۇپ، ئۇنىڭغا ئىككى مىڭ يەتتە يۈز ئوچ غەزەل كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ پەلسەپىۋى ۋە لىرىك تۆتلۈك شېئىرلىرى، رۇبائىيلىرى تۆت مىڭ مىسرادىن ئاشىدۇ.

لېكىن شائىر ئۆزى قولىغا قەلەم ئېلىپ يازغىنىنىڭ ھەم-مىسى ئون سەككىزلا مىسرا، خالاس. قالغان يەتمىش توققۇز-مىڭ مىسرانىڭ تولىسى شېئىرىي پارچىلار بولۇپ، ئۇلار ئاتال-مىش شاگىرتلىرى تەرىپىدىن توپلىنىپ «كىتابۇل ئەسرار» غا كىرگۈزۈلگەن. مانا يەتتە ئەسىردىن بۇيان، بۇ ئەسەرلەر كىتاب-خانلار ۋە ئالىملىغۇچىلارغا زوق بېغىشلاپ، چوڭقۇر مەزمۇنى، ئاجايىپ تەسىرچانلىقى، پەۋقۇلئاددە ئاھاڭدارلىقى ۋە شېئىرىي شەكىللىرىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن ئىخلاسمەنلەرنى ھەيران قالدۇرماقتا.

شائىرنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرىدىن تاشقىرى، ئۇنىڭ نۇ-تۇقلار، سۆھبەتلەر توپلىمى ۋە كىشىلەرگە يازغان بىر يۈز قىرىق پارچە مەكتۇپى بىزگىچە يېتىپ كەلدى.

ئەنە شۇ كىتابلار سەھىپىسىدە، بىزنىڭ ئالدىمىزدا شەرق-نىڭ بۈيۈك دانىشمەنى، غەربتە يۇنانىستاندىن تارتىپ، جەنۇبتا ئىران ۋە ھىندىستانغا قەدەر سوزۇلغان جۇغراپىيىلىك رايوندا دىئالېكتىك پىكىر جاۋھەرلىرىنى ئومۇملاشتۇرغان ئاجايىپ ئەل-

لامەنىڭ قامىتى نامايان بولىدۇ.

شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئۆمۇر بويى دىنىي ئەقىدىلەر ئىستىب-
داتىغا قارشى تۇرۇپ، ئىنسان روھىي ئەركىنلىكىنى ھىمايە
قىلدى. ئەھلىسەلىپچىلەر يۈرۈشى ۋە فاناتىزم ھۆكۈم سۈرگەن
بىر دەۋردە، ئۇ ئىرقىي، تىل ۋە دىنىي مەزھەپلەرنىڭ قەتئىي-
نەزەر، ئىنسانلار باراۋەرلىكىنى تەشۋىق قىلدى.

شائىرنىڭ شېئىرلىرى، نەسىھەتلىرى ۋە سۆھبەتلىرىدە
شەھەر ئاھالىسى تۆۋەن تەبىقىلىرىنىڭ فېئودالىلىق تۈزۈمگە،
دىنىي ئېتىقادنىڭ دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالغانلىقىغا قارشى
نارازىلىقى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

بىراق كىتابخانلارنىڭ ئىختىيارىغا ھاۋالە قىلىنىۋاتقان بۇ
كىتاب شائىرنىڭ پەلسەپىسى ھەققىدىكى مونوگرافىيە، شۇنداقلا
ئۇنىڭ شېئىرلىرىغىلا بېغىشلانغان تەتقىقات بولماستىن، بەلكى
بىئوگرافىك رومانۇر.

شائىر ھايات چېغىدىلا ھەر خىل تەقىپ ۋە ھۇجۇملارغا
ئۇچرىغان، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى دىن ۋە شەرىئەتكە
زىت دەپ ئېلان قىلىشقانىدى. شائىرنىڭ خەلق ئارىسىدىكى
داڭقى ئۇنى جىسمانىي جازادىن ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن
ئۇنىڭ پىكىرلىرىنى شۇنداق جازادىن ساقلاپ قالالمىغان.

ئېنگىلس مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئوتتۇرا ئەسىر ئىلاھى-
يەتكە ئىدىيىنىڭ باشقا ھەممە شەكىللىرى: پەلسەپە، سىيا-
سەت، ئەخلاقىي تەرەپلەرنى قوشۇپ، ئۇلارنى ئاشۇنىڭ بۆلەكلە-
رىگە ئايلاندۇردى. ئاممىنىڭ ھېسسىياتى پەقەت دىنىي روھ
بىلەن سۇغىرىلدى، شۇڭا، ئاممىنىڭ ئۆز مەنپەئەتلىرىگە دىنىي
لىباسلار كىيگۈزۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە تەقدىم قىلىش زۆرۈر
ئىدى».

مۇتەئەسسىپ روھانىيلار شائىرنىڭ كۆز قاراشلىرىنىڭ دە-
نىي لىباسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى گۈمانسە-

تىك مەزمۇنلارنى دىنىي روھتا چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇشتى.

شائىر «ئىنسان قەلبى مۆجىزىسى» دىن باشقا مۆجىزىگە ئىشەنمەيتتى. لېكىن شائىرنىڭ ژاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ھاياتى ھەققىدە قەلەم تەۋرەتكۈچىلەر شائىرنى «مۆجىزىدار ئەۋلىيا» دەپ تەسۋىرلەشتى.

شائىر ئۆمۈر بويى تاشتەك قېتىپ قالغان دىنىي ئەقىدىلەر-گە، پىكىر ۋە تۇيغۇلارنى زەنجىر بىلەن باغلىغۇچى قائىدە - يوسۇنلارغا قارشى جەڭ قىلغانىدى. ئەمما شائىرنىڭ ژاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىش - ھەرىكىتى ۋە ئادەتلىرى، ئۇسۇللىرى، كىيىنىشلىرى ۋە شېئىرلىرى قەتئىي قائىدىلەرگە سىغمىدى، دىنىي مۇراسىملارنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلدى.

شائىر ھەممىدىن كۆپرەك قۇلچىلىقنى، مۇتەئەسسىپ كۆز-قاراشلارنى ياماق كۆرەتتى. ئۇنىڭ ژاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى شائىرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان دەرۋىشلىك يولىنى تۇتتى. بۇ گۈرۈھتىكىلەرمۇ باشقا دىنىي گۈرۈھلارغا ئوخشاش خىيالىي پىكىر ۋە تۇيغۇلارغا بوغۇلۇپ، ئەزگۈچىلەرگە خىزمەت قىلىپ، تاكى يېگىرمىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كېلىشتى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى يەتتە ئەسىردىن بېرى شائىرنىڭ شە-ئىرلىرىنىڭ ئىسيانكار ماھىيىتىنى، جاسارىتىنى، خۇداگۈيلۇق تەلقىنلىرى توپىسى بىلەن كۆمۈپ كەلدى.

بۇ كىتاب تارىخىي پاكىتلار ۋە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن دەلىللەرگە تايىنىپ، شائىرنىڭ ھاياتى، ئۇنىڭ مەنىۋى ئىزدە-نىشلىرى تارىخىنى تىكلەشنى كۆزلىگەن بىر ئۇرۇنۇشتۇر.

بۇ دەلىل - ئىسپاتلار ئارىسىدا شۈبھىسىزكى، كېيىنكى ئون يىل جەريانىدا تۈركىيە ۋە ئىراندا شائىرنىڭ مەكتۇپ ۋە سۆھبەتلىرى بىلەن قوشۇپ نەشر قىلىنغان ئىجادىي مىراسى بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

كېيىنكى ئون يىل ئىچىدە تۈركىيىدە قول يازما ھالىتىدە

ساقلىنىۋاتقان ئەسەرلەر رويخېتىمۇ نەشر قىلىندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە شائىرنىڭ ئاتىسى باھاۋىددىن ۋەلەد، ئۇستازى بۇرھانىدىن تېرمىزى، دوستى شەمسىددىن تەبرىزىلەرنىڭ سۆھبەتلىرى، شائىرنىڭ ئوغلى سۇلتان ۋەلەدنىڭ كىتابلىرى بار.

ئالاھىدە بىر گۇرۇھ قاتاردا ئەۋلىيا - ئەنبىيالار ھاياتىغا بېغىشلانغان ئەسەرلەرنى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن بۇرۇن، شائىر ۋاپاتىدىن ئەللىك يىل كېيىن شەيخ ئەھمەد ئەفلاكىي تەرىپىدىن يۇتۇلگەن «تۆھفەتۇل - ئارىفىن» كىتابىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىم. ئۇنىڭدا تەقۋادارلىق روھى بىلەن يۇغۇرۇلغان رىۋايەت ۋە ئەپسانىلەر بىلەن بىللە، شۇ دەۋردىكى تۇرمۇش ۋەقەلىرىگە دائىر تەپسىلاتلار بېرىلگەن، بۇ قىممەتلىك ماتېرىيال تەنقىدىي تەھلىلدىن ئۆتكۈزۈپ مۇھاكىمە قىلىندى.

كىتابتا كۆرسىتىلگەن شەخسلەر، ئۇلار مەيلى «تارىخىي سىمالار» بولسۇن ياكى پەقەت شائىرغا يېقىن كىشىلەر بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەققىي ئۆتكەن شەخسلەردۇر، تەسۋىرلەنگەن ئىشلارمۇ شۇ چاغدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەردۇر.

پەقەت قەھرىمانلار تەسۋىرى، ئۇلارنىڭ ھېس - تۇيغۇ ۋە خاراكتېرلىرى، ۋەقەلەرنىڭ يۈنىلىشى ۋە ئىزچىللىقىنى يېزىشتا، ئاپتور ئىنچىكىلەپ يىغقان پاكىتلىق ماتېرىياللىرىغا تايانىدى، رەسسام - تەسىرچى دەۋر روھى، مۇسەۋۇر ئۇسلۇبىنى[1] ئۆگىنىپ، ھازىرقى زامان پېنىنىڭ ئۇتۇقلىرىغا تايىنىپ، كۆزگە ئىلىنار - ئىلىنماس كىچىككىنە ئالامەتلەر ئاساسىدا قەدىمكى تەسۋىرنى تىكلىگىنىدەك، يېتىشسىز ئورۇنلىرىنى خىيال - تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن تولدۇردى.

ئاپتور يالغۇز قەھرىمان پىكرىنىڭ نەتىجىسىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ كۆرسىتىشكە ۋە قەھرىمانىنىڭ ئۆتـ

---

① شۇ دەۋر ئەدەبىياتىدىكى بىر خىل ئۇسلۇب - ت.

قىسىمى ئۆز مەكتۇپلىرى، شېئىرلىرى ۋە ئىچكى مونولوگلىرى. غەمنۇ تەۋەدۇر. ئۇلار شائىرنىڭ ئۆز مەكتۇپلىرى ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرىنىڭ شاھىدلىق ماتېرىياللىرى بىلەن ئىسپاتلانغان...

بۇ كىتاب ئۇستىدە يېگىرمە يىلچە ئىزدەنگەن ئاپتور، ئۆزىنىڭ ئۇنىڭ تەڭدىشى ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدى. بولۇپمۇ، جالالىدىن رۇمى — مۇكەممەل بىر گەۋدە، ئاپتورنىڭ كۆچى بولسا چەكلىك. پۈتۈنسۈرۈك شەرقشۇناسلار ئەۋلادىنىڭ ئەمگىكى مەدەت بەرمىگەن بولسا، ئۇنىڭ ئۇرۇنۇشلىرى زايا كېتەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تۈرك ئالىمى ئابدۇلقادىر گۈلپىنارلى، تېھران ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى بەدىئۇز زامان فۈرۇزەنفەر، بولۇپمۇ سوۋېت شەرقشۇناسلىرى ئى. ئې بېرتېلىس ۋە ب. ئا. گوردلېۋىسكىنىڭ نامىلىرىنى ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈش لازىم. ئاپتور ئۆزىنى ئۇلارنىڭ كۆپلىگەن شاگىرتلىرىنىڭ بىرى دەپ ھېسابلايدۇ.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى قول يازما ھالىتىدە ئوقۇپ بېرىپ، ئۆز مۇلاھىزە ۋە مەسلىھەتلىرى بىلەن يارىدەملەشكەن نى. سى. براگىنىسكىي، ئا. ئې. بېركېلىي ۋە ز. گ. ئوسمانوۋالارغا ئۆز تەشەككۈرلىرىنى ئىزھار قىلىدۇ.

بىرىنچى باب

نىجات

مېنىڭ قېشىمغا ئىشلىرىڭلارنى قويۇپ، ئىخلاسمەنلار بىلەن كېلىڭلار.

ئىبنى تەيمىيە

ئۆگزىدىكى بالا

قىشنىڭ قىزغۇچ قۇياشى ئولتۇرماقتا، ئۇنىڭغا قارىمۇقارشى تەرەپتىن بەلخ شەھىرىنىڭ ئەتراپىنى، شەپەق نۇرىغا پۈركەنگەن دەشتى - سەھرانى قاپلاپ شامال چىقىۋاتاتتى.

ئوشۇقىدىن ئاشىدىغان ئۇزۇن تون كىيىپ، كەڭ يەڭلىرىگە قوللىرىنى تىقىپ، جەينەكلىرىنى قامالاللاپ تۇتۇۋالغان جالالىدىن سامانلىق لايدا سۇۋالغان ئۆينىڭ توپتوز ئۆگزىسىدە تۇراتتى. ئۇ كۆزىنى ئۇزمەي پەسكە، خۇددى چۈمۈلىلەردەك مىغلىداپ يۈرگەن ئادەملەر ئېقىنىغا قاراپ تۇراتتى. دانىشمەنلەرنىڭ دېگىنىگە قارىغاندا، بۇ ئادەملەر ئىككى مىڭ يىلدىن بېرى مانا مۇشۇ يەردە ئۆمىلىشىپ يۈرۈشمەكتە ئىدى. بۇ شەھەرنى باسقۇنچىلار نەچچە قېتىم يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتتى، لېكىن بۇ شەھەر يەنىلا مانا مۇشۇنداق تۇرماقتا، تۇرلۇك تىلالار، شاۋقۇن - سۈرەنلەر بىلەن تولغان بۇ پاك ماكان يەنىلا مىغلىدىماقتا.

ئەمر قورغانى ھىندۇژان، بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن تۆت چاسا شەكىلدىكى قۇم سۆۋاق ئۆيلەر، ھاممام-لار، مەدرىسە - خانىقالارنىڭ گۈمبەزلىرى ئارىسىدا ھەيۋەتلىك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى، ئەمما مەسچىت جامەنىڭ مۇنارلىرى ئۇنىڭ-دىنمۇ ئېگىز بولۇپ ئاسمان قەرىگە بوي تارتقانىدى.

بەلخاپ دەريا-سىنىڭ بوتقا سۈيىگە تولغان قانال، ئېرىق - ئۆستەكلەر قويۇق دەل - دەرەخلىك باغلارنى ئارىلاپ ئېقىپ، يەر ئاستى سۇ يوللىرىغا كىرىپ كۆزدىن غايىب بولاتتى، يەنە قەلئە سېپىلىنىڭ سىرتىدا پەيدا بولۇپ، ئېرىقلاردا شىلدىرلاپ ئېقىپ، ئەتراپتىكى يېزا - قىشلاقلارنىڭ قىزغۇچ تۇپراقلىق يەرلىرىگە ھايات بەخش ئېتەتتى.

قۇش بازىرى تاكى قەلئە سېپىلىغىچە سوزۇلغان بولسىمۇ، خۇددى ئالمىقاندىكىدەك كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۇكانلار تاقىلىشقا باشلىغان، مۇھتەسىپ[1] ئۆز ئادەملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، سودا - تىجارەتنىڭ پەيغەمبەر قائىدە - يوسۇنى بويىچە قىلىنىشىنى تەكشۈرۈپ، رەستىمۇ رەستە ئايلىنىپ يۈرەتتى. ھەر خىل قو-رال - جابدۇق ياسايدىغان دۇكانلارنىڭ ئوچاقلىرىدىكى ئوتلىرىمۇ ئاستا - ئاستا ئۆچۈشكە باشلىدى. مىسكەرچىلىك، زەرگەرچىلىك، بۆشۈك ياسىغۇچىلار، ھارۋا ياسىغۇچىلار رەسـ-تىلىرىدىكى قۇلاقنى گاراڭ قىلىدىغان تاراق - تۇرۇقلارمۇ جىمىقتى. پىچاق چاقلىغۇچىلارنىڭ چاقىدىن چىقىدىغان يىلانغا ئوخشاش ۋىزىلدىغان ئاۋازلارمۇ بېسىقتى. ئۆزۈنغا سوزۇلغان جىمجىت كوچىنى ياقىلاپ بىر بۆلۈم ئاتلىق تۈرك ئەسكەرلىرى ئېتىنى ئوينىتىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار شەھەرنىڭ يەتتە دەرۋازـ-سىدىكى قاراۋۇللۇق ۋەزىپىسىنى باشقىلارغا تاپشۇرۇپ قايتىشىـ ۋاتقانىدى.

ئۆگزىدىكى بالا سوغۇقتىن شۇركۈنۈپ، دۇمبىسىنى شامالـ

---

① مۇھتەسىپ — بازار ئەرتىپى، تارازىلارنىڭ توغرىلىقىنى ئەكشۈرگۈچى - ت.

غا قارشى ئۆرۈدى. شەھەرنىڭ كۈل رەڭ خىشتىن ياسالغان شەرقىي نەۋباھار دەرۋازىسىنىڭ گۈمبەزلىرى پېتىۋاتقان قۇياش نىڭ شولىسىدا، خۇددى كۆيۈۋاتقاندەك يالقۇنجاپ كۆرۈنەتتى. بۈگۈن ئاتىسى جامە مەسچىتىدە بېشارەت بەرگەن دەھشەتلىك زەربىگە بىرىنچى بولۇپ ئاشۇ دەرۋازا يولۇقاتتى.

كېيىنكى ھەپتە ئاتىسىنىڭ قورۇ - جايى باھالىنىپ، ئانا سىنىڭ مېھرى ھەققىگە تەگكەن باغلار، ئۈزۈمزارلار سېتىلىدىغان بولغاچقا، ئۆيلىرىدىن ئادەملەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. ئىچكىرىكى ھويلىدا ئاتىسىنىڭ قېرى ئىنىكئانىسى نەسىبە خېنىم ئۇنىنى چىقارماي كۆز ياشلىرىنى ئىچىگە يۇتۇپ (ئاتىسى يىغلاشنى مەنئىي قىلغان) ئىش قىلىۋاتاتتى، گىلەملەر، ئورۇن - كۆرپىلەر، جاينامازلار يىغىشتۇرۇلۇپ، بىر - بىردىن بوپىلىنىۋاتاتتى، مىس جابدۇقلار، چاۋۇرلار، كوزىلار، لېگەن ۋە مەنقەللەر[1] يىغىشتۇرۇلماقتا ئىدى. ئاتىسىنىڭ شاگىرت ۋە مۇرىتلىرى سودىگەرلەر بىلەن سودىلىشىپ، كارۋان باشلىرى بىلەن كېلىشىشكە تىرىشاتتى. ئەنە شۇنداق تەشۋىش، ئالدىراش-چىلىقتا پەيغەمبەر ئەۋلادى سەئىدلەر ئورايدىغان كۆك سەللىنىڭ ئۇچى خۇددى دېڭىزنىڭ ئۇ تەرىپىدىن كېلىدىغان ئاجايىپ بىر قۇشنىڭ قانىتىغا ئوخشاش تىنىمسىز لەپىلدەپ تۇراتتى. بۇ ئاتىسىنىڭ خەلىپىسى — سەئىد بۇرھانىددىن بولۇپ، ئۇ سوقا يۇزى، ئېگىز، قاتما گەۋدىسى بىلەن ھەقىقەتەنمۇ بىر يىرتقۇچ قۇشنى ئەسلىتەتتى. ئۇ قانداقلا بولمىسۇن بىر ئىش قىلىدىغان، مۇقەددەس كىتابلارنى ئوقۇش، تىلاۋەت قىلىش، ئۇستاز-لىنىڭ پەندۇ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلاش ياكى ئۇنىڭ بالىلىرىغا ساۋاق بېرىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ھەقىقەتەن ئەستايىدىللىق بىلەن قىلاتتى.

كىتابلارنى ئاتىسىنىڭ ئۆزى تاللاۋاتاتتى: جىلد - جىلد

① كۆمۈر قاتارلىق يېقىلغۇلار يېقىلىدىغان قۇيما كۆچمە ئوچاق - ت.

ھەدىسلەر — پەيغەمبەرنىڭ ھاياتى، پەندۇ ھېكمەتلىرى، رىۋايەت-لەر، ئىسلام قانۇنلىرى، شەرئىەت بىلىمدارلىرىنىڭ ئىشلىرى، مۇتەئەببى، سەنائى، ئەتتارغا ئوخشاش شائىرلارنىڭ توپلاملىرى، غەززالىي، ئەل - خارەزمىگە ئوخشاش مەشھۇر ئالىملارنىڭ شىكەستە خەتتى[1] شەكلىدە يېزىلغان ئەسەرلىرى، بۇ يەر، يەنى خۇراساننىڭ ئانا شەھىرى بەلختە، ھىراتتا، خارەزم، سەمەرقەندلەردە، نىشاپۇر، تەبرىزلەردە، دەمەشقتە، نەجەپ، بەسرەلەردە، ئومۇمەن مەرىپەتلىك ئىسلام ئالىمىنىڭ ھەممە جايلىرىدا ياغاچ، ئۆچكە تېرىسىدىن تەييارلانغان خۇرۇم ياكى ھەل بېرىلگەن مۇقاۋىلار بىلەن مۇقاۋىلانغان، بەلخ ۋائىزلىرى[2] ۋە ئۆلىمالىرىنىڭ بىرنەچچە ئەۋلادىدىن بۇيان توپلانغان، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان تەسنىغاتلىرى[3] ئۇنىڭ قارامتۇل قولىنىڭ كەك ئالىقانلىرى ئارىسىدىن بىر خىل ئۆتۈۋاتاتتى.

سەئىد بۇرھانىددىن تاللىۋېلىنغان كىتابلارنى ئىككى قوللاپ، تەزىم - تەۋەززۇ بىلەن ئېلىپ، كۆلچەكلىك ھويلىغا توشۇپ، تىكمەت ئۈستىگە تىزاتتى. سەككىز قىرلىق كۆلچەك بويىدىكى مەجنۇنتال ئاستىدا كىتابلار ئاۋۋال كىگىز، كېيىن ئەيلەنگەن تېرىلەر بىلەن ئورىلىپ پۈختا تېڭىلدى. ئەمدى ئۇلارغا كېچىپ ئۆتىدىغان دەريا - ئېقىنلارنىڭ دولقۇنلىرى، بېسىپ ئۆتىدىغان تاغ ۋە چۆل - جەزىرىلەرنىڭ كۆيدۇرگۈچى يالقۇنلىرى تەسىر قىلالمايتتى. ھەربىرى پاختا تېپىدەك كېلىدىغان، ئەمما ئۇنىڭدىن ئۇچ ھەسسە ئېغىرراق كىتاب باغلاملىرى ئون تۆگىگە يېتىپ ئاشاتتى، لېكىن ئاتىسى يەنىلا كىتاب تاللاۋاتاتتى. . .

جالالىدىن ئاكىسى بىلەن سەئىدگە ئەگىشىپ كۆتۈپخانا ئە-

---

① ھەرپلىرى چېكىتسىز ۋە بىر - بىرىگە قىستاپ يېزىلغان ئەرەبچە خەت تۈرى - ت.

② ۋائىز — ۋەز - نەسىھەت ئېيتقۇچى - ت.

③ تەسنىغات — بۇ يەردە ئەسەرلەر مەنىسىدە.

شىكى ئالدىغا كېلىپ، ئاتىسىنىڭ كىتاب جازىسىدىكى بىر كى-
تاب ئالدىدا تىز چۆكۈپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇ كىتابنى
خۇددى قۇرئان سەھىپىلىرىنى ژاراقلىغاندەك ئاستا ژاراقلايتتى،
بارماقلىرى بىلەن سىلاپ - سىيپايتتى، بەدىنى بىلىنەر -
بىلىنمەس تىترەيتتى، لەۋلىرى ئۈنسىز قىمىرلايتتى، كۆزلىرى
بولسا تامغا قاراپ قادالغىنىچە تۇراتتى.

سەئىد بۇرھانىددىن ئۈستازىنىڭ بۇ ھالىنى ياخشى چۈشى-
نەتتى. چۈنكى ئېيتىلمىدىغان سۆزلەر ئاللىقاچان ئېيتىلىپ بو-
لۇنغان، «شاگىرت ئۈستازىغا ئايان بولغان ھەممە نەرسىنى بە-
لىپ بولدى. ئەمدى ھەق سۆزىنى مۇستەقىل ئېيتالايدۇ» دېگەن
مۆھۈرلۈك شاھادەتنامە نەچچە يىلدىن بېرى ئۇنىڭ ھۇجرىسىدا
ساقلاقلىق تۇراتتى. ئۇ يىراقتا تۇرۇپ، تۇم قارا سىياھ بىلەن
يېزىلغان خەتتى نەستەلىقنىڭ[1] خۇددى ئۇنچە تىزىقلىرىدەك ئە-
مىر - چىمىر قىلىپ تۇرغان قۇرلىرىنىڭ ئايرىم جايلىرىدىكى
ھۆرمەت مەنىسىدە قىزىل سىياھ بىلەن يېزىلغان سۆزلەرگە
قاراپ كىتابنى تونۇدى. ئۇ «شەيخ ژەلتەراش»[2] دېگەن نام ئالغان
ئەھمەد ئىبنى ئۆمەر ئەبۇل جانىپ نەجمىددىن كۆبرانىڭ قەلىمى
بىلەن يېزىلغان قۇرئاننىڭ تەپسىرى ئىدى.

كىتاب جازىسى ئالدىدا تىز چۆكۈپ ئولتۇرغان بۇ زور
قامەتلىك، ئۇلۇغۋار بوۋاي بىر چاغلاردا خارەزمگە بېرىپ، شەيخ
نەجمىددىن كۆبرانىڭ تۇرار جايىنى تاۋاپ قىلغان، ئۇنىڭغا مۇ-
رىتلىققا قول بېرىپ، ئۆزى كېيىن سەئىدكە بەرگەن شاھادەتنا-
مىسىدەك مۆھۈرلۈك ئىسپات ئېلىشقا ئېرىشكەنىدى. ئۇ ھازىر
پىرى مۇرشىددىن نەچچە يۈز كىلومېتىر يىراقلىقتا، ئۇنىڭ
كىتابى ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، شەيخ بىلەن غايىبانە خوش-

---

① خەت نۇسخىلىرىنىڭ بىر تۈرى - ت.
② ئەۋلىيالار ياقتۇرىدىغان شەيخ.

لىشىپ ئۇنىڭدىن ئۆزرە سوراۋاتاتتى. ئۇ نېمىشقا ئانا شەھىرىنى تاشلاپ كېتىشكە تۇتۇندى، شەيخ نەجمىددىن كۆبرا بولسا ھېچقا-
چان بۇنداق قىلمىغان بولار ئىدى.
ئۇستازى، مويسىپىت باھاۋىددىن ۋەلەدگە قاراپ سەئىدنىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى.
لېكىن ئاللادىن بۆلەك ھېچكىمنىڭ ئالدىدا تىز چۆكمەيدى-
غان ئاتىسىنىڭ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇشى جالالىددىنغا تەسىر قىلمە-
دى. ئۇ بۇ كۆنلەردە يىراق سەپەرنىڭ پەيزىنى سۈرۈپ، تېخى ئۆزى كۆرمىگەن مەملىكەتلەر، ئۆلكىلەر، شەھەرلەر، مەلتەنەت-
لىك جايلارنىڭ تاماشىلىرىنى كۆرۈش كويىدا بىر خىل خۇشال-
لىق، ھاياجان ئىچىدە يۈرەتتى.

ئون ئىككى ياشلىق بالا ھىجرانىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى تېخى بىلمەيتتى. ھازىر پەقەت ئۇنىڭدا ئاتا ماكانى بولغان قەدىردان ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدە ئاخىرقى قېتىم تۇرۇپ، شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەن شەھەرگە قاراپ، گېپىغا بىر نەرسە تىقىلىپ قالغان-
دەك بولدى. قۇلىقى تۇۋىدە ئاتىسىنىڭ جامە مەسچىتىنىڭ ئۇ-
چىدە گۈركىرىگەن غەزەپلىك ئاۋازى يەنە جاراڭلىدى:
ـــ ھەي، ۋەخشىنىڭ قازىسى، ھەي، پەخرىددىن رازىغا ئەگىشىپ، ھەق يولدىن ئازغان ئاسىيلار! ھەي، خارەزمشاھ مۇھەممەد! خەۋەردار بولغىنكى، پانىي دۇنيا جاھالىتى كۆزۈڭ-
نى كور قىلدى! ئۆزۈمچىلىكىڭ سېنى بېپەرۋالىق ۋە باشقىلار-
نى كۆزگە ئىلماسلىقىنىڭ قىلتىقىغا چۈشۈردى! بۇ قىلتىقلىرىڭ ئاخىر سېنى يامانلىق يولىغا جەزمەن ئېلىپ بارىدۇ. مانا، جاھالەت نەدىن كەلدى، بەزى ئۆلىمالاردىكى رەزىللىكلەر نەدىن پەيدا بولدى، پۇچەكلىك، ئىپلاس ھاۋايى - ھەۋەسلەر، كۆپرى - گۇمانخورلۇقلار نەدىن پەيدا بولدى! ساڭا ئىدراك يانتۇر، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز سەلتەنىتىڭدە ئۆزۈمچىلىك غادىيىپ

باش كۆتۈرگەن. ئەمما ئاتا - بوۋىلارنىڭ دېگىنىدەك: «ئۆزۈم-چىلىك ھۆكۈمران بولغان سەلتەنەت مەلئۇن سەلتەنەتتۇر!»

جۈمە نامىزىدا ئاتىسى توۋلاپ تۇرۇپ شۇنداق دەۋاتاتتى. خالايىق شەھەرنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ سۆزىنى قورقۇنچ ئىچىدە باشلىرىنى ساڭگىلاتقىنىچە ئاڭلىدى. شەرىئەت نامىدىن سۆز-لەپ، شەرىئەت نامىدا ھۆكۈم يۈرگۈزگەن، شاھنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن قازىيۇل قۇززات، سۇلتاننىڭ يېقىنى رازىنى دېيانەت-سىز دېيىش! بۇ ئازلىق قىلغاندەك، مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك ھۆكۈمدارلىرىدىن بىرى — خارەزمشاھنىمۇ قوشۇپ ھاقارەتلەش! ھېچكىمنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى.

خارەزمشاھ، ئۆلىمالار ۋە سوپىلار

ۋائىز بۇرھانىددىن ۋەلەدنىڭ «ئۆزۈمچىلىك روھى» نېمە-نى كۆزدە تۇتۇپ ئېيتىلمۇاتقانلىقى ھەممىگە ئايان ئىدى. خا-رەزمشاھ مۇھەممەد ئالدىراقسانلىق، نادانلارچە بىپەرۋالىقتا نام چىقارغانىدى. ئۆزىنى بارچە مۇسۇلمانلارنىڭ پاشپاناھى ۋە نىجاتكا-رى دەپ ئاتىغان بۇ پادىشاھ، بەلخ شەھىرىگە شۇنچىلىك باج - سېلىق سالغانىدىكى، ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھەرقانداق سېلىقلار بۇنىڭ ئالدىدا ئەرزىمەس بىر نەرسە بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ئۆزلۈكسىز ئۇرۇش - يۈرۈشلەرنى قىلىپ بىرمۇنچە مەملىكەتلەرنى بويسۇندۇرغان بولسىمۇ، ئەمما مەملىكەت ئىچىدە ھەر تۈرلۈك گۈرۈھ - تەپرىقىچىلەرنىڭ تالان - تاراجلىرىنى بېسىقتۇرالمىغانىدى.

بەلخ خەلقىنى سودا يوللىرى تۈگۈنىگە جايلاشقانىدى. چىن - ماچىندىن دەمەشىقە، مەككەئىي مۇكەررەمگە، مىسر-غا، ھىندىستاندىن رۇسلارنىڭ سوغۇق ئۆلكىلىرىگە، بۇخارا، سەمەرقەندلەردىن ۋىزانتىيە پادىشاھلىقىغا، ماھىر پەرەئلەر

يۇرتلىرىغا بارىدىغان يوللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يەردىن ئۆتەتتى. جەڭگە - جېدەللەر، يوللاردىكى بۇلاڭچىلىقلار، شاھ سارىيىدىكى كۆپرانىي مەنسەتلەر بەلخنىڭ ئىككى ئىقتىسادىي يىلتىزىغا — ھۈنەرۋەنلىك ۋە تىجارەت يىلتىزىغا پالتا چاپاتتى. ئۇزۇندىن بېرى ھۈنەرۋەنلەر جامەسى — ئەخىلەرنىڭ[1] يوشۇرۇن مەجلىسلىرىدە، سودىگەرلەرنىڭ كارۋان سارايلىرىدا ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئەمەلدارلار ئۈستىدىن شىكايەتلەر قىلىناتتى.

دىن پېشۋالىرىمۇ نارازى ئىدى. ھەر كۈنى بازار، مەھەللەلەر، مەسچىت، كوچىلاردا سەدىقە تىلەپ يۈرگەن تىلەمچىلەر، نىڭ خورجۇنلىرىغا پۇل كەمدىن - كەم چۈشەتتى. مەدرىسىلەردە ئىلمىي ئىلاھىيەت ۋە شەرىئەت قائىدىلىرىدىن دەرس بەرگۈچى ئۆلىمالارنىڭمۇ تاپاۋىتى كېمىيىپ، نەزىر - چىراغلار ئازلاپ كەتكەنىدى. شەھەر بايلىرىنىڭ ساخاۋىتى بىلەن كۈن كەچۈرۈپ كېلىۋاتقان خانىقادىكى ئەھلى - شەيخ، دەرۋىشلەرنىڭمۇ ئەھۋالى قىيىن ئىدى.

دەرۋەقە، ئۆلىمالار ئۈچۈن بىرلا يول، ئۇ بولسىمۇ شاھ خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش، تاپاۋىتى كۆپ قازىلىق مەنسىپىنى قولغا كىرگۈزۈش، سارايى ئۆلىماسىغا ئايلىنىپ، ھۆكۈمدارلارنىڭ ھەر خىل ئىشلىرىغا پەتىۋالار چىقىرىپ بېرىش يوللا بار ئىدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسلا ئۆز جېنىنى شەيتانغا سېتىشقا، ۋەخش قازىسىغا ئوخشاش پۇل ئۈچۈن مۇسۇلمانلار ئۈستىدىن بولۇشچە ھۆكۈم چىقىرىشقا ياكى يېقىندا ۋاپات بولغان پەخرىددىن رازىغا ئوخشاش پادىشاھنىڭ ئاشۇ ئەسكىلىكلىرىنى پەتىۋالار بىلەن پەردازلاشقا ماقۇل بولۇشۇۋەرمەيتتى. ئۆلىمالار كۆز يۇمۇپ - ئاچقۇچىلا تۇپراقتا ئايلىنىدىغان پانىي ئالەم ھۆ-

---

① ئەخىلەر — ھۈنەرۋەن، كاسىپلاردىن تەشكىللەنگەن تەرىقەتچىلەر مەزمۇنىدىكى ئۇيۇشما - مەزھەپ - ت.

كۆمدارلىرىنىڭ سەلتەنەتلىرىگە ئەمەس، بەلكى بىردىنبىر ۋە ئەبەدىي ئاللاغا خىزمەت قىلىشلىرى، شۇنىڭدەك ئاللانىڭ ھەقىقەت سۆزىنى ئۆلىمالارنىڭ ئاغزى ئارقىلىق ئىزھار قىلىشى لازىم ئىدى. بۇنى باھاۋىددىن ۋەلەد ئۆز تەجرىبىلىرى ئارقىلىق ياخشى چۈشەنگەنىدى. ئەسلىدە ئۇنىڭغا غايىبتىن بېشارەت بولغانىدى.

ماھى مۇھەررەم يەنى رامىزاندا كۈندۈزدىكى ھارغىنلىق، كېچىدىكى ئۇيقۇسىزلىقتىنمۇ، ئۇنى ئۇيقۇ باسقاندەك بولدى. كۆزى ئىلىنىپلا چۈش كۆردى. چۈشىدە گويا مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۇنى — باھاۋىددىن ۋەلەدنى بۇنىڭدىن كېيىن سۇلتانۇل ئۆلىما دەپ ئاتاشنى ئەمرىمەرۇپ قىلغانمىش. باھاۋىددىن ۋەلەد ئاجايىپ بىر تىترەك ئىچىدە كۆزلىرىدىن تارامىلاپ ياش تۆكۈپ ئويغاندى. شۇ كۈندىن باشلاپ چىقارغان پەتىۋالىرىنىڭ ئاستىغا «سۇلتانۇل ئۆلىما» دەپ ئىمزا قويىدىغان بولدى. پۈتۈن ئۆمرىنىڭ مەھسۇلاتى ھېسابلانغان «ماثارىپ» دېگەن كىتابىغىمۇ ئىسمىنى شۇنداق دەپ يازدى. بۇنىڭغا يا ۋەخىش قازىسى، يا زەينىدىن فەرازىي رازى ئەمەس ئىدى. گەرچە ئۆز تەقۋادارلىقى بىلەن مەشھۇر بولغان مويىسپىت مەرۋەزى ئۆزىگە بۇ ھەقتە غايىبتىن بېشارەت بولغانلىقى — چۈشىدە ئۇنىڭغا مۇنەۋۋەر بىر قامەت كۆرۈنۈپ، باھاۋىددىن ۋەلەدنى شۇنداق ئالىي ئۇنۋان بىلەن ئاتاشنى بۇيرۇغانلىقىنى ئېيتسىمۇ، دۇشمەنلەر تېخىمۇ ھەسەت قىلىپ، مەزكۇر ئۇنۋاننى باھاۋىددىنىنىڭ پەتىۋالىرى ۋەكىتابىدىن ئۆچۈرۈۋېتىشنى تەلەپ قىلىشاتتى. ئۇلارچە، ئۇ ئەلۋەتتە ئۇلۇغ ئۆلىما، ئەمما خۇراساندا مۇنداق ئۆلىمالار ئاز-مۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ ئەقلى خۇددى يېغىر قىرچاڭغۇ ئاتنىڭ كۆزىدەك يىراقنى كۆرمەسمىش؛ ھەقىقەتنىڭ روھىغا ئەمەس، ئۇنىڭ شەكلىگە ئېسىلىۋالغانمىش. كونا ئەقىدىلەرنى

ئىلمىي ئىرپان ئۇتۇقلىرىغا تايىنىپ، كۆز كۆرۈپ، قۇلاق ئاڭ-لىمىغان زامانلارغا سېلىشتۇرۇپ، چۈشەندۈرىدىغان ئەللامىلەر-نى ھاقارەت قىلارمىش. . .

«بىرلا ۋاقىتتا غايىبتىن ئىككى بېشارەت بولۇپ تۇرۇۋقلۇق-مۇ، بۇلار ئۇنىڭغا ئىشىنىشمىدى! بۇ نېمىدېگەن كۆپۈرلۈق، نېمىدېگەن رەزىللىك! يۇنان پەلسەپىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بۇ يېڭى تەرىقەتچىلەر پەقەت ئىلاھىي ئىقتىدارلا ئېنىق بىلەلە-مۇ، دەپ قارىلىپ كەلگەن ھەقىقەتنى تەپەككۇر كۆچىنىڭ يارد-ەمى بىلەن ئىسپاتلىماقچى بولۇشىدۇ. ئاللا يارالقان مەۋجۇدىيەت-لەرنىڭ مەنتىق يولى بىلەن ئېنىقلىنىشىغا ئىشەنمىسە بولامدۇ! ئۇلارنىڭ ھەممىسى (ۋەخش قازىسى قاتارلىقلار) مۇغەمبەرلىك بىلەن پەلسەپە سېتىپ، خارەزمشاھ مۇھەممەدنىڭ يامان ئىشلىرىنى ئاقلاش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھارام تامىقىنى يېيىشكەن - دە! . . .»

باھاۋەددىن ۋەلەد ئۆزىنىڭ ھەقىقەت يولىدا چىڭ تۇرغانلى-قىغا تولۇق ئىشەنگەن ھالدا شۇنداق دەپ ئويلايتتى.

ئېھتىمال، يەتتە ئەسىر كېيىن ياشاۋاتقان كىتابخان نېمە ئۈچۈن شۇنچىۋالا تالاش - تارتىش بولۇۋاتقانلىقىدىن كۈلۈپ، قەدىمكى بەلخ شەھىرىدىن چىققان ئۆلىما باھاۋەددىن ۋەلەدنى تازا بىر مۇتەئەسسىپ ئىكەن، دەپ ئويلاپ قالار. ھەئە، ئەلۋەتتە ئۇ ئۆز ئېتىقادىدا مۇتەئەسسىپ ئىدى ۋە يەتتە ئەسىردىن كېيىن ئاددىي بىر مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىمۇ، تېپىشماق تېپىش ھەققىدىكى تە-سەۋۋۇرلارنى ھەقىقەت دەپ بىلەتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇ زامان-نىڭ تەپەككۇرىغا مەنسۇپ ھەممە نەرسە — ئىلمىي نۇجۇم، خىمىيە، ئىلمىي ھەندەسە[1]، ھوقۇق، تارىخ، تىل ئىلمى، ئىبنى سىنانىڭ «ئەل - قانۇن»ى، ئەپلاتۇننىڭ غايىلىرى،

① گېئومېتىرىيە ئىلمى — ت.

تەركىدۇنيا سوپىلارنىڭ پەلسەپە نەزەرىيىلىرى ئۇنىڭغا ئايان بول-
مىسۇ، بىراق ئۇمۇ، كۆپلىگەن ئۆزىگە زامانداش ئالىملارغا
ئوخشاش، ئەقىل - ئىدراك (تەپەككۇر) ياشاشنىڭ ئەڭ مۇھىم
مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا، يېشىشكە ئاجىز، دېگەن ئەقىدىدە
ئەمەسمىكەن؟ چۈنكى شۇ دەۋرنىڭ تەپەككۇرى مەزكۇر مەسىلە-
لەرنى يېشىشكە ئاجىزلىق قىلاتتى.

ئۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلەشكەن ئۆلىمالار بولسا، بىرئاز باش-
قىچىرەك پىكىر قىلىشاتتى. ئۇلار ئەرەستوچىلارنىڭ تەسىرى
بويىچە مەنتىقىي دەلىللەرنى ئىشقا سالاتتى، شۇنىڭ بىلەن قې-
تىپ قالغان ئەقىدىلەرنى يېڭى تارىخىي شارائىتلارغا ماسلاشتۇ-
رۇپ، ئاخىر تەپەككۇرنى ئاشۇ ئەقىدىلەر زەنجىرىدىن ئازاد قە-
لىش يولىدا يېڭى بىر قەدەم باسماقتا ئىدى. ئەمما ئۇلار قولغا
ئالغان ئاشۇ كىچىككىنە چەكلەنگەن ئازادلىق، دەسلەپكى چاغلار-
دا زۇلۇمنىڭ يەنمۇ كۈچىيىشىگە، ئەقىدىلەردىن قۇتۇلغان ئىس-
تىبداتلىقنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشىگە خىزمەت قىلاتتى.

ئاممىنىڭ ئازاد بولۇش يولى تەپەككۇرنىڭ ئازاد بولۇش
يولى بىلەن ئوخشىمايتتى. ف. ئېنگېلسنىڭ تەبىرىچە، خەلق
ئاممىسى كۆپىنچە ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇھىم تۇرمۇش تەلەپلىرىگە
جۇلۇقى چىققان ئىلاھىي لىباسلار كىيگۈزىدۇ.

ئەركىن پىكىر مەھسۇلىدىن كۆپ ھاللاردا ئەزگۈچىلەر
ھەمىدىن بۇرۇن بىرىنچى بولۇپ بەھرىمەن بولىدۇ.

پەقەت ئىلگىرىلەش ئارزۇسى، مۇتەئەسسىپلىك ئەمەس،
شەھەرلىكلەرنىڭ ياردىمى، پۇقرالار بىلەن بىر سەپتىكى روھا-
نىيلارنىڭ مەدەتلىرىنى جانلىق ھېس قىلىپ تۇرۇش ئارقىلىق
باھاۋىددىن ۋەلەد ئۆزىنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكىگە بولغان ئىشەنچە-
نى ئاشۇراتتى، ئىشەنچىسىگە ئىشەنچ قوشاتتى. بۇ ئارىلىقتا
تەكەببۇرلۇق بىلەن ئۆزىنى «خۇدانىڭ يەردىكى سايىسى» دەپ

ئاتاپ، ئۇ سۆزلەرنى پادىشاھلىق مۆھۈرىگە ئويدۇرۇپ يازدۇر-
غان خارەزمشاھ مۇھەممەد، شەيخلەرنىڭ بىر دەككىسىنى بېرىپ
قويماقچى بولدى. شەيخلەر ئۆزلىرىنىڭ پۇقرالار ئىچىدىكى نو-
پۇزىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ باشباشتاق ھاكىمىيىتىنى چەكلەش-
كە ئۇرۇناتتى. خارەزمشاھنىڭ قەھر - غەزىپى مەشھۇر سوپى
ۋە شائىر شەيخ مەجدىددىن باغدادىنىڭ بېشىغا ياغدى.

باھاۋىددىن بىلەن باغدادى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت
ئاكا - ئىنىدىنمۇ يېقىن ئىدى. ئۇلار ئۇستازى مەشھۇر شەيخ
نەجمىددىن كۆبرا خانىقاسىغا بىر قېتىم بېرىپ، ئۇنىڭغا ئىقتىدا
قىلىشقانىدى. شەيخ ئۇلارنىڭ كۆڭۈل دەپتىرىدىن، تۇرمۇش
تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن، چۈشىنىكسىز خەتلەرنى سېرىپ -
سۈپۈرۈپ ئۆچۈرگەن. كېيىن سەمەرقەند قەغىزىدەك تازا يۈرەك-
لىرىگە ئۆزىنىڭ سىزىقلىرىنى يازغان. ھەق يولىدىن ئۇلارنى
ھېچقانداق نەرسە ئاينىتىۋەتمەسلىكى ئۈچۈن ئىرادىلىرىنى پىدا-
ئىيلىق سىناقلىرى ۋە جاسارەت يالقۇنىدا قايتا تاۋلىغان. ئۇلار
ئاۋۇال قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدىلا باشقىلارغا باشلامچىلىق قە-
لىش ھوقۇقى — ئىجازەت ئېلىشقا ئېرىشتى.

بىراق ئۇلارنىڭ كۆزقاراش، تەبىئەتلىرىدە پەرق بار ئىدى.
شۇڭا، شەيخ ئۇلارنى باشقا - باشقا يول بىلەن باشلىدى. باھاۋىد-
دىننىڭ قىزىققانلىقى قاتتىق قوللۇق بىلەن چەكلەنگەچكە، ئۇ
ئىزىغا چۈشتى. بۇ خىسلەتلەر كەڭ بىلىملەر بىلەن قوشۇلغاچ-
قا، ئۇ يالغۇز سوپىلا ئەمەس، شەرىئەت بىلىمدانى، ھالال -
ھارامليق مەسىلىلىرىدە دادىل مۇنازىرىلەشكۈچى زامان ئەللامە-
سى بولۇپ تونۇلدى.

باغدادى بولسا، ئۆز ھېسسىياتىغا كۆمۈلۈپ، ئۆز قىزغىنە-
لىقىنىڭ ئاخىرقى چېكىگە، ئۆزىنى يوقىتىش ھالىتىگە چۈ-
شۈپ، سوپىلىقتا شائىرلىق يولىنى تاللىدى.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، خۇراساندا دەسلەپكى سوپى ئەسلى

ئەرەب، مۇھەممەد خارەزمشاھدىن تۆت يۈز يىل بۇرۇن بەلختە ھاكىم بولغان شاراپەتلىك شاھ ئىبراھىم ئىبنى ئەدھەم ئىكەن.

شاھ بىر كۈنى شىكارغا چىقىپ، بىر قۇلانئاق ئىزىغا چۈشكەنمىش. ئوقيايىدىن ئېتىلغان ئوق ئۇنىڭغا تەگكەچكە، پادىشاھ ئولجىغا قاراپ ئاتنى چاپتۇرۇپ بېرىپتۇ. شۇ چاغ قۇلان خۇددى ئادەمدەك زۇۋانغا كىرىپ: «ھەي شاھ، سەن ھىمايىسىز ھايۋانلارنى قىرغىن قىلىش ئۈچۈنلا تۇرەلگەنمىدىڭ؟» دەپتۇ. شاھ خىجالەت بوپتۇ. ئۇردىسىغا قايتىپ كېلىپ، كېچىچە تائەت ـ ئىبادەت قىپتۇ. ئەتىگىنى قارىسا، ئوردىنىڭ ئۆگزىسىدە بىر بەدەۋى چوپان يۇرگۈدەك. پادىشاھ ئۇنى تۇتۇپ كېلىشكە ساقچىلارنى ئەۋەتىپتۇ، ئۇلار چوپاننى تۇتۇپ كەپتۇ. شاھ ئىبراھىم ئۇنىڭدىن: «مېنىڭ سارىيىمنىڭ ئۆگزىسىدە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟» دەپ سوراپتۇ. بەدەۋى: «تۆگەمنى يوقىتىپ قويدۇم، شۇنى ئىزدەپ يۈرىمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. تۇنۇگۈنكى ئاجايىپ ھادىسىنى ئېسىگە ئېلىپ، شاھ غەزىپىنى بېسىپ، يەنە ئۇنىڭدىن: «سەھرادا يوقالغان تۆگىنى ئوردا سارايلىرىنىڭ ئۆگزىسىدىن ئىزدەش ھاماقەتلىك ئەمەسمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. چوپان: «تەختتە ئولتۇرۇپ، تەڭرىنى ئىزدەش ئۇنىڭدىنمۇ ھاماقەتلىكرەكقۇ؟» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن شاھ جەندە كىيىپ، ئىككىنچى كۈنىلا سارايىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىپتۇ. قەلەندەر بولۇپ تەرىقەت ـ تەقۋادارلىق يولىنى تۇتۇپ، ئۆمرىنى تائەت ـ ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇ ھەر كۈنى چۆلدە تىكەن چېپىپ ئۇنى بازارغا ئەكىرىپ سېتىپ كۈن كەچۈرۈپتۇ. ئەنە شۇ شاھ ئىبراھىم، شەيخۇل ئەزەم ئىبراھىم بەلخىكە ئايلىنىپ، كېيىنرەك تەسەۋۋۇپ[1] دەپ نام ئالغان تەرىقەتكە ئاساس سالغانىكەن.

---

① ھەربىي تەبىئىي ئالىمىمىز، ئىلاھىي كۆچلەرگە، ئادەملەرنىڭ ئىلاھ بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىلىشىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغان دىنىي ئېتىقاد، مىستىكا ـ ت.

بەلختە ھەقىقەتەن ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەد شاھ دېگەن بىر ئادەم دۇنياغا تۆرىلىپ، ئۇمۇر سۈرگەنلىكىنىمۇ بىلمەيمىز. ئىلىم - پەنگە مەلۇم بولغىنى شۇكى، ئىسلام ئېتىقادىدا پەيدا بولغان تەرىكىدۇنياچىلىق ھەرىكىتى شەھەر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش ئەھۋالىدىن نارازىلىقى، ئۇلارنىڭ ھاياتىنى روھانىيلار، يۇقىرى تەبىقىلەر ۋە دۆلەت مەنپەئىتىگە يەم قىلغۇچى فېئودالىلىق تۈزۈمىنىڭ زۇلۇم - ئاسارەتلىرىگە بولغان نارازىلىقى تۇپەيلىدىن راۋاجلانغان. بۇ نارازىلىق، پۈتۈن مۇسۇلمانلارنى ئاكا - ئۇكا دەپ ئېلان قىلغان ئىسلام پەتىۋا - پەرمانلىرى بىلەن ۋە يەنە خۇددى شۇ دىن نامى بىلەن ئىش قىلىدىغان، مەنپەئەتپەرەس روھانىيلارنىڭ پەتىۋاسىغا تايانغۇچى ھۆكۈمدارلار زوراۋانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر تۇپەيلىدىن بارغانچە چوڭقۇرلىماقتا ئىدى. بۇ نەرسە ئىبراھىم بەلخى ھەققىدىكى رىۋايەتتىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ: جانىۋارلارنىڭ ئادەمگە ئوخشاش سۆزلىشى، تەنسىز، جىنسىسىز روھلار بىلەن بولغان سۆھبىتى ئىنسان روھىنىڭ ئېستېتىك ئەكس سادالىرىدۇر.

ئۆز ئەتراپىدىكى ۋەقەلىكنى ئادالەت قانۇنلىرى ئارقىلىق ئۆزگەرتىشكە قادىر كۈچلەرنى كۆرەلمىگەن مۇسۇلمان تەرىقەتچىلىرى ئەرەبلەر «سۇف» دەپ ئاتايدىغان، قوپال توقۇلغان پالازلاردىن جەندى كىيىپ، دەشتۇ سەھرالارغا چىقىپ كېتەتتى ياكى ئۆيلىرىگە بېكىنىپ ئولتۇرۇپ، ئىنسان تەبىئىتى ۋە تەڭرى ماھىيىتى ئۈستىدە پىكىر - خىيال قىلىشاتتى. ئۇلارنى كىيىملىرىگە قاراپ قەلەندەر - سوپىلار دەپ ئاتىشاتتى. ئۇلار قۇرئاندىكى ھالال ۋە ھارام چۈشەنچىلىرىدىن پايدىلىنىپ، مەخسۇس ئەخلاقىي تەلىمات يارىتىشتى. ئۇلارچە ھۆكۈمرانلارغا تېگىشلىك ھەر خىل ماددىي نېمەتلەر شەك - شۈبھىسىز ھارام سانىلاتتى. چۈنكى ئۇ، زوراۋانلىق ۋاستىسى بىلەن قولغا كەلگەن، دەپ قارىلاتتى. ھەتتا تەقۋادار بىر كىشى، پادىشاھقا

قاراڭۇل بولۇپ خىزمەت قىلغۇچى قوشتىسىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ دانلىغانلىقى ئۈچۈن ئۆز توخۇسىنىمۇ هارام سانايتتى. هەددىدىن ئاشقان تەقۋادارلار باشقىلارنىڭ ئەمگەك تەرى سىڭگەن لىكى ئۈچۈن، خەير - سەدىقە ئېلىشتىنمۇ هەزەر قىلاتتى. پەقەت چۆلدىكى تىكەن بىلەن بۇلاقتىكى سۇلا بۇلاردىن خالىي سانىلاتتى. چۈنكى ئۇلار هېچكىمگە مەنسۇپ ئەمەس، ئۇنى ئۆز-لىرى توشۇپ ياكى يىغىپ ئەكەلگەچكە، ئۇنىڭغا هېچكىمنىڭ هەققى سىڭمىگەن بولىدۇ. بۇنىڭغا زوراۋانلىق ۋە ئادالەتسىزلىك ئارىلاشمىغان بولىدۇ، دەپ قارىلاتتى.

«ئۆزىنى بىلگەن خۇدانىمۇ بىلىدۇ» دېگەن مەشھۇر هەدىس-نى ئۆز ئىختىيارىچە شەرھلىگەن سوپىلار ئىچكى، مەنىۋى تۇر-مۇشنى ئۈيۇشتۇرۇپ، شۇ يول بىلەن «سائادەت» كە يېتىشنىڭ پۈتۈن - سۈرۈك تەرتىپلىرىنى ئىشلەپ چىقىشتى. ئۇلار ئىشق - مۇھەببەتنى مەدھىيىلەيدىغان شېئىرىيەتنىمۇ يارىتتى. ئۇ ئەسەرلەر شۇنىڭدىن بۇيان جاهان ئەدەبىياتىغا ئۆز تەسىرىنى كۈرسىتىپ كەلمەكتە.

سۇلتانۇل ئۆلىما دەۋرىگە كەلگەندە سوپىلارنىڭ هەرىكىتى كۈپ ئەسىرلىك يولنى بېسىپ ئۆتكەن، مۇنتىزىم بىر كۈچكە ئايلانغانىدى. سوپىلار روهانىيلارنىڭ شەخسىنىڭ مەنىۋى هاياتى-نى دۆلەت رەسمىي يوسۇنلىرىنىڭ مۇرەككەپ قائىدىلىرىگە بوي-سۇندۇرۇشىغا قارشى چىقىپ، خۇدا بىلەن بولىدىغان مۇناسى-ۋەتنى هەركىمنىڭ ئۆز شەخسىي ئىشى دەپ ئېلان قىلىشاتتى.

نارازىلىقنىڭ دىنىي مىستىكىسى تەسەۋۋۇپنىڭ مۇسۇلمان فېئودالىزمى مۇهىتىدا ياشاپ قېلىشىغا يارىدەم بەردى، ئەمما بۇ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئاينىپ هۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتى يولىدا ئىنسان روهىنى بوغۇش ۋاستىسىگە ئايلىنى-شىغىمۇ سەۋەب بولدى.

ئاۋۋالقى تەرىقەتچىلەر هۆكۈمرانلاردىن بىر بۇردا نانمۇ ئال-

مايتتى، لېكىن ھۆكۈمرانلارغا مەسلىھەت بېرىشنى ئۆزلىرىگە پەرز دەپ بىلىشەتتى. ئاشۇلارغا ئوخشاش، شەيخ مەجدىددىن باغدادى ئۆمرىنى مۇھەممەد خارەزمشاھقا مەسلىھەت بېرىشكە سەرپ قىلدى.

خارەزمشاھقا قارشى تۇرالمغۇدەك بىردىنبىر كۈچ، ئۇنىڭ خىللانغان تۇرك قوشۇنى ئىدى. كۆچمەن تۇرك بېگىنىڭ قىزى، خارەزمشاھنىڭ ئائىلىسى، ئەقىللىق ۋە قەتئىي نىيەتلىك تۇركان خاتۇن مەخسۇس بىر گۇرۇھقا باشچىلىق قىلاتتى، مۇشۇ گۇرۇھ ئىمتىيازلىق تۇرك ھەربىيلىرىنىڭ پايدىسى ئۈچۈن خارەزمشاھ ھاكىمىيىتىنى تىزگىنلەشكە ئىنتىلەتتى. ئوغلى ئۇرۇش سەپىرىدىكى چاغلاردا، خارەزمدە ھۆكۈمدار بولۇپ قالىدىغان تۇركان خاتۇن مەجدىددىننىڭ ئەۋلىيالىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى سارايغا تەكلىپ قىلدى. مەجدىددىننىڭ شېئىرلىرىدىكى ئەقىل ۋە ئېھتىراس ئۇنى قاتتىق تەسىرلەندۈردى. تۇركان خاتۇن شائىرنى ئۆزىگە پىر - ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنى خانىقاسىدىكى يىغىنلارغا قاتناشتۇرىدىغان بولدى.

مەجدىددىن سارايدا بەزى - بەزىدە كۆرۈنۈپ قالاتتى. ئۇ تۇركان خاتۇن بىلەن يارانقۇچى ئاللاغا سىغىنىش يوللىرى توغرىسىدا سۆھبەتلىشەتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن، باشقىلارغا زۇلۇم قىلماسلىق، ھەق ئالدىدا ئىجالەتچىلىككە سالىدىغان ئىشلاردىن يىراق بولۇش، «نېمىكى قىلمىغىن، پەرۋەردىگار ھازىرو نازىر» دېگەن ھېكمەتنى ئېسىدە تۇتۇش لازىملىقىنى قايتا - قايتا تەكىتلەيتتى. يىغىپ ئېيتقاندا، تۇركان خاتۇننى تەقۋادارلىق يولىغا باشلاپ، شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ ئوغلىغىمۇ ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزۈشكە ئۇمىد باغلىغانىدى.

ساراي جاسۇسلار بىلەن تولغانىدى. ئۇلار خۇداگۈيلۇق بىلەن ئۆتىدىغان ئۇنداق سۆھبەتلەردىن بىرى ھەققىدە شاھقا خەۋەر يەتكۈزۈپ، شەيخنىڭ شېئىرلىرىدىكى مۇھەببەت تەڭرىگە ئە-

مەس، ئەۋرە - چەۋرىلىك بولغان تۈركان خاتۇنغا بېغىشلانغان دەپ تۇھمەت چاپلاشتى.

خارەزمشاھ مۇھەممەد، ئۇ شەيخنى قەتل قىلىشقا بۇيرۇدى. مەجبۇرىيەتتىن باغدادنىڭ بېشىنى كېسىپ، جەسىتىنى جەھۇن دەرياسىغا تاشلىدى.

روھانىيلارنىڭ شۇنداق ئەدەبسىزلىكى بەرگەن شاھ ئەمدى پەيغەمبەر نائىبى، بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ دانا سەردارى خەلىپە ھاكىمىيىتىگە تېگىشكە قارار قىلدى. ئۇ يالغۇز خۇراسانلىقلار بەلخ، مەۋر، نىشاپۇر ۋە باشقا شەھەرلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى خەلىپىلىك پايتەختى باغدادى شەرىپىنىڭ ھەممە مەسچىتلىرىدىمۇ ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئەلچىلەر ئەۋەتتى. بۇ ــ خەلىپە ناسىرنى خارەزمشاھ پايدىسىغا ئۆز ھاكىمىيىتىدىن ۋاز كەچسۇن دېگىنى ئىدى. ئەمما خارەزمشاھ باشقا مۇسۇلمان ھۆكۈمدارلىرىغا ئوخشاش خەلىپىنىڭ قول ئاستىغا قارام سانىلاتتى. باغدادتا خارەزمشاھنىڭ بۇ تەلىپى قەتئىي رەت قىلىندى. ئۇ چاغدا مۇھەممەد ئۆز تەۋەلىكىنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىنى يىغىپ، پۈتۈن ئۆمرىنى دىنىي ئىسلام يولىدا، جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆتكۈزگەن پادىشاھ، ئۇنىڭغا قارشىلىق قىلىۋاتقان پىتنىخور خەلىپىنى شەرىئەت نامىدىن تۇپتىن يوق قىلىشقا ھەقلىقتۇر، دېگەن پەتىۋانى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئۆلىمالار باغدادنىڭ قىسمىتىنى ئەسلەپ، چۈشىنى چۈشىگا چۈشلەپ بولماسمۇ شۇنداق بىر پەتىۋا بېرىشكە مەجبۇر بولۇشتى. ئۇ، ئەمدى شاھ خەلىپىگە قارشى يۈرۈش قىلىشقا بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى.

1217 - يىلى قىشتا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئىنتايىن قاتتىق سوغۇق بولدى. باغدادقا ئەۋەتىلگەن خارەزمشاھ قوشۇنلىرى كوردىستان تاغلىرىدا قار - بوراندا قالدى. يالاڭ

كېيىنگەن مىڭلاپ ئەسكەرلەر توڭلاپ ئۆلدى. ئۇنىڭدىن ئامان قالغانلارنى كوردلار قىرىپ تاشلىدى. شاھ تەرىپىدىن جەڭ مەيدانىغا ئەۋەتىلگەن پۈتۈن - سۈرۈك قوشۇندىن بار - يوقى قىرىق - ئەللىك نەپىرىلا قايتىپ كېلەلىدى.

شاھنىڭ ئابرۇيىغا قاتتىق تەسىر يەتتى، لېكىن ئۇ بەربىر ھوشىنى تاپمىدى.

كېيىنكى يىلى يازدا خارەزمشاھ تەۋەلىكىنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا جايلاشقان ئوترار شەھرىگە چىڭگىزخاننىڭ سودا كارۋىنى كەلدى. بۇ كارۋاندا تۆت سودىگەر باشچىلىقىدىكى تۆت يۈز ئەللىك كىشى بار بولۇپ، ھەممىسى مۇسۇلمانلار ئىدى. بەش يۈزگە يېقىن تۆگىگە ئىپار، قۇندۇز ۋە تېرىلىرى، سەدەپ ۋە نېفرىت تاشلىرى[1]، شۇنىڭدەك يېقىندا چىڭگىزخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان جۇڭگودىن ئولجا ئېلىنغان ئالتۇن - كۈمۈش ۋە يىپەك ماللار ئارتىلغانىدى. چىڭگىزخان نامىدىن ئۆزئارا تىنچلىق كېلىشىمى بىلەن تىجارەت قىلىش تەلىپىنى خارەزمشاھقا ئەكەلگەن بۇ ئەلچىلەردىن باشلاپ، ئۆزئارا كۆپلەپ سودا كارۋانلىرىنىڭ كېلىشى، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ياخشى قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى باشلاپ بېرىشى مۇمكىن ئىدى.

لېكىن، تەكەببۇرلۇق ھەۋىسىگە چۈشكەن مۇھەممەد سودىگەرلەرنى جاسۇسلار سۈپىتىدە قولغا ئېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ تۆت يۈز ئەللىك كىشى بىر كېچىدە ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى ئوترار ھاكىمى تەرىپىدىن شاھقا ئەۋەتىپ بېرىلدى. شاھ ئۇلارنى بۇخارا ۋە سەمەرقەند سودىگەرلىرىگە يۇقىرى باھادا سېتىپ، پۇلىنى ئۆزى ئالدى. پۈتۈن - سۈرۈك

---

① تەبىئەتتە كۆپىنچە ئاق پاكى بېشىل رەڭدە ئۇچرايدىغان مەنبەرال مادىدا - ت.

بۇ سودا كارۋىنىدىن پەقەت بىرلا تۆگە باققۇچى قېچىپ قۇتۇل-
دى. بۇ دەھشەتلىك خەۋەرنى چىڭگىزخانغا ئاشۇ تۆگىچى يەتكۈز-
دى.

موڭغۇللار ھۆكۈمدارى غەزەپكە چىدىماي، ھاكىم —
ھەممىگە ھاكىم، دېگەن ئەقىدىگە ئەمەل قىلىپ، خارەزمشاھقا
يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ، قىلغان ئەسكىلىكى ئۈچۈن
ئۈنىڭغا تەنە - دەشنامىلار قىلىش بىلەن بىرگە، قىرغىن، قاتا-
ھەت سەۋەبچىسى — ئوترار ھاكىمىنى تۈتۈپ بېرىشنى تەلەپ
قىلدى.

لېكىن شاھ ئەلچىلەرنىڭ باشلىقىنى ئۆلتۈرگە بۇيرۇپ،
قالغان ئىككىسىنىڭ ساقىلىنى كېسىپ قوغلىۋەتتى.

ئارقىمۇئارقا ئۈچ قېتىملىق كۈپۈرلۈك — شەيخىنىڭ ئۆل-
تۈرۈلۈشى، خەلىپىگە ھۇجۇم قىلىپ قوشۇن ماڭغۇزۇش، ئا-
خىرىدا مۇسۇلمان سودىگەرلىرىنى ئۆلتۈرۈش مەملىكەتتىكى
ھەممە تەبىقىلەرنى — روھانىيلار، سىپاھلار، سودىگەر ۋە
ھۈنەرۋەنلەرنىڭ نارازىلىقىنى چېكىگە يەتكۈزدى. شەيخ مەجدىد-
دىننىڭ ئۆلۈمى بىلەن خەلىپىگە قارشى مەجبۇرىي پەتىۋا چىقار-
غۇزغانلىق ئەلىمىدىن تېخىچە كۆڭلىدىكى غۇمنى چىقىرالمايۋاتە-
قان ئۆلىما ۋە شەيخلەر، ئۈنىڭغا ئىلاھىي جازانىڭ مۇقەررەر
بولىدىغانلىقى ھەققىدە ھەر خىل كارامەت سۆزلىرىنى قىلىشقا
باشلىدى.

خارەزمشاھ ھەممىلا يەرگە ئۆزىنىڭ جاسۇسلىرىنى ئورۇن-
لاشتۇردى، تىڭتىڭچىلار، خۇپىيانە ھەرىكەت قىلغۇچىلار، ئالا-
قىچىلەر ھەر قەدەمدە ئۈنىڭ خىزمىتىگە تەييار تۇراتتى. لې-
كىن، ۋەقەلەردىن خەۋەر تېپىشتا ماشايىخلارمۇ ئۈنىڭدىن قې-
لىشمايتتى. ھەتتا ئۆلاردىن ئۈستۈنمۇ تۇراتتى: ئىلمۇ ئىرپان
ۋە تىرىكچىلىك كويىدا تېنەپ، دۇنيا كەزگەن مىڭلىغان قەلەن-

دەرلەرگە خانىقالارنىڭ ئىشىكى ھەمىشە ئوچۇق ئىدى.

ئايىرىم - ئايرىم جايلارغا ئورۇنلاشقان ھۈنەرۋەن ئۇستىلار، سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى ئاۋۋال ئۆزلىرىنىڭ پىر ئۇستازلىرىغا يەتكۈزۈشنى پەرزى ئەيىن[1] دەپ بىلىشەتتى.

ئوتراردىكى جىنايەت، ئەلچىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنىڭ ئاقىۋىتى — بىر ئۇرۇش بولىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتەتتى. چىڭگىزخاننىڭ تۆمۈردەك ئىرادىسى بىلەن مىسلى كۆرۈلمىگەن كۈچ - قۇدرەت بولۇپ ئۇيۇشقان، جۇڭگونى بويسۇندۇرغان ھېسابسىز كۆپ كۆچمەن گۈرۈھلىرى بىلەن بولىدىغان بۇ ئۇرۇشتا خارەزمشاھ ۋە ئۇنىڭ دۆلىتى ھالاكەتكە يۈزلىنىشى مۇقەررەر ئىدى.

پېشارەت

ئاشۇ 1219 - يىلىنىڭ قىش كۈنى، شامالدا دۈگدىيىپ، قەدىردان ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدە، شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەن نەۋبا-ھار دەرۋازىسى تەرەپكە تىكىلىپ تۇرغان بالىنىڭ ئېھتىمال بۇ ئىشلاردىن خەۋىرى يوق ئىدى. ئەمما، ئۇنىڭ قۇلىقىنىڭ تۈۋىدە ئاتىسى — ۋائىز ۋە ئۆلىما باھاۋىددىن ۋەلەدنىڭ مەسچىت جامەنىڭ گۈمبەزلىرىدە قۇدرەتلىك ئىلاھنىڭ نىداسىدەك گۈمبۈرلەپ ئەكس سادا بېرىۋاتقان ئاۋازى ياڭرايتتى:

— مەن كېتىمەن. لېكىن خەۋەردار بولۇپ قېلىڭلار كى، مەن كەتكەندىن كېيىن موڭغۇللارنىڭ يەر - زېمىنىنى چېكەتكەدەك باسقان سان - ساناقسىز قوشۇنى يېتىپ كېلىدۇ. ھەدىس

---

① مۇسۇلمان بولغانلىكى كىشىنىڭ ئەمەل قىلىشى، تۇرۇندىشى شەرت بولغان قائىدە - ت.

مۇبارەكتە ئاللاتائالا: «مەن ئۇلارنى ئۆز قەھرۇ غەزىپىمدىن يا-
راتتىم» دېگەن. ئاللاتائالانىڭ قەھرۇ غەزىپىدىن يارالغان بۇ
قوشۇن مۇلكىي خۇراسانىنى زەبىت قىلۇر. مىڭلىغان بالايىئاپەت-
لەرنى ياغدۇرۇپ، بەلخ ئەھلىگە ئەجەل شارابىنى ئىچۈرۇر. شاھ
مۇلكىدىن ئايرىلىپ، ئۆمرى غۇربەتتە، يالغۇزلۇق ۋە مۇشكۈلات
ئاستىدا ئۆتكۈسى. . .

ئون ئىككى ياشلىق جالالىدىننىڭ ئورۇق گەۋدىسىنى تىتە-
رەك باستى. «مەن ئۇلارنى ئۆز قەھرۇ غەزىپىمدىن
ياراتتىم! . . . ئەجەل شەربىتىنى ئىچۈرۈر!»

ئۇ ئاتىسىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ چۈقان سېلىپ يىغلىشۋاتە-
قان ئايالالارنىڭ نالىسىنى يەنە ئاڭلىغاندەك، ئاپئاق ساقاللىرىغا
مۆلدۈرلىگەن كۆز ياشلىرى تۆكۈلگەن بوۋايلارنى، ھوشىدىن
كېتىپ يىغلىغان دەرۋىشلەرنى يەنە كۆرگەندەك بولدى.

ئۇنىڭغا ئەقىل كىچىكىدىن ھەمراھ. ئۇ زېھىنىدەك مۇس-
تەھكەم، تاشتەك چىڭ ئاشۇ كۈنلاچ تاملار، مەسچىتلەر،
كوچىلار، قورغانلار، ئىنىكئاينىسى نەسىبە خانىم، بىرگە ئويناپ
ئۆسكەن دوستلىرى، ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن ئاۋارە بولۇپ،
ھازىر ئۇخلاشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقان مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان
تونۇش ۋە ناتونۇش ئادەملەرنىڭ بىر دۆۋە ئۇستىخان ۋە تۇپراققا
ئايلىنىدىغانلىقىغا ئىشەنگۈسى كەلمىسىمۇ، ئەمما ئاتىسى ئېيتە-
قان سۆزلەرنىڭ راستلىقىغا زادىلا گۇمان قىلمايتتى. شۇ ھامان
ئاتىسى ئۇنىڭ كۆزىگە شۇ چاغقىچە ھېچ كۆرۈنمىگەن بىر قىياپە-
تتە خۇددى پەيغەمبەرگە ئوخشاش ئۇلۇغ ۋە قۇدرەتلىك، جەسۇر
ھەم ھەيۋەتلىك بولۇپ كۆرۈندى. . .

لېكىن، ئاتىسىغا بولغان مېھرى ۋە ئىخلاسى بىلەن بىرگە
ئۇنىڭ كۆڭلىگە قانداقتۇر بىر ئوت چۈشۈپ ئۇلغىيىۋاتقاندەك
بولدى. ئۇ مۇشۇنداق چاغدا ھازىرقىدەك تونۇغىلى بولمايدىغانلىقىنى
تونۇيالايدىغان، كۆرگىلى بولمايدىغانلىقىنى كۆرەلەيدىغان ئىقتىدارغا

ئىگە بولغان بولسا، ئېھتىمال ئۇ بۇ ئوتنى دەرد - ئەلەم يىلىنى دەپ ئاتىغانمۇ بولاتتى. بىراق، بالا ئۇ يىلانىنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە يول قويمىدى، ئۇنى ئۆزىدىن نېرى ھەيدەشكە تىرىشتى.

شۇ چاغدا ئۇ كۆكۈلدە ئىنسانلارغا مۇھەببەت بولمايدىكەن، ئۇنداقتا ھەرقانچە بۈيۈك ئىلمۇ - دانىشمەنلىكمۇ پايدىسىز، ھەتتاكى، يىرگىنچلىك ئىكەنلىكىنى قانداقمۇ بىلەلىسۇن. دەرۋەقە، بۇنداق چاغدا ئىلمۇ - دانىشمەن قانچىلىك ئۇلۇغ بولسا، شۇنچىلىك دەھشەتلىك بولاتتى.

ئادەملەر ھەممە دەۋردە ئوخشاشلا غايىب پەردىسىدىن ھال-قىپ، ئىستىقبالنى كۆرۈشنى، ھازىرغا قاراپ كېلەچەكنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ. دۇنيانى قانچىلىك ئاز چۈشەنسە، ئۇلارنىڭ زېھنىنى يورۇتقۇچى ئابرۇي - ئېتىبارلىق سىمالارغا شۇنچە كۆپ ئېتىقاد قىلىشىدۇ.

باھاۋىددىن ۋەلەدنىڭ بېشارىتى سەل كەم بىر يىلدىن كېيىن ئەملىيەتتە كۆرۈنگەنلىكتىن، بۇنى بىر ئىلاھىي كارامەت دەپ مەنە بېرىدىغان ئادەملەرنىڭ ھەيران قېلىشلىرىنىڭ قانداق ھالەتتە ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن، لېكىن سۇلتان نۇل ئۆلىما نۇرغۇن زامانداش ئەللامىلارغا ئوخشاش، ئۆزىنى ئەۋلىيا دەپ ھېسابلىمايتتى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئادىمى ئىدى ۋە شۇ دەۋر مىزانى بىلەن پىكىر قىلاتتى. شۇ دەۋر ئەقىدىلىرى بويىچە بولغاندا، جىنايەتنىڭ جازاسى كېلىشى مۇقەررەر ئىدى. مەرىپەتلىك ۋە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلاردىن ياخشى خەۋىرى بار باھاۋىددىن ۋەلەدتەك بىر ئادەم ئۇچۇن ئەلقىساسى مىنەل ھەق قايسى تەرەپتىن كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىش قىيىن ئەمەس ئىدى.

1219 - يىلى جۇمادىل ئاخىر ئېيى، سۇلتانۇل ئۆلىما مەسچىت جامەنىڭ مۇنبىرىدە تۇرۇپ، ئاخىرقى قېتىم ۋەز ئېيە-

تىۋاتقان دەل شۇ مىنۇتلاردا، ئون مىڭلىغان موڭغۇل ئاتلىق قوشۇنلىرى بەختى قارا ئوتارنى قورشاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار قوي ۋە كالا تېرىلىرىدىن تەييارلانغان تۇلۇملار بىلەن دەريادىن ئۆتۈپ، چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى جورجى باشچىلىقىدا سەيھۇن دەريا-سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى تەرەپكە يۈرۈش قىلىۋاتاتتى. چىڭگىز-خاننىڭ ئۆزى ئاساسىي كۈچلىرى بىلەن چەكسىز قۇم سەھرا-سى كېسىپ ئۆتۈپ، يول بويى شەھەرلەرنى بۇلاپ - تالاپ، بۇخاراغا قاراپ ماڭدى. بۇ دەھشەتلىك قىرغىن ھەققىدىكى خە-ۋەرلەردىن قورقۇنچقا چۈشكەن ئادەملەر يوللاردا توپ - توپ بولۇپ، مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە قاراپ قېچە-شاتتى. سۇلتانۇل ئۆلىما تېخى ئىنسان روھىنىڭ ئۆلمەسلىكى توغرىسىدىكى دىنىي ئەقىدىلەردىن يىراق، پەقەت ئۆز سەركەر-دىسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بۇتپەرەسلىكنىڭ مەلۇم رەسىم - يوسۇن-لىرىغىلا بويسۇنغۇچى چىڭگىزخان ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ بېسى-ۋالغان مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى قانداق ۋەيران قىلغانلىقىنى ئېنىق بىلمىسىمۇ، لېكىن موڭغۇللار ئىستېلاسىدىن كېيىن جۇڭگوغا بېرىپ كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ ئېيتقان ھېكايىلىرىدىن بۇنى تەسەۋۋۇر قىلالايتتى. بۇ ھېكايىلەرنىڭ بىر ئۇچى سۇلتا-نۇل ئۆلىما ئوغۇللىرىنىڭمۇ قۇلىقىغا يەتكەنىدى.

موڭغۇللار ئادەتتە شەھەرلەرنى ئىگىلەپ، ئاھالىنى قەلئە سىرتىغا، دالالارغا چىقىشقا بۇيرۇيتتى، ئاندىن شەھەرنى بۇلايت-تى، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى قىرىپ تاشلاپ، شەھەرلەرنى تۇزلىۋېتەتتى. ھۈنەرۋەنلەرنى، ياش ئاياللارنى ئايرىۋېلىپ، ئۇ-لارنى قۇل قىلىپ، قالغانلىرىنى قاتار تۇرغۇزۇپ، قىرلىق ئېغىر توقماقلار بىلەن بېشىغا ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتى.

مۇسۇلمان سودىگەرلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، چىڭگىزخان بە-سىپ ئۆتكەن ئاشۇ جۇڭگو مەملىكىتى خۇددى دەشتى - باياۋانغا ئوخشاپ قالغان. يەرلەر جەسەتلەر بىلەن تولغان، مۇردىلارنىڭ

سېسىغان پۇراقلىرى ھەممىلا جايىنى قاپلىغان، ھېيجىلىك دەرۋازىلىرى يېنىدا تاغدەك ئۇستىخانلار دۆۋىلەنگەن. ئېيتىشلارغا قارىماي، موڭغۇللار شەھەرلەرگە باستۇرۇپ كىرگەندە، ئاتمىش مىڭ خەنزۇ قىزى دۇشمەن قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن ئۆزىنى سېپىلدىن تاشلاپ ئۆلۈۋالغانمىش.

ئۇنداقتا، بەلخ خوتۇن - قىزلىرىنىمۇ شۇنداق بىر قىسمەت كۈتەمدىغاندۇ؟ نېمە ئۈچۈن! قايسى گۈناھلىرى ئۈچۈن؟ ئۆمرىدە بىر قېتىممۇ چىرايىنى كۆرۈپ باقمىغان ئاشۇ پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ئۆلمىلىرىنىڭ جىنايىتى ئۈچۈن شۇنچە دەھشەتلىك جازالىغا تارتىلارمۇ! ؟ مۇبادا ھەركىمنىڭ نىيىتى، قىلمىشىغا يارىشا جازا بېرىلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا مېھرىبان ۋە پاك ئاچىسى، يېقىندا ياتلىق قىلىنغان، ھازىر ئېغىر ئاياغ بولۇپ قالغان پاتمە خېنىمنىڭ گۈناھى نېمە؟ ئۇ بىتەلەي كېتەلمەي ئەمدى مۇشۇ يەردە قالىدۇ. ئاتىسىغا مۇرت بولغان قوشنىسىنىڭ قىزى، يۈزى ئايدەك دوپپدوملاق ئون ياشلىق گۆھەرىيەنىڭ ئەيىبى نېمىدۇر.

بۇ سوئاللارغا جاۋاب تاپالمىغان ئون ئىككى ياشلىق جالالىدىن بىرىنچى قېتىم بىردىنلا غەزەپلىنىپ كەتتى. لېكىن ئۇ كىمگە غەزەپلىنىۋاتىدۇ؟ شاھقىمۇ، تەقدىرگىمۇ، ياكى بىگۈناھ جانلارنىڭ ھالاكىتىدىن بېشارەت بەرگەن ئاتىسىغىمۇ؟

ئۇ قورقۇشقا باشلاپ يۈزىنى قىبلىگە، مەككە تەرەپكە بۇرىدى، ئۇ تىزلىنىپ ئالقىنىنى يۈزىگە يېپىپ، توۋا - تەزەررۇ ئېيتىپ، ئۇچ رەكەت نامان ئوقۇدى. ئۇستازى سەئىد بۇرھانىدىن، كۆڭۈلدە ئاللانىڭ لۇتفى - شاپائىتىگە گۇمان پەيدا بولۇپ قالسا، شۇنداق قىلىش كېرەك، دەپ ئۆگەتكەنىدى. بىراق ئۇ بۇنىڭلىق بىلەن ئارام تاپالمىدى. قەلبىنى ئازابلاۋاتقان دەھشەتلىك خىيالالاردىن قۇتۇلالمىدى.

شۇ خىياللار ئىچىدە يەنە گۈھەرنىڭ دوپدوسىلاق ئاي يۈزى ئايان بولدى. شۇ ھامان ئۇ مۇنۇلارنى ئەسلىدى: قىزنىڭ ئانىسى، شەيخ سولتانۇل ئۆلىمانى دەپ سەمەرقەندتىن بەلخگە كۆچۈپ كەلگەن سودىگەر شېرىپىدىن لالا يېقىندا، پىرىمنىڭ ئىككىنچى ھەرگىز قويۇۋەتمەيمەن، پىرىمغا ئەگىشىپ، دۇنيانىڭ ئۇ چېتىگە بېرىشقىمۇ تەييارمەن، دەپ ئېيتقانىدى. دېمەك، گۈھەرمۇ ئۇلار بىلەن بىرگە كېتىدۇ. شۇ خىيال ئۇنى بىرئاز بەزلىدى. ئۇرۇپ - چېقىلىپ، توپىغا ئايلىنىش ئالدىدا تۇرغان، ئەمما قايتا دۇنياغا زادىلا كەلمەيدىغان بىباھا گۈھەرنى ئۆز قولى بىلەن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىۋاتقاندەك ھېس قىلدى.

ئۇ ئورنىدىن تۇردى.

ئۇ گۈھەرنى بار - يوقى بىر - ئىككىلا قېتىم كۆرۈپ، بىر - ئىككى ئېغىزلا سۆزلەشكەنىدى. نېمىشقا مۇشۇنداق دەھەشەتلىك خىيال پەيتلىرىدە، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا قىزنىڭ ئايدەك يۈزى، ئادەمگە تىكىلىپ قارايدىغان دۇپدۇگىلەك قارا كۆزلىرى شۇنچىلىك ئېنىق كۆرۈنىدۇ؟ كۆزلەر ئۇنىڭ خاتىرىسىگە قاچان ئورنىشىۋىدىكىن؟

ئۇ شۇنى ئەسلىدى - دە، خۇددى شەلپەردەك قىزنىڭ كەتتى.

سەكرەش

بۇ يەردە بۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن، مۇشۇ خاسىيەتلىك جۈمە كۈنى بىر ۋاقە بولغانىدى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ خاسىيەتلىك كۈن ئىدى. چۈنكى، سەئىد بۇرھانىددىن ئاكىسى بىلەن ئۇنىڭغا دائىم ياد ئالدۇرىدىغان سەرفۇ نەھۋى، تەپسىرى قۇرئان ۋە باشقا مۇشەققەتلەردىن قۇتۇلغانىدى. جالالىدىن دەرسلەرنى قىينالماي ئاسان ئۆزلەشتۈرۈۋالسىمۇ، لېكىن يەنىلا بىرەر شېئىرنى دىۋان-

نى ژاراقلاپ بالىخانىنىڭ پېشايۋىنىدا ئۆزى يالغۇز ئولتۇرۇشنى ياخشى كۆرەتتى.

شۇ كۈنى كەچكە يېقىن ئۇلارنىڭ ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىگە ئادەتتىكىدەك تەڭتۇش دوستلىرى، ئاتىسىغا مۇرىتلىققا قول بەرگەن قوشنىلىرىنىڭ بالىلىرى، مەھەللىدىكى بالىلار چىقىشتى. ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن كەلگەن دوستلىرىنىڭ سەمەي - سىپايىلىك بىلەن قارشى ئېلىپ، ئاستىغا كۆرپە سېلىپ كۆتتى. جالالىدىن بولسا بۆزچىنىڭ بالىسى سىنان بىلەن شاھمات ئويناش ئۈچۈن پېشايۋانغا ئۆتتى. باشقىلار كوچىدىن ئۆيان - بۇيان ئۆتكەنلەرنى زادىلىق قىلىشىپ، بەزىلىرى ئوشۇق ئويناش، بىر - بىرى بىلەن كۈچ سىنىشىش قاتارلىق ئويۇنلارغا چۈشۈپ كەتتى.

جالالىدىن دوستى بىلەن شاھمات ئۇرۇقلىرىنى تاختىغا تىزىپ ئەمدىلا ئويۇننى باشلىماقچى بولۇپ تۇرۇشىغا، كوچىدا ناغرا چېلىنىپ قالدى. بالىلار گۈرىدە ئۆگزىنىڭ قىرغىقىغا كېلىشتى.

خان پىيادە ئەسكەرلىرىنىڭ بىر توپى تۇرنىلاردەك قاتار تىزىلىشىپ شەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسى تەرەپكە كېتىشۋاتاتتى. ئالدىدا كېتىۋاتقانلار ئالا - چىپار ئات مىنگەن تۇرك ئاتلىق ئەسكەرلىرى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن چاپانلىرىنىڭ ئېتەكلىرىنى بەللىرىگە قىستۇرۇپ، بەلۋاغلىرىغا پىچاق ئېسىۋالغان، قوپال نەيزىلەرنى كۆتۈرۈشكەن پىيادە جەڭچىلەر، ياشلار، قېرىلار، قىپچاقلار، تاجىكلار، ھىراتلىق، خارەزملىكلەر كېلىۋاتاتتى. ئۇلارغا نەسىللىك جىرەن ئايغىر مىنگەن، يوغان سەللىسىنىڭ ئۇچى ئوڭ قۇلىقىغىچە چۈشۈرۈلگەن، شامالدا يەلپۈنۈپ تۇرغان ساقىلى ئېسىل تونىنىڭ ياقىسىنى سىيپاپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان يۈز بېشى سەردار ئىدى.

بالىلار شەھەرنى قوغدىغۇچى قىسىملارنىڭ خارەزمشاھ باش-

لىغان كاساپەت ئۇرۇشقا باردىغانلىقىنى ئاتىلىرىدىن ئاڭلاشقاندى. ئۇلارنى ھەر خىل نەيزىلەرنىڭ قۇياش نۇرىدا يالتىراشلىرى، يۇز بېشى ئېسىۋالغان قىلىچ سېپىنىڭ پارقىرىشى، ئاتلارنىڭ كىشنىشى ئىختىيارسىز ئۆزىگە تارتىۋالدى.

ناغرا ئاۋازلىرى ئۇلار شەھەر سېپىللىرىدىن چىقىپ خېلى ئۇزىغاندىن كېيىن بېسىقتى. ئەسكەرلەرگە يول بوشىتىپ، بۇلۇڭ - بۇلۇڭلارغا تىقىلىشىپ تۇرغان خالايىق يەنە ئادەتتىكى ۋاراڭ - چۇرۇڭ بىلەن ئۆز ئىشلىرىنىڭ كويىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇ چاغدا فەقىھ - ھوقۇقشۇناسنىڭ ئوغلى مەسئۇد خارەزمشاھنىڭ شەيخول ئەزەم سۇھرەۋەردى بىلەن ئۇچرىشقىنى بۇ ئۇرۇشقا سەۋەب بوپتۇ.

شاھ دەسلەپتە شەيخنى ئىشىك ئالدىدا تازا ساقلاتقۇزۇپ ئاندىن قوبۇل قىپتۇ، شەيخنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلماپتۇ. شاھنىڭ بۇ ئىشى يالغۇز ئەلچىلىك ئىناۋىتىگىلا ئەمەس، بەلكى شەيخلىك شەنىگىمۇ ھاقارەت ھېسابلىنىدىكەن. شەيخ سۇھرەۋەردى پەيغەمبەر ھەدىسىنى ئوقۇشقا ئىجازەت سوراپتۇ. خارەزمشاھ ئىجازەت بېرىپ، ئادەت بويىچە تىز پۈكۈپ ئولتۇرۇپ ئاڭلاپتۇ. ھەدىستە پەيغەمبىرىمىز مۇسۇلمانلارغا ئاببباس خانىدانىغا زىيان سالمىغايسىلەر، دەپ ۋەسىيەت قىلغانىكەن، خەلىپە ناسىر شۇ ئاببباسىيلاردىن ئىدى.

خارەزمشاھ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپتۇ. لېكىن غەزىپىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئۆزىنى بىرئاز بېسىۋاپتۇ. «مەن دېگەن تۇرك - دۇرمەن، — دەپتۇ ئۇ، — ئەرەبچە سۆزلەرنى زادى چۈشەنمەيمەن. لېكىن بۇ ھەدىسنىڭ مەنىسىنى ئۇقتۇم. ئاببباس ئەۋلادىغا زىيان يەتكۈزۈش ئويۇمدىمۇ، خىيالىمدىمۇ يوق. ئەمما ماڭا ئېنىقكى، خەلىپە رويى زېمىن ئۇلارنىڭ كۆپىنى زىندانلاردا

ساقلاۋاتقاچقا، ئۇلار شۇ يەردە تۇغۇلۇپ، ئۆمرى شۇ يەردە ئۆتۈۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھەدىسنى، سىزنى بۇياققا ئەۋەتكۈچى زاتنىڭ ئۆزىگە ئوقۇپ بەرگەن بولسىڭىز كۆپ ساۋابلىق ئىش بولغان بولاتتى» دەپتۇ. جاۋاب ئورۇنسىز ئەمەس ئىدى. خەلپە ناسىر خارەزمشاھ مۇھەممەدتىن قېلىشمايتتى. ئۇمۇ يول، ۋاسىتە تاللاپ ئولتۇرماي، تاج ـ تەخت دەۋاگەرلىرىنى زىندانداۋتۇشنى ئەۋزەل كۆرەتتى.

بالىلار مويسىپىت ئۆلىمالارغا ئوخشاش بەس ـ مۇنازىرىگە چۈشۈپ كېتىشتى. خەلپەئىي رويى زېمىنىنىڭ پۈتۈن جامائىتىنىڭ مەنپەئىتىنى دەپ مۆمىن مۇسۇلمانىنى، يەنە كېلىپ ئابباس سىلار خانىدانىدىن چىققان بەزى كىشىلەرنى زىندانغا قامىشى توغرىمۇ؟ ئاشۇ خانىدانىنى پەيغەمبەرنىڭ ئۆزى قوللاپ، خەير-خاھلىق قىلغانغۇ؟ بەس ـ مۇنازىرە سوزۇلۇپ كەتتى. ھەممە-سىلا چوڭلاردىن ئاڭلىۋالغانلىرىنى دەلىل قىلىپ كۆرسىتەتتى. ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل سۆزلىرى ـ دەلىللىرى يوق دېيەرلىك ئىدى.

جالالىدىن بۇ تالاش ـ تارتىشقا ئارىلاشمىدى. ئۇ مۇستەقىل-لىكنى سۆيەتتى، لېكىن ئۇنى كەلسە ـ كەلمەس كۆز ـ كۆز قىلىشنى خالىمايتتى.

ـــ كۆپ گەپ ـــ ئىشەككە يۈك! ـــ دەپ بۇ تالاش ـ تارتىشنى بولدى قىلدى بۆزچىنىڭ ئوغلى سىنان، ـــ ھەي قانۇن-شۇناس يىگىت، كەل، بەسلىشىمىز، نوچى بولساڭ ئاۋۇ تەرەپ-كە سەكرەپ باقە...

ئۇ سەمەرقەندلىك سودىگەر شېرىپىدىن لالانىڭ ئۆگزىسىنى كۆرسەتتى ۋە يېڭىدىن بۇخاراچە كەشتە تىكىلگەن قول ياغلىقىنى چىقىرىپ:

ـــ بۇنى تىكتىم! ـــ دېدى.

بالىلار ئۆگزىنىڭ لېۋىگە كېلىپ پەسكە قاراشتى: ئىككى

ئارىلىقتا قويۇق لويلا - كۆكاتلار ئۆسكەن بولۇپ، ئىككى ئۆيـ
نىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن بەش گەزدىن كەم ئەمەس ئىدى.
قانۇنشۇناسنىڭ ئوغلى بىلەن بۆزچىنىڭ ئوغلى خۇددى سو-
دىگەرلەرگە ئوخشاش قول تۇتۇشتى.
سىنان ئۆگزىنىڭ بۇ چەت لېۋىگىچە شوخشۇپ باردى - دە،
ئېتىكىنى بېلىگە قىستۇرۇپ، دوپپىسىنى قولىغا ئالدى، ئاندىن
قۇشتەك ئېتىلغىنىچە نېرىقى ئۆگزىگە سەكرىدى، كېيىن يەنە
شۇ يول بىلەن ئارقىسىغا قايتتى. پەقەت مەسئۇتلا ئەمەس، باشقا
بالىلارنىڭمۇ قەيسەرلىكى تۇتۇپ، بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن
سەكرىشىپ ئۆتۈشتى. ئاندىن بالىلار جالالىدىنغا قارىدى، سەك-
رىمەي ھەممىنىڭ كەينىدە قالغىنى شۇ ئىدى.
سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى ھەممىنىڭ كەينىدە قالاتتىمۇ؟
تۇغۇلۇشىدىنلا ئاجىز، خىيالچان ۋە تەسىرچان جالالىدىن يۈگۈ-
رۈپ - سەكرەپ يۈرۈشنى، ۋارقىراپ - جارقىراپ ئويناشنى
ياخشى كۆرمەيتتى. لېكىن ئانىسى مۆمىنە خېتىم كاشىلا قىلمە-
غان بولسا، بەلكى ئاشۇ كاساپەت بەش گەز ئارىلىقتىن سەكرەپ
ئۆتۈپ كەتكەنمۇ بولار ئىدى. بىراق، قېرىشقاندەك دەل شۇ
پەيتتە ئانىسى بالىلىرىنى چاقىرىش ئۈچۈن ئۆگزىگە چىقىپ
قالدى. ئۇ ئىككى ئۆي ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىققا قاراپ شامالدەك
ئۇچۇپ كېتىۋاتقان بالىسىنى كۆرۈش بىلەن كۆزلىرىنى چىڭ
يۇمۇۋالدى.
— جالال!
بۇ دەھشەتلىك ئاۋاز چىققان تەرەپكە ھەممە بالا بىردەك
قاراشتى. يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان جالالىدىن ئۆزىنى توختىتىۋالا-
ماي، قوللىرىنى ھەريان پۇلاڭلاتقىنىچە پەسكە — ئارىلىققا
چۈشۈپ كەتتى...
ئادەتتە كۆيۈمچان ئاياللار ۋە ئانىلار ئۆز بالىلىرى ۋە مە-
ھۇبلىرىنىڭ ناتونۇش يەرلەرگە بېرىشىغا ئۇنىشمايدۇ، ئۇلارنىڭ

روهني جەھەتتىن ئۆسۈپ يېتىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىشىدۇ. ئەقىل - ئىدراك نۇرى بىلەن يورۇتۇلمىغان بۇنداق مېھىر - مۇھەببەت، ئالەمنى قۇچاقلاشقا ئىنتىلىدىغان ئاشۇ نارەسىدە روھلارغا يار - يۆلەك بولۇشنىڭ ئورنىغا، ئۇلارنىڭ بويۇنلىرىغا زەنجىر بىلەن ئېسىلغان تاش بولۇپ، ئۇلارنى يارامسىز ۋە پەسكەشلىك ئورنىگە قاراپ سۈرەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئاخىردا ئالەم بىلەن ئادەملەر بىرلىكىنىڭ سىرلىرىدىن خەۋەرسىز قالىدۇ.

ئانىسىنىڭ جان ئاچچىقىدا ۋارقىرىشى جالالىدىننىڭ قۇلاق-لىرىنى تېشىۋەتكۈدەك بولدى. ئۇنىڭغا يېشىل ياپراقلىق دەرەخ شاخلىرى بىلەن يۈز بېشىنىڭ شامالدا يەلپۈنۈپ كېتىۋاتقان ساقىلى، ئاتلارنىڭ تەرلەپ كەتكەن ساغرىلىرى بىلەن قەلئە دەرۋازىسى تەرەپكە كېتىۋاتقان سەرۋازلارنىڭ نەيزە ۋە دوبۇلغا-لىرى قوشۇلۇپ، قالايمىقان بىر نەرسە بولۇپ كەتتى...

ئۆگزىدىكى بالىلار بۇرۇلۇپ قاراشقىنىدا جالالىدىن يوق ئىدى. نە ئۇ تەرەپ، نە بۇ تەرەپتە كۆرۈنمەيتتى، ئۇلار ۋارقى-راشقىنىچە ئۆگزىنىڭ قىرغىقىغا يېتىپ بارغاندا، ئىككى ئۆي ئارىلىقىدىكى لويلا - كۆكاتلار قىمىرلىماي تۇراتتى.

ئۇ كۆزىنى ئېچىپ دەسلەپتە كۆرگىنى، قاپقارا ۋە دۆپدۆ-گىلەك كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا ھەيرانلىق ئىچىدە تىكىلىپ قاراپ تۇرغان قىزنىڭ پەرىشتىدەك يۈزى بولدى. بۇ، بۈگۈن ئاخىرقى قېتىم ئۆزلىرىنىڭ ئۆگزىسىدە تۇرغان چاغدا، ئۇنىڭ كۆزىگە كۆرۈنگەن سەمەرقەندلىك سودىگەر لالانىڭ قىزى — كىچىككىنە گۈھەربانۇنىڭ يۈزى ئىدى.

جالالىدىننىڭ رەڭگى قەغەزدەك ئاقىرىپ كەتكەن، يۈزلە-رى سۈرۈلۈپ يارىلانغانىدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، ئاۋۋال ئۆزىگە قاراپ يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان بالىلارنى، كېيىن ئانىسى بىلەن ئىنىكئانىسى نەسىبە خېنىمنى كۆردى. ئاغىنىلىرىنىڭ

كۆزلىرىدە پەقەت كۈلكە - مازاق قىلىشنى كۆرسىمۇ، بۇنىڭغا ھەر ھالدا چىداشلىق بېرەتتى. لېكىن ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە يىقىلغانغا شەپقەت، ئاجىزغا ئېچىنىش ئالامەتلىرىنىمۇ كۆرۈپ قالدى. قەلبىدە ئاتىسىنىڭ غۇرۇرى قوزغالدى.

ئۇ ئورنىدىن دەس تۇردى ۋە ئىختىيارسىز ئاتىسىنىڭ سۆز - ئىبارىلىرى بىلەن ئاخىرقى مىنۇتتا كۆز ئالدىدىن ئۆتكەن روھىي ھالەتلەرنى تەسۋىرلەشكە باشلىدى:

— مېنى يېشىل لىباس كىيگەن نۆكەرلەر ئاسمانغا ئېلىپ چىقىشتى، ئەرشىئەلا ئەتراپىدا ئايلاندۇردى. سىلەرنىڭ ۋارقىراشقان ناله - زارىڭلارنى ئاڭلاپ يەرگە قايتۇرۇپ ئەكېلىپ قويۇشتى، — دېدى.

ئۇ سۆزلىگەنسېرى بالىلارنىڭ كۆزلىرىدىكى ئېچىنىش ۋە مەسخىرە ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلەن ئالماشتى: ھە، بۇنداق ئىشقا پەقەت سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلىلا مۇيەسسەر بولغاي! لېكىن يەتتە ياشلىق گۆھەرنىڭ كۆزلىرىدە يەنىلا ھەيرانلىق ئەكس ئېتەتتى. ئۇنىڭ شۇ كۆزلىرىگە تىكىلىپ تۇرۇپ ئۇ مۇنداق دېدى:

— مۇشۇكلەرمۇ، ئاغمىخانىلارمۇ تامدىن - تامغا سەكرىيە-لەيدۇ، لېكىن روھلار دىيارىغا پەقەت ھېرىسمەن كىشىلەرلا سەيلە - ساياھەت قىلالايدۇ. ھە، شۇنداق!

ھازىر ئۇ ئون ئىككى يېشىدا ئاتىسىنىڭ ئۆيى بىلەن خوش-لىشىۋېتىپ، ئاشۇ سۆزلىرىنى ئەسلەپ ئىزا تارتىپ قالدى. ئېنىقراقىنى دېگەندە، ئاشۇ سۆزلەرنى ئەمەس، ئۇلارنىڭ قايسى تۇر ۋە ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلىشىنى، شۇنداق سۆزلەرنى ئېيتىشقا ئۇندىگەن غۇرۇرىنى ئەسلەپ ئىزا تارتتى.

لېكىن، ئۇ بايا ھەقىقەتەنمۇ باشقىلارنى ئالدىمىغانىدى. ئۇنىڭ ئاشۇ خەتەرلىك سەكرىشى ئۇنى يۈكسەك روھىي چوققە-

لارغا قاراپ ماڭغان چەكسىز سەيلە - سەپىرىدە باسقان كىچىك، ئەمما بىرىنچى قەدىمى ئىدى.

كارۋان

— جالال! جالال! — دەپ ئانىسى تۆۋەندە چاقىردى. دەل شۇ چاغ ئۇنىڭغا ئەكس سادا بەرگەندەك، بەلخ شەھىرىنىڭ ھەممىلا مۇنارلىرىدىن مۆمىنلەرنى نامازغا چاقىرىپ، مەزىنلەر ئەزان ئېيتىشقا باشلىدى.

— ئاللاھۇئەكبەر! ئاللاھۇئەكبەر!

كۈن ئولتۇردى. جالالىدىن خۇش ياقمىغان ھالدا شوتىغا قەدەم باستى. قوللىرى بىلەن تاملارنى سىپاشتۇرۇپ قاراڭغۇ لۇق باسقان ھويلىغا چۈشتى.

ئۆيدە شام چىراغ يېقىشتى. چىراغ شولىسى لىپىلداپ ئۆيچىنى ئاستا يورۇتتى.

ئاتىسى ئاكىسى بىلەن جايىنامازدا يۈكۈنۈپ ئولتۇراتتى. سۇلتانۇل ئۆلىما ئۆز ئانا شەھىرىدە ئاخىرقى قېتىم ئىنتا-يىن بېرىلىپ خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇدى. شۇ كېچىسى ئون ئىككى ياشلىق جالالىدىن ئۇياقتىن - بۇياققا ئۆرۈلۈپ، ئاكىسى-نىڭ بىر قېلىپتا پۇشۇلداپ ئۇخلاۋاتقانلىقىغا قۇلاق سېلىپ، خېلى ئۇزۇنغىچە كۆز يۇممىدى.

ئۇ ھويلىغا چىقىپ، كۆل بويىدىكى چىنار دەرىخىنىڭ تۈۋىگە بېرىپ تۇردى.

شامالمۇ يوق، كۆپكۆك يېيىلغان شايىدەك ئاسماندا يۇلتۇز-لار جىمىرلاپ تۇراتتى. پەقەت ئېغىلدىكى ئاتلار پۇشقۇرۇپ تۇياقلىرىنى يەرگە ئاندا - ساندا ئۇرۇپ، دوكۇلدىتىپ قويۇشاتقى. نەدىندۇر بىر يەردە يۈگۈرۈك تۆگىلەرنىڭ ئۈيقۇسىراپ «بوف» دېگەن ئاۋازلىرى ئاڭلىنىاتتى، ئەنە شۇ تۆگىلەر ئەتە

ئۇلارنى ناتونۇش يوللار بىلەن ئۇزاق - ئۇزاقلارغا ئېلىپ كېتەتتى.

ئۇ ئاسمانغا قارىدى. سانسىزلىغان يۇلتۇزلار ئارىسىدا پىلىلداپ غۇۋا كۆرۈنگەن ئۆز يۇلتۇزىنى تاپتى. يېقىندا ئاتىسىنىڭ بىر مۇرىتى ئۆزىنىڭ كۆلچىكىگە چۈشكەن يۇلتۇزلار شولىسىدىن ئۇنى تونۇۋالغانىدى. جالالىدىن يۇلتۇزىغا تەلمۈرۈپ، مەڭگۈلۈكتەك چەكسىز تۈيۈلغان بۇ ئۆمۈر يولىدا بىر ھەپتە، بىر يىل، ئون يىلدىن كېيىن مېنى نېمىلەر كۈتىدىغاندۇر، دېگەن ئويغا چۆكتى.

ئۇلارنى تاڭ قاراڭغۇسىدا ئورۇنلىرىدىن تۇرغۇزۇشتى. ھويلىدا تۆگىلەرگە يۈك ئارتىشۋاتاتتى. ھەر تۆگىگە ئىككى تېڭىق، ھەر تېڭىققا سەككىز پۇد[1]، بۇنىڭ بارلىقى كىتابلار ئىدى. تۆگىلەرنىڭ بۆكسەرشىلىرى، ئاتلارنىڭ كىشىنىشى، يۈكلەرنى تېڭىۋاتقانلارنىڭ ۋارقىراش - جارقىراشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. سەئىد بورھانىددىن بىردە ئېغىر - بېسىق تۇرۇپ كارۋانبېشى بىلەن نېمىدۇر بىرنېمىلەر توغرۇلۇق سۆزلىشەتتى، بىردە ئوقتەك ئېتىلغىنىچە يۈك ئارتىۋاتقانلارنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇلارغا بار كۈچى بىلەن يارەملىشەتتى. سەئىد ئۇلارنى بىرىنچى قونالغۇغا قەدەر ئۇزىتىپ بېرىپ، ئاندىن ئۆز شەھىرى تېرمىزغا قايتماقچىدى.

ئەنە شۇ ئوپۇر - توپۇر ئالدىراشچىلىق ئىچىدە ئۆزىنى ئېغىر - بېسىق تۇتۇپ تۇرغان پەقەت ئونىڭ ئاتىسىلا ئىدى. ئۇ يوغان سەللە ئوراپ، ئاددىي مەللەرەڭ تون كىيگەنىدى. خىزمەتچى خادىم يوپۇق يېپىلغان ئاتنى ئالدىغا ئېلىپ كەلگۈچە ئۇ شۇ ئەلپازدا جىم تۇرىۋەردى. سەئىد ئۆزەڭگىنى توغرىلاش

---

① بىر پۇد ئون ئالتە كىلوگرامغا تەڭ.

بىلەنلا ئۇ ئۆمۈر بويى ئات مىنىپ يۈرگەن ئادەملەردەك، ئەچىل-
لىك بىلەن لىككىدىلا ئىگەرگە ئولتۇردى. ئاتمىش ياشتىن
ئاشقىنىغا قارىماي، گەۋدىسىنى تىك تۇتۇپ، ئاۋۋالقىدەكلا سالا-
پەت، سوغۇق قانلىق بىلەن ھويلىدىن چىقتى. كوچا كارۋانلار
ۋە باشقىلار بىلەن لىق تولغانىدى. يۈك ئارتىلغان تۆگىلەر
خۇددى تۇرنىلاردەك قاتارلىشىپ تىزىلىپ تۇراتتى، بىرىنىڭ
بۇرۇن باغ چۈلۈۋرى يەنە بىرىنىڭ بەلۋاغلىرىغا باغلاپ چېتىپ
قويۇلغانىدى. ئەمما مىنگەن ئاتلارنىڭ يۈگەنلىرىدە نە زىننەت
بۇيۇملىرى، تۆگىلەرنىڭ ئۆركەشلىرىدە نە يىپەك گىلەم، باش-
لىرىدا بېزەك - پۆپۈك يوق ئىدى. يۈك تېڭىقلىرىغا پەقەت بۆز
ماتا، كەندىر ۋە ئەيلەنگەن تېرىلەرلا يېپىلغان. بۇنىڭدىن بۇ
كارۋان ئىگىسىنىڭ بۇ پانىي دۇنيانىڭ مال - دۇنياسىنى ئە-
مەس، كۆڭۈل بايلىقىدەك ئەبەدىي، تەڭداشسىز ئېغىر ھەقىقەت
جەۋھەرلىرىنى ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى. پەقەت
ئايرىم تۆگىلەرنىڭلا ئۈستىگە ئاددىي سۈرۈپ رەختلەردىن سايە-
ۋەنلەر ئورنىتىلغان. ئاياللار، بالىلار ۋە ئاجىزلارلا ئەنە شۇ
تۆگىلەردە ماڭاتتى. جالالىدىن ھەرقانچە تىركەشسىمۇ، ئانىسى
ئۇنىماي ئۇنى ئەنە شۇ سايىۋەنلىك تۆگىلەرنىڭ بىرىگە ئورۇنلاش-
تۇردى.

ئاتىسىنى مۇرىتلىرى ئورنۇبلىشتى. ئوك تەرەپتە سەئىد
بۇرھانىددىن بىلەن شەيخ خۇجەگى، سول تەرەپتە شەيخ نەججاج
ھەجاجى بىلەن قانۇنشۇناس ئەھمەد ۋە سەمەرقەندلىك شېرىپىدىن
لالالەر تۇرۇشاتتى.

كارۋان ئاقساقىلى قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى. ئاندىن
ئاۋۋال ئېشەك مىنگەن كارۋانلار، كەينىدىن ئات مىنگەن ئاتىسى
ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى يولغا چۈشتى.

كارۋان بېشى بىرىنچى تۆگىنىڭ بۇرنىدىن ئۆتكۈزۈلگەن
چۈلۈۋرنى سىلكىدى ۋە ئۇنىڭ بىر ئۇچىنى ئېگىرىنىڭ غانجۇغى-

سىغا باغلىدى. كارۋاننىڭ ئەڭ ئاخىرىدا كېلىۋاتقان تۆگىنىڭ بوينىدىكى قوڭغۇراقمۇ كولدۇڭلاشقا باشلىدى. ئەنە شۇ ئاۋاز ئاستىدا تېخى خېلى كۆپ يىللار ئۆتىدۇ. بەلخ شەھىرىدىن چىققان ئەنە شۇ كىچىك بالا بىر كۈنلەر كېلىپ، كىشىلىك دۇنياسى، ئىنسانىيەت پەخىرلىنىدىغان شائىر ۋە دانىشمەن جالالىدىن رۇمى بولۇپ تونۇلىدۇ. لېكىن ئۇ ھېچقاچان كارۋان قوڭغىرىقىنىڭ بىر خىلدا رېتىملىق جارانگلىغان ئاۋازىنى ئۇنتۇمايدۇ، چۈنكى بۇ سادا ئۇنىڭغا زامان ئۆمرىنىڭ چەكسىز ئىكەنلىكىنى، ئىنسان ئۆمرىنىڭ چەكلىك ئىكەنلىكىنى ھەمىشە ئەسلىتىپ تۇرىدۇ.

ئىككىنچى باب

باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش

كىمكى كامىل بولسا، يوق غەپلەت ئاڭا،
غەپلىتىدە ئىلمۇ ھېكمەت، ئەقلى بار.
كىمكى جاھىل بولسا، يوق ھېكمەت ئاڭا،
ئىلمىدىمۇ غەپلىتىدۇر ئاشكار.

— جالالىدىن رۇمى

كەچكى سۆھبەت

يەنىلا شۇنداق بىر كۈن ئىدى. باشقا بىر ئۆلكىدە، ئۇ قەدىردان ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ بەلخ شەھىرىگە ئاخىرقى قېتىم تەلمۈرگىنىچە قارىغان ئاشۇ كۈندىن يەتتە ـ سەككىز يۈزلىگەن كىلومېتىر يىراقلىقتا، ئارىدىن ئونلاپ يىللار ئۆتكەن بىر كۈن، ئونلاپ يىللار ئەمەس، بىر ئۆمۈر ئۆتكەندىن كېيىنكى بىر كۈن ئىدى.

ئۇ بۇنى پەقەت مۇنۇ بىر مىسراغىلا ئىخچاملىدى: «غورا ئىدىم، پىشتىم، سارغايدىم».

ھازىر جالالىدىنىڭ ئەتراپىنى چۆرىدەپ بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشقان دوستلىرى، شاگىرتلىرى ئارىسىدا ئاشۇ ئون ئىككى ياشلىق بالا چېغىدىكى تونۇش ـ بىلىشلىرىدىن بىرىمۇ يوق، ئاللىقاچان تۆپراققا ئايلانغان ئۇ چىرايلارنى تاكى ھازىرغىچە ئۇ قەلبىدە ساقلاپ كەلمەكتە. بىراق بۇنىڭدىن نېمە پايدا چىقاتتى؟

ئەنە، بۇگۈنكى كۈنمۇ دېرىزە كەينىگە ئاستا ئولتۇرماقتا ئىدى. تاملاردىكى يېشىل كاھشلار كۆكۈچ رەڭگە كىرگەندەك بولۇپ قالدى. پاختەكلەر گۈمبەزنىڭ ئېگىز چوققىلىرىنىڭ چۈ- رىسىدە گۈگۈكلىشىپ، كېچىلىك قونالغۇ جاي ئىزدەشمەكتە.

جالالىدىن ئۆزىگە تونۇش قەدىردان چىرايلارغا بىر - بىر- دىن نەزەر تاشلاپ چىقتى، ئاخىرىدا مېھرىبانلىق بىلەن تولغان كۆزىنى ھېسامىددىن چەلەبىيگە تىكتى. مانا ئاردىدىن ئونلاپ يىللار ئۆتۈپ، بۇگۈن ئۇنىڭغا قاراپ ئۆزىنىڭ قەھرىغانلىقىنىڭ ئېنىق ئەكسىنى ئەينەكتە كۆرگەندەك بولدى. ئۇنىڭ سەللىسى بىلەن ئاپئاق ساقىلىنى، قاڭشارلىق بۇرنى بىلەن بادام قاپاق كۆزلىرىنى ئەمەس، ياق، بۇلارنىڭ ھەممىسى تەبىئىي ئەھۋال، بەلكى ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى — تۇيغۇ ۋە تەپەككۇرىنىڭ ھەربىر خاراكتېرىنى كۆردى.

ھېسامىددىنمۇ قېرىپ قالدى. بۇ يەرگە ئۇ نەۋرىسىران يى- گىت ۋاقتىدا كېلىۋىدى. ئۇ چاغلاردا ئۇنىڭدا ئەقىل - پارا- سەت، سالماق - ۋەزمىنلىك، تىرىشچان - پىداكارلىق، ئومۇ- مەن ھەممە نەرسە يېتىپ ئاشاتتى. ئۇنىڭدا ئۆز ئەقلى بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان ھۈنەرۋەنلىك خىسلىتى تولۇق بار ئىدى.

ھۈنەرۋەن ئەخمىي بولغىنى ئۈچۈن، بىر چاغلاردا باغدادتا شائىر ھەللاجنىڭ تېرىسىنى شىلىپ سويغاندەك، بۇ شەھەردە ئۇنىڭمۇ تېرىسىنى شىلمىغانلىقتىن، ھېسامىددىن چەلە- بىي يار - يۆلەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرقى كىتابى — «مەسنە- ۋى» نى كۆچۈرۈۋاتاتتى. ئەگەر ئۆمرى يار بەرسە، بىر مىسراغا يىغىنچاقلاپ سىغدۇرغۇدەك ھاياتىنى ئەمەس، پۈتۈن ئىلمىي - مەرىپىتىنى، ھەقىقەت يولىدا بېسىپ ئۆتكەن ئۇزۇن يولىنى، بىلگەن - ئاڭلىغان، ئىگىلىگەن، شان - شەرەپ قازانغان، ئۆزىدىن بۇ يورۇق ئالەمگە مىراس بولۇپ قالغۇدەك نەمىلا بولسا، ھەممىسىنى ھېكايە قىلىپ بەرمەكچىدى.

هېسامىددىن شۇ كىتاب ئۈستىدە بىرگە ئىشلەشكەن يىللار. دا بىر قېتىممۇ ئۆزىنىڭ ھېرىپ - چارچىغانلىقىنى سەزدۈرمە. دى. ئەكسىچە، بىر مەزگىل ئۈستازىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشكەندە، ئەخىلەر شەيخى ـــ ئاتىسىدىن قالغان مىراس بىلەن ئۆزىنىڭ تاپقان - تەرگىنىنى قانداق سەرپلىگەن بولسا، ئۆزىنىمۇ شۇنداق سەرپلەۋەردى.

مانا، جالالىدىن كۆپ يىللاردىن بېرى بىر ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە، ئۆزىنى ئۆلچەپ، ھۆكۈم چىقىرىپ، يەنە شۇ مىنۇتلارنىڭ ئۆزىدە، باشقا تۈرلۈك - تۈمەن نەرسىلەر ھەققىدىمۇ ئويلىيالايتتى. بۈگۈن پەند - نەسىھەت قىلىۋاتىپ، ھېسامىددىنىنىڭ ئۆز ئار- زۇسىنى ئېيتىۋېلىش ئۈچۈن قانداق قولاي پۇرسەت تاللىغانلىقى- نى ئەسلەپ كۈلۈپ قويدى. چۈنكى قولاي پەيت دېگەن بۈلۈتقا ئوخشاش كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئاخشام ئىككىسى يالغۇز ئولتۇرۇشقاندا، ھېسامىددىن كۆزلىرىنى يەر- دىن ئۈزمەي تۇرۇپ: «غەزەللىرىڭىز ئونلاپ دىۋانغا پۈتۈلگۈسى، ئۇلارنىڭ نۇرى - ئەسرارى[1] مەغرۇپتىن مەشرىققىچە يورۇتقۇ- سى. ئەمدى دوست - مۇخلىسلىرىڭىزغا ئاتاپ، سەنايى ۋە ئەت- تارغا ئوخشاش بىر كىتاب يازسىڭىز، مۇرىتلىرىڭىز سىز بىلەن ئۆزلىرىنى شەرەپلىك ھېسابلىغان بولاتتى» دېگەنىدى.

جالالىدىنىنىڭ ئۆزىدىمۇ ئۆزۈندىن بېرى ئويلاپ كېلىۋاتـ- قان، ئەمما ئۇنى سىر قىلىپ ساقلىغان پىكىرنى ھېسامىددىن ئېيتقانىدى! دوستى بىلەن بىر جان، بىر تەن بولۇپ كەتكەن كىشىلا مۇشۇنداق دېيەلەيدۇ.

شۇ ئاخشىمى جالالىدىن سەللىسىنىڭ قېتىدىن تۆت پۈكلەـ- گەن بىر قەغەزنى ئالدى. بۇ ئۇنىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىلغان تۇنجى ئون سەككىز مىسرا شېئىرى ئىدى:

---

① ئەسرار - مەزمۇنى، سىرى، غايە - ئىشانى، مەقسىتى - ت.

ئاڭلا، نەي قانداق ھېكايەتلەر قىلۇر؟
ئايرىلىشلاردىن شىكايەتلەر قىلۇر...
ئۇنى ھېسامىددىنغا بەردى: «خوپ، چەلەبىي، مەن دەي، سەن يېزىۋال!»
شۇنىڭدىن بۇيانقى يىللار ئىچىدە بىللە ئوتكۈزگەن ھاياتى ئۇلارنىڭ روھىي بىرلىكىنىڭ نامايانداسى بولۇپ قالدى. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن ھېسامىددىن مىس قەلەمدانغا سېلىنغان قو-مۇش قەلەم بىلەن دۇۋەتتىن ئايرىلمىدى. ئۇنىڭ بەلۋېغىدا سىز-غۇچ، يېڭىدە بىر باغلام قەغەز ھەمىشە ھەمراھ ئىدى. مانا ئۇ ئۇستاز بىلەن شاگىرت يۈرۈش - تۇرۇشتىمۇ بىللە بولدى. ئۇستازنىڭ نەدە ئىلھام قىستىسا ــ مەيلى كوچىدا، ھاممامدا، دوستلىرىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا، يىغىلىش - ساماللاردا، بازار-دا، مەسچىتتە بولمىسۇن، ھېسامىددىن ئېيتىلغان مىسرالارنى شۇ بويىچە سۆزمۇ سۆز، قۇرمۇ قۇر يېزىۋالاتتى.
بەلكىم، يەنە جالالىددىننىڭ (ئەمدى ئۇنى ھەممە «مەۋلانا» دەپ ئاتىشاتتى) ئۆز شاگىرتى ۋە خەلىپىسىگە شۇنچىلىك مېھرى-بانلىق بىلەن قارىشىدىكى سەۋەب ھېسامىددىن ــ ئۇنىڭ ئا-خىرقى ياخشى كۆرگەن ئادىمى، ئومىد يۇلتۇزى ئىكەنلىكىدىن-دۇر. ئادەتتە، يىراق ۋە جاپالىق يول ماڭغان يولۇچى تۇن قوينىدا دائىم يۇلتۇزغا قاراپ، ئاخىرقى مەنزىلنى نىشانلاپ ماڭىدۇ. ئۇنى ھازىرقى ھالەتكە كەلتۈرگەن، ئېنىقراقى، ئومۇ-مىي ھالىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان نەرسە ھېسامىددىندا جەملە-گەنىدى. شۇڭا، جالالىددىن ئىنسانىنىڭ كامالىتى ئۇنىڭ ئۆز ئەسلى ماھىيىتىگە يېتىشىشى ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتى. ئانىسى مۆمىنە خېنىمنىڭ سۈتى، ئاتىسى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ قاتتىق غەيرىتى، ھەم ئۇستازى سەئىد بۇرھانىددىننىڭ قەتئىيلىكى، دەرۋىشلەر شاھى شەمىس تەبرىزىنىڭ قۇياشتەك نۇرلۇق شولە-سى، زەرگەر سالاھىددىننىڭ خۇددى ئاي نۇرىدەك دەرد - ئە-

لەملىرىگە دەرمان بولىدىغان چىرايى، ئىككى ئوغۇل تۇغۇپ، ھېلىقىلار قاتاردا ئاللىقاچان تۇپراق ئاستىغا كۆمۈلگەن بەلكە قىزچاق گۈھەر خېنىمنىڭ مېھرىي ئىخلاسى ھەممىسى بىرىكىپ، ئەمدى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ھېسامىددىن چەلەبىدەك جۇغلانغانىدى. ئۇ ئادەتتە، ئىنتايىن دىققەت قىلىپ ھەممىنىڭ ئالدىدا ئولتۇراتتى. ئۇستازىنىڭ ھەربىر پىكرى، سۆزلىرىنى يېزىۋالاتتى. دەرۋەقە، بىر چاغلاردا جالالىددىنمۇ ئۆزىنىڭ ئۇستازلىرىنىڭ سۆزلىرىگە شۇنداق بېرىلىپ قۇلاق سالغان ئەمەسمىدى.

«ھەي، ھېسامىددىن، سەن بوينۇڭغا ئارغامچا سېلىپ، مەسنەۋىياتنى ئىلگىرى تارتىۋاتسەن، سېنىڭ شاراپىتىڭ ۋەجدىدىن كىتاب جىلد - جىلد بولۇپ ئالدىڭغا توپلانماقتا... لېكىن كۆزى تېڭىلغان ئاتتەك نەزىرى تار نادانلارغا مەنپەئەت بولسىلا بولدى، ئۇلارغا سەن كۆرۈنمەيسەن. گۈللەر، رەڭلەردىن كۆزلىرى قاماشقانلار، نېمىشقا كۈننىڭ نۇرىنى بايقاشمايدىغاندۇ. ئەمما كۈندۈزنىڭ يورۇقلۇقى بولمىسا، نە گۈل ئېچىلسۇن، نە رەڭ بولسۇن. سەن شۇ باشلىنىش نۇقتىسى، سەن ھەقىقەت سەن، ھېسامىددىن!»

ئۇ ئۆز قەلبىدە مېھرى ئۇرغۇپ، پۈتۈن بارلىقىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. كۆڭلىگە نېمىلىكى پۈكۈلسە، شۇئاندىلا ھەممىسىنى شاگىرتلىرى ئالدىدا ئۇلارغا ئېيەت، دوستىغا مۇكاپات يوسۇندا ئېيتقۇسى كېلەتتى. لېكىن ئۆزىنى باساتتى: تىلەك شارابقا ئوخشاش، ئۇ قانچە ئۇزۇن تۇرسا شۇنچە قۇۋۋەتلىك بولىدۇ ئەمەسمۇ.

— سەن ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇشۇڭ مۇمكىن، — گۈمبەز ئاستىدا جالالىددىننىڭ مەيۈس ئاۋازى بىر خىلدا ئاڭلىنىپ تۇراتتى، — پەقەت بىر نەرسىنى ئۇنتۇما، يەنى، دۇنياغا نېمىشقا كەلدىڭ؟ دېگەننى ئۇنتۇما. ئۆزۈڭنى ئەرزىتىغىلا گۆرۈگە قو-

يۇپ سېتىۋەتمە، سېنىڭ باھايىڭ يۇقىرى. . .

ئۇ سول تەرەپتە كۆزىنى ئۇنىڭدىن ئۇزمەي، مەھلىيا بولۇپ تەلمۈرۈپ ئولتۇرغان ئالائىددىن سىريانۇسقا قارىدى.

بىر كۈنى ئەتىگەندە جالالىدىن دوستلىرى بىلەن قەبرىستانلىققا ماڭدى، ئۇ ئاتىسى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلماقچىدى. ئۇ ئات بازىرىدىن ئۆتۈپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن چىققاندا، توپلىشىپ تۇرغان ئادەملەرگە يولۇقۇپ قالدى. بىرنەچچە يىگىت توپتىن ئايرىلىپ، ئۇلارغا قاراپ يۈگۈردى:

— خۇدا ھەققى، مەۋلانا، مەدەت بېرىڭ!

— نېمە ئىش؟

— يۇنانلىق بالىنى ئۆلتۈرگىلىۋاتىدۇ!

— گۇناھى نېمىكەن؟

سىريانۇس قۇل ئىدى، خوجايىنى ۋاپات بولغاچقا، ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بىلەن ئازاد بولغان، لېكىن كوچىدا ئاچ قالغان. ئىلاجسىزلىقتىن ئۆزىنى يەنە قۇللۇققا تۇتۇپ بەرگۈسى كەلمەي، ئوغرىلىق قىلىشنى ئەۋزەل كۆرۈپ، دۇكاندىن نان ئوغرىلاۋاتقاندا تۇتۇلۇپ قالغان ۋە قېچىشقا ئۇرۇنۇپ، دۇكاندارنى مۇشت بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويغان.

جالالىدىن ئۆزىدىكى خىيالدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنغاندەك سالىقىلىنى سىلاپ قويدى. لېكىن ئۇ كۈنكى ئەھۋاللار كۆز ئالدىدىن قاتارلىشىپ ئۆتۈشكە باشلىدى. . .

يارەم ھەققىدىكى ئىلتىجالارنى ئاڭلىغان جالالىدىن قەتئىي قەدەم تاشلاپ قاتىللىق مەيدانىغا قاراپ ماڭدى. كىشىلەر توپى ئىككىگە بۆلۈنۈپ، شائىرغا يول بېرىشتى. قوللىرى كەينىگە قىلىپ باغلانغان قىزغۇچ سېرىق چاچلىق ياش بالا ساقچىلار قورشاۋىدا قوي تېرىسى ئۈستىدە تىزلاندۇرۇلغان ھالدا تۇراتتى. جاللات ئۇنىڭ يېنىدا تەييار ئىدى.

جالالىدىن تونىنى يېشىپ، يىگىتنىڭ ئۈستىگە يېپىپ قويۇپ-

دى ۋە سۆزمۇ قىلماي، كەينىگە بۇرۇلۇپ شەھەرگە قايتىپ كەتتى.

— سەن بەلكىم قارشىلىق بىلدۈرەرسەن. مەن ئۇلۇغ ئىشلار بىلەن بەند بولۇۋاتىمەن. . . — جالالىدىننىڭ ئاۋازى دالا ئىچىم ياڭراپ تۇراتتى، — هوقۇقشۇناسلىق، ئاستىرونومىيە ئىلمى، تېببىي ئىلىم ئۆگىنىۋاتىمەن. . . بۇلارنىڭ ھەممىسى يالغۇز ئۆزۈڭ ئۈچۈنلا. ماھىيىتىڭ ئۈچۈن ئەمەس، پەقەت تالان - تاراج قىلمىسۇن، كىشىلەرنى خورلىمىسۇن، ئۆلتۈرۈشمىسۇن دەپ قانۇنشۇناسلىقنى ئۆگىنىسەن، يۇلتۇزلارغا قاراپ مال - مۇلۈك باھاسىنى بەلگىلەپ، زۆرۈر بولغان ياخشى كۈننى تايىن قىلىشقا قادىر بولاي، دەپ ئىلمىي ھەيئەتكە قول ئۇزىتىسەن. تېببىي ئىلىمنى ئۆگىنىش مەقسىتىڭ — تېنىڭنى، ئۆزۈڭنى ئاسراش. ئەمما سەن پەقەت يالغۇز تەندىنلا ئىبارەت ئەمەسمەنغۇ! تېنىڭ بىر ئات، سەن شۇ ئاتقا مىنگۈچى سەن. ئات مىنگۈچى ئەقىللىق بولسا، ئاتنى ئوقۇرسىز قويمىغاي، لېكىن ئۆزى ئاشۇ ئوقۇرغا چۈشۈپ ياتمىغاي. ئاتنىڭ يېمەكلىكى ئات مىنىدىغان كىشىگە ئوزۇق بولماس. سەن ئاتنى ئۆز يولۇڭغا ئەمەس، ئات سېنى ئۆز يولىغا سالغۇسى. . .

جاللات ۋە ساقچىلار تەمتىرەپ قېلىشتى: سۇلتان ۋە ئۇنىڭ نائىبى مۇئىنىدىن پەرۋانىمۇ ھۆرمەت قىلىدىغان دانىشمەن شەيخىنىڭ تونىنى ئۆلتۈرۈلۈش ئالدىدا تۇرغان مەھكۇمنىڭ ئۈستىدىن ئېلىۋېتىش ياكى جىنايەتچىگە قوشۇپ ئۇنىمۇ چېپىپ تاشلاش كېرەك ئىدى. لېكىن بۇنىڭغا كىم جۈرئەت قىلالايدۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن سۇلتاندىنمۇ، خۇدادىنمۇ تەپ تارتماسلىق كېرەك بولاتتى. . .

— سەن پۈتۈن بىر دۇنياغا ئەرزىگۈدەك ئادەمسەن، بىراق، ئۆز قىممىتىڭنى ئۆزۈڭ بىلمەيسەن!

سۇلتانغا بۇ ئەھۋالنى خەۋەر قىلىشقاندا، ئۇ قۇلنى قويۇۋېتىشنى بۇيرۇدى: «بىر يۇنانلىق بولسا نېمە بولاتتى! مەۋلانا بىزنىڭ گۈناھلىرىمىزنى تىلەشكە ئاللاھى كەرىم ئالدىدا مۇتەۋەككىل[1]!»

يۇنانلىق يىگىت دۇنياغا قايتا كەلگەندەك بولدى. نىجاتكارى مۇسۇلمان بولغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ دىنىغا كىرىپ، ئۇنىڭغا مۇرىتلىققا قول بەردى. مۇسۇلمانچىسىغا ئالائىددىن دەپ ئىسىم قويۇلغان بۇ سىريانۇس ساددا دىل كىشىلەرگە خاس ساداقەتمەنلىك بىلەن جالالىددىنغا سىغىندى. ئەنە شۇ ئىشى ئۈچۈنمۇ بېشى كېتىشكە تاس قالدى.

شائىرنى كۆرەلمىگەن، ئۇنىڭ ئوردا ئالدىدىكى ئىززەت-ئابرۇيىغا ھەسەت قىلىدىغان ئۆلىمالار، پۇرسەت تاپسىلا ئۇنىڭ زىتىغا تېگىش ئۈچۈن پەيت كۈتۈشەتتى. ئاشۇلار قازى سىراجىددىنغا چېقىمچىلىق قىلىپ ئەرز يېزىشتى. يېڭى مۇرىتى جالالىددىننى تەڭرىگە تەڭلەشتۈرۈپ، ئۇنى ئىگەم، دەپ ئاتاپتۇ-مىش...

سىريانۇسنى يەنە قامىتىپ قويۇشتى، قازىخانىغىمۇ سۆرەشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھوشيارلىقى بىلەنلا قۇتۇلۇپ قالدى. لېكىن، ئۇ بۇنى ئاشۇ خەتەرلىك كۈندىن باشلاپ ئۈچىسىدىن چۈشۈرمەي كىيىپ يۈرۈۋاتقان مەللە رەڭ تونىنىڭ شاراپىتىدىن دەپ بىلدى. تون ھازىرمۇ ئۇنىڭ ئۈچىسىدا، رەڭگى ئۆڭۈپ، جۇلىقى چىققان... بىرمۇنچە يېرىگە ئۇستىلىق بىلەن ياماقمۇ سالىتۇ، دەپ ئويلىدى جالالىددىن... ياق، نە ئۇستىدىكى تون، نە كۆڭلەك، نە بارمىقىدىكى ئۈزۈك، نە قولىدىكى تەسبىھلەر

---

① ئاللاھنا تەۋەككۈل قىلغۇچى - ت.

ئۇنىڭ ھېسسىياتىغا بولغان مېھىر - مۇھەببەتنىڭ نىشان بولالا
مايدۇ، زامان ئۇلارنى ئۇپراتقا ئايلاندۇرغۇسى. ئۇ
نىڭغا مۇناسىپ ـــ سۆيۈملۈك شائىرى ئەتتار ھەققىدىكى خاتىر
رىلەر بىلەن ئۇستازى سەئىد بۇرھانىددىنغا بولغان مىننەتدارلى
قى، ئۇنىڭ سۆزىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغۇچى يۈرەك مەدھىيىسى
دۇر.

جالالىدىن بىردەم جىم بولۇپ قالدى. ئاندىن ئاۋۋالقىدەك
سىلىق ئەمما تېتىك، يېقىملىق، بىر خىل ئاۋاز بىلەن ئۇستازى
سەئىد ۋە ئىلمىي رەمنى[1] ئۆگەنمەكچى بولغان شاھزادە ھەققىد
كى ھېكايىگە چۈشۈپ كەتتى. بۇ ياخشى كۆرىدىغان شاگىرتى
ھېسسىياتىغا قىلغان بۇگۈنكى سوۋغىتى ئىدى.

ـــ بىرى سەئىد بۇرھانىددىنغا: «ئۆز قۇلىڭىزغا بىلەن ئاڭ
لىدىم، پالانچى سېنى ماختىدى» دەپتۇ. بۇرھانىددىن ئۇنىڭغا:
«ئۇنىڭ ئۆزى كىم بولمىش، مېنى نېمىشقا ماختايمىش؟ مېنى
قانداق بىلگۈدەك؟ ئۇ مېنى سۆزۈمگە قاراپلا بىلگەن بولسا،
خاتالىشىدۇ. چۈنكى سۆز ۋە تاۋۇش، ئېغىز ۋە كالپۇك پەقەت
بىر ئىشارەت - ئالامەتلەردۇر. ئەگەر ئىشىمغا قاراپ بىلسە،
ئىش دېگەنمۇ ئىككىنچى ۋە ئۆتكۈنچىدۇر. مۇبادا مېنىڭ ماھى
يىتىمنى ئۇققان بولسا، ئىقرارمەنكى، مېنى ماختىشى مۇمكىن
ۋە شۇ ماختىشى مېنىڭ سۆزۈمگە، شۇنداقلا ئىشىمغا ئەمەس،
ئۆزۈمگە تەئەللۇقتۇر» دەپتىكەن.

بۇرھانىددىن ماھىيەت ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرى ئوتتۇرىسىد
كى ئۆزىگە خاسلىق ياكى پەرق دېگىنىدە نېمىنى كۆزدە تۇتقان؟
بۇنىڭ تەسەۋۋۇرى ئۈچۈن رىۋايەتكىمۇ قۇلاق سېلىڭ.

بىر پادىشاھ بوپتىكەن، ئۇنىڭ يالغۇز بىرلا ئوغلى بار
ئىكەن. لېكىن شاھزادە شۇنچىلىك نادان ئىكەنكى، ئۇنىڭغا

---

① يالغىنلىق ھەققىدىكى ئىلىم - ت.

شاهلىق سەلتەنەت، ھەتتا ئاددىي ئىشنىمۇ تاپشۇرۇشقا بولمايدۇ-كەن. شاھ ئوغلىنى قانداق ھۇنەر ئۆگىنىشكە بەرسەمكىن، دەپ ئۇزاق باش قاتۇرۇپتۇ. ئۇنداق ئويلاپ، مۇنداق ئويلاپ ئاخىرى پالچىلىقنى لايىق تېپىپتۇ. ئۇستا پالچىلار بۇ مۇشكۈل ۋەزىپىنى ئىلاجسىز ئۇستىگە ئېلىشىپتۇ...

ئارىدىن يىللار ئۆتۈپ، شاھزادىنى سارايغا باشلاپ كىرىشىپتۇ. ئۇلار شاھ ئالدىدا يۈكۈنۈپ تەزىم بىلەن: «ئالەم پاناھىمىز، ئوغلىڭىز پالچىلىقنىڭ ھەممە سىرلىرىنى بىلىپ بولدى. بىزگە نېمە ئايان بولسا ــ ئۇنىڭغىمۇ شۇ مەلۇم. باشقا ئۆگەتكۈدەك نەرسىمىز قالمىدى» دېيىشىپتۇ.

پادىشاھ ئۇزۇكىنى ئارىسىغا تىقىۋېلىپ تۇرۇپ: «ئېيتقىنا، قولۇمدىكى نېمە؟» دەپ ئوغلىنى سىنايتۇ. شاھزادە قۇمغا سىزىپ، رەم ئېچىپ، ئاخىرىدا: «قولىڭىزدىكى ئۈزۈك يۇمىلاق، ئوتتۇرىسى تۆشۈك بىرنېمە» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شاھ خۇش بولۇپ: «باركاللا، سەن ئالامەتلىرىنى ئېيتتىڭ، ئەمدى ئۇنىڭ ئېتىنىمۇ ئېيت» دەپ قىستايتۇ. شاھزادە ئويلىنىپ قاپتۇ، ئاخىرىدا «تۆگىمەن تېشى» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شاھ ئاھ چېكىپ: «بىلىم كۆچى بىلەن ھەممە ئالامەتلەرنى ئېيتتىڭ! لېكىن بىر ئادەمنىڭ ئالقىنىغا تۆگىمەن تېشى سىغمايدىغانلىقىغا پاراسىتىڭ يەتمىدى!» دەپتۇ.

بۇ رىۋايەتنى جالالىدىن توقۇپ چىقارمىغاندى، ئۇنى پەردىدىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت ـ تەيىر» دېگەن كىتابىدىن ئوقۇغاندى. ئەتتار بولسا ئۇنى تېبابەت ۋە دورىگەرلىككە دائىر ساۋاق ئېلىپ يۈرگەن چاغلىرىدا ئۇستازى مەجدىددىن باغدادىدىن ئاڭلىغانىدى. ئۇ سۇلتانۇل ئۇلىما بىلەن بىرگە ئوقۇغان، بۇ كىيىن بەدبەخت خارەزمشاھ تەرىپىدىن بېشى كېسىلگەن شەيخ مەجدىددىن ئىدى.

ئادەتتە ھېكايەت ئاخىلىغاندا، ئۇنىڭ نېمە مەقسەت بىلەن ئېيتىلىۋاتقانلىقىنى ئۇنتۇپ، بۇنىڭ ئاخىرى نېمە بولىدىكىن، دەپ تەقەززا بولۇشىدۇ. ئەمما جالالىدىن ئۇچۇن سەنئەت ھەمىشە ۋاستە ئىدى.

— شۇنىڭغا ئوخشاش، — دەپ دەرسىنى خۇلاسىلەيدى ئۇ، — بىزنىڭ ھازىرقى ئالىملىرىمىز ئۆز ئىلىملىرىدە قىلىنى قىرىق يېرىشقا قادىردۇر. ئۆزلىرىگە تەۋە بولمىغان نەرسىلەرنىڭ ئۇجۇر - بۇجۇرلىرىغىچە ئۇلارغا ئايان. ئەمما، ئەجەللىنەرلىكى، ئۆزلىرىگە ھەممىدىن مۇھىم، يېقىن ۋە مەلۇم بولغان نەرسىنى — ئۆز ماھىيەتلىرىنى، يەنى، ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى بىلمەيدۇ. قانۇنشۇناس ۋە ئۆلىمالار دۇنيادا نېمىكى بولسا ئۇنى ھالال ۋە ھارامغا، پاك ۋە ناپاكقا ئاجرىتىشقان، ئەمما ئۆزلىرى قانداق — پاكمۇ، ناپاكمۇ، ئۇنىڭ بىلەن كارى يوق. ئۇلار ئۇنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمەيدۇ...

شاگىرتلار تارقىلىشتى. ھېسامىددىن ھەممىدىن كېيىن قەغەزدىكى سىياھنى قۇم بىلەن قۇرۇتۇپ، ئۇستازى ئىنئام قىلغان بۇگۇنكى ساۋاقتىن قەلبىنى تولدۇرغان خۇشاللىقىنى يوقىتىپ قويۇشتىن چۆچۈگەندەك، جىملا تەزىم قىلىپ چىقىپ كەتتى.

سوغۇق چۈشتى. پەنجىرىدىن كىمنىڭدۇر «لىپ» قىلىپ ئۆتكەن سايىسى كۆرۈنۈپلا غايىب بولدى. ھەقاچان ئوغلى ۋەلەد بولسا كېرەك، پەقەت شۇلا ئاتىسىنىڭ خىيالىنى بۆلمەسلىك ئۈچۈن، بۇياققا كىرىشكە جۈرئەت قىلالمايتتى.

ئۇ مۇزلاپ كەتكەن قوللىرىنى پاختىلىق چاپىنىنىڭ يەڭلىرىگە تىقىپ ئولتۇراتتى، بارماقلىرى ئارىسىدىن تىنىمسىز سىرغىپ ئۆتۈۋاتقان تەسۋى دانچىلىرى بىر - بىرىگە ئۈرۈلۈپ بىلىنەر - بىلىنمەس شىرىقلايتتى، ئۇنىڭ پىكىر - خىيالى

ئالەمدىكى ھەممە قەبىلىلارغا ئوخشاش دۇنيانى شۇ ھالىتىچە بار ۋە مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ دەيدىغان، ئەمما ئۆزى ئاللىقا- چان ئالەمنى تەرك ئېتىپ كەتكەن بىرى ھەققىدە ئىدى.

ئون ئىككى ياشلىق بالا، ئاتىسى بىلەن تىتىلىپ كەتكەن ئەسكى چاپان كىيگەن، ساقاللىرى ئۆسۈپ كەتكەن، كۆزلىرى تەلۈلەرچە ئالاق - جالاق قىلىپ قارايدىغان بىر بوۋاينىڭ سۆھ- بىتىدىن نېمىنى چۈشىنىدۇ دەيسىز. سۈلتانۇل ئۆلىمانىڭ مەغ- رۇر ئوغلى قۇرئاننى يادقا بىلەتتى، ھەدىس ۋە شەرىئەت قانۇن- لىرىنى بىلەتتى. ئەرەب تىلى سەرف - نەھۋىلىرى بىلەن شېئىر تۈزۈلۈشلىرىنى بىلەتتى، ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى مۇ- تالىئە قىلاتتى، ئەمما ئۆزى توغرىسىدا قانچىلىك بىر نەرسە بىلەتتى؟ ئۇ پەقەت ئاتىسى ئۆنى ئەگەشتۇرۇپ ئالدىغا ئاپارغان كىشى ـــ بۈيۈك شائىر پەرىددىدىن ئەتتار ئىكەنلىكىنىلا بىلەت- تى. جالالىدىن ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى يادقا ئوقۇپ بېرەلەيتتى، لېكىن ئۇ شېئىرلاردىكى روھىي ھالەت ۋە چەكسىز چوڭقۇرلۇق- لارنى تېخى بىلمەيتتى. ئۇ ھەتتا باغدادمۇ ئىپتىخارلىنىدىغان ئۇنداق دانىشمەننى، شۇنچىلىك مەرىپەتلىك شەھەردىن نېمىشقا قوغلاندى قىلىپ، دەشتى - باياۋانلاردا ئاۋارە قىلىدىغانلىقىنى تېخىمۇ بىلمەيتتى.

بوۋاي ئۆنى خۇددى ئالىقىنىدىكىدەك كۆرۈپ تۇراتتى. ئەم- دى ئۆزى قېرىپ، بوۋايلىق ھالىتىگە كەلگەن جالالىدىن ھازىر بۇنى ياخشى بىلەتتى. . .

ئەسرارنامە

. . . ئۇلار كۆپ ئۆتمەي، باشلىرىدىكى يۈلتۇزلارنىڭ سۈ- كۈنات ئىچىدە جىمىرلاشلىرى، تۆگىلەرنىڭ بىر خىلدا سالماق- لىق بىلەن مېڭىشلىرى، تۆگىچىلەرنىڭ بوغۇق ئاۋازدا ئېيتىۋا-

قان ناله ئارىلاش ئۈزۈندىن - ئۈزۈن ناخشىلىرى، دەريا ۋە جىرالارنى كېسىپ ئۆتۈشلىرى، ئىزغىرىن شامال ئۈچۈرغان قۇملارنىڭ كۆڭلەك ياقىسىدىن كىرىپ بىئارام قىلىشلىرى ۋە ئۇنىڭ چىش ئارىلىقلىرىدا غىچىرلاشلىرىغا كۆنۈپ قېلىشتى. يوللارنىڭ ئەتراپى كۈمىلاچ تاملار بىلەن ئورالغان، كۆرۈنۈشلىرى قوپال، جاللاتلارغا ئوخشايدىغان نۆكەرلەر قوغداۋاتقان بەكەت - ئۆتەڭلەردە تۇنەشلەر، كارۋان سارايلاردا تۇنەپ، پىلىداپ تۇرىدىغان چىراغ يورۇقىدا ئەخلەت - چاۋا ئۈستىدە، بۇرگىلەر مىغىلدىغان بورا، كىگىزلەردە يېتىپ، ئاتخاندا ئاتلارنىڭ پۇشقۇرۇپ، تېپىچەكلەشلىرىگە قۇلاق سېلىپ يېتىشلارغىمۇ ئۆگىنىپ قېلىشتى. يوللاردا ئۇچرىغان شەھەرلەردىكى ۋاراڭ - چۇرۇڭلاردا ئۇچرىشىشلارمۇ ئادەتكە ئايلاندى. سۇلتانۇل ئۆلىما، نىڭ خەۋىرىنى ئاڭلىغان شەيخلەر، ئۆلىمالار، ۋائىزلار، دەرۋىشلەر توپلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قارشى ئالغىلى چىقىشاتتى. مەنزىللەر، مەنزىرىلەر، تۇرلۇك - تۇمەن قىياپەتلەر، چىرايلار ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا بىر مەھەل كۆرۈنسىمۇ، لېكىن يول دەپ ئاتالغان بۇ دەريايى ئەزىم ئۇ نەرسىلەرنى دەرھال ئارقا تەرەپكە ئېقىتىپ كېتەتتى. ئۇلار شۇ ھالەتتە ئىككى ئاي ئەمەس، ئۆمۈربويى ماڭىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. بىر كۈنى كەچكە يېقىن ئۇلار بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن باغلاردىن، يالىڭاچ ئېتىزلاردىن ئۆتۈپ، شۆھرىتى بەلخ شەھىرىدىن قېلىشمايدىغان يەنە بىر شەھەر قەلئەسىگە ئۇلاشتى. ھازىر جالالىددىننىڭ بالىلىقى ۋە ياشلىقى ئۆتكەن قەدىردان ئۆيىمۇ، بەلخ شەھىرىمۇ گويا ئۇزۇن بولغان بىر چۈشتەك بولۇپ قالغانىدى.

خۇراسانىنىڭ پايتەختى نىشاپۇر، يېقىندا كەلكۈن كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارنى پاتقاقچىلىققا تولغان كوچىلىرى بىلەن قارشى ئالدى. تەزىم - تەۋەززۇ ۋە ئالدىراشچىلىقلار ئىچىدە بۇ بەلخ ئۆلىماسى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى شەھەرنىڭ سابونىيى مەدرە-

سىسىگە باشلاشتى. خىزمەتكارلار يۈكلەرنى چۈشۈرۈپ، ئاتلار-
نىڭ تەرلىرىنى سۈرتۈشكە باشلىدى. چوڭلار ئىشكى ئىچكىرى-
كى كەڭ هويلىغا قارايدىغان هۈجرىلارغا جايلاشتۇرۇلدى. يول
هارغىنلىقى باسقان سۈلتانۇل ئۆلىما مەدرىسە مۇتىۋەللىسى بە-
لەن سۆزلەشتى. مۇتىۋەللى شۇنچىلىك قېرى ئىدىكى، بىر
تۇتام ساقىلىمۇ خۇددى پىلىنىڭ ئۇستىخىنىدەك سارغۇچ رەڭگە
كىرگەنىدى. بالىلار ئانچە - مۇنچە يۇيۇنۇپلا مەشھۇر قۇرئان
تەپسىرىنى كۆرۈشكە ئالدىراشتى. ئۇ بۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل
ئىلگىرى دۇنيانىڭ هەممە يەرلىرىدىن نىشاپۇرغا چاقىرىلغان
ئونلاپ ئالىملار تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان ئەڭ ئۇلۇغ تەپ-
سىر ئىدى. تارىخچى ئەل - ئوتبىينىڭ ئېيتىشىچە، شۇ زامان-
نىڭ پادىشاهى بۇ ئىشنىڭ پۈتۈشىي ئۈچۈن ئىنتايىن
كۆپ پۇل ـــ يىگىرمە مىڭ دىنار خەجلىگەنىكەن.

كۈتۈپخانىدا كىتابلار كۆپ، ئەمما ئۇلار سالنامىلاردا ئېيە-
تىلغىنىدەك، يەردىن تورۇسقىچە تىزىلمىغانىدى، ئۇلارنىڭ ئا-
رىسىدا تەپسىرى ئەزەمنۇ كۆرۈنمەيتتى. خىزمەتچى خادىم بالە-
لارغا بۇنىڭدىن يەتمىش يىل ئىلگىرى كۆچمەن ئوغۇز قەبىلىلە-
رى شەهەرنى تالاشقاندا، ئۇ تەپسىر يوقالغان، دەپ چۈشەندۈر-
دى.

مەدرىس هۈجرىلىرىنىڭ قېلىن تاملىرى زەيرەك ۋە سەپ-
سىلىق، ئۈزۈندىن بۇيان تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئوقۇغان تالىپ-
لارنىڭ تاملارغا سۈركىلىشىلىرىدىن خۇددى ئەينەكتەك غىلتاڭ
بولۇپ قالغانىدى. پەقەت ئۇ يەردە، بۇ يەردە يۈزگە چۈشكەن
قورۇقلاردەك دەزلەر بۇنىڭدىن ئون يىلچە بۇرۇن بۇ يەردە يۈز
بەرگەن دەهشەتلىك يەر تەۋرەشنى ئەسلىتىپ تۇراتتى.

ئۇلار نىشاپۇرغا هەۋەس ۋە هاياجان بىلەن كىرىپ كېلىش-
تى. نى - نى ئەپسانۋى رىۋايەتلەر، نى - نى ئۇلۇغ زاتلارنىڭ
سەرگۈزەشتىلىرى نىشاپۇر بىلەن باغلانغانىدى. بۇ شەهەر ئەسىر-
لەردىن بۇيان جەڭگىۋار شۆهرەتلىرى، دەهشەتلىك ئىستېلا ۋە

هۆكۈمدارلارنىڭ قانلىق ئۇرۇشلىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى رو-
ھىي جاسارەتلىرى بىلەن داڭق چىقارغانىدى.
بىر چاغلاردا زاھىدلارنىڭ مۇناپىقلىقلىرىغا قارشى «مەلامە-
تىيلەر»[1] نامى بىلەن كۆتۈرۈلگەن ھەرىكەتمۇ مۇشۇ شەھەردىن
باشلانغانىدى. مۇسۇلمان دۇنياسى ھۆكۈمدارلىرى ئۆز مەۋقەلە-
رىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، تەقۋادارلىق بىلەن نام قازانغان
زاتلارنى ئوردا - سارايلىرىغا تەكلىپ قىلىشىپ، ئىنئام -
ئېھسانلارغا كۆمۈشەتتى. يىللار ئۆتۈپ، تەقۋادارلىق ساماۋى
شان - شەرەپنىڭ ئورنىغا دۇنياۋى نېمەتلەرنى كەلتۈرىدىغان
ھۈنەرگە ئايلاندى. ئۇ چاغدا «مەلامەتىيلەر» ئۆز تەلىماتلىرىنى
ئالغا سۈردى. بۇ تەلىمات بويىچە، گۇناھى - كەبىردىن قۇتۇ-
لۇش ھەركىمنىڭ شەخسىي ئىشى بولۇپ، ئۇنىڭغا باشقىلارنىڭ
ئارىلىشىشى ھاجەت ئەمەس ئىدى. ئەكسىچە، سىزنى قانچىكى
ئاسىي گۇناھكار دەپ بىلىشسە، چەكلىمە، ھاقارەتلەرگە كۆمۈش-
سە، نەپرەتلەنسە، شۇنچە ياخشى ئىدى. دېمەك، سىز ھەق
يولىدا تۇرغان بولىسىز، چۈنكى ئۇلار پەيغەمبەر - ئەۋلىيالارنى-
مۇ ھەمىشە تەھقىرلىگەن ۋە ھاقارەتلىگەن.
«مەلامەتىيلەر» زاھىرەن باشقىلاردىن ئاجرىلىپ تۇرماسلى-
قى لازىم ئىدى. ئۇلار خىرقەمۇ[2]، جەندىمۇ يېپىنماي، ئوردا
خىزمەتچىلىرىدەك كىيىنىشەتتى. شۇڭا، سىپاھلار تەبەقىسىگە
مەنسۇپلۇقنىڭ ئۆزىلا ھالال نان تېپىش ئىمكانىيىتىنى چەكلەپ
قويىاتتى. ئەگەر «مەلامەتىيلەر» خەير - سەدىقە سورىماقچى
بولسا، باشقىلاردا رەھىم - شەپقەت ھېسسىنى ئويغاتماسلىق،
ئۆزى تاللىغان ئىختىيارىي گاداھلىقنى ھۈنەرگە ئايلاندۇرۇۋالى-
ماسلىق ئۈچۈن، سەدىقىنى قەستەن قوپال، ھەتتاكى ھاقارەتلىك

---

① گۇناھى - كەبىردىن قۇتۇلۇش ھەركىمنىڭ شەخسىي ئىشى دەپ قارىغۇچىلار - ت.
② قوپال رەخت پاكى پالاز لاردىن تىكىلگەن چاپان - ت.

بىر يوسۇندا سورىشى شەرت ئىدى. كېيىنچىرەك «مەلامەتىيە-
لەر» تەلىماتى خۇراسان سوپىلىرى تەرىپىدىن تېخىمۇ راۋاجلان-
دۇرۇلدى.

بۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرىكى ئىستىبداتلىق بىلەن
دىنىي خۇراپاتلىق ئوتتۇرىسىدىكى ئورگانىك - تەبىئىيلىكنى
ياخشى چۈشەندۈرگەن سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋى زامانىسىدە شە-
ھەرگە ھاكىم - رەئىس قىلىپ ئەشەددىي خۇراپات ئەبۇ بەكرى
كەررەمى دېگەن بىرى تەينىلەندى. كەررەمى ۋە ئۇنىڭ شېرىكلە-
رى ئەقىل - ئىدراكقا ئەمەل قىلىدىغان دىنىي - ئەخلاقىي
تەرىقەتلەرگە چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى تۇرۇشاتتى. ئۇلار
سۇلتاننىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرى بولۇۋېلىپ، «يولدىن ئازغان-
لار» نى ئامىمىۋى جازاغا تارتىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۇلۇكلىرىنى
مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزلىرى بۇلۇشۇۋېلىپ، ئاسىيلىقتا ئەيىبلەن-
گەنلەردىن پارە - خىيانەت ئۇندۇرۇۋېلىشاتتى. ئومۇمەن دىن
يولىدىكى ئۇرۇش - جېدەللەرنى شەخسىي بايلىق، دۆلەت يېغىش
مەنبەسىگە ئايلاندۇرۇۋېلىشقانىدى. لېكىن نىشاپۇرلۇقلارنىڭ
ئومۇمىيۈزلۈك قەھر - غەزىپى تۇپەيلىدىن كەررەمى ھاكىمىيىتە-
دىن چەتلەشتۈرۈلدى. تەقۋادارلىق ۋە ئۆلىمالىق، دۆلەت خىز-
مىتىدىكى مەرتىۋە ۋە مەنسەپ، دۇنياۋى نېمەتلەرگە ئىنتىلىش
بىلەن كېلىشەلمەيدۇ، دېگەن ئەقىدە رەسمىي ئېتىراپ قىلىنـ
دى.

نىشاپۇرنىڭ كۆپلىگەن خانىقالىرىنىڭ بىرىدە، مەشھۇر سو-
پى شەيخ ئەبۇسەئىد مەيخانىسى خالايىق ئۈچۈن يىغىلىشلار تۈ-
زۈپ، ئىشق - مۇھەببەتنى مەدھىيىلەيتتى، قۇرئاننى تەلقىن
قىلىش، پەيغەمبەر ھېكمەتلىرىنى تەشۋىق قىلىشنىڭ ئورنىغا،
خەلق قوشاقلىرى، ئاشىقلىق ھەققىدىكى قوشاقلارنى ئېيتىپ،
ئاڭلىغۇچىلارغا زوق بېغىشلايتتى. ئۇ باي - بەدەۋلەت سودىگەر-
لەرنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىنئام - ئېھسانلىرى ھېسابىغا ساز چې-

لمش، ئويۇن - كۆلكە، بەزمە - زىياپەتلەر ئۇيۇشتۇرۇپ بېرەتتى. شەكسىزكى، بۇ نەرسە مۇتەئەسسىپلەرنىڭ ئەزىرىدە دىنغا شەك كەلتۈرگۈچى شەككاكلىق ھېسابلىناتتى، لېكىن خەلقنىڭ ئۆلارغا بولغان مېھىر - مۇھەببىتىدىن چۆچۈپ كاشىلا قىلىش مايتتى. ئۆلار جەندى كىيمەيتتى، ئۆلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە، «بەزىدە زەرباب، بەزىدە جۆلدۈر چاپاندىمۇ ئاللاغا ئىمان كەلتۈرگىلى بولىدۇ» دەپ قارىلاتتى، نىيەتنىڭ خالىسلىقى رەسىم - يوسۇنلارغا رىئايە قىلىشتىن ئۇستۇن ئىدى. ئەبۇسەئىد ئۇلۇغ ھەكىم ۋە مۇتەپەككۇر، ئاشۇ دەۋر بىلىملىرىنىڭ قامۇسى بولۇش سۈپىتىدە «كىتاب - ئەش - شىپا» ۋە كۆپ تومۇق «ئەل - قانۇن» ئەسەرلىرىنىڭ مۇئەللىپى، خۇراپات ۋە مۇتەئەسسىپلىكنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا بىلەن ئۇچراشقانىدى. ئىبنى سىنا ئۆز شاگىرتلىرىغا: «مەن چۈشىنىدىغانلىنى ئەبۇسەئىدمۇ ھېس قىلالايدۇ» دېسە، ئەبۇسەئىد: «مەن ھېس قىلالايدىغانلىنى ئىبنى سىنا ئىدراك قىلالايدۇ» دېگەنىكەن. يىغىپ ئېيتقاندا، ھەر ئىككى ئەللامە ماددىي ئالەم ۋە ئىنسانىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى بىلىشتە ئەقىل - مەنتىقى ۋە ھېسسىي - تۇيغۇ يوللىرىنىڭ باراۋەر، تەڭ ھوقۇقلۇقىنى بىرىنچى بولۇپ ئېتىراپ قىلىشقانىدى.

نىشاپۇر ھۇنەرۋەنلىرى ئارىسىدىن چىقىپ، كېيىن شۇ شەھەردە ۋاپات بولغان كىشىلەردىن بىرى، ئەڭ مۇكەممەل قۇياش كالېندارىنىڭ ئىجادچىسى، مۇنەججىم ۋە ماتېماتىك ئۆمەر ھەييام ئىدى. ئۇ دەھشەتلىك ئىستىبداد زامانىدا روھىي ئەركىنلىكنى ماختايدىغان رۇبائىيلارنى توقۇپ، شان - شۆھرەت قازاندى.

ئۇنىڭ بەختكە يارىشا، خۇراسان پايتەختى نىشاپۇردا سۈلتانۇل ھەقىقەتيار دەپ نام ئالغان شەيخ ۋە شائىر پەرىدىدىن ئەتتار بار ئىدى.

ئۇلار نىشاپۇرنىڭ تېيىلغاق كوچىلىرىدىن لاي كېچىپ كې-
تىشۇېتىپ، خانىقا، مەسچىت - مەدرىسىلەرگە چوڭ كىشىلەر-
دەك دىققەت بىلەن ئېگىلىپ سالام بېرىپ، بازارلاردىكى
شاۋقۇن - سۇرەنلەرگە، دەرۋىشلەرنىڭ توۋلاشلىرىغا قۇلاق سې-
لىپ، سەئىد بۇرھانىددىن ئېيتىپ بەرگەن شان - شۆھرەتلىك
قىياپەت - كۆرۈنۈشلەر ۋە ئاجايىپ ئەپسانىلەرنى قايتا - قايتا
ئېسىگە ئېلىشاتتى.

شەھەردە مۇشۇك ئاجايىپ كۆپ ئىدى. ئۇلار مەيدانلاردا
توپ - توپ بولۇپ يۇرۇشەتتى، تاملارنىڭ تۆۋىدە يېتىشىپ
ئاپتاپسىنىشاتتى، ئۈچەي - قېرىن، كاللا - پاقالچاق ساتقۇچە-
لارنىڭ دۇكانلىرى ئالدىدا توپلىشۇېلىپ، دۇپدۇگلەك كۆزلە-
رىنى تىككىنىچە خوجايىنىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىنى كۆزىتىشەت-
تى.

جالالىددىننىڭ ئاكىسى تۇيۇقسىز ئۇنىڭ مۇرىسىدىن تارت-
تى. جالالىددىن كەينىگە ئۆرۈلۈپ قاراپ، قارەك ئاپئاق، لې-
كىن ئورۇق، سۆڭەكلىرى بۆرتۇپ چىققان مۇشۇككە كۆزى
چۈشتى. مۇشۇك خوددى ئۆزىگە ئوخشاش ئاپئاق ئاسلىنىنى
گەجگىسىدىن چىشلەپ كۆتۈرۈپ، لايدا ئېھتىيات بىلەن كېتىپ
باراتتى. جالالىددىننىڭ بىردىنلا ئاشۇ ئاسلانىنى قولىغا ئالغۇسى
كېلىپ، مۇشۇكنى تۇتماقچى بولدى، لېكىن مۇشۇك بىرلا
سەكرەپ يان تەرەپتىكى باغنىڭ تېمىدىن ئارتىلىپ ئۇ تەرەپكە
ئۆتۈپ كەتتى. جالالىددىن تۇرغان يېرىدە تۇرۇپلا قالدى. ياق،
ئۇ قىلغىنىغا خىجالەت بولۇپ تۇرۇپ قالمىدى، بەلكى پاكار
تامدىن كوچىغا ئارتىلىپ چۈشكەن ئالۇچا دەرىخىنىڭ شاخلىرىدا
خوددى ئاچ يېشىل يېنىۋاتقان ئوت يالقۇنىنىڭ تىلىدەك پارقە-
راپ تۇرغان، دەسلەپكى چېچەك بىخلىرىنى كۆرۈپ قالدى.
ياھ! ئۇ جەنۇبىي خۇراسانىنىڭ دالا ۋە باغلىرىغا كېلىۋاتقان

باھارنىڭ خۇش پۇراق ھاۋاسىدىن نەپەسلىنىپ، بىردىنلا بۇ ئالەم بىلەن، بۇ يات ۋاقا - چۈشلۈق شەھەردىكى ھەربىر ئادەم بىلەن، ھېلىقى مۇشۇك بىلەن، ئايىغى ئاستىدىكى قىزغۇچ تۇپراق بىلەن، ئەمدىلا سۇرۇۋاتقان بىخلار بىلەن، پەرىجەلىرىنىڭ ئېتەكلىرىنى سىلكىشتۇرۇۋاتقان شامال بىلەن، ئۆزى يول بويى كۆرۈپ كەلگەن شەھەرلەر، چەكسىز زېمىن بىلەن بىر تۇتاشلىق تۇيغۇسىنى سەزدى. گويا ئۇنىڭ ئۆز تېنىمۇ چەكسىزدەك، پۈتۈن ئالەم ئۇنىڭ داۋامىدەك ھېس قىلاتتى. شۇ تۇيغۇ خېلى بىر ۋاقىتقىچە ئۇنىڭ قەلبىدە تاۋلىنىپ، خۇددى ئاپئاق نۇر تارقاتقۇچى گۈھەرگە ئايلانمىغۇچە، ئۇ بىر ئېغىز مۇ سۆز قىلماي ئۆزلۈكىدىنلا مەست بولۇپ، كوچىلاردا ئاكىسىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ تەمتىرەپ يۈرىۋەردى.

ئۇ گۈھەرنى ئەسلىدى. قىزنى بىرنەچچە ھەپتىدىن بېرى كۆرمىگەنىدى. ئۇ ئالدىراپ - سالدىراپ سابونىي مەدرىسىگە قاراپ ماڭدى.

گەرچە سۇلتانۇل ئۆلىما، خارەزمشاھ مۇھەممەد تىرىك بولسىلا، خارەزم تۇپرىقىدا بىرەممۇ تۇرمايمەن، دەپ قەسەم ئىچكەن بولسىمۇ، يەنىلا بىرنەچچە كۈن نىشاپۇردا تۇرۇشقا توغرا كەلدى: ئات ۋە ئادەملەر بىرئاز دېمىنى ئېلىۋېلىپ، دەشتى كەبىرەك چوڭ جەزىرىنى ھېسىپ ئۆتۈشكە تەييارلىق قىلىش كېرەك ئىدى. ئەڭ مۇھىمى، ئانا يۇرتنى مەڭگۈ تاشلاپ كېتىش. تىن ئاۋۇال «مەنتىقۇت - تەير» نىڭ مۇئەللىپى پەرىددىدىن ئەتتار بىلەن كۆرۈشمەي كېتەلمەيتتى. ئەتتار ئۇنىڭدىن ئونبەش ياش چوڭ بولسىمۇ، لېكىن سوپىلىقنىڭ مۇبارەك لىباسى — خىرقەنى، ئۇنىڭ ئاتاق ئاكىسى ۋە خارەزمدە مەكتەپدىشى بولغان، مۇرتەد شاھ مۇھەممەد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئاشۇ شەيخ مەجدىددىن باغدادىنىڭ قولىدىن ئالغانىدى.

لېكىن ئۇ ئەپسۇس ۋە نادامەت بىلەن ئاڭلىدىكى، شائىرنە-

مۇ «يولدىن ئازغان» دېگەن ئەيىب بىلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقان، كېيىن ھۆكۈمنى سەل بوشىتىپ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزىنى شەھەردىن قوغلاندى قىلغانىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ شەھەردىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايدا نەزەربەنتتە كۈن كەچۈرىدىكەن. پەرىدىددىن ئەتتارنىڭ قائىدە بويىچە كۆرۈشۈش ئۈچۈن سابونىي مەدرىسىگە كەلمىگەن. لېكىنىڭ سەۋەبىنى سۇلتانۇل ئۆلىما ئەمدى چۈشەندى، شۇڭا شائىرنى ئۇنىڭ تۇرۇۋاتقان جايىغا بېرىپ كۆرۈش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتتى.

مەدرىسىنىڭ قېرى مۇدەررىسى يولباشلىغۇچى قىلىپ بەرگەن ئورۇق، جانسىز دەرۋىش ئېشىكىنى يورغىلاتقىنىچە شەھەر سىرتىغا باشلىدى. ئۇلار شەھەرگە تۇتاش باغلار، ئۈزۈمزارلىقلارنى ئارىلاپ، بىر يېزىغا كىرىپ كېلىشتى. بۇ يەردە چىنار دەرەخلىرى تېخى يالىڭاچ پېتى ئىدى، قىڭغىر - سىڭغىر شاخلىرىدا بۇلتۇرقى قۇرۇپ قالغان يوپۇرماقلار ئۈيەر - بۇ يەرلىرىدە كۆزگە چېلىقاتتى. ئۇلار ئۇچ سائەت يول مېڭىپ، تاپتاقىر بىر تاغقا يېقىنلاشتى. ئاتىسى ئاتتىن چۈشۈپ، سالماق قەدەملەر بىلەن يۇقىرىدا قارىيىپ كۆرۈنۈپ تۇرغان غارغا قاراپ ماڭدى. دەرۋىش ھۈرمەتتىنمۇ ياكى ئېھتىيات يۈزىسىدىنمۇ، ئىشقىلىپ ئاتلارنىڭ يېنىدا قالدى. جالالىدىن ئاكىسى بىلەن بىللە ئاتىسىغا ئەگىشىپ ماڭدى.

غار ئالدىدىكى كەڭ مەيداندا ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. لېكىن ھەر ھالدا ئۇلارنىڭ كېلىشىدىن ئەتتار خەۋەردار ئىدى. ئاتىسى دۆۋىلەپ قويۇلغان قۇمغا يېقىنلاشقاندا ـــ غارنىڭ خوجايىنى شۇ يەردە گۇلخان ياقسا كېرەك ـــ ئۇچىسىغا قارىيىپ كەتكەن پەشمەت، بېشىغا ئۈزۈن قالپاق كىيگەن، ئاجىزلاپ كەتكەن بىر بوۋاي ئىتتىك - ئىتتىك مېڭىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتى. ئۇنىڭ يۈرۈشىدىن ئەندىشە ئەمەس، بەلكى شىددەت چىقىپ تۇ-

راتتى. گويا ئۇ پەۋقۇلئاددە بىر مۇھىم ئىش ئۈستىدە تۇرغاندا، تۇيۇقسىزلا بىر ئەزىز مېھمان كېلىپ قالغاندەك ھالەتتە ئىدى، ئۇ شۇ مېڭىشى بىلەن كېلىپ، گويا كۆرۈنمەس بىر توساققا دۇچ كەلگەندەك چىپچىدە توختىدى ۋە ئاستا ئېگىلىپ سالام قىلدى. ئۇلار ئۇچ قېتىم تەزىم قىلىشقاندىن كېيىن، ئۆچۈپ قالغان گۈلخاننىڭ ئىككى تەرىپىدە، بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى قويۇلغان تاشلارغا ئولتۇرۇشتى. بېشىغا سۇس مەللە رەڭلىك سەللە ئورىغان ئېگىز بويلۇق، سۇرلۇك قىياپەتلىك ئۆلىما ۋە كىگىزدىن دەرۋىشلەرچە ئۇچلۇق قالپاق كىيگەن، قەددى پۈكۈلگەن شائىر لام - جىم دېمەي، بىر - بىرىگە قاراپ ئۇزاق تىكىلىپ تۇرۇشتى.

ئۇلار نېمە توغرىسىدا ئويلىنىۋاتىدىغاندۇ؟ تەخىرىتائالا ھەقىقىدىمۇ؟ ئۆزلىرى ھەققىدىمۇ؟ قەتل قىلىنغان شەيخ باغدادى ھەققىدىمۇ؟ ئۆتكەن ئۆمۈر ۋە قىسمىتى ئەزەلنىڭ ئويۇنلىرى ھەققىدىمۇ؟ ياق، بىر - بىرىگە شۇنچىلىك تىكىلىپ تۇرۇشلار — بىر - بىرىنىڭ ماھىيەتلىرىگە كىرىپ، باشقا بىر كەيپىياتقا چۈشۈش ئۈچۈن. بۇ يەردە سۆزنىڭ نېمە كېرىكى بولسۇن؟

جىملىق ئۇزاققا سوزۇلدى، بولۇپمۇ جالالىدىنغا شۇنداق تۇيۇلدى. ئۇ ئەدەب يۈزىسىدىن قولىنى كۆكسىدە قوۋۇشتۇرۇپ، ئاكىسى بىلەن بىللە ئاتىسىنىڭ ئارقىسىدا تۇراتتى. شائىرنىڭ يېشى نەچچىدىدۇر؟ — يەتمىشتىمۇ ياكى توپتوغرا يۈزدىمىدۇر، بۇنى بىلگىلى بولمايتتى. بوۋايلارنىڭ يېشى — ئۇلارنىڭ باشلىرىدىن يوشۇرۇن ئۆتكەن سىرلىرى. دەرۋەقە ئالىدىكىدا ھىندىستانغىچە پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىنى كېزىپ چىققان، بۇ دۇنيانىڭ ئەڭ ساپ گۆھەرلىرىنى قەلبىگە پۈككەن، «مەنتىقۇت - تەير» دەك ئەسەر يېزىپ، ئىنسانىنىڭ يېتىلىش يولىنى سىزىپ بەرگەن، ئونلاپ شېئىرىي كىتابلىرى بىلەن

دۇنياغا داڭق چىقارغان، لېكىن زادىلا ئەمەلدار ۋە دۆلەتمەنلەرنى مەدھىيىلەپ قەلىمىنى بۇلغىمىغان بىر سىما تۇرغان يەردە ياشىمىسا نېمە ئەھمىيىتى بار.

بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مانا شۇ ساقال - بۇرۇتى گىچىرماچ ئۆسۈپ كەتكەن، مازلىرى چۈۋۈلۈپ تۇرغان تون كىيگەن، ئورۇقلاپ قاق سۆڭەك بولۇپ قالغان بوۋاي قىلغانمىدۇ؟ ئاتىسىدىن قالغان ئېتىتارلىق دۇكىنىنى ماڭدۇرۇپ، توق ۋە كەڭ - كۆشادە تۇرمۇش كەچۈرگەن بولسا بولماسمىدى؟ ئۇنىڭ ئورنىدا باشقىلار بولسا شۇنداق قىلماسمىدى؟ ئۇنى بۇ يولغا باشلىغان نېمىدۇر؟

تېخى ئىككى دۇنيا ــ پانىي دۇنيا بىلەن ئۆز دۇنياسى ئاچىلىدا تۇرغان، ئۇلاردىن بىرىنى باشتىن - ئاخىر بېسىپ ئۆتكەن بوۋايغا ھەيران بولۇپ قاراۋاتقان ئون ئىككى ياشلىق بالا بۇ گەپلەرنىڭ تەكتىگە يېتەلەمتى.

ئەمما، ئەتتار ئۆزىنىڭ «مەنتىقۇت - تەير» داستانىدا بۇ سوئالغا بىر رىۋايەت بىلەن جاۋاب بەرگەنىدى: بىر شائىر خۇداغا يالۋۇرۇپ، مەھشەر كۈنى مېنى جەھەننەمگە تاشلىسا، لېكىن تېنىمنى شۇنداق بەھەيۋەت - زور قىلسۇنكى، ھەتتا جاھاننامە ئەينىكىدە باشقىلارغا ئورۇن قالمىسۇن، دېگەنىكەن. . .

جالالىدىن «مەنتىقۇت - تەير»نى ئۇستازى بىلەن بىللە ئوقۇغانىدى. ئۇ بەزى كىشىلەرگە ئوخشاش مۇلاھىزە قىلمايلا ئوقۇمايتتى.

لېكىن ئويلاش باشقا، بىلىش باشقا. تۇركىلەر: «ئاقىلغا ئىشارەت، نادانغا جۇۋالدۇرۇز» دەپ بىكار ئېيتىشمىغان.

باشقىلارغا بولغان ئاتەشتەك مېھىر - مۇھەببەت، ئەتتار ۋە ھەقىقەتنىڭ باشقا پىدائىيلىرىنى يولغا باشلىغان نەرسە مانا شۇ ئىدى. ئون ئىككى ياشلىق جالالىدىن بۇنى ئەقلەن ئۇقمىسىمۇ، قەلبىدە ھېس قىلاتتى. ئۇ بۇنى ھېشىنى كۆتۈرۈپ، ئەتتار-

نىڭ شىددەتلىك نەزىرىگە دۇچ كەلگەن چاغدىلا ھېس قىلدى. شۇ دەم شائىر سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئۇنسىز سوئالىغا جاۋاب بەرگەندەك، جىملىقنى بىرىنچى بولۇپ بۇزدى.

— غايىبلىق ئالەمىدىن ئۆرلىدىم - ئۇچتۇم،
بۇ پانىي جاھانغا يېتىشتىم، چۈشتۈم.
پىنھان سىرلىرىمنى بىلمىدى ھېچكىم،
جاھاندىن مېڭىسىز، ئولجىسىز كەتتىم.

شائىرنىڭ كۆزلىرى بىردىنلا بىر نۇقتىغا تىكىلگىنىچە تۇرۇپ قالدى، لەۋلىرى ئۇمچەيگەندەك كۆرۈنۈشكە باشلىدى. جالالىدىن ئاغزىنى گۆرەدەك ئېچىپ تۇرغان ئاشۇ غار - ئۆڭكۇر ئالدىدىكى قاپقارا تۇپراققا ئوخشاش، ئۇنىڭمۇ قېرىپ، كۆيۈپ - قاغجىراپ كەتكەنلىكىنى بايقىدى...

— كۆڭلۈمنىڭ كۆزى بىلەن سېنى كۆپ يىلدىن بۇيان ئىزدىدىم، شەيخ، پەرىدىدىن، — دېدى شۇ ئارىدا ئاتىسى، — ئاللانىڭ مەرھىمىتى بىلەن دىدارىڭنى كۆرۈشكە مۇشەررەپ بولدۇم...

كېيىن ئۇلارنىڭ نېمىلەر توغرۇلۇق سۆزلەشكىنىنى جالالىدىن ئاڭلىيالمىدى. ئۇنىڭ بۇ بوۋايغا رەھمى كېلىپ، كۆڭلى بۇزۇلدى. ئۇچلۇق تەقىيە كىيىۋالغان بۇ ۋۇجۇك بوۋايغا ئەمەس، بەلكى كۆپ ئۆتمەيلا ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالىدىغان دۇنياغا كۆڭلى بۇزۇلدى. بالا ئەتتارنىڭ كۆزلىرىدىن شۇنى ئېنىق بىلدىكى، ئۇ ھاياتلىق بىلەن ھەممە ھېساب - كىتابىنى قىلىپ بولغان، پەقەت بىر نەرسىنى — ئۆلۈمنى كۈتۈۋاتاتتى.

ئۇ ئۇزاق كۈتمىدى، بىر يىلدىن كېيىن، يەنى 1221 - يىلى 10 - ئاپرېل چىڭگىز قوشۇنلىرى نىشاپۇرغا باستۇرۇپ

كەلدى، نىشاپۇرلۇقلارنىڭ شەپقەت قىلىشنى تەلەپ قىلغان ئىلـ
تىجالىرى رەت قىلىنىدى. شەھەر ئۈچۈن بولغان جەڭلەردە بىر
موڭغۇل سەركەردىسى ئۆلگەنىدى، شۇنىڭ قىساسى ئۈچۈن بۇ
شەھەر ئاھالىسى ئىچىدە تۆت يۈز ھۈنەرۋەندىن باشقىلارنىڭ
ھەممىسى چېپىپ تاشلاندى، شەھەر تۈپتۈز تۈزلىۋېتىلىپ، ئاقـ
تاما قىلىپ ھەيدىۋېتىلدى. قالغان ـ قاتقانلارنىڭمۇ ئامان قالـ
ماسلىقى ئۈچۈن، خارابىزارلىقلاردا بىر بۆلۈم موڭغۇل ئەسكەر-
لىرى قاراۋۇللۇققا قالدۇرۇلدى.

چىڭگىز ئەسكەرلىرىدىن بىرى، ئەسىر ئېلىنغانلارنىڭ ئا-
رىسىدا مۇسۇلمانلار ئەۋلىيا دەپ بىلىدىغان بىر بوۋاينىڭمۇ بار-
لىقىنى ئۇقۇپ، ئۇ شائىرنى ئەسىر ئالغان نۆكەرگە مىڭ دەرھەم
پۇلغا سېتىپ بېرىشنى تەكلىپ قىلدى.

ـــ مېنى ئەرزانلا سېتىۋەتمە، ـــ دېدى شائىر كۈتۈلمىگەن
شۇنچە بايلىقنى ئاڭلاپ ھودۇقۇپ قالغان نۆكەرگە، ـــ سەن مە-
نى يەنىمۇ قىممەترەك سېتىشىڭ مۇمكىن، ـــ دېدى.

نۆكەر چىڭ تۇرۇۋالدى، خېرىدار قولىنى شىلتىپ، ئېتە-
نىڭ بېشىنى كەينىگە بۇرىغىنىچە كېتىپ قالدى.

ئەتتار ئۆز جېنىنى قۇتقۇزۇشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن
ئەمدى ئۇنىڭغا ھاياتلىق قىزىقى قالمىغانىدى.

قېرى، زەئىپ بوۋاينى بىر دەرھەمگىمۇ ئېلىشمىدى. بىر
كۈنى ئەسكەرلەردىن بىرى ئامەتى قاچقان دوستىنى زاڭلىق
قىلىپ: «قېرى مايمۇنىڭ ئۈچۈن بىر قاپ سامان بېرىمەن» دەپ
توۋلىدى. شائىر خېلىدىن بېرى كۈتكەن پەيت كەلگەنىدى.
«تېزرەك سېتىۋەت، ـــ دېدى ئۇ ئۇلارنىڭ سۆزىگە
ئارىلىشىپ، ـــ مەن بۇنىڭدىن ئوشۇققا يارىمايمەن!»

غەزەپلەنگەن ھېلىقى ئەسكەر قىلىچىنى قىنىدىن سۇغار-
دى. شائىر ئۇزاقتىن ئويلاپ كېلىۋاتقان ئارزۇسىغا يەتتى، ئۇ

پانې دۇنيانى تەرك ئەتتى.

مانا ئاردىدن يېرىم ئەسىر ئۆتكەن بولسىمۇ، جالالىدىن ھەر دائىم ئۇنى ئەسلىگەندە، يۇرىكى ئىنتايىن ئېچىشىپ كېتەتتى. خۇددى شۇ چاغدا ئۇ پەرىددىدىن ئەتتارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، ئۇنىڭ پەرىشان ھالىغا ئېچىنغاندەك ھالەتتە تۇراتتى.

شائىر ئەتتار شۇ چاغدا ئورنىدىن تۇرۇپ، دوستىنىڭ ئار-قىسىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ ئۆرە تۇرغان بالىلارغا قاراپ قويۇپ، ئۆڭكۇرگە قاراپ ماڭغان ۋە ئۆڭكۇردىن بىر كىتاب ئېلىپ چىققانىدى.

— كۆپ ئۆتمەي ئۇلارنىڭ قەلبىدە دۇنيا قەلبى ئوت ئالغۇسى، — دېگەنىدى ئۇ بالىلارغا ئىشارەت قىلىپ، — ئۇنىڭ ئۇچقۇنلىرى ھەقىقەت تەشنالىرىنىڭ يۇرىكىدە يالقۇنلىنىدۇ...

كىتابنى ئاتىسىغا بېرىۋېتىپ، پەرىددىدىن ئەتتار جالالىدىن-غا ئاجايىپلا تىكىلىپ قارىغانىدى. ئۇ چاغدا جالالىدىنىنىڭ قەل-بىدىكى ئېچىنىش تۇيغۇسى يېنىك بىر خىل مۇڭ بىلەن ئالماش-قانىدى.

ھازىر ياشانغان جالالىدىن بىلدىكى، بۇنىڭ ئەجەبلەنگۈدەك يېرى يوق. بۇيۇك تىلشۇناس، چىرايغا قاراپ دىلىنى بىلىۋالى-دىغان ئەتتار ئۇچۇن بالىنىڭ ئاشۇ ۋاقىتتىكى تۇيغۇلىرىنى بە-لىش، ئۇنىڭ خېلى بۇرۇنلا دۇنيا بىلەن مۇناسىۋىتىنى باغلىغان چەكسىز رەھىمدىللىكىنى بايقاش ئانچە قىيىن ئەمەس ئىدى. ئەتتارغا ئوخشاش، باشقىلارنىڭ مۇسىبىتى ئۇنىڭمۇ مۇسىبىتى ئىدى.

شەھەرگە قانداق قايتىشتى، بۇنى جالالىدىن ئەسلىيەلمەي-دۇ. ئېسىدە قالغىنى، نىشاپۇرلۇقلارنىڭ ئالدىراپ — تە-نەشلىرى، ھودۇقۇشلىرى، ھۆرمەتلەشلىرى، خۇشامەتچىلىك، ئەدىشە قىلىشلىرى قورقۇنچاقلىق بولۇپ تۇيۇلغانىدى. ئاتىسى-نىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى خىزمەتكارغا تۇتقۇزۇپ، شەيخ خوجا-

گىيگە دېگەن سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇ ئەركىن نەپەس ئالغاندى.
— ئەتە ئەتىگەندە يولغا چىقىمىز!

بىرىنچى شام

ئۇ ئاياغ شەپىسىگە قارىمىدى، مەدرىسە ئاللىقاچان قاراڭغۇ-لۇققا چۆككەن، ئۆرۈلۈپ قارىغان بىلەن ئۇنىڭ كىملىكىنى تونۇغىلى بولمايتتى. ئەمما ئۇ ئۇنىڭ كىملىكىنى بىلەتتى. بۇنداق سىپايە، ئەدەب ۋە ئېھتىيات بىلەن قەدەم بېسىپ كېلىۋاتقان ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ۋەلەد ئىدى.

شام نۇرىنى توسۇغان قولىنىڭ سايىسى ئاجايىپ چوڭ شەپە-رەڭدەك يەلپۇنۇپ، تامدا سۆرۈلەتتى. ساقال كۆلەڭگۈسى ھەر قەدەم باسقاندا تورۇسقا نەيزىدەك سانجىلىپ، يەنە گۈرزىدەك پەسكە چۈشەتتى. . . بىزمۇ شۇنداقلا بىر سايە — خالاس. ئاشۇ سايىگە ئوخشاش «لىپ»لا قىلىمىز - دە، غايىب بولىمىز. بىز پەقەت كۆكسىمىزدە يېنىپ، باشقىلارغا ئوت تۇتاشتۇرغۇچى، بۇ خۇددى ھازىر ئوغلىنىڭ نەدىندۇر تۇتاشتۇرۇپ كەلگەن شامنى ئۇنىڭ ئالدىغا جىممىدىلا ئەكىلىپ قويغىنىغا ئوخشاش. بىزنى كۆيدۈرگەن ئوت قانچىكى يالقۇنلۇق بولسا، ئۇ شۇنچە ئۇزاق يانىدۇ. بىز خۇددى ئۆسۈملۈك نوتىلىرىغا سىڭگەن شىرنىلەرگە ئوخشاش، ئالەم بويلاپ تارالغان ھەقىقەتكە شۇنچە يېقىن چاپلى-شىمىز. . .

كىتابخان، سىز بىلەن بىز ئۆزىمىز بىلىۋالغان تۇرمۇش قانۇنىيەتلىرىنى ھەقىقەت دەپ ئېيتىمىز. ئەمما، دانىشمەنلىك بېشىغا قونۇۋالغان قۇش ئۇنىڭدىن كۆرە يىراقنى كۆرىدۇ. بۇ-نىڭ سەۋەبى، ئۇنىڭ نەزىرىنىڭ ئۆتكۈر، ئۆزىنىڭ ئەقىللىك ئىكەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ بىر ئاز ئېگىزرەكتە تۇرغا-لىقىدىندۇر.

ئىنسانىنىڭ يېگانە ۋە قۇدرەتلىك، ھەممىلا جايدا ھازىر

نازىر خۇدا ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرى ئۇنىڭ تەپەككۇر تەرەققىياتىدا مەجۇسىيلىققا نىسبەتەن ئالغا قاراپ قويۇلغان زور قەدەم ئىدى. چۈنكى بۇ ئوخشىتىشتا ئالەمنىڭ بىرلىكى ھەققىدىكى چۈشەنچە، ئادەمزاتنىڭ چەكسىز قۇدرەتلىكلىكى، ھەممە نەرسىدىن خەۋەر-دارلىقى ۋە بىرلىك ھەققىدىكى ئارزۇسى بىر ئاز غايىبانە بولسىمۇ گەۋدىلەنگەنىدى. بىزچە، تارىخ ـــ خاتالىقلارنىڭ يىغىندىسى ئەمەس، ئۇرۇنۇشلار جەريانىدۇر. مانىستىك[1] دىنلارنىڭ بولۇشى ئۆز دەۋرى ئۈچۈن فىزىئولوگىيىلىك ۋە روھىي ھادىسىلەر، تەن ۋە ئاڭ، ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشقا قارىتىلغان بىر ئىنتىلىش ئىدى.

مۇسۇلمانلار ئۇ چاغدا كىچىك ئاسىيانى رۇم دەپ ئاتىشاتتى. ئۆمىرنىڭ كۆپ قىسمى رۇمدا ئۆتكەچكە، رۇمى تەخەللۇسىنى قوللانغان جالالىدىن ئۆز ئەسىرىنىڭ پەرزەنتى بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ ئۆز پىكىرلىرىنى ئىلاھىي پەردىلەرگە ئورايتتى.

لېكىن ئىنسان تەبىئىتىنىڭ سىرلىرىغا دادىل ۋە چوڭقۇر كىرەلىگەن جالالىدىن (بىز ئەمدى بىلدۇقكى، ئاڭ بارلىقنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئىنكاسىدۇر): «شۇنىڭغا ئىشەنچ ھاسىل قىلدۇقكى، دۇنيا زىددىيەتلەر بىرلىكىدىكى زىددىيەت-لەر جېڭىدۇر»، دۇنيا قاچانلاردۇر بىراقلا باقىي قىلىپ يارىتىلمىغان، بەلكى، «ئۆزلۈكسىز قايتىدىن يارىتىلىپ تۇرىدۇ». جالالىدىن دىئالېكتىكا سىستېمىسىنى يارىتتى، بۇ ئىشنى ئۇنىڭ مەسلەكداشلىرى، جۈملىدىن يۇنانىستان، رىم، ئەرەبىستان، ھىندىستان ۋە جۇڭگو مۇتەپەككۇرلىرى باشلاپ بېرىشكەنىدى.

گېگېلنىڭ ئېتىراپ قىلىشىچە، جالالىدىن رۇمى ئۇنىڭغا

---

① بارلىقنىڭ ئاساسى بىرلا (ماتېرىيە ياكى روھ) دەپ ھېسابلىغۇچى پەلسەپىلىك تەلىماتلا-ئاساسلانغان دۇنيا قاراش ـ ت.

دىئالېكتىك مىتود يارىتىشقا ياردەم بەرگەن ۋە بۇ مىتود قايتا ئىشلىنىپ، دەۋرىمىزنىڭ ئەڭ ئىلغار دۇنيا قارىشى تەركىبىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان.

بىراق جالالىدىن گېگېلدىن پەرقلىك ھالدا ئۆز دەۋرىنىڭ ئادىمى سۈپىتىدە پىكىرلىرىنى مەۋھۇم مەنتىقىي كاتېگورىيىدە ئەمەس، بەلكى قىزغىن شائىرانە مىسالالار ۋاستىسىدە تەلقىن قىلدى.

شەرقتىن چېگىزخاننىڭ تاجاۋۇزچىلىقى، غەربتىن سەلىبچىلەر يۇرۇشلىرىنىڭ ياۋايىلىقلىرى بولۇۋاتقان، دىنىي ئۇرۇشلار ۋە پاناتىزم ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئۇ زاماندا، ئۇ ئىنسانلارنى سۈلھ ـ سالاھ، تىنچلىق ـ ئامانلىققا چاقىردى: ئۇنىڭ نەزىرىدە ھەممە ماناتئېستىك[1] دىنلارنىڭ ماھىيىتى بىر خىل ئىدى. قۇللۇق، ئىستىبداتلىق ۋە زوراۋانلىق ھۆكۈم سۈرگەن بىر دەۋردە ئۇ ئادەملەرنىڭ بايلىقى، ئىرقى، دىنى، نەسىل ـ نەسەبى، مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىدىن قەتئىينەزەر، دوستلۇق ـ باراۋەرلىك غايىسىنى ئالغا سۈردى. ئۇنىڭ نەزىرىدە ئادەملەر پەقەت ئىنسانىي كامالەتكە قانچىلىك يېقىنلىقى بىلەن پەرقلىنەتتى. ۋە ھەربىر كىشى ئاشۇ مۇكەممەل ئىنسانغا ئۆز ئەمگىكى ۋە قابىلىيىتىگە قاراپ يېقىنلىشالايتتى. . . ئۇ ھەقىقەت تەشنالىرىغا ئاتاپ ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە مۇنداق دېگەنىدى:

ئايا، سىز جان تىكىپ ھەر دەمدە ئىزدەيسىز ئىلاھىنى،
ئۇنى ئىزدەش نە ھاجەتتۇر، ئىلاھى سىز، ئىلاھى سىز!

ئۇ ئۆز شېئىرىيىتىدە «خۇدا» تەشبىھىنىڭ[2] رېئال ماھىيىتىنى مانا شۇنداق ئېچىپ بەرگەنىدى.

---

① بىر خۇدالىق ئېتىقادچىلىقى ـ ت.
② تەشبىھ ـ كۆڭۈلتەش ـ ت.

هایاتلىق ۋە ئۆلۈم، ئاك ۋە بارلىق ئىنسان ۋە ئىنسانىيەت، زامان ۋە ماكان بۇ مۇئممالار تارىخ داۋامىدا ھەر خىل قويۇلۇپ كەلمەكتە... ئىنسان ياشىغانىكەن، ئۇلار يېڭى - يېڭى شەكىللەر بىلەن قايتا - قايتا قويۇلۇۋېرىدۇ ۋە ئۇلارنى ھەل قىلىش قا ئىنتىلىدۇ، بۇرۇنقىدەك يەنىلا ھەقىقەتكە يېقىنلىشىشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

كېلىك، كىتابخان، يەنە يەتتە ئەسىر ئارقىغا، 1268 - يىلىنىك بىر كۈز كۈنىنىك زۇلمىتىگە چۆككەن كىچىك ئاسىيا- نىك كونيا شەھرىگە، جالالىدىن رۇمى يالغۇز شام يورۇقىدا خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرغان ئاشۇ مەدرىسىگە قايتايلۇق، ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ، ئۇنىك ئۆمۈر يولىنى كۆزىتەيلى. كونىرىغان ئىبارە- لەرنىك ئادەتتىن تاشقىرى ئىپادە ئۇسۇللىرىدىن تەپ تارتماي، ئۇلارنىك ماھىيىتىدە يوشۇرۇنغان بۇيۇك بىر تارىخىي ئىنتىلىش- نىك مەنىسىنى بىلىۋېلىشقا ھەرىكەت قىلايلى. ئېھتىمال، ئە- سىرلەر قاتلاملىرىدىن ئۆتەلىگەن ئاشۇ زاتنى ئۆرتىگەن ئوتنىك جانلىق يالقۇنلىرىنى ھېس قىلارسىز.

«سۆز - لىباس، مەنە - ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن سىر» دەيتتى جالالىدىن رۇمى.

ۋەلەد شامنى يەرگە قويۇپ، ئۇنىڭغا خۇدۇكسىرىگەن، سو- ئال نەزىرى بىلەن قارىدى. ئاتىسىنىك كۆزلىرىدىن تەشەككۇر بىلدۇرگەن ئالامەتنى كۆرۈپ، ئاۋۋالقىدەك يۇمشاق، ئېھتىيات- كار قەدەم بىلەن دىلىدىكىنى ئېغىزىدىن چىقارماي چىقىپ كەت- تى. ئاشۇ ئېيتىلمىغان سوئال پۈتۈن تەپەككۇر ئېقىمىغا چېتە- لىپ، قانداقتۇر بىر تېپىشماقتەك نەرسىنى ئېسىگە سالدى. ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇشقا تىرىشىپ، پەرىددىدىن ئەتتار نېمىشقا ئۆزىگە، كىچىك بالىغا ئۆزىنىك «ئەسرارنامە» كىتابىنى تەقدىم قىلغانلىقىنىك سەۋەبلىرىدىن يەنە بىرنى، ئېھتىمال ئەك مۇھە-

مىنى ئۇقۇۋالدى: بۇ — ئۇمىد، ئارام بەرگۈچى ۋە ئۇمىدلەن-
دۈرگۈچى، ئۆزۈك ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلغان سۆزلەرنى قۇلىقىڭغا
شۇنىرلاپ، بايلىقتىن پانىيلىققا قاراپ يېتەكلىگۈچى ئۇمىد ئى-
دى. ئاتا - بوۋىلار قىلالمىغاننى، بالىلار قىلار، ئۇلار بىزدىن
كۆرە ياخشىراق، بىزدىن كۆرە كامىلراق بولار، دېگەن ئۇمىد
ئىدى. . .

ئەمدى نەدىلا بولسۇن، ئاۋۋالقى ھالىمىزدىن بىرقەدەر ياخ-
شىراق، كامىلراق بولالىدۇقمۇ؟ ياق، تىرىك ئىكەنسەن، ئۆ-
زۈڭدىن كۆرە دۈرۈسراق ۋە لايىق بىر نەرسە قالدۇرۇش ئۈچۈن
ئۇمىدىنىڭ شۇنىرلاشلىرىغا ئۆچماي ئىشلىشىڭ، تىنماي جاپا
چېكىشىڭ كېرەك. ئېھتىمال، شۇ چاغدىلا ئەۋلادلار بىز قىلال-
مىغاننى قىلالار، بىز يېتەلمىگەنگە يېتىشەر. ئېھتىمال. . .

ئەتتار ئۆزىنى ئايىماي جاپا چەكتى. لېكىن ئۇ زارىقىپ
ئاتمىش يېشىدا كۆرگەن ئوغلى ئون سەككىز يېشىدىلا ۋاپات
بولۇپ كەتتى. ئارىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتكەن بولسىمۇ، جالالە-
دىن قېرى شائىرنىڭ گۆرگە ئوخشاش قاراڭغۇ غار ئاغزىدا
ئۆزىگە تىكىلىپ قاراشلىرىدىن ئەنە شۇ قايغۇنىڭ تەسىرىنى
بىلدى.

ئۇ ئۆز بالىلىرىنى — ئاشۇ ئاي يۈزلۈك گۆھەر خېنىم
تۇغۇپ بەرگەن ئوغۇللىرىنى ئەسلىدى. تۇنجى بالىسىنى ئاتىسە-
نىڭ شەرىپىگە ۋەلەد دەپ ئاتىدى. بالىنى ئەللەيلەپ كۆتۈرۈپ
تۇنلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزسىمۇ، ئەركە بالا ئۇخلىمايتتى. بىر
ھېسابتا پەرۋەردىگار ۋەلەددىن ھېچنېمىنى ئايىمىغاندى: ئۇ
ئەقىل، بىلىم، ئەدەپ - ئەخلاق جەھەتتە كامالەت ئىگىسى
ئىدى. ئاتا - بالا بىر نىيەت - بىر مەقسەتتە ئىدى: ئاتىسىنىڭ
پىكرىمۇ ئۇنىڭغا چۈشىنىشلىك ئىدى. ئەمما ئۇ ئاتىسىنىڭ ئال-
دىغا ئۆتۈپ كېتەلەمدىكىن؟

جالالىدىن ئىككىلىنىپ قالدى. ۋەلەد ئۇنىڭ ياخشى كۆرە-

دىغان سۆيۈملۈك ئوغلى ئىدى. ئادالەت يۈكىنى ئوتۇنچىنىڭ تارازىسىدا ئەمەس، زەرگەرنىڭ تارازىسىدا تارتىش كېرەك ئىدى.

ئېھتىمالىم، سۆيۈملۈك بولغىنى ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭغا قىيىن دۇر: مانا، ئۇ ھە دېمەيلا قىرىق ياشقا كىردى. ئېگىكلىرىنى قاپقارا ساقال باستى. ئۇ دائىم ئاتىسىغا ئەگىشىپ يۈرەتتى، ئاتىسىنىڭ ئىزىدىن چىقمايتتى. ۋەلەد ئاتىسىنى چۈشىنەتتى. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ ئاتا مىراسىنىڭ قەدرىنى ئۇنچىلىك بىلمەپ كېتىشى، ئۇنى ئاياپ - ئاسرىشى ناتايىن بولسا كېرەك. ۋەلەدنىڭ ھەممە بىلىدىغىنى — ئۆزلەشتۈرۈۋالغان، مىراس قىلىۋالغان نەرسىلەر بولۇپ، ئۆزى ئىزدەپ تاپقان نەرسىلەر ئەمەس ئىدى. مىراستا ئالغان نەرسىنىڭ قىممىتى باشقىچە بولىدۇ. ئۇغۇ ئۆمۈر بويى ئالتۇن يىغمىدى، بىرەر مەملىكەتنى ئىستىلا قىلمىدى، شۇنداقلا باغ - ۋاران ئۆستۈرمىدى، بىراق ئۇلارنى ئاسراپ ساقلاش شۇنچىلىك زۆرۈرمىدۇ؟! بۇ دۇنيادا باشقا نەرسىلەرگە ئوخشاش سۆزنىڭ ئۆمرىمۇ باقىي بولمايدۇ. ئۇلارمۇ ئىشلىتىۋېرىپ، ئۇپرايدۇ، تۆشۈك ئىدىشتا سۇ توختىمىغاندەك مەنىسىنى تۇتالمايدۇ. ھەقىقەت بولسا، دائىم تىرىك، ھەردەم قايتا تۇغۇلىدۇ، ئالاھەزەل ئۇنىڭ بىرەر ئوچۇمىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ھەر دائىم يېڭى ئىدىش كېرەك بولىدۇ. ئۇنىڭغا قاچىلانغان نەرسە يەنىلا كونا ھەقىقەت بولۇشىغا قارىماي، يېڭى سۆزلەر كونا سۆزلەرگە زىت كېلىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەمما سەن راستىنلا ئۇنىڭغا تەشنا بولساڭ، ئۇ ئىدىشنىڭ شەكلى - پەكلى بىلەن كارىڭ نېمە؟

ۋەلەدتە ئاتىسىنىڭ مىراسىغا بولغان ۋارىسلىق قىلىش ۋەزىپىسى ئاساسىي مەپتۇنلۇقىنى يەڭگۈدەك كۈچ ۋە جاسارەت بارمىدۇ؟ ئەسلىدە، ھەقىقەتنى ئاساسىي — ئۇنى تېپىش، قولغا كىرگۈزۈش، دېگەن سۆز، ئەكسىچە بولغاندا، سانسىز مەزھەپ-

لەرنىڭ يېنىغا ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىلىدىغان يېڭى بىر مەز-
ھەپلا كېلىپ قوشۇلىدۇ، خالاس. . . ھالبۇكى ئۇ ھاسىل قىل-
غان ئىشەنچ - ئېتىقاد شۇكى، ئىنسانلارنىڭ مەزھەپلەر، تەبىقە-
لەر، دىنلارغا بۆلۈنۈشى ـــ تەڭداشسىز قاباھەتتۇر، ئادەمزات
ھەقىقەتكە ئوخشاش ژاھىد - يېگانىدۇر.

جالالىدىن سەسكىنىپ كەتتى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆزىگە
ژەلەد ئۆز مەسلىكىدە مۇستەھكەم تۇرالمايدىغان، تولىمۇ بوشاڭ
ژە كۆڭۈلچەك بولۇپ كۆرۈندى. ئۇ توقاچ يۈزلۈك، ئىككى
مەڭزى ھەمىشە قىپقىزىل بولۇپ، بۇنى ئۇنىڭ ساقاللىرىمۇ
يوشۇرالمايتتى. تېخى مەرھۇم سەئىد بۇرھانىددىن ھايات چېغى-
دىلا مۇرتىلىرىدىن بىرى: «نېمىشقا مەۋلانانىڭ يۈزلىرى ئاپئا-
قۇ، ژەلەدنىڭ يۈزى قىپقىزىل؟» دەپ سورىغانىدى. سەئىد شۇ
چاغدا: «جالالىدىن ھەمىشە ئاشىق، ئاشىقلارنىڭ كۆزلىرى يە-
نىپ تۇرىدۇ، رەڭگىرويى سۇنۇق بولىدۇ؛ ژەلەد بولسا ياشلىقى-
دىنلا سۆيۈملۈك، ئوماق بالا ئىدى» دەپ جاۋاب بەرگەن.

بۇنى ئاڭلىغان جالالىدىن كۈلۈپ قويغانىدى. مەرھۇم ئۇس-
تاز راست ئېيتقانىدى. ھەقىقەت ئاشىقى ژە ھەقىقەت مەشۇقى ـــ
مانا بۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرقلىك نەرسە. . . ئوغلى نېمىلا
قىلمىسۇن ـــ ياكى شېئىر يازامدۇ ياكى ژەز ئېيتامدۇ، بۇلار-
نىڭ ھەممىسىلا توغرا ژە ئاقىلانە ئىدى. پەقەت بىرئاز چوڭچوڭەل-
رەك، شېئىرلىرىمۇ ئاتىسىنىڭ شېئىرلىرىغا ئوخشايتتى.

ژەلەدتە قانداقتۇر ئاجىزلىق، يۇمشاقلىق، ئۆزىدىن ئۆزى
ئېھتىيات قىلىش بار ئىدى. ئۇنىڭدىكى نۇرمۇ، ئاي شولىسى-
دەك، باشقا بىر نۇردىن يارالغان. پاژىلداپ كۆيدۈرەلمەيدۇ،
سىلاپ - سىيپاپلا ئۆتىدۇ. گەرچە دائىم ئاتىسىغا ئوخشاش
ھەربىر قىلىسىمۇ، ئۇنىڭ پۈتۈن ژۇجۇدى - قەلبىدە گۆھەر
خېنىم ياشايدۇ. شۇڭلاشقىمۇ ئاتىسى باشقا ئوغۇللاردىن ئۇنى
كۆپرەك ياخشى كۆرىدۇ.

ئۇ شېئىر يازمىغان دەپ بىكارلا ئاۋارە بولىدۇ. ئۇنىڭ نېمە كېرىكى؟ ئۇنىڭدىن كۆرە، ئۆز يولىنى تاپسا، بىرەر نېمىدىن گۇمانلانسا، ئىسيان كۆتۈرسە ياخشى ئەمەسمۇ! . . . ئۇنداقتا، ئۆزۈڭچۇ؟ جالالىدىن، ئۆزۈڭ ئاتاڭ سۈلتانۇل ئۆلىما هايات چېغىدا تۇرلۇك گۇمانلارغا بېرىلىپ، ئىسيان كۆتۈرگەنمىدىڭ؟ ياق، پەقەت ئۇنى ئەگىشىپلا يۈردۇڭ، راست، بەزىدە شۇبھىلەنگەنىدىڭ. . .

مەككىدە ئاتىسى بىلەن زىيارەتچىلەر ئېقىمىغا قوشۇلۇپ مۇبارەك خانىڭ كەبە ئەتراپىنى ئايلىنىشتى. ئوقۇلۇۋاتقان دۇئا- يۇ تىلاۋەتلەر ئۆركەشلەۋاتقان دېڭىز شاۋقۇنىنى ئەسلىتەتتى، توۋلاشلار ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن سانسىز قۇشلارنىڭ ئۈركۈگەن ئاۋازىغا ئوخشايتتى. ئادەملەر هېچ تارتىنماي، كۆز ياشلىرىنى يۇزلىرىگە سۈركەپ يىغلىشاتتى. بىرلىرى هوشىدىن كېتىپ يىقىلاتتى. ئارزۇلاپ كۆتۈلگەن، هاياجانلىق پەيتلەر، ئۆز - ئۆزۈڭنى ئۇنتۇپ، دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىدىن كەلگەن مىڭلىغان خالايىق بىلەن قوشۇلۇپ ئارىلىشىپ كېتىدىغان دەقىقىلەر. بۇ مۆجىزىدىن كېيىن هەممە نەرسىنىڭ ئۆزگىرىشى شەرت ئىدى. ئەمما ئۆزىنى ئىنسانلارنىڭ بۇرادەرلىك دېڭىزىدا بىر تامچە دەپ هېس قىلغانلار يەنە نېمىشقا زالىملىق، بېخىللىق ۋە مەنمەنلىك قىلىش يولىغا ماڭىدىغاندۇ؟

لېكىن ئۇ شۇ كۈنلا دەرۋىشلەرنىڭ تەقۋادارلىق ئۇستىدە تالىشىپ، بىر - بىرى بىلەن ياقا سىقىشقىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. مۇشتلار، ئۇچى نەيزىدەك ئۆتكۈر هاسىلار هاۋادا پۇلاڭلىدى، ساقاللىرىدىن كۆز يېشى ئەمەس قان تامچىلىدى، كۆزلەر مېهىر - مۇهەببەت نۇرى بىلەن ئەمەس، غەزەپ ۋە نەپرەت ئوتى بىلەن يانىدى، تىللاردىن زىكرى - سانا ئورنىغا دەشنەم - هاقارەتلەر ئۇچتى. . .

مەككىدىن مەدىنىگە بېرىشتا، ئۇلارنىڭ كارۋىنىدىن ئې-
سىل ئەرەب ئاتلىرىنى ئوينىتىپ قاپقارا يۇزلۇك بىر توپ ئاتلىق-
لار ئۆتۈپ كېتىشتى، ئۇلارنىڭ ئۇستىدە ئېسىل تون، بېشىدا
چوڭ سەللە، ئۇلار بىلەن بىللە باشلىرىغا شۇلارنىڭكىگە ئوخ-
شاش سەللە ئوراپ، يالىڭاياغلىرىغا كەشە كىيىۋالغان، بارماق-
لىرىنى زىدە - يارا باسقان مۇلازىملار يۈگۈرۈشۈپ مېڭىشاتتى.
ئەرەب قىياپىتىدىكى بەدەۋلەت ھاجى ئون ئىككى ياشلىق جالال-
دىنغا مەغرۇر بىر قامەت بولۇپ كۆرۈندى. بۇنداق تەكەببۇر -
كەبىرلىكىنىڭ باشقا ھاجىلاردىمۇ ئوخشاشلا بارلىقىنى بىلدى.
شۇ چاغدا ئۇنىڭ خىيالىدىن: ئۇلار مۇسۇلمانچىلىق پەرزىنى
ئۆتەش ياكى گۇناھلىرىنى يۇيۇش ئۈچۈن ھەج قىلىشقا كەلمە-
گەن، ئۇلار ھاجى نامىنى ئېلىپ، شۇ نام بىلەن ئۆز يۇرتلىرىدا
يەنە يامان ئىشلارنى، بۇزۇقچىلىقلارنى بىمالال داۋاملاشتۇرۇش
ئۈچۈن كېلىشكەنىكەن، دېگەن ئويغا كەلدى.

ياق، مۇجىزە كۆرۈلمىدى. جالالىدىن كۆڭلىدە تۇيغان،
ئۇنىڭ نەزەردە باشقا زىيارەتچىلەرمۇ تەڭلا ھېس قىلغان مەغرۇر
ئادەملەر، ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە يۇرۇش - تۇرۇشلىرىدا ئۆزگىرىش
ياسىمىدى. ئۇنداقتا ھەجگە بېرىپمۇ ئاسىيلىغىچە قېلىشنىڭ
ياكى يۇرتتىن چىقماي تۇرۇپلا تەقۋادار بولۇشۇڭ مۇمكىن،
دېگەن پىكىر ئويغاندى. ئەمما بۇ پىكىرنى ئۇ شۇ چاغدىلا ئۆزۈ-
دىن نېرى قىلىپ، ئۆز - ئۆزىنى خاپا قىلىۋالدى. ئاتىسىنىڭ:
«ئادەملەر ـــ مىسالى ئەينەك، ئۇلارنىڭ گۇناھىدا سېنىڭ
گۇناھلىرىڭ ئەكس ئېتىدۇ» دېگەن سۆزلىرى يادىغا چۈشتى.
ھەققانىي سۆزلەر ئونلارچە يىلدىن كېيىن كەلدى:

ئايا زىيارەتچىلەر، سىزلەر قايانداڭ!
كېلىڭ، سىز ئىزدىگەن مەھبۇب بۇ ياندا!
ئۇنى سىز ئىشق بىلەن ئىزدەيسىز ھەردەم

ئۇ سىزگە ئەڭ يېقىندا دوستۇ ھەمدەم.
شامالدەك چۆلدە سەرسان كەزمىگەيسىز،
ھەرەم ھەم ھەج بىلەن قۇددۇس — ئۆزىڭىز...

نەدىمۇ ئىسيان كۆتۈرسۇن؟! ئاتىسى ھايات ۋاقتىدا بەزىبىر ئىشلاردىن گۇمانلانسىمۇ، زادىلا شەك كەلتۈرمىگەنىدى. ئوغۇل بالا پەقەت ئاتا ۋاپاتىدىن كېيىنلا ھەقىقىي ئوغۇل بالا بولىدۇ، دېگىنى راست ئوخشايدۇ.

ئاتىسى بىلەن ئۇنىڭ ئارىسىدىكى پەرق تەخمىنەن ئەللىك يىل ئىدى. ئاتىسى ۋاپات بولغاندا جالالىدىن تېخى يىگىرمە ئۈچ ياشتا ئىدى. چوڭ ئوغلى ۋەلەد بولسا ئۇنىڭدىن ئون توققۇز ياش كىچىك ئىدى. ئۇ ھازىر قىرىققا يېتەي دەپ قالدى.

ئۇ ئاچچىقىدا «ئىسيان قىلىش» ئىبارىسىنى تىلغا ئېلىش بىلەنلا بىرىنىڭ قىياپىتى ئۇنىڭ ئەتراپىدا بىزەڭ پاشىدەك ئايلىنىپ كۆزىگە كىرىۋالدى. ئۇنى قوغلىۋەتمەكچىدى، ئۇ كەتمىدى، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرۇۋالدى!

ئۇنىڭ ئالدىدا بۇنداق تۇرۇۋالغان، ھەتتا ئىسمىنى خىيالىدىمۇ تەكرارلاشنى خالىمايدىغان ئاشۇ بىزەڭ پاشا — ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدى. ھە، ئۇ ئىسيان قىلدى. ئەمما قولغا كەلتۈرۈش ئۇچۇن ئەمەس، ئايرىلىپ قالماسلىق ئۇچۇن، ئاتا يولى تار كەلگىنى ئۇچۇن ئەمەس، غەيرىي ئادىتى ۋە خەتەرلىك بولۇپ تۇيۇلغىنى ئۇچۇن، ئۇ ئاتىسىنى يالغۇز ئۆزى ئۇچۇن تۇتۇۋالماقچىدى. خۇددى سۇدا چۆكۈپ كېتىۋاتقان ئادەم ئۆز قۇتقۇزغۇچىسىغا يېپىشىۋالغىنىدەك، ئۇنى تۆۋەنگە تارتقىنىغا ئوخشاش، ئۇمۇ ئاتىسىنى تۆۋەنگە قاراپ تارتتى... ياق، سەن ئىسيان كۆتۈرمىدىڭ، ئەقىل ۋە نومۇسنى تەرك ئەتتىڭ، سەنىڭدە ھېسسىياتخورلۇق ۋە شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىك قېنى

ھۇجۇم - توپىلاڭ قىلدى. سەن كىمگە قارشى قول كۆتۈرىدۇڭ؟! ھەقنى سۆزلىگىن، يەنى: «بىر ئادەمنى تىرىلدۈرگەن ھەممىنى تىرىلدۈرگەنگە تەڭ، بىر ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ھەممىنى ئۆلتۈرگەنگە باراۋەر!»

ئۇ ئۆزىدە ئويغىنىپ، قوزغىلىڭاتقان، ئۇنتۇلۇپ كېتىڭاتقان ئويغۇغا ھايا-جانلىنىپ قۇلاق سالدى. قاريغاندا بۇ، قەھر - غەزەپ ئىدى. ئۇ قەھر - غەزەپ چېكىگە يەتتى، دەپ ئويلايتتى، نېمىشقىدۇر بىر چاغلاردا غەزىپىنى قوزغىغۇچى نەرسىلەر ئەمدى ئېچىنىش ۋە نادامەت ئويغىتاتتى.

«ئۆز روھىي دۇنياينىڭ بىلىش ۋە ئىگىلەش بىر چاغلاردا ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ يەر يۈزىنى ئىشغال قىلغىنىدىنمۇ مۇشكۈلرەك. لېكىن ھەممىدىن مۇشكۈلى كېيىن كېلىدۇ، ھەممىنى ئۇقىسەن. ئەمما دۇنيادىكى تەلۇلەرگە قارا، ئۇنى زەررىچە بولسىمۇ ئۆزگەرتىش قولۇڭدىن كەلمەيدۇ! قەيىندىن - قەيىن مەسىلە مۇشۇ!»

جالالىدىن ئۆزىنىڭ كونا رەقىبى — قەھرۇغەزىپىنى توپ، ئۇنى دەرھال تىزگىنلىۋالدى. ئۇنىڭغا كۆزى «مىت» مۇ قىلمىدى. تەسۇرى دانىچىلىرى بارماقلىرى ئارىسىدىن تىنىمسىز بىر خىلدا شىلدىرلاپ ئۆتەتتى.

ئۇ قەھر - غەزەپنىڭ قانداق كەلگەنلىكىنىمۇ بىلەلمىدى. ئۇمۇ ئاتا مىراس ئىدى. مىجەزى ئېغىر - بېسىق، مۇستەھكەم مەسلەكلىك سۇلتانۇل ئۆلىما قەھر - غەزەپكە كەمدىن - كەم يول قويماتتى، بىراق يول قويىدىمۇ، بولدى، ئۇنىڭ شىددىتى گۈلدۈرمامىدەك دەھشەتلىك بولاتتى. ئاتىسى بەلخ مەسچىت جامەسىدە ئاخىرقى بىر قېتىملىق قىلغان ۋەزىدە جالالىدىننى شۇنداق ھەيران قالدۇرغانىدى. ئۇنىڭدىنغۇ جىددىي سەۋەب بار ئىدى، ئەمما باغداد يېنىدىكى داۋاندىچۇ...

ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن پىلىنىڭ پۇتىدەك يوغانلىقتىكى خورما دەرىخىگە يۆلىنىپ، نېپىز پىشۇرۇلغان تېرىق نانغا پىشۇراپ ئۇراپ يېيىشمەكتە ئىدى، يول ئازابىدىن بەدەنلەر سىرقىلاق ئوراپ يېيىشمەكتە ئىدى، يول ئازابىدىن بەدەنلەر سىرقىراپ ئاغرىيتتى. چەكسىز دەشتىدە كەبىر ۋە كۇردىستانىنىڭ تاغ - داۋانلىرى كەينىدە قالغانىدى. ئەڭ ئاخىرقى كېچىلەپ داۋان ئېشىش ھەممىنى، ھەتتا نىشاپۇردىن بۇيان تۆگىگە مىنىپ كېلىۋاتقان ئاتىسىنىڭمۇ ھالىنى خاراپلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. لېكىن ئۇ ئالدىرىغاچقا تۆگىدىن يۈكلەرنىمۇ چۈشۈرۈشكە يول قويمايتتى.

تۆگىچىلەر تۆگىلىرىنى دەرەخلەرنىڭ سايىسىگە چۆكتۈرۈشتى، باشقىلار تاماق تەييارلىقى بىلەن كارۋان سارايغا كىرىشتى.

بالىلار سالقىندا ھۇزۇرلىنىپ نان يەپ، بىر چاغلاردا بابىل پادىشاھلىرى ماڭغان يوللارغا، ئېشەكلەرگە مىنىۋېلىپ ھەدىدىن زىيادە ئەرزان پىشلاق، توقاچ نان ۋە خورما سېتىۋېچى سوڭگەرلەرگە، ھورى چىقىپ تۇرغان قازانلارغا قىزىقسىنىپ قاراشتى.

ئەتىسى تاڭ ۋاقتى ئىدى. ئەمما يول زىچ ئادەمگە تولغان، بۇنىڭدىن خەلىپە پايتەختىنىڭ يېقىنلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. بىر خەۋەرچى بىلۇجىستاننىڭ قوڭۇر تۆگىسىنى يۈگۈرتۈپ شامالدەك ئۆتۈپ كەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇنداق يۈگۈرۈك تۆگىلەردە كۇنىگە ئوتتۇز پەرسەڭ يول[1] يۈرگىلى بولارمىش. ئۆزەڭ ياقىلىق ئۇزۇن كۆڭلەك ئۈستىدىن ئاقۇچ يالاڭ پەرىجە كىيىۋالغان ئەركەكلەر، گۈلدار لىباسلار كىيىپ، باشلىرىدا سېۋەت

① بىر پەرسەڭ — يەتتە - سەككىز كىلومېتىرغا تەڭ - ت.

كۆتۈرۈڭالغان چۆرىلەر، كەڭ ۋە ھەيۋەتلىك يوغان دەرۋازىلىق قورغانلار — بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەشىمەتلىك ۋە غەلىتە تۈيۈلاتتى.

ئاكىسى سودىگەرلەرنىڭ توۋلاشلىرىغا قۇلاق سېلىپ تۇرۇپ، جالالىدىننى ئوقۇدى.

— بۇ يەردە ئېلىپ ـ ساتارلارمۇ ئەرەبچە سۆزلىشىدىكەن، سەرقۇ نەھۋىنى ھەجىلەشتىمۇ ھاجىتى يوق ئىكەن.

جالالىدىن «پىخ»خىندە كۈلۈۋەتتى، لېكىن بۇرۇلۇپ قارىمىدى. يولدا كارۋان كۆرۈندى. بۇلار قانداقتۇر جالالىدىنغا تونۇشتەك كۆرۈندى، ئەمما كىملىكى ئېنىق ئەمەس ئىدى. پەقەت كارۋان يېقىنلاشقاندىلا، ئۇ ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كارۋان بېشىغا قاراپ يۈگۈردى. جالالىدىن خاتالاشمىغانىدى. بۇلار — ئۆز يۇرتلۇقلىرى، بەلخلىك سودىگەرلەر ئىدى.

كارۋانلار سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ بۇ يەردە قونغانلىقىنى، ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئارىسىدا سودىگەرلەر ئاقساقىلى شېرىپىدىن لالامۇ بارلىقىنى ئۇقۇپ ھەيران قېلىشتى ۋە توختاش قارارىغا كېلىشتى.

ئۇلار يۇرتىنىڭ بىرەر يېڭىلىقىنى دەپ بېرەلمىدى، ئۇلار بەلختىن چىققىلى خېلى بولغان بولۇپ، ئايلانما يول بىلەن كېلىشكەنىدى. ئۇلارنىڭ نازۇك مالىلىرى سەھرا ئىسسىقىغا چىداشلىق بېرەلمەيتتى. يۇرتلۇقلىرىنى خۇش قىلىش ئۈچۈن سودىگەرلەر تېڭىقلىرىدىن بىرىنى يېشىشتى. بۇنىڭدا پەقەت ئۆز ئانا يۇرتلىرىدا تەييارلانغان قوغۇن قېنى، ئۇجمە قېنىلا بار ئىدى.

جالالىدىن قوغۇن قېنى تەييارلايدىغانلارنىڭ ماھارىتىگە داڭ ئىم ھەيران قالاتتى. ئۇلار پىچاقنى قوغۇنغا بىر تەگكۈزگىنىچە ئۇزۇلدۇرمەي ئايلاندۇرۇپ قوغۇنىنىڭ شاپىقىنى بىراقلا سويۇۋالاتتى.

جالالدىن ھېلىقىدەك قىزارغان قوغۇن قېقىنى قانغۇچە
پۈرىدى، دىمىغىغا ئانا يۈرتىنىڭ ئىللىق پۈرىقى ئۇرۇلدى. بۇ
ئۇنىڭغا يۈرتىنىڭ ئاخىرقى سالىمى ئىدى.
ئەمما يۈرتلۇقلىرى بىلەن ئۇچرىشىش سۈلتانۇل ئۆلىمانى
يۇمشىتالمىدى، گويا بەلخ بىلەن ئۇنى ھېچقانداق نەرسە باغلىيال-
مايتتى.
تاماقتىن كېيىن ئىككى تۆگىچى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىشتى.
— بۇگۈن ھېچنەگە قىمىرلىمايلى، تۆگىلەر ھېرىپ كەت-
تى.
— ھازىر دەم ئېلىش ۋاقتى ئەمەس!
ئاتىسى ئۇلارغا بىر نېمىلەرنى ئۇزاق چۈشەندۈردى، ئەمما
ئۇلار «تۆگىلەر ھېرىپ كەتتى!» دېگەن سۆزگە مەھكەم يېپىر-
شىۋېلىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاتىسىنىڭ قولى يۇقىرى كۆتۈ-
رۈلۈپ، ئۇنىڭ يىرىك ئالقىنى تۆگىچىلەرنىڭ كاچىتىغا
«چاك» ئىندە تەگدى. سۈلتانۇل ئۆلىمانىڭ قولى قاتتىق ئىدى،
بىردىن شاپىلاق بىلەن ئىككى تۆگىچى يىقىلدى. باشقىلار
ھاڭ - تاڭ قېلىشتى.
— تۆگىلەرنى ھەيدە، ھارامزادىلەر!
تۆگىلەر ھەقىقەتەن ھېرىپ قالغانىدى، لېكىن ھەممىدىنمۇ
تۆگىچىلەرنىڭ شۇ يەردە قېلىپ يۈرتلۇقلىرى بىلەن سۆزلەشكۈ-
سى بار ئىدى. ئاتىسى يالغانچىلىققا تاقەت قىلالمايتتى. لېكىن
شۇ زىنىدەك يالغاننى دەپ قول كۆتۈرۈش ھاجەتمىدى؟ ئۇ
ئالدىراپ نەگە بارار ئىدى؟
جالالدىن ئەمدى چۈشەندى: تۆگىچىلەرنىڭ ئاشۇ كىچىك-
كىنە ھىيلىسى ئاتىسىنىڭ سەۋر قاچىسىنى تولدۇرغان ئاخىرقى
تامچە بولغانىكەن. ئۇنىڭ قەلبىدە خېلىدىن بېرى يىغىلىپ قال-
غان غەزەپ - ئەلەملىرىنىڭ پارتلىشىغا ئوت ياقىلانىكەن. باغدادتا
يەنە باشقا بىر نەرسە: سۈلتانۇل ئۆلىمانىڭ شۇنچىلىك

ئالدىراپ - تېنەشلىرىنىڭ سەۋەبى مەلۇم بولدى. لېكىن ئۇنىڭ ئاشۇ يەردىكى قەھر - غەزىپى ۋە كايىشلىرى ھەممىدىن كۆرە بالىلارنى تولىمۇ قورقۇتۇۋەتكەنىدى.

خەلىپە پايتەختىدىن ئىككى چاقىرىمچە يېرىراقتا ئولارنى توختاتتى. زامان تىنچ ئەمەس، ھەممە يوللارغا قاراۋۇللار قويۇلغانىدى. كارۋاننى ئەرەب لەشكەرلەر ئورىۋېلىشتى.

— نەدىن كېلىۋاتىسىز، نەگە بارىسىز؟

كېيىنكى قونالغۇدىن بېرى يۈزىنى كۆرسەتمەي كېلىۋاتقان ئاتىسى سايىۋەننىڭ پەردىسىنى ئاچچىقى بىلەن ئېچىپ، ئەرەبچە-لەپ قەتئىي جاۋاب بەردى:

— تەكرىدىن كېلىمىز، تەكرىگە بارىمىز، ئاللانىڭ سەل-تەنىتىدىن بۆلەك سەلتەنەت يوق. غايىبتىن چىقىپتۇق، غايىبقا يەتكەيمىز!

ساقچىلار سەل چۆچۈپ قېلىشتى. ئەرەبلەر پەيغەمبەر تىل-دا ئېيتىلغان سۆز ئالدىدا سەجدە قىلىشىدۇ. بۇ غەلىتە يولۇچى-نىڭ ئېيتقان سۆزلىرىنىڭ مەنىسىمۇ، ئاھاڭىمۇ قورقۇنچلۇق ئىدى. لەشكەرلەر كارۋاننى قويۇۋېتىشنىمۇ، قويۇۋەتمەسلىك-نىمۇ بىلەلمەي قېلىشتى. كېيىن باغدادنىڭ شەيخۇل ماشايىقى سۇھرەۋەردىگە خەۋەرچى ئەۋەتىپ، ئۆزلىرى كارۋان بىلەن شە-ھەرگە قاراپ مېڭىشتى.

خەۋەرچى دارۇسسالامغا (ئۇ چاغدا خەلىپىلىك مەركىزى باغدادنى شۇنداق دەپ ئاتىشاتتى) كارۋان كېلىۋاتقانلىقىنى، بارلىق ئالامەتلىرىگە قارىغاندا ئۇنىڭ خۇراساندىن چىققانلىقىنى، كارۋاندا ئۆلىمالار ۋە دەرۋىشلەر كېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ غەلىتە سۆزلىرىنى يەتكۈزگەندە، شەيخ سۇھرەۋەردى دەرھال پەملىدى:

— ئېھتىمال بۇ بەلخ ئۆلىماسى باھاۋىددىن ۋەلەد بولسا

كېرەك، پەقەت، بۇنداق چاغدا ئۇنىڭدىن بۆلەك ھېچكىممۇ بۇنداق تىل بىلەن ئەرز - ھال ئېيتالمايدۇ. . .

باغدادنىڭ داڭدار ئۆلىمالىرىدىن بىرى، بىر چاغدا خارەزمشاھ مۇھەممەدكە ئەلچى بولۇپ بارغان سۇھرەۋەردى ئۆز دەۋرىنىڭ بارلىق تونۇلغان شەيخ ۋە سوپىلىرىنى ياخشى بىلەتتى. تالاش - تارتىشلاردىنمۇ خەۋەردار ئىدى. بۇگۈن مەشھۇر شەيخ ۋە ۋائىز خارەزمشاھنىڭ تۇپرىقىنى تەرك ئەتكەنىكەن، ئۇنىڭ سەۋەبى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ ئابباسىيلار خانىدانى ئۈچۈن ياخشى دەستەك ئىدى. ھەممە مۇمىن مۇسۇلمانلار ئاشۇ ئىنساپسىز خارەزمشاھ تەرىپىدىن چەكلىنىگە ئۇچرىغان ئىمام-نىڭ پېشۋاسىنى خەلىپەئى رويى زېمىنىنىڭ قانچىلىك ھۆرمەت - ئېھتىرام قىلغانلىقىنى بىر كۆرۈپ قويۇشسۇن.

خەلىپە پايتەختىنىڭ قورغىنى كۆرۈنۈشى بىلەن ئۇ تەرەپتىن ئاق قېچىر مىنگەن سۇھرەۋەردى باشچىلىقىدا بىر توپ كىشى كارۋاننىڭ ئالدىغا قاراپ كېلىشكە باشلىدى.

سۇھرەۋەردى بىرنەچچە قەدەم بېرىدا قېچىردىن چۈشۈپ، سۇلتانۇل ئۆلىما ئولتۇرغان سايىۋەنگە يېقىنلاپ كەلدى. مېھمان-نىڭ ئىجازىتى بىلەن باغدادنىڭ شەيخۇل ئەزەمى ئۇنىڭ ئېتىنى سۆيۈپ، كۆزىگە سۈردى. بىزنىڭ قورغانغا قەدەم تەشرىپ بۇ تەكلىپنى چىرايلىقچە، ئەمما قەتئىي رەت قىلدى. سۇلتانۇل ئۆلىما-نىڭ مەدرىسىلەردە قونغىنى تۇزۇك، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بىزنىڭ دارۇسسالامدا كۆپرەك تۇرۇش نىيىتىمىز يوق، بېلىمىزگە مۇبا-رەك ھاجىلىق بەلۋېغىنى باغلىغانمىز، خۇدانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئىزاھ بەردى.

ئۇلار شەھەرگە دەجلە دەرياسىنىڭ تېز ئاقىدىغان لاتقا سۈ-

يىنىڭ ئۇستىگە سېلىنغان نەھرۇان كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ كىرىپ كەلدى.

ئاتىسى ئاۋۋالقىدەكلا «ئىچىمدىكىنى تاپ»، دەپ جىمغۇر بولۇۋالغانىدى. پەقەت ئۇنىڭ كۆزلىرىلا چاقنايتتى. ئاشۇ كۆز-لەردە غەزەپنىڭ قىزغۇچ يالقۇنى بىلەن مەغرۇرلۇقنىڭ قارا ئۇچقۇنلىرى چاقنايتتى.

ئېنىقراقى، جالالىدىنغا ھازىر ئاردىدىن كۆپ يىللار ئۆتكەچ-كە شۇنداق تۇيۇلدى، ئۇ چاغلاردا ئاتىسى ھەققىدە بۇنداق ئىبارە-لەر بىلەن بۇنداق پىكىر يۈرگۈزۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇ چاغدا ئۇ ئوت كۆمۈردىن تۇغۇلۇپ، كېيىن يەنە كۈل - كۆمۈر قالدۇرغىنىدەك، غەزەپمۇ مەغرۇرلۇقتىن تۇغۇلۇپ، يەنە مەغرۇرلۇق پەيدا قىلىشىنى نەدىن بىلسۇن. جالالىدىن ئۆزىدە غەزەپ يالقۇنىنى ئۆچۈرىمەن دېسە، ئاشۇ ئاتا مىراس مەغرۇر-لۇقنى تىزگىنلەش ئارقىلىق ئېرىشەتتى. لېكىن ئۇ قىلچىمۇ ياۋاش ۋە مۆمىنلەردىن ئەمەس ئىدى، شۇ ۋەجىدىن روھىيەتىنىڭ ھەرەم ئاغىلىرى ئۈنى «ئاسىي» دەيىشەرمۇ؟ بۇنىڭغا نېمە ئا-مال، ئېھتىراس[1] قاپارغان قوللارغا دائىم قوپالدەك تۇيۇلدۇ.

جالالىدىن باھاۋىددىن ۋەلەددىن ئۆتۈپ كەتتى، ئۇ بۇنىڭغا كۆزىنى مۇتەئەسسىپلىك تۇمانى بىلەن توسىغۇچى ئاشۇ ئاتا مە-راس غۇرۇرى ئۇستىدىن قازانغان غەلىبىسى تۇپەيلىدىنلا ئىگە بولالىدى.

ئۇلار باغداد كوچىلىرىنى ئايلىنىپ ئاستا كېتىپ باراتتى. قاش قارايغان، ئۇ يەر - بۇ يەردە رۇجەكلىك پەنجىرىلەر ئىچىدە چىراغلار كۆرۈنۈشكە باشلىدى. لېكىن ئاسمان، قەسىرلەر،

---

① قىزغىن ھېس - تۇيغۇ، زوقلىنىش.

هەيۋەتلىك ئېگىز ئايۋانلار، مۇنار، قورغانلاردا ياپيېشىل بولۇپ كۆرۈنگەن ئاشۇ ئاجايىپ باغداد ئاسمىنى يەنىلا يوپيورۇق شولە-لار بىلەن تاۋلىنىپ تۇراتتى، ئۇ گويا كەچكى قاراڭغۇلۇققا چۆكۈپ كېتىۋاتقان شەھەرنىڭ پۈتۈن گۈزەللىكىنى ئۆزىگە كۆ-چۈرۈۋالغاندەك ئىدى.

ئابباسىيلار خانىدانلىقىنىڭ سادىق خىزمەتكارى شەيخ سۇھرە-ۋەردى دىن پېشۋاسىغا مۇناسىپ ئىززەت - ئېھتىرام بىلەن سۇلتانۇل ئۆلىمانى مەدرىسىگىچە ئۇزىتىپ باردى، ئۇنى ئەڭ ياخشى ھۇجرىغا باشلاپ كىرىپ، مېھمانلىقىنىڭ توپا - توزان باسقان ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈكىنى ئۆز قولى بىلەن سالدۇردى. ئاتىسى بۇلارنىڭ ھەممىسىنى، شۇنداق بولۇشى لازىمدەك تەكەللۇپسىز قوبۇل قىلدى.

بىراق بامدات نامىزىدىن كېيىن خەلىپە ئابباس ئەھ-مەددىن نەسرىددىللا باقاۋۇل باشلىق قوللار، خىزمەتكارلار تىزىلىپ، سارايدىن پەتنۇسلار، يۇمىلاق مىس قاپقاقلار بىلەن ئاغزى بېكىتىلگەن كوزىلاردا نازۇ نېمەتلەر، سېۋەت - سېۋەت مېۋىلەر، مەجنۇنتال چېۋىقلىرىدىن توقۇلغان خونچا تەخسىلەردە يەمەن شېكىرى، شۇ قاتاردا بىر لېگەندە مىسىرنىڭ ئالتۇن دىنارىنى كۆتۈرۈپ كىرىشكەندە، سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ مەغرۇر-لۇقى يەنە قوزغىلىپ كەتتى.

— ھەممە نەرسىمىز بار، ھېچنېمىگە موھتاجلىقىمىز يوق. ساق - سالامەت ۋە بەدۆلەت كىشىلىرىنىڭ خەير - ئېھسان قوبۇل قىلىشى گۇناھ، — دېدى.

ئۇ خەلىپىنىڭ سوۋغىتىنى شۇ يوسۇندا رەت قىلىپ، نازۇ نېمەتلەرنى خەيرىخانىغا، ئالتۇن - دىنارلارنى دەرۋىشلەرگە بۆ-لۈپ بېرىشنى بۇيرۇدى.

بۇنىڭدىن چىقتىكى، مېھمان خەلىپە سوۋغىتىنى ھارام دەپ بىلدى، ئۇنى قوبۇل قىلىپ گۇناھقا پېتىشنى خالىمىدى. بۇنى

ئۇققان شەيخ سۇھرەۋەردى رەنجىپ كېتىپ قالدى.

ئۇ خاتالاشمىغانىدى. مۇرتىلارنىڭ ھەيران بولۇپ قاراشلىرىغا جاۋابەن سۇلتانۇل ئۆلىما ئىزاھ بېرىشنى لايىق كۆردى، بۇنىڭ سەۋەبى خەلىپە يالغۇز دۆلەت ساھىبىلا ئەمەس، شۇنداقلا دىن پېشۋاسىمۇ سانىلاتتى.

— ئەگەر سوۋغاتلارنى قوبۇل قىلسام، ئۇممەتلەرنى يۆلىمەي، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتكەن بۇ خەلىپە خۇدانىڭ قەھر - غەزىپىدىن ئامان قالۇر!

سۇلتانۇل ئۆلىما ئۆزىنى ئېزىپ - تېزىپ كەتمەيدىغان، خۇدانىڭ يەردىكى تائىبى دەپ بىلەتتى.

ئۇنىڭ بالىلىرى باغداد سارىيىدىكى زىبۇ زىننەت ھەشەمەتلىرى، خەلىپىلىك نامىغا لايىق بولمىغان ئەيش - ئىشرەتلەر ھەققىدە ئاڭلىغانىدى. خەلىپە ۋە ئۇنىڭ ئەئيانلىرى پەيغەمبەرنىڭ «ئۇچ ئويۇندا پەرىشتىلەر ھازىر بولىدۇ — ئات يۈگۈرتۈش، ئوق ئېتىپ مۇسابىقىلىشىش ۋە ئەرلەرنىڭ ئايالىلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشىدا» دېگەن سۆزلىرىگە تايىنىشاتتى. ئەمما، بىرىنچىدىن، بۇ ھېكمەتتىكى مەنىۋى باشلىنىش، يەنى ئىسناد[1] مۇتەئەسسىپ ئۆلىمالارنىڭ نەزەرىدە يېتەرلىك ئەمەس ئىدى؛ ئىككىنچىدىن، ئۇ پايتەختتە ئامبۇۋى تۈس ئالغان خوراز، بۆدەنە، قوشقار سوقۇشتۇرۇشلار، ئۇزلۇكسىز بولۇۋاتقان تۈرلۈك بەزمە، ئەغمە - ناۋالارنى ئاقلاشقا ئاساس بولالمايتتى. ئاشۇ بەزمىلەردە مەيخورلۇق قىلىشلار، سالام - سائەت ئۇرۇنغا بىر - بىرىگە گۈل ئېتىشىدىغان، ساز ئاڭلاپ، كېنىزەكلەرنىڭ بەزىدە ئوچۇق، بەزىدە يوشۇرۇن ئولتۇرۇشلىرىدىكى قوشاقلىرىنى ئاڭلاشلار ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شەرىئەت پېشۋاسى بولغان قازىلار ئوتتۇرىسىدا مۇسەللەسكە ساقاللىرىنى

---

① ئىسناد — مەنبەسى، ئىگىسى.

چىلاپ ئېچىش ئادەتكە ئايلانغانىدى.

شۇ چاغدا جالالىدىن خەلىپە ئابدۇل ناسىرنىڭ قىلمىشلىرى-
نى قانچىلىك يىرگىنىپ ئاڭلىغانلىقىنى دائىم ئەسلەيدۇ. . .
كېيىنچە ئۆزى، ئاشۇ خۇداگۇي بالا يىغىلىشلاردا نەي ۋە راۋاب
چېلىپ، ئۆز غەزەللىرىنى ئېيتىشنى، ھەتتاكى ئۇسسۇلغا چۈ-
شۈشنى، ئولتۇرۇشلارغا ئايالارنىڭمۇ قاتنىشىپ، ئۇنى گۈلگە
كۆمۈۋېتىشنى بىر ئادەتكە ئايلاندۇردى. بۇنى ئاتىسى ئاڭلىسا
نېمە دەر ئىدى؟!

راۋاب

ئاھ، مۇزىكا، ئاھ راۋاب! ئېھتىمالكى، ئۇنىڭ دۇنيادا
ئەڭ ئېسىل ئىشتىياقى — شۇ ئاھاڭدار مۇزىكىلار ئىدى.
بەلكى ئۇنىڭ شېئىر توقۇشىمۇ شۇ سەۋەبتىندۇر. شېئىرىي
ئاھاڭلار سۆز سىغدۇرالمىغان مەنىلەرنىمۇ سىغدۇرۇشقا قادىر.
دۇنيادا ھېچ نەرسە مۇزىكا ۋە ئۇسسۇلغا ئوخشاش ئىنسان روھى-
نىڭ يوشۇرۇن قۇۋۋەتلىرىنى ئاشكارىلىيالمىغان، ئۇنى
ئۇشتاق - چۈششەك تەشۋىشلەردىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز روھىي
ئالىمى ئىچىگە باشلىيالمىغان بولار ئىدى. «ئىلمىي بەس -
تىدۇ، — دەيتتى جالالىدىن ئۆز شاگىرتلىرىغا، — ئەمما ساز
ۋە ئۇسسۇل ئۇلارنى بىرلىككە كەلتۈرىدۇ».

ئىشق تىلى، راۋاب تىلىدەك سىر ئىمىش،
تۈركىۋ، يۇنانۇ ئەرەبكە بىر ئىمىش. . .

ئەجەبلىنەرلىكى، سوپى - ۋائىز بولغان سۇلتانۇل ئۆلىما
مۇزىكىغا چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى ئىدى. ئۇنىڭدىن يۈز

يىل ئاۋۋال مۆھتەرەم شەيخ ئەبۇ سەئىد نىشاپۇرى ۋە باشقىلار «سەما» — لاتىنچىسىغا ئېيتقاندا «ئاۋداتسىئا ببئاتافىكا» تۇ- زۇپ، ئۇنىڭدا قۇرئان سۈرىلىرىنى ئەمەس، ئىشقىي قوشاقلارنى كۈيلەشمىگەنمىدى.

تەسەۋۋۇپ ئىلمىنىڭ ئەمەلىيەتچى ۋە نەزەرىيىچىلىرى «تە- ريقەت»، يەنى ئەخلاقىي يېتۈكلۈككە يېتىشىش، «ۋەھدەت» بىلەن قوشۇلۇش يوللىرى ھەققىدە مەخسۇس تەلىمات يارىتىپ، ئۇنىڭغا «يولۇچى» ئىنتايىن چوڭ جاپا - مۇشەققەتلەر بەدىلىگە ئىگە بولىدىغان بىر قاتار روھىي ھالەتلەرنى بەلگىلىدى ۋە ئۇلار- نى «مەقام» دەپ ئاتىدى. كۈچلۈك روھىي ھالەتلەر بىلەن بىرگە «يولۇچى» غا بەزىدە تۇيۇقسىز قوزغالغان شامالدەك كەيپىياتلار- نىڭ يوپۇرۇلۇپ كېلىشىمۇ، ئۇلارنىڭ نەزىرىدىن چەتتە قالمىغا- نىدى. مەزكۇر كەيپىياتلارنى ئۇلار «ھال» دەپ ئاتاشتى، يۇنان- لىقلار ئۇنى «ئېكستاز»، بىز بولساق «ئىلھام» دەپ ئاتىغان بولاتتۇق. «ھال» بولسا «مەقاملار» دىن پەرقلىك بولۇپ، ئۇ- زاق ھەم تىنىمسىز مېھنەت ۋە رىيازەت بەدىلىگە كېلىدىغان بىر مۇكاپات بولسىمۇ، ئۇنىڭغا يالغۇز ئىرادە كۈچى، ئىنتىلىش بىلەنلا ئېرىشكىلى بولمايتتى. ئىلھام ئۆز پىكرى - زىكرىنى يالغۇز نۇقتىغا قارىتقانلارغا مۇيەسسەر بولۇشى مەلۇم ئىدى، ئەما ئۇنى ھەمىشەملا شۇنداق دېيىشكە بولمايتتى. ئىنسان روھىنىڭ نازۇك بىلىمدانلىرى بولۇپ تونۇلغان شەيخىر ساز (مۇزىكا) كىشىنى ئاشۇ «ھال كەيپىياتى» غا يېقىنلاشتۇرغۇچى بىردىنبىر ۋاستە ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلىشەتتى.

مۇزىكا، سۆيۈملۈك راۋاب جالالىدىنغا پەقەت ئەقلى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن جىسمى بىلەن ئالەمگە، ئادەملەرگە قو- شۇپ ئۆزىنى قۇدرەت ئىگىسى، تەڭرىگە تەڭ ئىنسانىي كامالەت دەپ ھېس قىلىشقا يارىدەم بەردى. دۇنيانى بۆلەكلەرگە بۆلۈپ،

ئادەملەرنى پارچىلاپ، ماھىيەتنى ھادىسىدىن ئايرىماقچى بولغان-
لارنىڭ ئۇنىڭ قولىدىكى ئەنە شۇ قورالغا قانچىلىك قۇتراپ
ھۇجۇم قىلىشقىنىنى بىكار ئەمەس.
راۋابقا بولغان مۇھەببىتى سەۋەبىدىن ئۇ تۇرلۇك بۇھتانلار-
غا ئۇچرىدى، نى - نى خەتەرلەرگە دۇچ كەلدى. بۇنىڭ ئاخىر-
قىسى بۇنىڭدىن بەش يىل ئاۋۋال بولغانىدى.
ئۇ ھېسامىددىن بىلەن كىتاب ئۈستىدە تۇنۇنى كىرىپىك
قاقماي ئۆتكۈزدى، ئەتىسى ئۆيدە ئولتۇرغۇسى كەلمەي، ئىچى
پۇشۇپ كەتتى. ئۇنىڭغا ئۆينىڭ تورۇسى گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈۋاتا-
قاندەك تۇيۇلاتتى. ئاشخانىدىكى «تاق - تۇق» ۋە ئاياغ تىۋىشلە-
رى، سۆزلىشىۋاتقان ھەر خىل ئاۋازلار، ئىشقىلىپ، تۇرغان
ئۆينىڭ تاشقىرىسىدا تاماققا چىقارمىكىن، چاقىرىپ قالارمە-
كىن، دەپ ھەمىشە ئۇنىڭغا كۆز تىكىپ ئۆتىدىغان كۈندىلىك
تۇرمۇش تەرتىپى ئۇنى بىزار قىلاتتى.
ئۇ ئارقا ئىشىكتىن ئاستا چىقىپ، شەھەر چېتىدىكى ئۈ-
زۈملۈككە قاراپ ماڭدى. ھاۋا سۈپسۈزۈك، ئەمما «غۇر» قىل-
غان شامال يوق، كۈننىڭ دىمىق ئىسسىق بولۇشى كۆرۈنۈپ
تۇراتتى. ئۇ قەلئە تېمىغا ياندىشىپ كەتكەن يولدا ئاندا - سانا
ئۇچرىغان يولۇچىلارنىڭ سالاملىرىنى ئىلىك ئېلىپ كېتىۋاتا-
تى، تۇيۇقسىزلا، ئۇنىڭ شۇ يېقىن ئاردا سۆلتان ئەركى دەرۋا-
زىسىغا يېقىن خەندەك ئالدىدا بىر خىلۋەت - چەت جاي بارلىقى
ئېسىگە چۈشۈپ قالدى. قەبرى چىنار تېگىدە، ئۈستۈنكى ئۈچى
پاخپىيىپ چىققان شاخلىرى بىلەن ئورىلىپ، قاپاق ھەرىلەر
غوڭۇلدىشىپ ئۈچۈپ يۈرگەن خالىي ئورۇندا ئولتۇرۇپ، سەنا-
ئىي دىۋانىنى ئاچتى. لەشكەرلەرنىڭ ژارقىراشلىرى، ئاتلارنىڭ
دۈپۈرلەشلىرى، ھارۋىلارنىڭ غىچىرلىشى بۇ يەرگە قىلچە تەسىر
قىلمايدىغان، ئۆز قېلىپىدا بىر خىل ئاقىدىغان ھايات ئىدى.
ئۇ مۇتالىئەگە كىرىشىپ كەتتى.

يېڭى بەتنى ئېچىپ، پەرىشانلىق بىلەن بېشىنى كۆتۈردى. بەش قەدەمچە نېرىدا قوللىرىنى كۆكسىگە قوۋۇشتۇرۇپ، ۋۇجۇك تۇرك ــ فەقىھ تۇراتتى. بىر تۇتام شالاڭ ساقىلى قورقۇشتىن تىترەپ، ئەمما قىسىق كۆزلىرىدىن خۇشامەتچىلىك بىلەن ھەيـ يارلىق چىقىپ تۇراتتى. . . «بۇ يەرنى تېپىپ كەلگىنىڭ قاـ راڭ! ئېھتىمال، ئۇ يېقىنلىشىشقىمۇ، ئاۋازىنى چىقىرىشقىمۇ پېتىنالماي، بۇ يەردە خېلىدىن بېرى تۇرغان بولسا كېرەك» .

ئۇنىڭ كۆزىگە كۆزى چۈشۈشى بىلەن فەقىھ بېشىنى پەس قىلىۋالدى، ئاندىن گويا يەر يېرىلىپ، ئۇنى يۇتۇۋېتىدىغاندەك، قورقۇمسىراپ يېقىنلاشتى. يېڭىدىن بىر ۋاراق قەغەزنى ئېلىپ ئۇنىڭغا ئۇزاتتى.

كونىيانىڭ ئەڭ چالا ساۋات ئىستىداتسىز ئۆلىمالىرىدىن بىرى بولغان بۇ بوۋاي دائىم ئامىتى بار ئەمەلدار كەسىپداشلىرى ئۈچۈن يۈگۈرۈپ يۈرۈپ پايپېتەك بولىدىغان، شۇ ئىشلىرى بىلەن قېرىغان چېغىمدا بىرەر چەت مەدرىسىگە مۇتىۋەللى ياكى بىرەر شەھەر قازىسىغا يارەمچى بولسام، دېگەن ئۈمىدتە ئىدى. ئۇ شۇنچىلىك تىرىشىپ ـ تىرماشمىسا ئارزۇسىغا يېتەلەمتى، ھەمىشە تەھقىر كۆزى بىلەن پەرۋاسىز قارايدىغان ئۆلىمالار، ھەر دائىم كۆڭۈلسىز بىر ئىش چىقىپ قالسا ئۇنىڭغا تاپشۇرۇـ شاتتى.

بۇگۈنكى تاپشۇرۇقىنىمۇ خېلىلا كۆڭۈلسىزلىكىنى ئۇنىڭ خۇدۇكسىرەپ تۇرۇشىدىنلا بىلگىلى بولاتتى. جالالىدىن بۇنى بايقاپ قالدى ــ يەنىلا شۇ ساز ئۇستىدە بولسا كېرەك، ئۆلىماـ لارنىڭ شەھەر قازىكالانى سىراجىددىنغا يېڭىدىن چېقىمچىلىق قىلغانلىقى قۇلىقىغا كىرىپ قالغانىدى.

«ئەي، دىنىي مەرىپەت پېشۋاسى، ئىلمىي ھېكمەتنىڭ خەزىنىسى، شەرىئەت تايانچى، پەيغەمبەر نائىبى، جانابىي قازىـ كالان ھەزرەتلىرى! ــ دېيىشىپ ھەسرەت چېكىشكەنىدى ئۆ -

لىمالار، — نېمىشقا شۇنداق كۆپۈرلۈقلارغا يول قويۇلىدۇ، نې
مىشقا بىزنىڭ يۇرتلىرىمىزدا ساز بىلەن قوشاقلار، مەسچىتلەر
دە مۇئمىنلەرنىڭ ئاللا شەنىگە ئېيتىدىغان ھەمدۇ سانالىرىنى
بېسىپ چۈشىدۇ؟ ئۇلار نېمىشقا ھەددىدىن ئېشىشىدۇ؟! بىزدە
كى مەقسەت شۇكى، بىقسىغان مەرەز ئادەتكە چەك قويۇلغاي،
ئۇ تۆپ يىلتىزى بىلەن يوقالغاي!»

جالالىدىن نەيچە قىلىپ ئورالغان مەكتۇپنى ئالسىمۇ، بە
رەر رەنجىش ئالامىتىنى بىلدۈرمىدى. بوۋايدىن سورىدى:

— قازىنىڭ خېتىمۇ؟

— شۇنداق، شۇنداق، قازىيۇل قۇززاتتىن، جانابىي سە
راجىددىن ھەزرەتلىرىدىن! — ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي جاۋاب
بەردى فەقىھ، ئۇ يەنە ئاللىقاچان ئاۋۋالقى جايىغا بېرىۋالغانىدى.

جالالىدىن مەكتۇپنى ئاچتى، ئۇنىڭغا نازۇك ھۆسنىخەت
بىلەن ھوقۇق ۋە مەنتىق، پەلسەپە ۋە پاساھەت، ئىلمىي نۇجۇم
ۋە خىمىيە، تەپسىرى قۇرئان ۋە تېببابەتكە دائىر سوئاللار يېزىل
غانىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى سىرلىق مىسرالار بولۇپ، كۆپى
ھەل بولمىغان، جالالىدىن بىلەتتىكى، ئۇلارغا ئاشۇ ئۆلىمالار
نىڭمۇ چىشى پاتمايتتى. ئىلىم نانغا ئوخشايدۇ. ئون پاتمان نانىنى
كۆتۈرۈش ئوڭاي، ئەمما يېيىش قىيىن، بۇ ھاممالار ئىلىم
نېنىنى يېيىشنى نەدىن بىلىشسۇن؟!

قازى سىراجىددىن بولسا، بىر ھېيلىگەر! ئۇ نۇرغۇن
خەلق يىغىلىپ، مۇزىكا ۋە ناخشىلار بىلەن ئۆتىدىغان يىغىلىشلارنى
تەھقىلەپ، پەتىۋا بېرىشنى جان دەپ خالايدۇ. ئەمما قانداق
قىلسۇن، بۇ يەردىكى — كونيادىكى خالايىق مۇزىكا ۋە ناخشە
لارنى سۆيىدۇ! سۇلتاننىڭ قۇدرەتلىك نائىبى مۇئىنىددىن پەرۋانە
خەلقنىڭ مەيلىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولۇپ، جالالىدىن ئۇ
چۇن ئالاھىدە ساما يىغىلىشلىرىنى تۈزدى. بۇنداق سورۇنلارغا
ئالىي ئەمەلدارلار، ھەتتا سۇلتان ئايىملارمۇ قاتنىشاتتى.

بۇ نادان ئۆلىمالار ئۆز چېقىمچىلىقى بىلەن تۈمشۇقلىرىنى تۇرۇشتۇرمەي تۇرۇشسا بولاتتى. لېكىن، بىرى ئۇستىدىن چېقىمچىلىق قىلىندىمۇ، ئۇنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش لازىم. چېقىمچىنىڭ چېقىمچىلىقتىن ھالاك بولمىقى راست.

— قوينىمۇ، ئۆچكىنىمۇ ئۆزىنىڭ پۈتىدىن ئاسىدۇ، — دېدى سىراجىددىن ئۆلىمالارغا، — شۇنداق بولسىمۇ، بۇ زات قۇدرىتى ئىلاھتىن بەھرىمەندۇر، ئۇنىڭ بىلەن تالىشىش بىھۇدە. دۇر. ئۇ يالغۇز زاھىرىي ئىلىملەردىلا ئەمەس، باتىنى ئىلىملەردىمۇ تەڭداشسىز.

قازى سىراجىددىن قانداقلا بولمىسۇن، بايۇەچچىلەر بىلەن ھاممالالارنى پەرقلەندۇرەلەيتتى. ئۇ جالالىددىننىڭ شېئىرلىرىنى نەچچە قېتىم ئاڭلىغان، شۇڭا، مەۋلانانىڭ نەسەب ـ مەرتىۋىلەر. گە قايرىلىپ قارىماسلىقىنىڭ سەۋەبى — ئىلىمسىزلىك ئەمەس، ئىلىم ـ ئېرپان ئۇنىڭ خاتىرىسىدە يېتەرلىك تۇرۇپتۇ، بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبى، ئۇ مەرىپەت بەزمىسىدە ئولتۇرۇپ، چىشىنى سۇندۇرغۇدەك قاتتىق قارا نان يېيىشنى ئىستىمەيدىغانلىقىنى بىلگەنلىكىدە، دەپ قارايتتى.

. . . بىر كۈنى بىر تىلچى ئالىم كېمىگە قويىدى قەدەم،
— سەرفۇ ـ نەھۇي بىلەمسەن كېمىچى؟ — سورىدى شۇدەم.
— ياق، ياق، نەدىن بىلەي، بىلمەيمەن ھەتتا بىر سۆز.
ئالىم دەر:
— يېرىم ئۆمرۈڭ ئۆتۈپتۇ زايا، ئەپسۇس.
كېمىچى يۈتۈپ رەنجۇ ئەلەم، قالدى ئويلىنىپ،
شۇئان دېڭىزدا كۆتۈرۈلدى دولقۇن تولغىنىپ.
— بىلەمسىز سۇ ئۈزۈشنى، ھەزرىتىم؟ — سورىدى تىلچىدىن.
— ياق، ياق، قورقىمەن سۇدىن، ئۈزۈشنى بىلەي نەدىن.
شۇندا كېمىچى تىلىغا كېلۈر مۇقەررەر بۇ سۆز:

ـــ ئۇنداقتا پۈتۈن ئۆمرىڭىز زايا كېتىپتۇ، ئەپسۇس.

جالالىدىن سوئاللارغا قۇلاق سالدى: ئۆلىمالار قازىنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەي، ئۇنى سىناپ بېقىشماقچى بولۇۋاتاتتى.

ـــ قەغەز ۋە قەلەم! ـــ دەپ فەقىھگە بۇيرۇدى، گويا جاۋابنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ھازىرلا كۆرسىتىپ قويىدىغاندەك قىلىپ.

ئۇ ھەربىر سوئالغا ئالدىرىماي جاۋاب يازدى ـ دە، ئاندىن تەجرىبىلىك تېۋىپ تۈرلۈك ـ تۈمەن دورا خالتىلىرىدىن بىر «دەرمان» ياسىغاندەك ئۇلارنى بىر جايغا يىغدى، ئۇ خىلمۇخىل ھادىسىلەر ئىچىدە پەقەت بىرلا ماھىيەتنىڭ بولىدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى.

جاۋابنى يېزىپ بولۇپ، بىر چەتتە جىممىدە بېشىنى ساڭگىلىتىپ تۇرغان ئاۋۇ بوۋاي «دەرمان»نى يەتكۈزۈش بىلەن ئۇنى ئىچكەرىدىن كېيىن ئىمتىھان ئالغۇچىلارنىڭ چىرايلىرىنىڭ قانداق تۇرۇلۇپ كېتىشىنى تەسەۋۋۇر قىلدى. كېيىن قەغەزنىڭ ئارقا تەرىپىگە راھەتلىنىپ تۇرۇپ، زەھەرخەندىلىك بىلەن تۆۋەندىكىلەرنى يازدى:

«بۇ روھىي زىمىننىڭ ئۆلىمايى كەرەملىرى! مەلۇم بولغايكى، قۇرئاننىڭ ئۇچىنچى سۈرىسىدىكى ئون تۆتىنچى ئايەتتە زىكىر قىلىنمىش «سمۇزەر ئويۇملىرى، دۇلدۇل ئاتلار» ۋەھاكازالارغا خىرىس قىلىش بىلەن ھەۋەسنى كەمىنە خانىقا ھەم مەدرىسە بىلەن تەڭ ئېتىپ، ئۇلارنى ئاكابىر ۋە بۇزرۇكزادىلەر ئىزمىتىگە ھاۋالە قىلغانمەن. بىرەر مەنسەپنى دەۋا قىلمىغايمەن، ئىلاھا، ئۇلۇغلارنىڭ دۆلەتلىرى زىيادە، راھەتلىرى مول بولغاي. بىز ئۇلاردىن قول ئۈزۈپ يىراقلاشتۇق. شان ـ شۆھرەتتىن ۋاز كېچىپ، ئۆيدىن تالاغا چىقماس بولدۇق، ئەگەر خالىسا، شۇ شەرىئەت ھۆكمىگە خىلاپ ۋە ھارام سانالمىش

راۋابتىنمۇ قول ئۇزۇپ ئۇلارغا تۇتقايمىز. بىز ئۇنى نەزەردىن تاشقىرى، خار - ئەبگار ھالدا ئۇچرىتىپ ئىلكىمىزگە ئالدۇق، ئاللا، غېرىب - غۇرۋالارغا شەپقەت - ياخشىلىق قىلىش نىيىتىدە بولۇش — ھەقىقەت ۋە دىيانەت ئىگىلىرىگە پەيغەمبىرىمىز- نىڭ قىلغان ۋەسىيىتىدۇر. ئەزىزلەر چۆچۈرىنى خام سانىماڭلار! شۇ چاغقىچە راۋابنى تارتىۋالالمىدىڭلار، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ تارتىۋالالمايسىلەر. بۇ دورىنى ئىچىشنى مەيلى قانچىلىك كەينىگە سۈرۈڭلار، ئۇنى ئاخىر ئىچمەي قالمايسىلەر...»

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ھەمىشە باشقىلارنىڭ ئەقلىگە تايىنىپ، باشقا ئۆلىمالارغا تەقلىد قىلىپ كۈن كەچۈرىدىغان فەقىھ بوۋاي، ئالائىددىن سىريانۇسنى زەرگەرلىك دۇكىنىدا ئۇچرىتىپ، چىداپ تۇرالماي «ئەمرى - مەرۇپ» قىلدى.

— شۇنداق، ئوغلۇم، شۇنداق، كەمىنە شۇنچىلىك كۆپ مۇتالىئە ئاڭلىغانمەنكى، ئۇ بىر ئېشەككە يۈك بولىدۇ. ئەمما بىرەر جايدا راۋابنى شېئىر، دەپ ئوقۇمىدىم!

جالالىددىننىڭ چاپانچى - خۇشامەتچىلەر ئۇستىدىن قىلغان غەلىبىسىنى مۇرىتلىرىنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن كۆپ سىريانۇس تەنتەنە قىلاتتى. ئۇ ئۇستازىغا ئوخشاش پىكىرنى تەكەللۇپ پەردىسىگە ئوراپ ئولتۇرمايتتى. شۇڭا، ئۇ گەپنىڭ پوسكاللىسىنى ئېيتتى:

— ئاتا، سىز ئېشەككە ئوخشاش ئوقۇپسىز، شۇڭىمۇ ھېچنېمىنى چۈشەنمەپسىز!

ئاڭلىغىن پەندۇ پەيمانىمنى مېنىڭ،
قىلغۇچى ئاگاھ كالامىمنى مېنىڭ.

كىمىكى قارىغۇلارچە تەقلىد ئەيلىگەي،
ئۆزىنى غەم ۋە ئۇياتقا تەڭلىگەي.

بىر تۇنەپ ئۆتمەكنى كۆزلەپ خانىقا
كەلدى بىر كۇن بىر يولۇچى بىناۋا.

ئېشىكىنى بىر ئېغىلغا باغلىدى،
يەم - خەشەك، سۇ بەردى، شۇنداق ئاسرىدى...

خانىقادا ئولتۇرار ئىدى قاتار،
بىر گۇرۇھ سوپى - گادايلار ئاچۇ زار.

ھېس قىلالامسەنكى، قارنى توق كىشى،
نى ئويۇنلار كۆرسىتۇر ئاچلىق ئىشى؟

ئۇ گۇرۇھ سەكرەپ ئورۇندىن تۇردىلەر،
بىرلىشىپ شۇئان ئېغىلغا يۇردىلەر.

تەڭرىنىڭ ئەلچىسى مۇنداق سۆزلىگەن:
«چارىسىز قالسالا، ئۆلۈكنى يە، دېگەن!»

ساتتى ئېشەكنى ئىلىپ بېرىپ شۇ چاغ،
مەي، تاماق ئالدى يەنە بىر شامچىراغ.

«ئاھ، بۇگۇن بىر ئەيش ئېتەرمىز!» دەپ شۇئان،
ئول گۇرۇھ سالدى كېيىن شاۋقۇن - چۇقان.

«غەم - مۇشەققەت بولدى، راھەت ياتمىدۇق،
بولدى تۆت كۇن بىر قېتىم تۇز تارتمىدۇق!

بىزدە بولغاي بۇ جاسارەت قانچىلىك،
مەھكۇم ئەيلەر بۇ مالامەت قانچىلىك؟

بىزمۇ بىر ئادەم ئەمەسمۇ، بىزدە ھەم
بىر ئەجەب راھەت - قۇۋانچ بولسۇن بۇ دەم.

بارىكاللا، بەزمىگە ھەم يەتتىلەر،
ئېشەك ئىگىسىنى تەكلىپ ئەتتىلەر.

سوربدى دىل ئىختىيارىنى ئۇنىڭ،
ئىسمى ھەم يۇرتى — دىيارىنى ئۇنىڭ.

كۆرسىتىپ لۇتپۇ كەرەم، مېھرۇ نىياز،
ئۇ ئەزىز مېھمان، بولار مېھماننەۋاز.

سىيپىدى، تۇتتى تېنىنى بىرلىرى،
ئۇۋلاپ، سۇرتتى پۇتىنى بىرلىرى.

بىرلىرى سۆيدى قولىغا شۇ نەپەس،
ئۇمۇ بۇ ئىشتىن ئېرىپ، سۆز قاتتى، بەس:

«بەزم ئېتەيلى، بەزمىمىز شۇنداق بولۇر،
گەر بۇگۈن ئەيش ئەتمىسەك قانداق بولۇر!»

يەپ - ئىچىپ بولغاچ شاراب نۇش ئەتتىلەر،
كۆڭلىنى ئاندىن يەنە خۇش ئەتتىلەر.

چۈشتى ئۇسسۇلغا ئۇلار ھەم سەپ قاتار،

چىقتى تورۇسقا ئۇلاردىن چاڭ - غۇبار.

چۆرگىلەپ ئۆزىنى ھەريان ئۇردىلەر،
تام - تورۇسلارغا ساقالسن سۇردىلەر.

كۆر بۇلارنى، ئۆزلىرى سوپى ئىمىش،
كىم بۇلارنى سوپىئى پانىي دېمىش!

* * *

ئاھ، قاچان مەن بىر ھېكايەت ئېيلەگۈم،
بىر رىۋايەتسىز ھېكايەت ئېيلەگۈم؟

كۆپرى - غەپلەت مۆھرىنى بۇزغايمۇ مەن،
چىن ھەقىقەت مەدھىسىن تۇزگەيمۇ مەن؟

كۆر، كۆپۈك ئويناپدۇ دولقۇن ئۈستىدە،
تىنچىماس دولقۇن ياشايدۇ ئاستىدە.

ھەر رىۋايەتكە ھەقىقەت جا[1] بولۇر،
گاھى پىنھان بولسا، گاھ پەيدا بولۇر.

سىزنى رام ئەتكەي رىۋايەت ئاخىرى،
نېم بىلەن پۈتكەي ھېكايەت ئاخىرى.

كوچىلاردا قەدەملەت ساقۇچىلار،

---

① جا — جاي، ئورۇن؛ جايلاشماق، ئورۇنلاشماق.

بالىلارنى سۇ سۈپەت مەپتۇن قىلار.

ئاڭلا، مەن سۆزلەي، بولدى ئاقىۋەت،
قايدا دان، قايدا سامان، كۆرگىن پەقەت.

* * *

بىرى ئۇلاردىن ئېگىزدە ئولتۇرۇپ،
باشلىدى ئۇ بىر قوشاقنى، ئاھ ئۇرۇپ.

ئۆرتىنەتتى، ئاھىدا يوق ئىدى شەك،
نالىسى: «ئېشەك يوقالدى! ۋاي، ئېشەك!»

بۇ يولۇچىمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ،
«ۋاي، ئېشەك يوقالدى!» دەپ سۈرەن سېلىپ.

تاڭغىچە كۆپ ئەيشۇ راھەت سۈردىلەر،
سوڭرە «خەير!» دەپ ھەر تامانغا يۈردىلەر.

قالدى بىچارە يولۇچى كېچىكىپ،
ھارغانىدى بەكمۇ ئۇزاق يول بېسىپ.

يولغا چىقماق بولدى ئاندىن، تۇردى ئۇ،
تۇردىيۇ ئېغىل تەرەپكە يۈردى ئۇ.

يوق ئېشەك، ئۇ دېدى: «خىزمەتكار ھېلى،
ئۇنى ئېپكەتكەن چېغى سۇ بەرگىلى.»

كەلدى خىزمەتكار، ۋە لېكىن بۇ نە ھال؟
ھودۇقۇپ: «ئېشەك قېنى؟» دەپ سوردى چال.

«ۋاي، ئەجەب... بۇ نە بالا ھالىنىڭدادۇر؟
ئەي جاناب، بۇ بەلكى ساقلىنىڭدادۇر!»

دېدى مېھمانمۇ غەزەپتە: «قوي نېرى،
سەن ئاشۇ ھەييارلارنىڭ ھەمكېرى!

مەن ئېشەكنى ساتا تاپشۇردۇم، ساتا!
بەرگىنىمنى قايتۇرۇپ بەرگىن ماتا!

ئۆز سۆزىدە ئۇل رەسۇلى ھەق ئىگەم،
ئالغىنىڭنى قايتۇرۇپ بەرگىن، دېگەن.

كەلمىسەڭ ئىنساپقا، بىلگىن بىگۇمان،
قازىغا سۆرەپ بارارمەن شۇ زامان!»

شۇندا ئۇ شورلۇق مۇلازىم ئېيتتىلار:
«دوستلىرىڭ ئاخشام ئېشەكنى ساتتىلار!

مەن ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاجىز ئىدىم،
ھە، ئۇلار كۆپ ئىدى، مەن يالغۇز ئىدىم.

كىم مۇشۇككە گۆش ۋە ياغ تاپشۇرغۇسى؟
كىم ئېشەنسە، ھالى شۇنداق بولغۇسى.

ئاچ مۇشۇكلەر پارچە گۆش تاپقان كەبى،
قىلدى يوق ئۇلار ئېشەكنى بىر يولى.»

سوپى ئېيتتى: «مەيلى، شۇنداق بولدى گەپ،
ئۇ گۈرۈھ ئالدى ئېشىكىمنى بۇلاپ.

نە ئۈچۈن دەرھال قېشىمغا كەلمىدىڭ،
ئۇشبۇ ئىشنى ماڭا مەلۇم قىلمىدىڭ؟

قۇتقۇزاردىم ئېشەكنى، دەل شۇ ھال،
بىلگىنىمدە، مەن قىلىپ چارە - ئامال!»

ئۇچ قېتىم كەلدىم، بىراق سىز شۇ ھامان:
سالدىڭىز «ئېشەك يوقالدى!» دەپ چۇقان.

ئويلىدىم: «سىزگە بۇ ئىش مەلۇم ئىكەن،
بەلكى، بۇ ئىشنى ئۆزى خالايدىكەن.

كۆڭلىگە تەقدىر بېرىپتۇ نۇر - زىيا،
بۇ كىشى بولسا كېرەك بىر ئەۋلىيا.»

سوپى ئاھ چەكتى: «بۇ تەقلىدىڭ شورى
مەن ھالاك قىلدىم ئۆزۈمنى بىر يولى.

ئۆزنى ئۆلتۈردۈم، ئۇلاردەك مەي ئىچىپ،
يەپ - ئىچىش دەپ ئار - نومۇسۇمدىن كېچىپ!...»

بىرىنچى شامنىڭ ئاخىرى

. . . جالالىدىننىڭ يۈزىگە كۈلكە يۈگۈردى ۋە ئۇ بىردەم شۇ ھالدا تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭغا نەدىدۇر چېلىنىۋاتقان راۋابنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئاڭلانغاندەك قىلاتتى.

يېنىۋاتقان شامنىڭ ئوتى «چارس، چارس» قىلىپ يەلپۈندى. ئۇ ئۆز روھىنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇر، قاراڭغۇ گۈمبىزىنىڭ ئىچىدە راۋاب ساداسىغا بېرىلىپ، ئىلھامىنىڭ ئويغىنىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، قايچا بىلەن شامنىڭ پوتلىسىنى ئالدى.

يەنە راۋابنىڭ تارلىرى جارانجىلدى. شۇ چاغدا ئوغلى ۋەلەد ئۇنىڭ قىلىۋاتقان خىيالىنى پەملىيەلىگەن بولسىچۇ؟ ياكى مۇزدەكمىنىڭ ئۇنىڭغا قانداق تەسىر قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ، ئۇنىڭ تەپەككۇر ئېقىمىنى باشقا بىر يولغا سالماقچى بولدىمىكىن: كېيىنكى چاغلاردا ئوغلى ئاتىسىنىڭ كېچىلىرى يەككە ـ يېگانە ئولتۇرۇپ، ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق خىيال سۈرۈشلىرىدىن سەل چۆچۈپ قالغانىدى. ياق، ياق، ئېنىقراقى، ھەقىقەت مەھبۇبى ۋەلەد ئولتۇرۇپ زېرىككەن، ئاتىسىدىن ئاۋۋال ئۇخلاپ قېلىشىتىن ئەندىشە قىلىپ، قولىغا راۋابنى ئېلىپ، مېنىڭ راۋاب چالغىنىمنى ھېچكىم ئاڭلىمايدۇ، دەپ ئۆزىچە مەشىق قىلىۋاتقان بولۇشىمۇ ئەجەب ئەمەس.

بۇ پىكىر ئويغىنىۋاتقان خۇشاللىق شولىلىرىنى ئۇچۇرۇپ، تەسەۋۋۇرنى يەنە كونا يولغا، ئاتىسى باغداد مەدرىسىدە ئولتۇرۇپ خەلىپىنىڭ نامەشرۇ[1] ئىشلىرىنى ئەيىبلىگەن ئاشۇ كېچىگە بۇرىدى.

مۇزىكا ئايالغا ئوخشايدۇ. ئۇنى چۆرە دەپ قارايدىكەنسەن،

---

① شەرئىەت يولىغا خىلاپ ـ ت.

خەلىپە نەسىرىدىنىللاغا ئوخشاش، ئۆزۈڭدە ئىنسانلىقنى ئۇخلىتىپ، ھايۋانلىقنى ئويغىتىسەن.

لېكىن ئۇنى ياخشى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ، بىر دولقۇندا ئاقالىسالمىغان، شۇنىڭ بىلەن روھىيىتىدىكى چىن ئىنسانىي ماھىيەتنى ئويغىتىش ئۈچۈن دەسلەپكى قەدەمنى تاشلىيالمىغان مۇمكىن.

ساما ــ ھۆزۈر بەخش ئەتكۈچى سورۇن. ئىشق - مۇھەببەت بىلەن ھېرىسۇ ھەۋەس باشقا - باشقا بولغىنىدەك، ئۇ خەلىپىنىڭ ئەرمەكلىرىگە ئوخشىمايدۇ.

ئۇ ھازىر ئاتىسىنى چۈشەندى. سۇلتانۇل ئۆلىما سامانىڭ نېمىلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ مۇزىكىغا قارشى تۇرۇشىدا مەلۇم سەۋەبلىرى بار ئىدى.

ساما ــ ئويغىنىش. لېكىن زىنداندا ياتقان مەھبۇس ئويغىنىشنى خالىمايدۇ، ئويغىنىش ئۇنىڭ زىندانغا بەند قىلىنغانلىقىنى يەنمۇ ئېسىگە سالىدۇ. باغۇ بوستاندا ياتقان كىشى بولسا، ئېغىر چۈشلەرنى كۆرۈپ ئويغىنىدۇ. مۇزىكا ــ توي، بايرامىلارغا يارىشىدۇ، ماتەمگە مۇناسىپ ئەمەس.

«ھازىرغىچە سەنائى ۋە ئەتتارغا ئوخشاش ھەممە بۈيۈك سوپىلار ئايرىلىش - ھىجراندىن سۆزلىشەتتى. بىزنىڭ سۆزىمىز ــ ۋىسال مەدھىيىسى. مانا بۇ ماھىيەت».

سۇلتانۇل ئۆلىما ئاۋۋالقى ــ پىغانۇ پەريادلار دەۋرىگە مەنسۇپ ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى جالالىدىن بولسا، باشقىچە يول تۇتتى.

نېمىشقىدۇر، كونيادا ھەممىلا كىشى مۇزىكا ۋە شېئىر - بېيىت دېسە جېنىنى بېرىدۇ. مۇشۇ شەھەردە يېرىم ئەسىر ياشىغان جالالىدىنىنىڭ قوشاق ۋە شېئىرلىرى، مەزىنلەرنىڭ مۇڭلۇق تىلاۋەتلىرىدىن كەم جارانلىمىدى. ئەگەر شاگىرتلىرىدىن بىرەرى قازا قىلسا، تاۋۇت ئالدىدا قۇرئان - قىرائەت

قىلىدىغان ھاپىزلار ئەمەس، مۇزىكا چېلىپ، ئۇسسۇلغا چۈ-
شۈپ، ئۈستازىنىڭ غەزەللىرىنى ئېيتىپ مۇرىتلار مېڭىشاتتى.
نېمىشقىكى، تاۋۇتتا ئاددىي مۇسۇلمان ئەمەس، چىن ئاشىق
ياتاتتى. ئاشىقلار ئۆلمەيدۇ. «ۋەسپىمىز - ۋەسپى[1] ۋىسال،
ھىجران ئەمەس. . . »

بىراق ۋىسال ھەققىدە سۆزلەشتىن بۇرۇن بارچە ھىجران
ئەلەملىرىنى تارتىپ كۆرۈش لازىم، بەزىلەر بارلىق قوغۇن خىل-
لىرىنى، بارلىق ھەرپ تۈرلىرىنى، بارلىق يۇلتۇزلارنىڭ كۆرۈ-
نۈشلىرىنى بىلىۋېلىشىدۇغۇ، ئەنە شۇنداق.

ئۇ زور ھىجران — ۋەتىنىدىن ئايرىلىش ئازابىنى دەسلەپ
باغدادتا چەككەنىدى.

ئورۇندالمىغان جازا

شەيخ سۇھرەۋەردىنىڭ تەلىپى بىلەن ئاتىسى باغدادنىڭ
مەسچىتى جامەسىدە ۋەز ئېيتتى. جالالىدىننىڭ ئېسىدە قالغە-
نى: يەردە قاتمۇ قات سېلىنغان چوغدەك گىلەملەر، تورۇسقا
ئېسىلغان ھەيۋەتلىك قەندىللەر، بىللۇر شامدانلاردا يېقىلغان
ھېسابسىز كافۇرى شامىلار، نامازخانلارنىڭ زىچ سەپلىرى، ئۆلە-
مالارنىڭ ئاپئاق ساقاللىرى، بىراق ئۇنىڭ ئېسىدە بىرمۇ چە-
راي، ئاتىسى ئېيتقان ئاشۇ ۋەھىمىلىك ۋەزدىن بىرمۇ سۆز
قالمىغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئاتىسى بەلخىتە ئېيتقان سۆزلە-
رىنىلا تەكرارلىغانىدى.

ئەما ھازىر ئاردىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتكەچكە، ئۇ كۆزىنى
يۇمىسلا تەسەۋۋۇرىدا باغداد مەدرىسىدىكى ھۇجرىنىڭ لاي سۇۋاق
تامىلىرىدىكى تەرخەمەكنى ئەسلىتىدىغان غەلىتە نەقىشلەر، ئۈش-

---

① ۋەسپى — ماختاش، مەدھىيە، تەرىپلىمەك — ت.

شاق - چۈششەك ھەر خىل داغلار شۇنداقلىقچە پەيدا بولاتتى. ئۇ چاغدا ئۇ تۇن بويى ئۇخلىماي تامغا قاراپ ياتقان، تۇن بويى ئاشۇ تامدا بەلختىن ئەبەدىي ئايرىلىشنىڭ دەھشەتلىك مەنزىرىلىرى كۆزۈنۈپ تۇرغانىدى.

ئۇلار مەسچىتتىن چىقىشقىنىدا، پۇتۇن باغدادتا: «چىڭگىزخان قوشۇنلىرى خۇراسانغا بىرقانچە شەھەرلىرىنى بېسىۋېلىپ، بەلخنى قورشىۋاپتۇ...» دېگەن ئۆمىسە خەۋەرلەر تارقالغانىدى.

ئۇ چاغدا سۇلتانۇل ئۇلىما ئوغۇللىرى ۋە مۇرتلىرى بىلەن خۇپتەندىن تاڭ ئاتقۇچە ئىبادەتتىن باش كۆتۈرمىدى. ئاتىسى نېمىلەرنى دەپ تەكرىدىن ئىلتىجا قىلغانلىقىنى جالالىدىن بىلمەيتتى، ئەمما ئۇنىڭ ئۇنسىز شۇنىرلىغان لەۋلىرىدىن «قۇدرەتلىك ۋە مەرھەمەتلىك ئىگەم، دەرگاھىڭغا شۈكۈر!» دېگەن ندا بىرنەچچە قېتىم چىققانلىقىنى پەم قىلدى.

بەلكى ئاتىسى شۇ چاغدا دىيانەتسىز ئۇلىمالارنى جازاغا مۇستەھىق[1] قىلغانلىقى ئۈچۈن ئاللاغا شۈكرانە ئېيتقاندۇر؟ ياكى ئۇنىڭغا غايىبتىن خەۋەر بېرىلىپ، خۇراسانىنى تەرك ئېتىشكە ئىشارەت قىلغىنى ئۈچۈن شۈكۈر ئېيتقاندۇر؟ كىم بىلىدۇ. جالالىدىن بولسا كۆيۈپ - پىشىپ، كۆزلىرىدىن مۆلدۈرلىتىپ ياش تۆكۈپ، ئىنكىئانىسى نەسىبە خېنىم، ئاچىسى پاتىمە خېنىم، ئۇنىڭ تېخى قورساقتىكى تۇغۇلمىغان بالىسى، بىللە ئويناپدىغان دوستلىرى، ئانا شەھىرىدىكى تونۇش ۋە ناتونۇش ئۇيناپدىغان دوستلىرى، ئانا شەھىرىدىكى تونۇش ۋە ناتونۇش ھەممىسى ئۈچۈن يارانقۇچىدىن شەپقەت - مۇرۋۋەت سورىدى. ئەسلىدە ئادەملەر دۇئاسىنىڭ مەنىسى مەلۇم: «يا خۇدا، ئاشۇ كىشىدىغان بالادىن پاناھىڭدا ساقلىغىن!»

لېكىن ئۇنىڭ دۇئاسى ئىجابەت بولمىدى. چىڭگىزخان شەھ-

---

① بولۇقۇش، ئوچراش، گىرىپتار بولۇش - ت.

هەرنى ئالدى. شەھەر ئاستانىسىدە، چىڭگىزخاننىڭ قازا تاپقان سۆيۈملۈك نەۋرىسى مۇتۇغاننىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن ھەمە كىشىنى قىرىپ تاشلاشنى بۇيرۇدى.

خارەزمشاھ مۇھەممەد ئاشۇ باھاۋەددىن ۋەلەدنىڭ بېشارەت قىلغىنىدەك، شەرمەندىلەرچە قاچتى ۋە بەھرى ھەزەردىكى يىراق بىر قۇملۇق ئارالدا ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇردى.

سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ دەھشەتلىك بېشارىتى ئەمەلدە كۆرۈلدى. ئەمما ئۇ كارامەت قىلغان بىر جازا ئورۇندالمىدى. باغدادتا ئۇ خەلىپە نەسىرىددىنىللا جازاغا ئۇچرايدۇ دەپ كارامەت قىلغانىدى. لېكىن خەلىپە يامان ئىشلارغا تېخىمۇ پېتىپ، خالىغىنىچە ئەيش - ئىشرەت قىلىپ، ئۆز ئەجىلى بىلەن كۆز يۇمدى. چىڭگىزخان ئوتتۇز يىلدىن كېيىن باغدادنى ئالغانىدى، ئۇنىڭ ئورنىغا خەلىپە ئەل — مۇھتەسىمىللاھنى تاغارغا سولاپ، تېپىپ ئۆلتۈردى. نەفسىلئەمرىنى ئېيتقاندا، ئۇمۇ ئىشرەتۋاز-لىقتا ئاشۇ خەلىپىدىن قېلىشمايتتى؛ شۇنداق بىر جازاغا لايىق ئىدى.

لېكىن بۇنى جازا دەپ ئاتاش توغرىمۇ؟ ئەمما ئۇ ھاياتلىقتە-مۇ، ئۆلگەندىمۇ خەلىپە ئىدى. ئەگەر چىڭگىزخان قوشۇنى راستتىنلا «خۇدانىڭ قەھر - غەزىپى» بولسا، ئۇ جىنايىتىگە يارىشا جازالاندى. ھەققانىي قىيناققا دۇچار بولدى. مۇسۇلمان ئالىمىنىڭ يۈز مىڭلاپ كىشىلىرى بىگۇناھدىن - بىگۇناھ تۇپ-راقتا كۆمۈلۈۋاتقان بىر پەيتتە، ئۇنىڭ گۇناھىغا يارىشا تاپقان زاۋالى ھەق ئىدى.

مىڭلارچە ئادەملەر ئاتلارنىڭ تۇۋىقى ئاستىدا دەسسىلىپ، تۇپراققا ئايلىنىۋاتقاندا، باشقىلارنىڭ گۇناھى ئۈچۈن شېھىت بولۇش — جازا ئەمەس، مەنسۇر ھەللاجى ھەۋەس قىلسا ئەرزە-گۈدەك قىسمەت ئىدى. چىڭگىزخاندىن ئۈچ يۈز يىل ئاۋۋال ئۇ باغداد كوچىلىرىدا ۋەز ئېيتقان، «ئەنەلھەق!»، يەنى «مەن ھەقمەن (خۇدامەن)!» — دەپ جار سالغانىدى. ئەنە شۇ ئىشى

ئۇچۇن ئۇنى كالتەكلەپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ، جەسـ
تى ئاشۇ مەيداندا كۆيدۈرۈلگەنىدى. ئۇ ئاكلىق رەۋىشتە ئۆز ـ
ئۆزىنى ئازابلارغا دۇچار قىلغان ۋە دەھشەتلىك قىيناقلارغا چـ
داشلىق بەرگەنلىكى ئۈچۈنمۇ «ئىنسان ـــ ھەق» دەپ ئېيتقان
سۆزى كېلەچەك ئەۋلادلار نەزىرىدە ھەقىقەت سۆزى بولۇپ،
ئابرۇي، ئىناۋەت قازىنارمۇ؟

ئۆلىمالار، كىتابخانلار، جىلد ـ جىلد مۇقەددەس كىتاب
لار، مەسچىتلەر، ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئىككى يۈز مىڭ بەلخ پۇق
راسى ھالاك بولدى. خۇداگوي ـ ئاسىي، ئاقىل ـ ئاۋام،
گۇناھكار ـ گۇناھسىز، ھەممىسى ئوخشاشلا بىر تۇپراققا كـ
ىرىشتى.

يۈز مىڭلارچە خالايىق بىلەن بىرگە جان تالىشىپ، جىمى
قوۋۇم ـ قېرىندىشى، پۈتۈن شەھىرى، بەلكى خەلقىنىمۇ ئۆلۈم
كۈتۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان كىشى، قىسمىتى ئىلاھىنىڭ ھەق
لىقىگە شەك كەلتۈرۈشى مۇقەررەر.

جالالىدىن ھەربىر شەھەرلىكىنىڭ ئۆلۈمىنى ئۆز ئۆلۈمىدەك
بىلدى. باغدادتا ئۇنى ئۆزىگە تارتقان، ۋەتەندىن ئايرىلىش ئازابى
سەۋەب بولغان، ھەممە نەرسە قىسمىتى ئىلاھقا باغلىق، دېگەن
ئېتىقادىدىن كېچىپ، ئىنسان ئۆزىنىڭ قارار ـ ئىرادىسى بىلەن
ئىستىقبالىغا قاراپ ئىنتىلىشى كېرەك، دېگەن ئېتىقاد يولىغا
زور قەدەم قويدى.

ئۇچىنچى كۇنى ئۇلارنىڭ كارۋىنى خەلىپە پايتەختىنىڭ
غەربىي دەرۋازىسىدىن چىقىپ، كۇپ يولى بىلەن مەككىگە قاراپ
يولغا چۈشتى.

كەينى ـ كەينىدىن ئۆتۈۋاتقان سايىۋەنلەرنىڭ بىرىنىڭ يې
رىم ئوچۇق پەردىسىگە جالالىدىنىڭ كۆزى چۈشۈپ ئاجايىپ
خۇش بولۇپ كەتتى. چۈنكى ئۇنىڭدا گۈھەربانۇ ئۇلار بىلەن
بىرگە كېتىۋاتاتتى.

ئۇچىنچى باب

گۆھەر

ھەق ئۇچۇن ئىشق خۇددى ئۇستۇرلاب[1] ئىمىش. . .

— جالالىدىن رۇمى

قوشۇن

مەككە، مەدىنە، دەمەشىق، ئېرزىنجان — قەدىمكى جايلار ۋە سودا - تىجارەت شەھەرلىرى، ئالدىراش ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان چەۋەندازنىڭ يولىدىكى مەنزىللەرگە ئوخشاش «لىپ-پىدە» قىلىپ، كۆزگە چېلىقتىيۇ ئارقىدا قالدى. سۇلتانۇل ئۆلىما ھېچىيەردە توختىماي، ئۆز كارۋانلىرىنى ئۇدۇل شىمالغا، شىمالدىكى رۇمى - سالجۇقى قەلئەلىرىگە باشلاپ ماڭدى.

دەمەشىقتىن ئېرزىنجانغىچە بولغان ھەممە يوللاردا توپ - توپ بولۇپ ئادەملەر ئاقاتتى. يېرىدىن، مال - مۇلكىدىن ئايرىلغان خارەزمىلىكلەر ئۆزىنى «جاھان ھۆكۈمدارى» دەپ ئاتىغان خارەزمشاھنىڭ پايتەختى — گۈرگەنجنىڭ دەھشەتلىك ھالاكىتى ھەققىدە سۆزلىشەتتى. بىرنەچچە ئاي داۋام قىلغان قامالدىن كېيىن، چىڭگىزخان قوشۇنى شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىشكەن. ئاندىن رايون، مەھەللىلەرنى بىر - بىرلەپ قولغا

---

① ئۇستۇرلاب — قۇياش ۋە يۇلتۇزلارنىڭ يۆكسەكلىكىنى ئۆلچەيدىغان ئەسۋاب.

كىرگۈزۈپ، خالايىقنى قىرغىن قىلىشقان، كېيىن جەيھۇن دەرياسىنىڭ سۈيىنى گۈرگەنج شەھىرىگە قويۇپ بېرىپ، شەھەر-نى سۇغا غەرق قىلغان. . .

چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ يۇرۇشىنى ھېچ نەرسە: نە قەھەر - جاساراەت، نە ھىيلە - تەدبىر، نە چارە - ئامال توسۇيالمايتتى. مۇھەممەد خارەزمشانىڭ ئوغلى جېنىنى تىكىپ، ئۇلارنى توختىتىشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى، بىر موڭغۇل سەركەردە-سىنىڭ قوشۇنلىرى ئۇستىدىن غالىبمۇ كەلدى، لېكىن ئاخىرىدا مەغلۇپ بولدى. ئوڭچىدىن قاچقان كىيىككە ئوخشاش، ھىندىس-تان تەۋەسىگىچە قېچىپ باردى، دۈشمەننىڭ قولىغا تىرىك چۈ-شۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئانىسى، ئايالى ۋە چۆرىلىرىنى ھىندى دەرياسىغا چۆكتۈرۈۋەتتى، كېيىن ئۆزى دەريادىن ئالىق ئۆ-تۈپ، جېنىنى قۇتقۇزۇپ قالدى.

ئادەملەر چىڭگىزخاننىڭ نامىنى تىلغا ئېلىشىلا خۇددى بالا - قازاغا يولۇققاندەك، كۆزلىرى دەھشەت - ۋەھىمىدىن چەكچىيىپ كېتەتتى. سابىق ئەمەلدارلارنىڭ ئەھۋالىمۇ ئوسال ئىدى. كىيىملىرى جۇل - جۇل، قورقىنىدىن تىترىشىپ تۇرغان بۇ ئادەملەر يۈك - تاقلىرىنى ھارۋىلارغا بېسىپ، ئايال-لىرى، بالا - چاقىلىرى بىلەن يوللاردا سۆرىلىپ كېلىشمەكتە ئىدى. قالغان - قاتقان نۆكەرلىرى، مۈلازىملىرىمۇ — بەزىلە-رى قىلىچ، بەزىلىرى چالغا، بەزىلىرى كالتەكلەر بىلەن قورال-لىنىۋېلىشقانىدى.

چىڭگىزخان قوشۇنى ئىستېلا قىلغان خۇراسان، مەۋر ۋە ئافغانىستاندىن دەرۋىشلەر كەلمەكتە ئىدى. باشلىرىدا كۆلا، قوللىرىدا نەيزەدەك ھاسا، بەللىرىگە كاشكۇل[1] ئېسىۋالغان قە-لەندەرلەر سالماق قەدەم تاشلىشاتتى. سۆرىيىدىن «جەۋلاقي» ، يەنى

① كاشكۇل — تىلەمچىلەرنىڭ تىلىۋالغان نەرسىلىرىنى سېلىش ئۈچۈن بەللىرىگە ئېسىۋالى-دىغان قاچىسى - ت.

«يالىڭاچ» دەپ ئاتالغان غەلىتە بىر مەزھەپكە مەنسۇپ كىشىلەر. مۇ كېلىشىۋاتاتتى. ئۇلار چاچ - ساقالىرىنى قىردۇرغان بو. لۇپ، بەلدىن يۇقىرىسى يالىڭاچ ئىدى. ئۆزىنى «غازىي» دەپ ئاتىشىۋالغان دەرۋىش - نۆكەرلەرمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئۆزۈندىن بۇيان مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ سالجۇقىيلار ئىگىدار. چىلىقىدىكى غەربىي چېگرا جايلىرىغا يىغىلىشىپ، ۋىزانتىيىدىن ئۇزلۇكسىز تەھدىت سېلىپ تۇرىدىغان پەرەڭ كاپىرلىرىنىڭ ھۇجۇملىرىنى بېسىقتۇرۇشقا ئىككى يۈز يىلچە قاتناشقانلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

پەرەڭلەر ۋىزانتىيىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئەيسانىڭ قەبرىسىنى قوتقۇزۇش باھانىسى بىلەن سۇرىيە ۋە پەلەستىنگە ئورۇنلىشىۋېلىشقانىدى. ئۇ يەرلەردە ئۆزلىرىنىڭ ۋەھشىيانە تەرتىپلىرىنى يولغا قويۇپ، ئەركىن دېھقانلارنى قوللارغا، ياق، ئىشلىتىدىغان ھايۋانلارغا ئايلاندۇرۇشقان، ئۇ بىچارىلەر بويۇنلىرىغا خوجايىنلارنىڭ تامغىلىرى بېسىلغان ھالقا ئېسىپ يۇرۇشەتتى.

پەقەت رۇم سالجۇقىيلىرى بەزىدە چېكىنىپ، بەزىدە غالىب كېلىپ مەھكەم تۇرۇشاتتى، كىچىك ئاسىيادا تېخى مۇسۇلمانلار ھېچقاچان شۇنچىلىك مەھكەم تۇرۇشمىغانىدى.

ئايپالتا، توقماق ۋە ئەگرى قىلىچلار بىلەن قوراللىنىۋالغان دەرۋىش - غازىيلار بەللىرىگە ئېسىۋالغان دۇمباقسىمان چالغۇلىرىنى چېلىپ، تەگبىر ئېيتىشىپ ماڭاتتى. ئۇلار خالتىلىرىغا جەڭدىن بۇرۇن يۇزلىرىگە سۈرتۈۋالىدىغان بوياقلار، دۇشمەننى قورقۇتۇش ئۈچۈن تاقىۋالىدىغان بۇركۇت قاناتلىرى، ئۆكۈز مۈڭگۈزلىرىنى سېلىشىۋالغانىدى.

سودا كارۋانلىرى ئالدىراشقىنىچە سالجۇقىيلار پايتەختى كونيا شەھىرىگە، ئۇنىڭدىن شىمال تەرەپ — كىراپپىزۇنگە، جەنۇبىي تەرەپ — ئانتالىيە ۋە ئالاييادىكى گېنويە يەرلىرىگە

قاراپ مېڭىشاتتى. گېنسويالىقلار ۋە رۇسلار، قارا بەلۋاغ باغلىۋالىدىغان ئەرمەنلەر، پېشانىلىرىگە ماۋۇي خال چېكىۋالىدىغان ھىندىلار، مەھبۇسلارغا ئوخشاش بەللىرىگە ئاددىي چۈلۈۋۇر باغلىۋالغان يەھۇدىيلار كارۋان سارايلىرىدا پايپېتەك بولۇپ ئالدىرىشاتتى، ئات، تۆگە ياكى ئېشەكلىرىنى ئىزدىشەتتى. سودا - سېتىق قىلىشاتتى، لېكىن ئادەتتىكىدەك ئۆزئارا جېدەل - ماجىرالار قىلىشمايتتى. يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان بالا - قازادىن مال - جېنىنى تېزرەك يىراقراق يەرگە ئېلىپ قېچىش خىيالى ئۇلارنى ئۆزئارا ئىناق - يېقىنلاردىن قىلىپ قويغانىدى. بازارلاردىكى كۆپ دۇكانلار ئېچىلمىغانىدى. مال - مۈلۈك، بالا - چاقىنى يىراقراق يەرلەرگە، يېزا ۋە سەھرالارغا ئەۋەتىۋەتكەن دۇكاندارلار، دائىم ئاتلىرىنى ئىگەرلەپ، قامچىسىنى ئۆتۈك قونچىغا قىستۇرۇشقان ھالدا تۇرۇشاتتى.

يوللار خەتەرلىك، تاغ - داۋانلاردىن ئۆتۈش قورقۇنچلۇق ئىدى. ئاچارچىلىقتا قالغان خارەزملىك نۆكەرلەر، ھېچكىمگە بويسۇنمايدىغان كوردلار سودىگەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، يولۇچىلارنى بۇلىشاتتى. سالجۇق سۇلتانلىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن چېگرا جايلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن كۆچمەن ئوغۇز قەبىلىلىرىمۇ ئۆزى بىلگەننى قىلىشاتتى. قىش يېقىنلىشىپ قالغان، ئوغۇزلار ئۆز ماللىرىنى تاغدىكى يايلاقلىرىدىن تۆۋەنگە ھەيدەپ چۈشكەن، ئۆتكەن - كەچكەنلەردىن يالغۇز سۇلتانىنىڭ پايدىسىغىلا ئەمەس، ئۆزلىرىنىڭ پايدىسى ئۈچۈنمۇ مەنپەئەت ئۈندۈرۈۋېلىشقا تەييار تۇرۇشاتتى.

مەلەتياغا نەق ئىككى داۋان قالغاندا ئۆكۈز تېرىسىدىن تىكىلگەن يېنىك ساۋۇت كىيىپ، يېنىك شوينىلار بىلەن چېتىلىپ ياسالغان قومۇش قالقان تۇتقان، ئوقيا بىلەن قوراللانغان ئاتلىقلار كارۋاننى توراپ توختاتتى. كارۋانلار باشتا ئۇلارنى

چىڭگىز ئەسكەرلىرى دەپ ئويلاپ جان - پېنى چىقىپ كېتەيلا دېگەندى. لېكىن ھېلىقىلار مۇسۇلمان تۇركلەر ئىدى. ئوقيا- چىلار كارۋانغا بىر پەرسەخ[1] يىراقلىقتا توختاپ قوشۇنغا يول بوشىتىشنى بۇيرۇدى - دە، شۇنداق تېزلىك بىلەن غايىب بو- لۇشتى.

كۆپ ئۆتمەيلا تاغ يولىنىڭ ئالدىدىكى بۇرۇلۇشتىن كارۋان قوغۇراقلىرىنىڭ مۇڭلۇق ئاۋازلىرىنى ېيىسىپ، شىددەتلىك ئا- ۋازلار ياڭرىدى. كاناي - سۇنايلار غات - غۇتلاپ، داقا - دۇمباقلار گۈمبۈرلەپ، ئاساسىي قوشۇننىڭ يېقىنلاپ قالغانلى- قىدىن دېرەك بەردى. كارۋان ېيشى ۋارقىراپ ھەممىنى يولنىڭ چېتىگە چىقىپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى. تۆگىچىلەر تۆگىلىرىنى يول ياقىسىدىكى يانباغىرغا تارتىشتى، قىسقا ئارغامچا بىلەن تۇمشۇق- لىرىدىن چوملارغا باغلانغان ئەقىللىق جانۋارلار باشلىرىنى بۇ- راپ، خاتىرجەم قارىشىپ، ساقچىلار، يولۇچىلار ۋە مۇرتلار- نىڭ يۈگۈرۈشۈپ يۈرۈشكەنلىرىنى، ئاتلارنى يولنىڭ چېتىدە قاتار تىزىپ، خوتۇن - قىزلار، بالا - چاقىلارنى ھەر ئېھتىمالغا قارشى جەڭچىلەرنىڭ ھەيۋىسىدىن مۇھاپىزەت قىلىشقا تەييارلىق قىلىشۋاتقانلىرىنى تاماشا قىلغاندەك تۇرۇشاتتى.

غەلىتە ۋە شىددەتلىك مۇزىكا يېقىنلىشىپ كېلىۋاتاتتى. سۇلتانۇل ئۆلىماغا مۇرىت چۈشۈشتىن بۇرۇن رۇمدا كاپىرلارغا قارشى جەڭ قىلغان شەيخ خوجەگى بۇ ئاھاڭنى پەملەپ قالدى. بۇلار بۈيۈك سالجۇقىيلارنىڭ ئاخىرقى قۇدرەتلىك ھۆكۈمدارى بولغان سۇلتان سەنجەر نامى بىلەن «سەنجەرى» دەپ ئاتالغان قوشۇن ئىدى.

شۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيا چۆللە- رىدىن چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ نەسەب تارىخىنى ئەپسانىۋى قەھرە-

---

① ئەسلىدە بىر چاقىرىم - ت.

مان سەنجەردىن باشلىغۇچى كۆچمەن تۇركمەن قەبىلىلىرى ئىسـ
لام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، جۇڭگودىن - ژىنژانتىيىنگچە، گور-
جىستاندىن - ئىراققىچە سوزۇلغان يەرلەردە دۆلەت سەلتەنىتىنى
قۇرغانىدى. سەمەرقەنت، مەۋر ۋە تەبرىزدىن توپ - توپ بو-
لۇپ، پاناھ تىلەپ كېتىۋاتقان كىچىك ئاسىيادىكى سالجۇقىيلار-
نىڭ رۇم سۇلتانلىقى بىر چاغلاردا قۇدرەتلىك بولغان ئاشۇ
سەلتەنەتنىڭ ئامان قالغان بىر بۆلىكى ئىدى.

يولۇچىلارنىڭ كۆڭۈللىرى جايىغا چۈشتى، ئۇلارغا قارمۇ-
قارشى تەرەپتىن كېلىۋاتقان كۈچ كونيادىكى سالجۇق سۇلتانى
ئالاھىددىن كەي قۇباد I نىڭ قوشۇنلىرى بولۇپ، ئۇلار باغداد-
قا، قورقۇپ كەتكەن ئاجىز خەلىپىگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن
كېتىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

يولدا بىرنەچچى بولۇپ جەرەن ئاتلىق نەيزىۋازلار كۆرۈندى.
ئېگىز تاراس تاغلىرى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن بۇ داۋان يولى
تازىمۇ تار بولۇپ، ئۇچ ئادەم قاتار تۇرسا يولغا ئارانلا سىغاتتى.
يول تاش - شېغىللىق بولغىنى ئۈچۈن، ئانچە چاڭ - توزان
كۆتۈرۈلمەيتتى. ئاتىسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن چېدىرغا مۆكۈنگەن
جالالىدىن ئاكىسى بىلەن تۆگىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، بۇ ئەسكەر-
لەرنى ئوچۇق كۆردى.

نەيزىۋازلاردىن كېيىن پالۋانلار، باتۇرلار كېلىشىۋاتاتتى.
بۇلار مەيداندا يالغۇز ئېلىشىدىغان خىللانغان پالۋانلار بولۇپ،
كۆپىنچە جەڭنىڭ ئاقىۋىتى شۇلارغا باغلىق بولاتتى. ئۇلار مىنـ
گەن چىلان تورۇق، غاز بويۇن، قويۇق يايلىلىق، كۆكرىكى
كەڭ، يەلكىسى تار، ئەمما ساغرىسى كەڭ ئەرەب تۇلپارلىرى
ئۇيناقلاپ، ئالدىغا چاپچىيتتى. بۇ ئاتلار يوغان قارا تۇياقلىرىنى
دۈكۈرلىتىپ، قۇلاقلىرىنى دىڭگايتىپ بەلخ ئايغىرلىرىغا غەزەپ
بىلەن كۆزلىرىنى ئالايتىپ ئۆتۈشەتتى. ئايرىم ئاتلارنىڭ بوينىغا
زەر بىلەن زىننەتلەنگەن بويۇن باغلار باغلانغان بولۇپ، ئۇ بىرەر

قورغاننىڭ ئېلىنىشى ياكى دۈشمەن ئۈستىدىن قازىنىلغان غەلە-
بە شەرىپىگە سۇلتان تەرىپىدىن بېرىلگەن مۇكاپات بەلگىسى
ئىدى. جالالىدىن باش باتۇرنىڭ تۇلپارىدا شۇنداق نىشانلاردىن
تۆتنى سانىدى: بىرى قىزىل رەڭلىك، ئىككىسى قارا، يەنە
بىرى سارغۇچ، ئۇ دۈشمەنگە زەبەردەست يىگىت ئىدى. ئۇ
باشتىن - ئاخىر ساۋۇت، قالقان كىيىپ، بېلىگە داغىستاننىڭ
ئەگرى شەمشىرىنى تاقىۋالغانىدى. ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك توقمىقىنى
ياراقدارى كەينىدە كۆتۈرۈپ كەلمەكتە. دەرۋەقە، ھەربىر باتۇر-
نىڭ كەينىدىن ئۇچتىن - تۆتتىن بولۇپ ياراقدار - چاۋۇشلار[1]
مېڭىشاتتى.

پالۋانلار سەپىدىن كېيىن خەنجەر ۋە يەڭگىل قالقانلار
بىلەن قوراللانغان جەڭچىلەرنىڭ ھىمايىسىدە ئۇچ بۇرجەك قارا
بايراق كۆتۈرگەن بايراقدار كۆرۈندى. قارا بايراق خەلىپىگە
سادىقلىقنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قىزىل
لاچىن ـــ سالجۇقىيلار ئەۋلادىنىڭ نىشانىسى ئىدى.

كۆل رەڭ بىلۈجىستان تۆپىلىكلىرىنى داڤا - دۈمباق سادا-
لىرىغا كۆمۈپ ئۆتكەن چالغۇچىلارنىڭ كەينىدىن ئاددىي ئەس -
كەرلەر ـــ ھەقىقىي جەڭچىلەر كۆرۈندى. ھەربىر سەپ ئۆز
بايرىقى ئاستىدا، ئۆز ئەللىكبېشى بىلەن ماڭاتتى، ئەللىكبېشى-
لىرىنىڭ ئىگەر - جابدۇق، يۈگەنلىرىدىكى بېزەك، تۇزكىمەن
كەشتىلىرى تىكىلگەن يوپۇقلار، خۇرجۇنلار، ئىگەر - قاشلىرى-
دىكى ئالتۇن - كۈمۈش زىننەتلىرىدىن تونۇۋېلىش قىيىن ئە-
مەس ئىدى. ئاددىي ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرى ھەر خىل ئىدى.
ئۇلار سارغۇچ، قاشقا، تورۇق، پۈتلىرى قىسقا، قۇيرۇقى قىڭ-
غىر ئاتلار ئىدى.

بەلخلىكلەرنىڭ ھەممىدىن ھەيران قالدۇرغىنى، ھەربىي مۇ-

---

① خاس خىزمەتكار. تورغۇچى - ت.

لازىمەت قىسىملىرىدىن ئاۋۋال ئۆتكەن ئۈچ سەپ ئەسكەر بولـ
دى. قاۋۇل ئاتلاردا ئېغىر ساۋۇت، دۇبۇلغىلار كىيىپ، ئىككى
بىسلىق ئېغىر قىلىچلار، ئۇزۇن نەيزىلەر ياكى بىگىزدەك ئىدى.
چىكە شەمشەرلەرنى ئېسىۋالغان جەڭچىلەر ئۆز قىياپەتلىرى بە-
لەن بىردە پارسلارغا، بىردە ئاق چاچلىق رۇسلارغا ئوخشاپ
كېتەتتى. ئاتىسىنىڭ مۇرىتلىرى ئۇلارنىڭ يېپىنچىلىرى، قە-
لىچ ۋە دۇبۇلغىلىرىدا پراۋوسلارغا[1] ئوخشاش گىرېگورىئان[2] بۇتـ
لىرىنىڭ شەكىللىرىنى كۆرۈپ، ھەيران بولۇشۇپ كېتىشتى.
بۇلار ئۆز ئېتىقادىنى يوشۇرمىغان ناسارالار ئىدى. بۇ ناسارالار-
نىڭ مۆمىنلەر خەلىپىسىنى ھىمايە قىلىشقىنى قىزىق - ھە؟
ئۇلار كېيىنچىرەك چۈشىنىشتى: كىچىك ئاسىيادىكى ھەر
خىل ئاھالىلەر ئارىسىغا ئورۇنلاشقان سالجۇقىيلار باشقا دىنلار-
دىن ھەزەر قىلمىشايدىكەن، ئەكسىچە يۇنان ۋە ئەرمەن ئاقساقال-
لىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئۆز بايرىقى ئاستىغا بەجانىدىل قوبۇل
قىلىپ، يالىلانما ئەسكەرلەر سىپىگە يالغۇز تۈركلەرنىلا ئەمەس،
گىروزىنلارنىمۇ، پەرەڭلەرنىمۇ ھەتتاكى نورمانلارنىمۇ قوشۇۋې-
لىۋەرگەنىدى. بۇ نەرسە شۇ زامانىدىن ئالىمىدىن چىقىپ كەلگەن
رىتسارلار[3]، بۇلاڭچىلارنىڭ كۆپ ئەسىرلىك باسقۇنچىلىقلىرىغا
بەرداشلىق بېرەلمىشىدە ئۇلارغا كۆپرەك ياردەم قىلغان بولۇشى
ئەجەب ئەمەس.

كىيىم - كېچەك، قورال - ياراغ، ئۇزۇق - تۇلۇك
ئارتىلغان ئاتلار، قېچىرلار، تۆگىلەر قاتارلىشىپ ئۆتۈشكە باش-
لىدى. سالجۇقىيلار قوشۇنى گويا بىر يىلغا يەتكۈدەك
ئۇزۇق - تۇلۇك بىلەن ئىگىسىز ۋە ئاچ - يالىڭاچ ئۆلكە تەرەپكە
قاراپ كېتىپ باراتتى. شۇ چاغدا جالالىدىن، ئۇ بۇيۇك سالجۇ-

---

① سلاۋيان قەبىلىلىرى - ت.
② سلاۋيانچە ياسالغان بۇت - ت.
③ ئوتتۇرا ئەسىردە ئاق سۆڭەك ھەربىيلەر تەبىقىسىگە تەۋە فېئوداللار - ت.

قىيلارنىڭ شەۋكەتلىك ۋەزىرى نىزامۇلمۇلۇكنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن كىتابىنى ئاكىسى بىلەن ئوقۇغانلىقىنى، ئۇ كىتابتىكى ئۇرۇش ۋاقتىدا ھەر قېتىم ئېلىق - سېلىقلار بىلەن دېھقانلارنى خانۇەيران قىلماسلىق ئۈچۈن، بىر يىل بۇرۇن تەرەددۇت قىلىپ، قوشۇنغا زۆرۈر بولغان ھەممە نەرسىنى غەملەپ قويۇش كېرەك، دېگەن ئاقىلانە مەسلىھەتى ئۆزىگە چوڭقۇر تەسىر قىلغانلىقىنى ئەسلىدى. دېمەك، سالجۇقىي ھۆكۈمدارلىرى ئارىسىدا ئاقىللار مەسلىھەتىگە ئەمەل قىلغۇچىلار، تەلۈە خارەزمشاھىتىن زور پەرقلىك ھالدا خەلقنىڭ يار - يۆلەكىنىڭ قەدىرىگە يېتىدىغانلار بار ئىكەن.

بۇ ئۇلارغا نەچچە ئايدىن بۇيانقى سەپەردە يولۇققان بىردىنبىر خۇشاللىق ئىدى: ئاقىلانە تۈزۈلگەن، مۇنتىزىم ۋە قۇدرەتلىك مۇشۇنداق بىر قوشۇننى موڭغۇللارنىڭ تارمار قىلىپ، قوي پادىسىدەك پىتىرتىۋەتكەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك ئىدى.

ئاشۇ تاراس داۋىنىدا ئۇلارغا ئۇچراپ قالغان قوشۇن مەغلۇپ بولماي، ئامان - ئېسەن يۇرتىغا قايتتى. ئۇلار چىڭگىزخان قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىشمىدى. چۈنكى چىڭگىز قوشۇنى باغدادقا ئەمەس، شىمالغا، كافكاز ئارقىلىق بەھرى ھەزەرنى[1] ياقىلاپ ۋولگا بويلىرى تەرەپكە — رۇسلارغا قاراپ يول ئالدى. ئەمما بۇ ۋاقىتلىق بىر ئارام ئېلىش پۇرسىتى ئىدى...

ئۇلارنى بايا يولدا توختاتقانلارغا ئوخشاش چاققان - جەسۇر ئوقياچىلار توپى ھەربىي مۇلازىمەتچىلەرگە ئەگىشىپ ئۆتۈپ كېتىشكەندىن كېيىن، كارۋان بېشى يەنە ئۆز يولىغا چۈشۈشنى بۇيرۇپ، يولنى داۋاملاشتۇردى.

كارۋان چۈشتىن كېيىن داۋانغا يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا كەڭ، ياپيېشىل ۋادا پەيدا بولدى. قۇياش نۇرىدا

---

① — كاسپى دېڭىزى - ت.

چاقناپ، كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئاپئاق تاغ چوققىلىرىغا قاراپ، فرات دەرياسىنىڭ تار جىرادىن ئۆركەشلىگەن كۆمۈشتەك دولقۇنلىرى ئۇستىدە تاۋلىنىپ تۇرغان كۆپكۆك ئاسمانغا تەلمۈرۈپ، ئۇ يەردە - بۇ يەردە قويچىلارنىڭ كىگىز ئۆيلىرى تىكىلگەن ياپيېشىل يايلاقلارغا، ۋادىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان شاراپەتلىك مەلەتيا شەھىرىگە تىكىلىپ، ئۇلار جايناماز‌لىرىنى يېيىشتى. نەچچە ئاي داۋاملىدا بۇ قېتىم نامازدىگەرنى ئارامخۇدا ئوقۇۋالىشتى. يول ئازابىدىن ھېرىپ، ئۆلكىلەر، شەھەرلەر، قەبىلىلەردىن ئېشىپ مېڭىۋېرىپ، ھالىدىن كەتكەنلەرگە ئۈمىد مەنزىلى نېسىپ بولغاندەك ئىدى. سەھرالار، ھەيۋەتلىك تاغ تىزمىلىرى ئارقىدا قالدى. ئالدىدا قۇدرەتلىك سالجۇق سۇلتانلىرى ھىمايىسىدە، تىنچ بەرىكەتلىك تۇپراق تۇراتتى.

ئەمما سۇلتانۇل ئۆلىما مەلەتيادا توختىمىدى، كارۋاننى يەنە شىمالغا باشلىدى. پەقەت ئېرزىنجانغا يەتكەندە، غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ بۇرۇلدى.

گۈلخانلار

ئۇلار سالجۇق دۆلەت چېگرىسىنىڭ ئىچكى قىسمىغا خېلىلا ئىچكىرىلەپ كىرگەچكە، سۇلتانۇل ئۆلىما كىچىكلا بىر شەھەر-دە توختىدى. ئەسلى ئاھالىسى يۇنان ۋە ئەرمەنلەردىن ئىبارەت بۇ شەھەر لەرىندى دەپ ئاتىلاتتى. سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ بۇ يەردە قانچىلىك تۇرۇشنى ئويىتىش قىيىن ئىدى. قىشنىڭ سوغۇق ھاۋاسى يېتىپ كەلگەچكە، ئۇ بۇ يەردە قىشنى ئۆتكۈزۈشكە قارار قىلغانىدى.

سۇلتان نائىبى ئەمىر مۇسا توغرا، ئاق كۆڭۈل، ساۋاتسىز تۈرك بولۇشىغا قارىماي، سادىق ئەمەلدار ئىدى، شەھەرنى كۆ-پىنچە كۆچمەن ئوغۇزلارنىڭ تەرتىپ - قائىدىلىرىگە يۆلىنىپ

ئىداره قىلاتتى. ئۇ دىنىي - ئىمانىنىڭ ئالىم ۋە ئەللامىلىرىغا چوڭقۇر ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلدۈرىدىغانلىقى ئۈچۈن، بەلخا 鱗ك داڭلىق ئۆلىمانى ئۇنىڭ شۆھرىتىگە يارىشا ئىززەت - ئىكرام بىلەن قارشى ئالدى. سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ بۇ شەھەردە قېلىش ھەققىدىكى قارارى ئۇنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ قالغانىدى.

ھەربىر نائىب ئالائىددىن كەي قۇبادقا تەقلىد قىلىپ، ئۆز سارىيىدا ئالىملار، شەيخلەر، ئۆلىمالارنى يىغىشقا، ئۇلاردىن كېڭەش ۋە مەسلىھەتلەر ئېلىپ، ئۇلارغا ھۆرمەت - ئېھتىراملار كۆرسىتىشكە ئىنتىلەتتى. لېكىن يامان يېرى شۇ ئىدىكى، بەلخلىك ئۆلىما مەدرىسىدىن باشقا جايغا كۆچۈشنى خالىمايتتى. شەھەر بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن ئەرمەن پادىشاھى لېۋان I دىن تارتىۋېلىنغان بولۇپ، ئەتراپتا قەدىمكى، ئەمما خارابىلىككە ئايلانغان، يېڭى، لېكىن ئىستېلادىن كېيىن ھاڭغىرقاي بولۇپ قۇرۇق - بوش قالغان بۇتخانا مۇناسىرلار كۆپ ئىدى. ئەمما تېخى بىرمۇ مەدرىسە يوق ئىدى.

ئەمىر: «قانداقلا بولسۇن، شەيخنى شەھەردە ئېلىپ قالمەن، قىش كىرگۈچە مەدرىسە سالىمىز» دېگەن ۋەدىنى قىلدى.

ئۇ دېگەن سۆزىنى قىلدى. بىر ئايدىن كېيىن سۇلتانۇل ئۆلىما يېڭى مەدرىسىگە كۆچۈپ كىردى. توغرا، ئۇ نىشاپۇر، دەمەشق ياكى ھەلەبتە ئۇلار قونغان يۇز ھۇجرىلىق مەدرىسىلەرگە يېتىشەلمەيتتى، ئەمما بۇمۇ مۇدەررىس ئۆز ئائىلىسى، مۇرىتلىرى، ئونلاپ شاگىرتلىرى بىلەن جايلاشسا يەتكۈدەك ئازادە ۋە كۆركەم ئىمارەت ئىدى.

شۇنداق قىلىپ سۇلتان نائىبىنىڭ شۆھرەتپەرەسلىكى ۋە ساپ دىللىقىدىن، ئۇلار بۇ يەردە بىر قىش تۇرۇش ئورنىغا يەتتە قىش تۇرۇپ قالدى.

سۇلتان پايتەختىدىن ئون يەتتە پەرسەڭ يىراقسىگە جايلاشقان بۇ كىچىك شەھەردە جالالىددىننىڭ بالىلىق ئىدىكى تازا

ئۆتكۈرلىشىپ، تولۇشقا باشلىدى. ئۇ ئاشۇ دەۋر مەدەنىيىتى قولغا كەلتۈرگەن دۇنيا ھەققىدىكى مۇئەييەن بىلىملەرنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ ياشلىقى شۇ يەردە، ئەتراپى ژولقانلىق تاغلار بىلەن ئورالغان، بىر چاغلاردا قەدىمكى ناسارىلار راھىبلار ئۈچۈن قەسىرلەر ياساپ، پۈتۈن - سۈرۈك شەھەرلەرنى پەيدا قىلغان ياپىيىشىللىق ئىچىدە، يۇنان ۋە ئەرەمەن ھۈنەرۋەنلىرى، ئوغۇز جەڭچىلىرى، خۇراسان ئۆلىمالىرى ئارىسىدا ئۆتتى. شۇ يەردە ـــ لەرىندىدە ئۇ دەسلەپكى باھار پەيزىنى سۈرۈپ، ئاۋۇال-قى قايغۇلىرىنى قويۇپ، دەسلەپكى ئىقبال زوقىنى تېتىدى.

چىمەنلىك ۋە ئۈزۈمزارلار قويىنىدا سەيلە قىلىپ، تاغلار قويىنىدا ياشناۋاتقان ئۆسكىلەك ئوتلاقلار ئارىسىدا يۈرۈپ، مۇز-دەك بۇلاقلارنىڭ شىلدىرلىغان ئاھاڭىنى ئاڭلاپ، ئاجايىپ زوق-لىنىپ خۇش بولدى، تەبىئەتنى ھەرىكەتكە كەلتۈرگۈچى قۇدرەت-لەرنىڭ شەنىگە مەدھىيىلەر ئوقۇدى. بۇلار بالىلىق چاغلىرىدىلا ئۇنى قىزىقتۇراتتى. لېكىن پەقەت بۇ يەردە ـــ لەرىندىدە ئون ئالتە باھارغا يۈزلەنگەندىلا ئاشۇنداق قاينام - تاشقىنلىققا تولغان كۆڭۈل خۇشلۇقىغا چۆمدى. كېيىن ئەنە شۇ ھالەت ئۇنى ئەڭ مۇكەممەل مەخلۇقات بولغان ئىنسان قەلبىدە يېتىلگەن چەك-سىزلىكلەر ھەققىدە ئويلىسىلا، ئۇنى تېزلا بىلىۋالىدىغان قىل-دى.

كېيىنچىرەك ئۇ پۈتۈن قايغۇ ۋە ھالاكەتلىرىنى تىزگىنلە-گىنىدەك، ئەنە شۇ جۇشقۇن ئىلھامنىمۇ تىزگىنلەشنى ئۆگەن-دى، ئەمما كېيىن چەكلىمىدى، پەقەت لايىقىدا ئىزغا سېلىپ، دولقۇنلاردەك ئوقچۇشىغا قويۇپ بەردى، چۈنكى ئۇنىڭ تۇرۇ-لۇپ، تېشىپ، ئۆز يولىدىكى ھەممە نەرسىنى ئېقىتىپ كېتىش-گە ئازراقلا تۇرتكە بولسىلا كۇپايە قىلاتتى.

راستىنى ئېيتقاندا، زامانلار باغرىنى يېرىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ پىكىر ۋە تۇيغۇلىرىنى يەتتە ئەسىر ئالدىغا سۈرگىنىمۇ ئاشۇ

شارقىراتما دولقۇنلىرى ئىندى.

. . . . . .

تۆكۈپ يامغۇر بۇلۇت كۆكتە ئۇزەر كارۋان كەبى ھەريان،
كۆكەرگىن، ياشىنغىن، يەر!» دەپ، دەما دەم گۈركىرەر ئاسمان.
قۇياش ئىللىتتى ئالەمنى، زېمىن ئويغاندى، كۆز ئاچتى،
باھاردىن خۇش خەۋەر بۇ دەپ، ئىپار - ئەنبەر ھىدىن چاچتى.
يۈگۈردى نوتىلارغا قان مىسالى ياپيېشىل شەربەت،
ئۇرۇغنى تاشلىدى ئاخىر، گىياغا كۆچتى ئىشق - تەلئەت.
كۆڭۈل ئەسرارىنى ئېيتىپ، دەرەخلەر چايقىلۇر تىنماي،

. . . . . .

بۇ شېئىر خېلى كېيىن كونيادا يېزىلدى. ئەمما ئۆزىدە شېئىر تۇغدۇرغۇچى كۈچنى ئۇ دەسلەپكى قېتىم بۇ يەردە — لەرىندىدە ھېس قىلدى.

ئۇ ئىختىيارسىز ھالدا شېئىرلار توقۇشقا باشلىدى. بىراق ئۇنىڭ شېئىرلىرى تېخى خام، ۋايىغا يېتىپ پىشمىغان قوغۇنغا ئوخشايتتى. غەلىتە تەكرار چاقىرىقلار، باش - ئاخىرى يوق مەنزىرىلەر، لېكىن بەزىدە شۇنداق مىسرالارمۇ ئۇچرايتىكى! . . . ياشلىقتا يېزىلغان ئاشۇ غەزەللەردىن ئايرىملىرىنى كېيىن قايتا كۆرۈپ، دەسلەپكى تەخەللۇسى — خامۇش نامى بىلەن يېزىپ قويدى. بەزىدە ۋەز سۆزلىگەندە ئۇنىڭ ئايرىملىرىنى مىسال كەلتۈرەتتى.

ئېھ ياشلىق، ياشلىق، خامۇش ئىمىش. ئۇ تېخى كۆيەر - كۆيمەيلا ئۆزىنى، ھاياتلىق بىلەن ئۆلۈمنىڭ سىرلىرىنى چۈشەنگەن، ئۆرتىنىپ ئەقلى تولغان، دەپ بىلەتتى. لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىنچىرەك كونيادا ئايان ئىدى.

ئاشۇ ئون ئالتىنچى باھارنىڭ بىر كۈنى — قۇياش داۋانغا

قىڭغايغان، قارا تاغنىڭ قارلىق چوققىلىرى قىزغۇچ شەپەققە چۆمۈلگەن چاغدا، ئۇ كۆڭلى نامەلۇم بىر دەردكە تولغان ھالدا سەيلىدىن قايتتى. ئۇنىڭ ھارغىن تېنى گويا ئېرىپ باھار ئاخشىمىنىڭ ھال رەڭ سايىلىرىگە ئارىلىشىپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى.

پەقەت نۆكەرلەر ئالدىدىلا ئەمەس، پۈتۈن شەھەر ئەترابىدا گۈلخانلار ياناتتى. قەلئە سېپىللىرى سېلىنىشقا باشلاپ، ئۇنىڭدا ئىشلەۋاتقان مەدىكارلار كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ئەمگەك قىلاتتى. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا نۆۋەتلىشىپ قوي تېرىلىرىگە يۆگىنىپ بىر - ئىككى سائەتلا كۆزلىرىنى ئىلىندۇرۇۋېلىشاتتى، تاماقنىمۇ شۇ سېلىنىۋاتقان سېپىلنىڭ تۈۋىدىلا ئالدىراپ - سالدىراپ يېيىشەتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىگە ئۆيىلىرىدىن تاماق تەييارلاپ كېلىشەتتى، بەزىلىرى يېقىلغان گۈلخانلارنىڭ بىرىدە بىر ئامال قىلىپ يېگۈدەك بىر نەرسە تەييارلىشىۋالاتتى.

جالالىدىن گۈلخانلارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، قىلىنىۋاتقان ئىشلارغا ئۇزاق زەن سالدى. ئۇستىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەرمەن ۋە يۇنانلىقلار ئىدى. گويا ئۇلارنى مېھنەتلا ـــ ئاسارەتتىن، ئاچ - زېرىنلىق تۇرمۇش ئازابىدىن، كېچە - كۈندۈز تام ياقىلاپ يۇرگەن، قامچىسى بەدەنگە يىلاندەك يۆگىلىدىغان نازارەتچىلەرنىڭ نەزىرىدىن قۇتۇلدۇرىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. بۇنداق قېتىپ قالغان چېرايلارنى جالالىدىن تائەت - ئىبادەت قىلىدىغان چاغدا ئاتىسى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىدا بايقىغانىدى. بۇ چېرايلار ـــ چۈڭۈلۈپ دەخلى بەرمەسلىكى ئۈچۈن شوينا يېپ بىلەن بوغۇپ باغلىۋالغان چاچلار، قارا، سېرىق، ئەمما قويۇق بۇدۇر ساقاللار، ئوتتەك يېنىپ تۇرىدىغان كۆزلەر ـــ ئۇنىڭدا ھەۋەس ئارىلاش ئاللىقانداق جازىبە تۇيغۇلىرىنى ئويغىتاتتى.

ئۇستىلار ئانچە - مۇنچىلا تاراشلانغان، قىرلىرى پىچاقتەك

ئۆتكۈر، قوپال تاشلارنى ئەپچىللىك بىلەن تىزىشاتتى. ئۇلار ئىش ئۈستىدە بىر - بىرلىرى بىلەن گەپمۇ قىلىشمايتتى، قارىغاندا ئۇلار بىر - بىرىنى سۆزسىزلا چۈشىنىدىغاندەك ئىدى.

ئۇلار قەدىمكى مەجۇسى ئىبرانىلىرىنىڭ مەرمەر تاشلىرىنى مۇ ئىشلىتەتتى ھەم كېسىپ تەييارلانغان لىم ياغاچلارنىڭ ھالقىلىرىنى بىر - بىرىگە جىپسا كەلتۈرۈپ جايلاشتۇرۇشقا تىرىشاتتى. ھەممىنىڭ ئۈستىدىن خۇراسان گەنجىسىنى[1] تۆكەتتى. تاشلار بىردەمدىلا بىر - بىرى بىلەن چۈيۈندەك بىرىكىپ كېتەتتى. قارا تاغ قىيالىرىغا ئوخشاش بۇندىق سېپىلنى بۇزالايدىغان كۈچ ئالەمدە يوق، دېگۈدەك ئىدى. ئۇلار ھەقىقەتەن چۆھەر ئۈستىلار ئىدى!

ئارىدىن خېلى يىللار ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ ياش چېغىدا كۆرگەنلىرىنى ئەسلەپ: «قۇرماقچى بولساڭ ــ يۇنانلىقنى، بۇزماقچى بولساڭ ــ تۈركنى چىللا!» ــ دېگەنىدى. يۇنان ۋە ئەرمەنلەر ــ قۇرغۇچى، تۈركلەر ــ جەڭچى خەلق. بۇلارمۇ قۇرۇشىدۇ، چۈنكى دۇنيادا يېڭىلىق يارىتايدىغان خەلق يوق. ئەمما ئۇلارنىڭ ئىمارەتلىرىنى كۆز بىلەن كۆرۈپ دەرھال پەرقلەندۈرۈۋېلىش قىيىن، ئۇلار بىنا ئەمەس، دۆلەت قۇرۇشىدۇ.

ئاشۇ يىللار پەقەت لەرىندىي ئەتراپىدىلا ئەمەس، سالجۇق دۆلىتىنىڭ ھەممە شەھەرلىرىدە ئاخشامدىن تاڭ ئاتقۇچە گۈلخانلار يېقىلىپ، ئادەملەر توپا قېزىپ، تاش يونۇشاتتى. ئۇلارغا نەپىس نەقىشلەرنى ئويۇاتتى. مەسچىتلەر، سارايلار سېلىشاتتى. لېكىن ھەممىدىن بۇرۇن كارۋان سارايلار، كۆۋرۈكلەر، قەلئە سېپىللىرى قەد كۆتۈرەتتى. ئۇستىلارنى يەر يۈزىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدىن ــ گۈرجىستان، ئىران، ئۇنزانتىيە، دەمەشق،

---

① قۇرۇلۇشنا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل قېتىشما لاي - ت.

قاهىرە ۋە ھەلەبدىن تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىشكەنىدى. ئەرمەن تاشچىلىرىنىڭ پەم - پاراسىتى، خۇراسان مىمارلىرىنىڭ چىۋەر ماھارىتى، تۈركمەن گىلەملىرىنىڭ نەقىش گۈللىرى، يۇنان ئۇستىلىرى ۋە رەسساملىرىنىڭ تەجرىبىسى — بۇلارنىڭ ھەممىسى كىمياگەرنىڭ[1] ئوچىقىغا چۈشۈپ ئېرىپ ئۈيۈغان مەدەنىدەك، ئۇلارمۇ گۈلخانلارنىڭ ئوتىدا ئېرىپ بىر پۈتۈن بولۇپ ئۈيۈشاتتى.

ئۇلار شۇنچىلىك ئالدىرىشىپ ئىشلىشەتتىكى، كونيادىكى سالجۇق سۇلتانى، ئۇنىڭ نائىبلىرى، ھەتتا قۇرغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ گويا كەلگۈسىنى كۆز ئالدىغا ئېنىق كەلتۈرۈۋاتقاندەك قىلاتتى: يېقىندا غەربتىن كەلگەن سەلىپچىلەر ھۇجۇمدىن كېيىنكى دەم ئېلىش پۇرسىتى ئۆزاققا سوزۇلمايدۇ. پات ئارىدىلا ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە دەھشەتلىك بىر بالا مەملىكەتكە شەرقتىن باستۇرۇپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا باشلانغان بۇ ئىشنى كىملەر ئاخىرىغا ئېلىپ چىقار، ئېھتىمال ئۇ چاغدا يەر يۈزىدە ئۇلاردىن نام - نىشان ۋە ئىزنامۇ قالماس.

ھەقىقەتەن ئوتتۇز - قىرىق يىل ئىچىدە سالجۇق سۇلتانلىقىدا شۇنچىلىك كۆپ ئىمارەتلەر قۇرۇلدىكى، ئۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل بۇرۇن ۋە كېيىن بۇنچىلىك كۆپ ئىمارەت قۇرۇلمىغانىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى موڭغۇللارنىمۇ كۆردى، بىراق يەتتە يۈز ئەللىك يىلدىن بېرى بۇ قۇرۇلۇشلار ئاشۇ گۈلخانلار يالقۇنىدا يورۇتۇلغان كۈن ۋە تۈنلەردىن خاتىرە بولۇپ، ھازىرمۇ يەر يۈزىدە يەنىلا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

جالالىدىن گۈلخانغا يېقىنراق كەلدى. تاغدا ئېرىۋاتقان قار-

① خېمىك - ت.

لارنىڭ سوغۇق شامىلى ئۇرۇلۇپ يەردىن تۇمان ئۆرلەپ تۇراتتى، كېچىسى خېلىلا ئاچچىق سوغۇق ئىدى. ئىشلەمچىلەر ئۆچۈن داش قازاندا تاماق پىشۇرۇۋاتقان يۇنانلىق بالا موللىلار- دەك كىيىنىۋالغان جالالىدىننى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇردى - دە، تەزىم قىلىپ، جىددىي ھالدا بىرنېمىلەرنى دېدى. جالالىدىن ئۇنىڭغا: «چۈشەنمىدىم» دەپ بېشىنى چايقاپ قويدى.

گۈلخان يېنىدا تايىقىنى بېلىگە تايىنىپ تۇرغان نازارەتچى پاقلان تېرىسىدىن تىكىلگەن قالپىقى ئاستىدىن كۆزلىرىنى بۆرىدەك چاقنىتىپ قارىدى، ئاندىن ساقلىنى تۇتاملاپ، چىشلىرىنى كۆرسىتىپ قاقاقلاپ كۈلدى:

— بۇ ھارامىلىقلارغا قويۇپ بەرسەك، ۋالاقلاۋېرىشىدۇ! ئۇلاردىن ھەزەر قىلمىساك چاتاق. لېكىن ئىشنى قالتىس ياخشى قىلىدۇ، لەنىتىلەر!

جالالىدىن جاۋاب بەرمىدى. يېنىۋاتقان گۈلخان ئوتىغا تىكىلىپ، ئۇنىڭ قىپقىزىل تىللىرىغا ھەۋەس بىلەن قارىدى.

زوراۋانلىق ۋە جاھالەتتىن قېچىپ، ئۇلار ئاز يول باسمىدى، بەلكىم دۇنيانىڭ بۇ چېتىگە كەلدى. لېكىن ھەممىلا يەردە ئەقىل ۋە ماھارەت، بىلىم ۋە روھىيەت ئۇستىدىن جاھالەت كالتىكى ھۆكۈمران. ئۇ يول بويى كۆردىكى، بەزىبىر يەرلەردە بىرئاز مۇۋاپىق ئىشلارمۇ بار ئىكەن، ئىلىمنىڭ قەدرىگە يېتىشىدىكەن. ئەپسۇس، ھەممىلا يەردە ۋە ھەمىشە شۇنداق بولغان بولسا - ھە؟ زادى ئىنسانىيەتنىڭ ئىنسانلىقى — ئۇنىڭ ئەقلى ۋە قەلبىدە ئەمەسمۇ؟ باشقا جەھەتلىرى — تېرە ۋە ئۇستىخانلىرى ماھىيەتتە ھايۋاندىن نېمە پەرقى بار؟

ئاشۇ باھار جالالىدىن لەرىندىي قۇرغۇچىلىرى تىلىنى ئۆگىنىشكە بەل باغلىدى. بۇ ئىستەك جاھالەتكە نەپرەت بىلدۈرۈش تۇپەيلىدىنمۇ ياكى ماھارەتكە ھۆرمەت قىلىش ۋەجىدىنمۇ، بۇنى

ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

ياشلىقىدىنلا ئۇنىڭ تەبىئىتىدە بىر خىسلەت بار ئىدى: ئويلاپ بىر نەرسىگە كىرىشتىمۇ، بولدى، ئاخىرىغا يەتكۈزمەي قويمايتتى. ئۇ بىر يىلدىن كېيىن يۇنانچە راۋان سۆزلىشەلەيدىغان بولدى. كېيىنرەك ئۇ ئەپلاتون ئەسەرلىرىنى ئەسلى نۇسخىسىدا ئوقۇپ چىقتى. كونياغا يېقىن يەرلەردىكى پراۋۇسلاۋ ئىبادەتخانىلىرىنىڭ مۇتىۋەللىلىرى بىلەن ئۇزۇندىن - ئۇزۇن سۆھبەتلەشتى، بەس - مۇنازىرە قىلدى، ھەتتا يۇنان تىلىدا شېئىرلارنىمۇ يازدى.

ئاكىسى ئالائىددىن ئۇنىڭ سەيلە - ساياھەتلىرى، پىكىر - مۇلاھىزىلىرىگە ئارىلاشمايتتى. شۇنداقلا ئۇلار بىر - بىرىگە ئوخشىمايتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە لەرىندەدە ئۆتكۈزگەن بىرنەچچە قىشتا ئالائىددىن بىتاپ بولۇپ يېتىپ قالدى. ئۇزۇن - ئۇزۇن يول يۈرگەنلىكتىنمۇ ياكى بۇ يەرنىڭ ساپ ھاۋاسى ياقمىدىمۇ، شۇنداقلا يېرىم قاراڭغۇ ھۇجرىدا يەتتە - سەككىز سائەتلەپ ئولتۇرۇپ دەرس ئوقۇشلار، كېچىلىرى ئۇخلىماي تائەت - ئىبادەت قىلىشلار ھالقىسىراتتىمۇ، ئىشقىلىپ سالامەتلىكى ناچارلاشتى. ئۇنىڭغا ھېچ نەرسە پايدا قىلمايتتى. نە ئاپىسىنىڭ قىستىشى بىلەن ئېچەن دېمىدىلەر، نە مۇقەددەس سۆزلەر پۈتۈلگەن ئىسرىقلارمۇ تەسىر قىلمىغانىدى. ئۇنىڭ ئەلالىك - ئاتمىش مۇئەللىپ تەرىپىدىن پۈتۈلگەن، ئاخىرى پەيغەمبەر زامانىسىغا ئۇلانغان ھەدىسنى ياكى قۇرئان تەپسىرىنىڭ پۈتۈن - پۈتۈن مۇرەككەپ سەھىپىلىرىنى ئاسانلا ئۆزلەشتۈرۈۋالالمىغان ئاجايىپ كۈچلۈك ئەستە قالدۇرۇش خاتىرىسىمۇ زەئىپلىشىشكە باشلىدى.

تېۋىپلىقتىن ئوبدانلا خەۋىرى بار ئاتىسى ھەلەبتىن ھەكىم چاقىردى. ھەكىم ھەر كۈنى ئەتىگەندە كېسەلنىڭ بەدىنىگە سۈرتۈش ئۈچۈن مەلھەم، كەچقۇرۇن ئىچىش ئۈچۈن تېز تەسىر

قىلىدىغان دورا بەردى.

لېكىن ئەتىياز پەسلى ئالائىددىننىڭ ئەھۋالى يەنىمۇ ئېغىر. لاشتى. ئۇ كۆكسى ئىچىگە ئولتۇرۇشقان هالدا، قورايدەك ئۇ. رۇق بوۋايلارغا ئوخشاش مۆكچىيىپ، ماموق كۆرپىدە ياتاتتى، يۆتەل ئازابىدىن ئەزايى - بەدىنى تىترەيتتى. ئۇ مەدرىسلەرگ چىقماي، كۆپىنچە ئۆيدە ئاپىسىنىڭ قېشىدا تۇراتتى. بارغانچ جالالىددىندىن يىراقلىشىپ كېتىۋاتاتتى.

گۆھەر

ئاشۇنداق باهار كۈنلىرىنىڭ بىرىدە جالالىددىن هويلىدا تۇ. رۇپ ئاكىسىنىڭ هۇجرىدا يۆتەلدىن قىينىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن ئازابلاندى. ئۇنىڭغا ئېچىنىش ئارىلاش خىجالەت. مۇ بولدى: ئۆزى كىچىكىدىنلا ئاجىز، خىيالپەرەس، هېسسىـ. ياتچان بولۇشىغا قارىماي، ساپمۇساق پۇتلىرى ئارقىلىق تاش سۇپىنىڭ هارارىتىنى سېزىپ، باهار هاۋاسىدىن، چېچەكلىگەن ئالۇچىلارنىڭ خۇش پۇراقلىرىدىن نەپەس ئېلىۋاتىدۇ. ئەمما تەـ نىمسىز، ئۈيان - بۈيان چېپىپ يۈرىدىغان، ژاراڭ - چۇرۇڭنى ياخشى كۆرىدىغان، خۇش خۇي ئاكىسى بولسا مانا بۇ ئەھۋالدا ياتىدۇ... ئارقا تەرەپتىن تۇيۇقسىز بىر قىزنىڭ يەـ قىملىق ئاۋازى ئاڭلاندى:

— دادام ئاكىڭىزغا ئالۇچا شەربىتى ئەۋەتىۋىدى، ئىلاهىم شىپا بولۇپ قالار!

جالالىددىن كەينىگە بۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئالدىدا شەربەتىدىن لالانىڭ قىزى قولىدىكى كوزىنى ئۇنىڭغا سۇنۇپ تۇراتتى.

شۇنچە چوچۇلا بولۇپ كېتىپتۇ! لېكىن يۈزلىرى يەنىلا توقاچتەك. مىيىقلىرىدىكى كۈلكىلىرىمۇ شۇ پېتىلا. پەقەت چوڭلارغا ئوخشاش ئاغزىنى رومىلىنىڭ ئۇچى بىلەن ئازراق

يېپىۋاپتۇ. پۇچقاقلىرى ئاستىدىن كەشتىلەپ تىكىلگەن كەشىلەر-نىڭ قايرىلما ئىنچىكە ئۇچلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۇپدۇگەلەك كۆزلىرى بۇرۇنقىدەك ئادەمگە تىكىلىپ قارىمايتتى. ئەنە ئۇ كۆزلەر بىر قېتىم لاپپىدە قارىدى - دە، يەنە يەرگە قارىۋالدى.

جالالىدىن قىزنىڭ قولىدىكى كوزىنى ئېلىشىنىمۇ ئېسىدىن چىقارغاندەك ئىدى.

— مەرھەمەت، ئېلىڭ!

ئۇ كوزىنى ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا جاۋابەن بىرەر ئېغىزمۇ سۆز قىلالمىدى. تۇرغان يېرىدە ھاڭ - تاڭ بولغىنىچە تۇرۇپلا قالدى. قىز يەنە بىر قېتىم لاپپىدە قارىدى - دە، يەنە يەرگە قارىۋالدى. كېيىن تەزىم قىلىپ، يەڭگىل قەدەملىرى بىلەن دەرۋازىغا قاراپ ماڭدى. جالالىدىن دەرۋازا يېپىلغاندىن كېيىنلا ئۆزىگە كەلدى.

شۇ باھاردىن باشلاپ ئۇنىڭ دەردى گۆھەر دەپ ئاتالدى. ئوت - چۆپ ۋە يوپۇرماقلارنىڭ شىلدىرلاشلىرى، ئات تۇياقلىرى-نىڭ ھەمىسى شۇ ئىسىمنى تەكرارلاۋاتقاندەك قىلىشاتتى. قۇشلارنىڭ تەلپۈنۈپ قانات قېقىشلىرىغا قاراپ، گويا گۆھەربانۇ يەنە ئۇنىڭغا لاپپىدە قاراۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ، قىزىرىپ كېتەتتى. بۇ ئىسىم بۇلاقلارنىڭ سۇلىرىدىمۇ ئەكس ئەتكەندەك، ئۇنىڭ خىيالىنى ئىلمىي ئىلاھىيەتتىن ئېلىپ قاچقاندەك قىلاتتى. شۇ-نىڭ ئۈچۈنمىكىن، ئىلاھىيەتتىمۇ نەرسىلەرنىڭ ئەسلى ماھىيە-تى «گۆھەر» دەپ ئاتالغاندەك قىلاتتى.

ئۇ پۈتۈن ياز بويى شۇ قىزنىڭ ئۆيى ئەتراپىدا پەرۋانىدەك يۈردى. قىز بۇلاقتىن سۇ ئالغىلى چىقارمىكىن دەپ ئۇنىڭ يولىغا قاراپ كۈن ئۆتكۈزدى، ئەمما قىز كەمدىن - كەم چىقاتتى. ئۇ ھەر قېتىم كوزىسىنى ئوڭ مۈرىسىگە قويۇپ، يېنىك قەدەملىرى بىلەن بۇلاق تەرەپكە ماڭغاندا، جالالىدىن بىر چەتتە

تۇرۇپ ئۇنىڭغا قارايتتى، ئۇنىڭدىن كۆزلىرىنى ئۇزەلمەيتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن يوشۇرۇن سىرلىرىنى قىزنىڭ ئاتىسىغا باغلىدى. ئۇ ھەمىشەم ھۆرمەتلىك ۋە سالاپەتلىك بوۋاينىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالاتتى. ئۇنى تۆرگە تەكلىپ قىلىپ، يۆلىنىپ ئولتۇرۇشقا قوشلاپ ياستۇقلارنى قويۇپ، ئالدىغا ھەر خىل شەربەت، قېتىقلارنى كەلتۈرەتتى. بوۋاينىڭ قورۇق بار. قان قارامتۇل يۈزلىرىدىن ئۆز گۆھىرىدىن بىرەر نىشانە ئىزدەپ كۆزىنى ئۇنىڭدىن ئۈزمەيتتى.

ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرى چوڭلارنىڭ نەزىرىدىن چەتتە قالمىدى. شاخلىرى ئېگىلىپ، خازانغا ئايلىنىۋاتقان يوپۇرماقلار، يېقىنلىشىپ قالغان كۈز يامغۇرلىرى توي مەۋسۈمىدىن دېرەك بېرەتتى. بىر كۈنى ئاتىسى ئۇنى ئۆزىنىڭ ئالدىغا چاقىرتتى.

— ئون يەتتە ياشقا كىرىپ قالدىڭ! ئاللا نېسىپ قىلسا ئۆيلىنىدىغان ۋاقتىڭ بولدى! بىز ساڭا لايىق تاللىدۇق، لېكىن ئاۋۋال ئۆزۈڭدىن بىر سۆز ئاڭلاپ باقماقچىمىز. بەلكىم ئۆزۈڭنىڭمۇ كۆڭلۈڭگە پۈككىنىڭ بارمۇ؟ — جالالىدىن تىزلىنىپ ئولتۇردى. ئۇ ئاتىسىنىڭ يۈزىگە قاراشقىمۇ پېتىنالماي، ئاستا گۇدۇڭلىدى:

— مەرھىمىتىڭىز بىلەن گۆھەربانۇ، مۇرىتىڭىز شېرىپەدىنىنىڭ قىزى.

سۇلتانۇل ئۆلىما كۆلكىدىن ئۆزىنى تۇتالماي قالدى.

— ئورنۇڭدىن تۇر! بىزنىڭمۇ كۆزلىگىنىمىز شۇ ئىدى! جالالىدىن ئاتىسىنىڭ قورۇق باسقان، لېكىن دەھشەتلىك — ئۇنىڭ باغدادتىكى قەھر - غەزىپى يادىدا ئىدى — قوللىرىنى سۆيدى.

توي كۈندۈر، ئۆجىدەدۇر سازىمىز،
كۆكتە ياڭراڭ ناخشىمىز، ئاۋازىمىز،

كىيگىنىمىز شايى ئەتلەستۇر بۇگۈن
ياڭرا كۆككە بايرىمىمىز، بەزمىمىز.

توي كۈنى بۇ، غۇنچىگە ئەنبەر نېسىپ،
گۈلگە چىمەن، تۇتىغا شېكەر نېسىپ،
ئاي قوشۇلۇر كۆكتىكى زوھرا بىلەن،
كۆڭلىمىز زەپمۇ خۇشال ناخشا بىلەن
ئاڭلىنۇر پۈتكۈل جاھانغا سازىمىز،
ياڭرا كۆككە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز!

توي ئىگىسى، خۇددى بىر شاھزادەدۇر،
بەخت ئىگىسى — بىر گۈلى ئازادەدۇر،
سەرۋى ئېگىلۇر سەن تامان، زىبا سەنەم،
يۈرسەك ئەگەر بىز تەرەپكە ئاھ، سەنەم.
دىلدا تاشار زوقىمىز ھەم شوقىمىز،
ياڭرا كۆككە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز!

زوھرا بۇگۈن بىزگە قۇيۇپ جام تۇتار،
جام دېمىگىن، خۇش خەۋەر - پەيغام تۇتار،
ياشۇ - قېرى بەزمىدە رەققاس[1] ئېرۇر،
مەجلىسىمىز شاد - راھەتلىك تۇرۇر.
زوقۇ - شوخلۇق بىلەن تولغان قەلبىمىز.
ياڭرا كۆككە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز!

توي نىكاھ بەزمىدەدۇر ھالۋا شېرىن،
بىر - بىرىنى قۇچاقلادۇر رەنا شېرىن.

① رەققاس - ئۇسسۇلچى، سەنئەتچى - ت.

گۈل بىلەن بۈلبۈل بۇ كېچە مەست بولۇر،
باغۇ باھار قوينىدا پەيۋەست بولۇر.
ياڭرا بۇگۈن نەي بىلەن داپلىرىمىز،
ياڭرا كۆككە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز.

ئىككىنچى شام

جالالىدىن ئادەتتە شېئىرنى ئاۋازىنى چىقىرىپ ئوقۇيتتى. شېئىردىكى ئاھاڭ ئۇنى مۆلچەرلىگۈسىز بىر كۈچ بىلەن ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. ئەنە شۇ كۈچكە ئۇ دەررۇلا بويسۇنماي دەسلەپ بېشىنى ئوڭ مۇرىسى تەرەپكە قىڭغايتىپ تىڭشاپ، ئاندىن گويا ئۇنىڭغا قارشىلىق قىلماقچى بولۇۋاتقاندەك، پۈتلىرىنى ئۇيان - بۇيان يۆتكەشكە باشلايتتى. كېيىن پېشىنى قېقىپ چوڭ قەدەم تاشلاپ، سول قولىنى تىك كۆتۈرۈپ تۇرغان پېرىدە ئاستا چۆرگىلەيتتى.

شۇ چاغدىلا ئۇنىڭ روھىيىتىدە مەڭگۈلۈك ئايلىنىشلار بىلەن كائىنات ھايات ئامايان بولاتتى. قۇياش ئەتراپىدا سەييارىلەر ئۇچۇپ، يەر ئەتراپىدا يەتتە قەۋەت ئاسمان پىرقىرىغاندەك قىلاتتى. . . ئەنە شۇ گۈزەللىك ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قاماللايتتى.

شۇ چاغدا ئۇ ئوڭ قولىنىمۇ كۆتۈرۈپ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، چۆرگىلەشكە باشلايتتى. ئاۋۋال ئالدىرىماي، كېيىن سەل ئىتتىكرەك، يەنىمۇ بىرقەدەر تېزرەك ئايلىنىپ، يەر - ئاسمانىنى قاپلىغان ئاشۇ ئاھاڭ بىلەن قوشۇلۇپ خۇددىنى يوقىتىپ، ناكى ھوشىدىن كەتكۈچە پىرقىراۋېرەتتى. شېئىرىي ئاھاڭ، راۋاب ساداسى ئاشۇ ئاھاڭنىڭ سۇلغۇن سايىلىرى ئىدى.

مانا ئۇ ھازىرمۇ «ياڭرا-ئۆرلە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز!» دېگىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ، تاش يانتۇزۇلغان يولدا ئاستا قەدەم

تاشلاپ، ئۇيقۇغا چۆمگەن مەدرىسە ئىچىدە يېنىپ تۇرغان بىر شام ئەتراپىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ سۆزلىرى- گە تەڭكەش قىلىنغاندەك، جاراڭلىق راۋاب چېلىندى. قوللار قۇش قانىتىدەك سىلكىنىپ، تامدا ئۇنىڭ سايىلىرى سۈرۈلۈپ غايىب بولدى.

راۋاب تەنتەنە قىلاتتى: ھە، مۆجىزە يۈز بەردى — ئاشىق - مەشۇقلار قوشۇلدى. ئەمما بۇ تەنتەنە ئىچىدە ئارىلاپ مۇڭلۇق بىر ئارمان سادا بېرەتتى: كاشكى، ئاشۇ بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشكەنلەر شۇ بويىچە ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشسىدى. ئۇلار شۇنداق قوشۇلۇپ كېتىشسە ئىدىكى، ئوتتۇرىدىكى «سەن» ۋە «مەن» دىن ئەسەرمۇ قالمىسا، ئاشىق - مەشۇقتىن ئىبارەت ئەسلىدىن بىر پۈتۈن، بىراق قەدىمدىن كېلىۋاتقان تەرەپبازلىق، كېلىشەلمەسلىكلەرنىڭمۇ يوقىلىشىنى تەشەببۇس قىلىۋاتقان بۇ مۇڭلۇق سادا بىردەم ئاھاڭدار نەقرات بولۇپ، پاجىئەلىك بىر ئەلەم بىلەن جاراڭلايتتى.

ئاق ساقىلى كۆكسىگە چۈشكەن بوۋاي ئاخىر قىنى - قىنىغا پاتماي ئوتتۇرىغا چۈشۈپ پىرقىراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۆزۈن چاپانلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن شامالدىن ئوتتۇرىدا يېنىقلىق تۇرغان شام ئۆچۈپ قالغىلى تاس - تاس قالاتتى.

كىتابخان كېلىڭ، ئۆزىنى ئۇنتۇغان بۇ خۇشاللىق پۈرسە- تىدە ئۇنى بىر ئاز خالىي قالدۇرايلى. چۈنكى ئىشق دېگەن نەرسە جالالىدىن رۇمى ئۆچۈن قانداق دەرىجىدە ئىدى، دېگەن نۇقتىنى كۆزىتىش پۈرسىتى كەلدى.

شائىر ئىشقنى ھەقىقەتكە يېتىشنىڭ بىردىنبىر ۋاستىسى دەپ بىلەتتى.

ماددىنىڭ ھەقىقىي سۈپەتلىرىنى بىلىشتە جالالىدىن: زەر- گەرنىڭ ئۆز ھۈنىرىگە بولغان ئىشقى دەيتتى. شۇ دەۋرنىڭ

تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن سىرلارنى بىلىش كە، شۇنداقلا ئۇنى ئىشلەتشنى بىلىشنىڭ ئۇسۇل ۋە ۋاستىلىرى نى ئىگىلىۋېلىشقا يېتەكلەشتە ئىدى.

يەنە، ماددىنىڭ يوشۇرۇن سىرلىرىنى ئىگىلەش جەريانى ئۇستا ئۇچۇن ئۆزىنى - ئۆزى بىلىشنىڭمۇ جەريانىدۇر.

ھەقىقەتەن ماھارەت يەنى مۇتلەق ھەقىقەتنى ئىگىلەش شەخسنىڭ جىسىم بىلەن بىر پۈتۈن بولۇپ، تامامەن قو. شۇلۇپ - يۇغۇرۇلۇپ كېتىشىنى تەقەززا قىلىدۇ. لېكىن ئەم. لىيەتتە جالالىددىننىڭ تەبىرىچە: «بۇ كۆپلۈك ۋە پارچىلار دۇنيا. سى!» ئاشۇ ئايرىم ۋە مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىشمۇ نىسپىيدۇر. قوشۇلۇپ كېتىش ئارزۇسى بولسا مۇتلەق ئالەمدە، ئاشۇ دەۋر ئاتالغۇسى بويىچە، ئۇ دۇنيادا، ئالەمۇل ۋەھدەتتىلا[1] تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ.

ئارىدىن زىددىيەتلەرنى يوقىتىشقا يەنى مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىشكە ئىنتىلىش، ئەمما بۇنىڭغا ئىگە بولۇشنىڭ ئىمكانىيىتى. نىڭ يوقلۇقى جالالىدىن رۇمى شېئىرىي دىئالېكتىكىسىنىڭ ماھىيىتىنى تەشكىل قىلىدۇ. مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىش مۇم. كىن دەپ قارايدىغان تەسەۋۋۇپتىن[2] ئۇنىڭ پەرقىمۇ شۇ يەردە.

ئۆز ماھىيىتى بويىچە كۆزەتكۈچىنى كۆزىتىلگۈچى بىلەن، بىلگۈچىنى بىلىنگۈچى بىلەن بىر دەپ قاراش تەبىئەتنىڭ ئو. يېكتىپ كۆچلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىكى بىر شەكىل، بۇ بىز دىن دەپ ئاتايدىغان ئاشۇ ئالىڭ كۆرۈنۈشى ئۇچۇن خاس بىر خۇسۇسىيەتتۇر.

بىراق تەبىئەتنى گەۋدىلەندۈرۈش، جانلاندۇرۇش خەلق ئاغ. زاكى ئىجادىيىتى ئۇچۇنمۇ خاس بولۇپ، ئومۇمەن مەجازىي[3]

---

① ئالەمۇل ۋەھدەت — ئالەمنىڭ بىرلىكى، يەككىلىكى، مەڭگۈلۈك ئالەم - ت.
② خىيالىي ئوي، خىيالىي تەسەۋۋۇر - ت.
③ ئىستىئارە، مېتافورا، سۆز - ئىبارىلەرنى كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىش - ت.

مسالليق تەپەككۇر ئاساسلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ.

مەجازى تەپەككۇر سىستېمىسىنىڭ ماددىي ئالەم قانۇنىيەتلىرىنى بىلىشكە ئىنتىلىشى كۆپىنچە ئەقىل تەڭ كېلەلمەيدىغان نەتىجىلەرگە ئېلىپ كەلگەچكە، سوپىلار تاشنىڭ يەرگە چۈشۈشىنىمۇ، سەييارىلەرنىڭ قۇياش ئەتراپىنى ئايلىنىشىنىمۇ ئىشق بىلەن ئىزاھلىشىدۇ، بۇنداق مەجازى تەپەككۇرنى ئومۇمەن رېئال مەزمۇندىن مەھرۇمدۇر ۋە ئۇ راتسىئونالىستىك تەپەككۇر زېمىنىدا ئۆزىنىڭ تەرىبىيۋى ئىمكانىيەتلىرىنى يوقاتتى، دەپ ئويلاش خاتا بولاتتى.

ھەتتا مەجازى تەپەككۇرنىڭ ئاساسىي مۇھىتى ــ سەنئەتنى نەزەردىن ساقىت قىلغاندىمۇ، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئىلمىي دەپ ئاتالغۇچى راتسىئونالىستىك تەپەككۇر گۈللەپ ـ ياشنىغان بىر دەۋردە سىنېكتىكا پېنىنىڭ پەيدا بولۇشىنى قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ مەنتىقىي تەپەككۇر ئاچالمىغان تار تىرىكچىلىك ـ تېخنىكا مەسىللىرىنى يېشىشتە خۇددى ئۇ مەجازى تەپەككۇرىدىن پايدىلىنىدۇ ۋە گەۋدىلەندۈرۈشنى ئۆز ئۈسۈلىنىڭ دەسلەپكى ئاساسى دەپ بىلىدۇ. سىنېكتىكلار كېمىسازلىقتىكى ئىنژېنېرلىق مەسىللىرىنى يېشىدۇ، رەسساملار، شائىرلار، مۇزىكانتلار، يەنى ئۆز كەسپىگە نىسبەتەن مەجازى پىكىر يۈرگۈزىدىغان كىشىلەرنى جەلپ قىلىشىدۇ، ئۇ ياكى بۇ جىسىم، ھادىسە ئورنىغا ئۆزىگىزنى قويۇپ بېقىڭ، سەزگۈلىرىڭىزنى ئېيتىپ بېرىڭ، دەپ تەلەپ قىلىشىدۇ.

مانىزم[1] پەلسەپىسى نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ، ئالەمنىڭ بىرلىكى ئېتىراپ قىلىنىدىغان بولسا (سوپىلار ئىدىئالىست

① بارلىقنىڭ ئاساسى بىر (ماتىرىيە ياكى روھ) دەپ ھېسابلىغۇچى پەلسەپىلىك تەلىمات ـ ت.

بولغىنى ئۈچۈن شۇ نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇشقان)، روشەن بولدۇكى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتىكى، شۇنىڭدەك شەخسنىڭ پسخىك ۋە ئېمۇتسىئونال[1] ھاياتىدىكى جەريانلار ئومۇمىي دىئالېكتىك قانۇنىيەتلەرگە بويسۇنىدۇ.

سوپىلار ئەنە ئاشۇ پسخىك ھاياتنى، يەنى مىكرو كوسمۇس (زەررىلەردىن تەركىب تاپقان، يالغۇز بىر سىستېمىنى تەشكىل قىلغان پۈتۈن جاھان - ئالەم - ت) سۈپىتىدە ئۆزىنى ئۆزى بىلىش بىلەن شۇغۇللانغانلار ۋە شۇنىڭ بىلەن تەڭ پۈتۈن ئالەمنى، يەنى ماكروكوسمۇسنىمۇ بىلىۋالمىز دەپ ئويلاشقان.

شۇ سەۋەبتىنمۇ جالالىدىن مۇتلەقلىكنىڭ ئالىمى نەدە؟ دېگەن سوئالغا: «ئۆزىڭنىڭ قەلبىدە» دەپ جاۋاب بەرگەن.

تەبىئىيكى، ئىشق، ئاۋۋال ئەر بىلەن ئايال ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، چۈنكى ھەممىگە ئايانكى، ئەر بىلەن ئايال مۇناسىۋىتى كىشىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بىلەن بىرگە، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەنمۇ بولغان مۇناسىۋىتىدۇر ياكى ماركسنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ ئۇرۇقچىلىق ماھىيىتى ئۈنىڭ نەقەدەر تەبىئىي ماھىيىتىگە ئايلانغانلىقى، يەنى ئىنسان قانچىلىك دەرىجىدە ئىنسان بولالىغانلىقى دەسلىپىدە بىۋاستە ئىشق مۇھەببەتتە كۆرۈلىدۇ.

بەزى جەھەتلىرىدىن گېگىل دىئالېكتىكىسىغا مەسلەكداشلىق قىلىدىغان جالالىدىن رۇمى دىئالېكتىكىسى مۇھەببەتنىڭ بىر - بىرى بىلەن بىرىكىشى، بىر - بىرىگە پۈتۈنلەي سىڭىپ كېتىشكە ئىنتىلىش ۋە بۇنىڭ ئىمكانسىزلىقتىن ئىبارەت تەبىئىي ئاساسىغا قۇرۇلغانىدى.

ئالەم بىلەن ئۈيغۇن بولۇشقا چەكسىز تەشنالىق جالالىدىننى

---

① گەنگلىگە مۇۋاپىق - ت.

ھەربىرىگە سالىدىغان كۆچ مانا شۇ ئىدى. بۇ نەرسىنى ئۇ ئاشۇ بالىلارچە دوگماتىزمدىكى ئۈيغۇنلۇق، ئېشەك بىلەن ئارسلان ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرمىدەك ئىدى.

بۇياقتا ئەمدى كۆكۈللا قالاتتى.

جالالىدىن رۇمى كۆكۈلنى ئەقىلدىن ئۈستۈن قويغان، بۇنى تولۇق چۈشىنىش مۇمكىن: ھەقىقىي بىلىشتە ئاشۇ دەۋر مەنتىقىي تەپەككۇرىنىڭ سىلىق فورمال مېتافىزىكىسى بىز ھازىر ئېكسپېرىمېنتال[1] پسىخولوگىيىسى دەپ ئاتايدىغان، نەچچىلىگەن سوپىلار ئۆز - ئۆزىنى سىنچىلاپ كۆزىتىش ئاساسىدا ئىشلەپ چىققان «كۆكۈل پەنى» دىن خېلىلا كېيىن ئىدى.

بىراق كۆكۈلدە بىلىش ھېسسىياتى تەبىئىيلىككە تايىناتتى. روشەنكى، ئۇنىڭ نەتىجىسى پارالوگىك تۈس ئېلىپ، ئىشارىگە، مەجازغا مايىل بولاتتى. مەجازلىق بولسا — سەنئەت ئىقلىمى ئىدى.

تەسەۋۋۇپ بىر ئىدىيىۋى ئېقىم سۈپىتىدە باشتىلا شېئىرىيەت بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ ياشىدى.

دەسلەپ سوپىلارچە يېغىنلاردا ئىشق - مۇھەببەت ھەققىدە خەلق قوشاقلىرى كۈيلىنەتتى. شۇنداق قىلغانلىقى ئۈچۈن، نىشاپۇرلۇق شەيخ ئەبۇ سەئىد مەيخانىنى كۆپرى گۈمان بىلەن ئەيىبلىگەنىدى. كېيىنچىرەك سوپىلار شۇنىڭغا ئوخشاش يېغىلىشلار ئۈچۈن مەخسۇس رۇبائىي ۋە غەزەللەرنى توقۇيدىغان بولۇشتى. ئۇلاردا «ھەقىقەت تالىپلىرى» نىڭ روھىي ھالەتلىرى ئەكس ئېتەتتى. بۇ تەبىئىيكى، ئاڭلىغۇچىلاردا مۇئەييەن زوق ئويغىتاتتى.

ناتىقلىق ۋە ۋائىزلىق پائالىيىتى تېزلا سوپىلىق تەرەققىياتىنىڭ ئۇ ياكى بۇ جەھەتلىرىنى تېخىمۇ كەڭرەك بايان قىلىپ

---

① ئىلمىي تەجرىبىلىك - ت.

بېرىشنى تەقەززا قىلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەنسارى، سەنائى ۋە ئەتتارنىڭ مەجازى يۇنىلىشتىكى، پەند ـ نەسىھەت، ھېكمەت ھەققىدىكى داستانلىرى بارلىققا كەلدى.

پەلسەپىلىك تەپەككۇر ئاممىغا ياقىدىغان ئابستراكت ـــ مەنتىقىي كاتېگورىيىلەرنى ئىشلەپ چىققىنىغا ئوخشاش، تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتىمۇ ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ئەنئەنىۋى مىسال ۋە ئوخشىتىشلارنى ياراتتى.

جالالىدىن رۇمى يەنە ئاشۇ ئەنئەنىلەرنىڭ چوققىسىدىلا تۇرىدى. ئۇنىڭ شېئىرىيىتىدىكى يېقىملىق مىساللار ـــ ئەينەك تەسۋىر ۋە سايە ئىدى. ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەتنى ئۇ ئۆزى بىر دىنبىر ھەققىي دەپ بىلىپ، ئۆزگە ئىدېئال ئالەمنىڭ سايىسى دەپ بىلەتتى، يەنى ئۇ مەۋجۇدىيەتنى ئىنكاس، ئىنكاسنى مەۋجۇدىيەت دەپ بىلەتتى. بۇنى دائىم نەزەردە تۇتۇش كېرەك.

مەلۇمكى، ئەينەكتە ھەممە نەرسە تەتۇرىسىچە كۆرۈنىدۇ. لېكىن ئەينەكسىز ئۆزىمىزنى زادىلا كۆرەلمىگەن بولاتتۇق.

جالالىدىن ئىدېئالىزمنى يادىدىن چىقارمىغان ھالدا، ئۇنىڭ نەمۇنىلىرىنى داۋام قىلدۇردى. شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، رۇمى شېئىرىيىتى ـــ سۈزۈك، پاك بىر ئەينەكتۇر. يەتتە ئەسىردىن بۇيان ئىنسانىيەت ئەنە شۇ نەمۇنىدىن كۆزىنى بىردەممۇ نېرى قىلمىدى، چۈنكى ئۇنىڭدا ئىنسانىيەتنىڭ روھىي ئالىمى، ئۇنىڭ ھەرىكەت قانۇنلىرى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە پۈتۈن مەۋجۇدىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى ئاجايىپ بىر تىنىقلىق - سۈزۈكلۈك بىلەن ئەكس ئېتىپ تۇردى.

بەزى ئالىملار «سوپى» ئاتالغۇسىنى ئەرەب تىلىدىكى يۈڭ رەخت مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «سۈپ» سۆزىدىن ئەمەس، بەلكى يۇنان تىلىدىكى «COFOC» دانىشمەن دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان، دەپ بىكارغا ئېيتىشمايدۇ.

جالالىدىن رۇمى ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئۆزلىرىنى سوپى

ئەمەس، ئاشقلار دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ بىلىش يولىدىكى كارۋانبېشى — مەنتىق ئەمەس، مۇھەببەت ئىدى.

سەنەملەرگە ئەسىرۇ بەندەدۇرمەن، كۆپ زامان ئاشىق،
چۈشۈپ ئىشق ئاتەشىگە ئۆرتەنۈرمەن، كۆپ زامان ئاشىق.
تىرىكلىك باشلىنىپ بولغان ئىدىلەر بۇ جاھان پەيدا،
مېنىڭ ئىشقىممۇ شۇ چاغ باشلىنۇر، مەن كۆپ زامان ئاشىق.
ئەمەس كەم يەتتە مىڭ يىل سۈرتىمگە بولدىلار مەشغۇل،
يېتىشتى بارلىقىم، بىر مېۋەدۇر، مەن كۆپ زامان ئاشىق.
«ئەمەسمۇ مەن ساڭا سەرۋەر» دەپان سۆز ئاچتىلار تەكرىم،
ئۇنىڭ ئىرپاندىن بۇ بەلگەدۇر، مەن كۆپ زامان ئاشىق.
پەرىشتىلەر، ماڭارىپ تەختىنى كۆككە كۆتۈرگەيسىز،
ئېگىزراق ئۇچسىڭىز خورسەنت بولۇرمەن، كۆپ زامان ئاشىق.

جالالىدىن ئۇچۇن سۆيگۈ — پۈتۈن مەۋجۇدىيەتنى ھەرىكەتلەندۈرىدىغان كۈچ ئىدى. ئاشلىقمۇ - مايسىمۇ، جانۋارلارمۇ سۆيۈشنى بىلىدۇ. لېكىن يالغۇز بىرلا تېنى، تېرىسى بىلەنلا سۆيەلەيدۇ. پەقەت ئىنسانلا جىسىم، ئەقلىي ئىدراكى ھەم خىيال خاتىرىسى بىلەن سۆيۈشكە قادىر.

جالالىدىن ئىنتىلگەن مۇتلەق ئالىي ئىشق - مۇھەببەت ئىشقى ئىدى. لېكىن ئۇ ھەقىقىي دىئالېكتىك بولغىنى ئۇچۇن ئىنسانىي سوپىلارغا ئوخشاش ئۆزلىمەيتتى، ئۇنىڭ ئۆز تىلى بىلەن ئېيتقاندا، پانىي مۇھەببەتكە نەپرەت بىلەن قارىمايتتى.

نېمىلا بولسۇن سۆيگۈ — ھۇنەرگە، يارىغا، ۋەتەنگە بولغان مۇھەببەت، ئۇنىڭ ئۇچۇن ھەقىقىي ئىشق يولىدىكى باسقۇچلار ئىدى.

ئۇ سۆيگۈنى قۇياشقا قىياس قىلاتتى. لېكىن ئۆزى ئۇچۇنلا

يارىتىش، شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىكنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋې-
لىش، بۇ كور - ئاجىز بولۇپ قېلىش، دەپ بىلەتتى.
ئۇ ئايال كىشىگە بولغان مۇھەببەتنى قىزغىن قوللايتتى،
ئىنسان ئۆزىگە ئوخشاش ئىنسانغا مۇھەببەت باغلاش بىلەن ئۆز
ماھىيىتى، ئومۇمەن ئىنسانلىق ماھىيىتىنى تاپالايدۇ، دەپ قا-
رايتتى.
ئاپئاق ساقىلى كۆكسىگە چۈشكەن بوۋاي قارائۇغۇ كېچىلەر-
نى ئاشقانە غەزەللەر بىلەن تولدۇرۇپ چەرخ ئۇرسا، بۇ سوپىلار
ئۇچۇن، شۇنچىكىلا ناخشا ئەمەس، بەلكى ئىشقتىن مەست بو-
لۇپ ئالەم بىلەن قوشۇلۇش مۇراسىمى ھېسابلىناتتى.

ئۇ ئېغىر ئۇھ تارتىپ توختىدى. ئەتراپىغا سەپسېلىپ
قاراپ، ئاستا - ئاستا ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. يېنىۋاتقان شام تۇگەپ
ئۆچەي دەپ قاپتۇ. تامنىڭ ئارقا تەرەپلىرىنى قاپقارائۇغۇلۇق
باسقان. ئۇ بۇرۇن بەزىدە تاڭ ئاتقۇچە غەزەل ئېيتاتتى، بىرئاز
دەم ئېلىپ، چۈش ۋاقتىغچە، ھەتتا كەچكىچە ساز چالاتتى.
ئۇ تۇرمۇشتا ھېچكىمنىڭ ئالدىدا خىجالەتچىلىكتە قالمىغان،
ھازىر بولسا ئۆز جىسمى ئالدىدا خىجالەت بولۇپ تۇرماقتا.
خۇددى چەۋەندەز مەنزىلگە يەتكۈچە ئۆزى يول بويى ئايىماي زور-
لاپ - قامچىلىغان، ئەمدىلىكتە، غالىلداپ تىترەپ يىقىلاي دەپ
قالغان ئات ئالدىدا خىجالەت بولۇۋاتقاندەك ئىدى.
ئۇ مىلىق - سىلىق بولۇپ بوشىشىپ كەتكەن، ماغدۇر-
سىز، تىترەپ تۇرغان ئاياغلىرى بىلەن زورىغا بىر قەدەم باستى،
ۋەلەد كۆلەڭگە جايدىن چىقىپ ئېھتىرام بىلەن ئاتىسىنى كۆتۈ-
ۋالدى. جالالىددىننىڭ ھاياجانلىق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، گۈگۈم قا-
راڭغۇلۇقى باسقان ئۆيگە راۋاب كۆتۈرۈپ كىرگەن ئاشۇ ۋەلەد
ئىدى.
ئاتىسى ئۇنىڭغا تونۇمايدىغاندەك ھەيران بولۇپ قارىدى-

يېشى بىر يەرگە بېرىپ قالغان، يۇپيۇمىلاق قالپىقى ئۇستىدىن سەللىسىنى نېرى - بېرى قىلىپلا ئورىغان، كالتە چەكمەن چاپىنىنىڭ ياقىسىغا بىر جۈپ يۈرەك ياكى سەرۋى دەرىخىنىڭ سۈرىتى سېلىنغان (ئۇنىڭغا مۇقەددەس ئايەتلەر پۈتۈلگەن) ، چار ساقاللىق كىشى راۋابنى قولتۇقىغا قىستۇرۇپ، بىر قولى بىلەن ئۇنى قولتۇقلاپ تۇرغىنىغا ھەقىقەتەنمۇ ئىشىنىش قىيىن ئىدى.

ئۆز پۇشتىدىن تۆرەلگەن ئوغلى ۋەلەد مۇشۇمىدۇ؟ ھېلىقى كېچىسى لەرزىدىدە، ئادەت بويىچە ئۇ يېقىنلىرىنىڭ زورى بىلەن ھۇجرىغا كىرىپ گۆھەربانۇ بىلەن نىكاھ كۆرۈپسىدە ياتقانىدى.

ئارىدىن يېرىم دەقىقىدەك «لىپ» قىلىپ ئۆتۈپ كەتكەن يېرىم ئەسىر ئالدىدىكى شۇ كېچىسى، ئۇ بەختتىن كۆزلىرى يۇمۇلۇپ، نە شېئىر، نە ھەقىقەت، نە مۇھەببەت ھەققىدە ھېچ-نېمىنى ئويلىمىغانىدى. ئىختىيارسىز تەرەت ئېلىپ، شەرىئەت بويىچە دەسلەپكى نىكاھ كېچىسى ئوقۇلىدىغان سۈرىنى ئېچىدە تەكرارلىغان، ئاندىن بوران چىققاندا كۆلگە قاراپ ئېگىلگەن قومۇشتەك ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېگىلگەنىدى. ئۇپۇقتىن ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئايدەك قىزىرىپ كەتكەن غۇنچە يۈز، زىلۋالىقى بىلەن ئۆزىگە تارتقۇچى نازۇك بوي، ئۇچۇشقا تەييار تۇرغان بىر ئاق جۈپ كەپتەردەك چوقچىيىپ تۇرغان كۆكرەكلەر، يارانقۇ-چىنىڭ قۇدرىتىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋالغان ئىنتىزار قۇچاق، پۈتۈن بەدىنىنىڭ ئۆگە - ئۆگىسىدىن ئايرىلىپ تۇرغان ئاجايىپ بىر روھ، ئومۇمەن ھەممىلا جەھەتتىن كۆزەتكەنده، زەئىپلىك-نىڭ شۇنداق بىر كۈچى ئېتىلىپ چىقتىكى، تەنھا تەبىئەت بىلەن قالغاندا ئورىۋالىدىغان ئەسەبىيلىكنىڭ بىردەملىك ئوتى «لاپ» قىلىپ ياندى - دە، يۈز ھەسسە ئارتۇق شىددەت بىلەن كۆيدۈ-رۈپ، پىر - پىر پىرقىرىتىپ، ئۇنى نەگىدۇر ئۇچۇرۇپ ئېلىپ كەتتى. سەھەردىكى ئىنتىزارلىقنىڭ سالقىنى بىلەن ئورالغان

كۆل، ئادەتتىن تاشقىرى خۇشاللىقنىڭ ئەۋجى بىلەن پىژغىرىم ئىسسىقتىن ھەربىكەتكە كېلىپ ئۇنىڭغا قارشى ئېتىلدى - دە، خۇددى دېڭىز يامراپ كەتكەن سەلنى ئۆزىگە سۈمۈرۈۋالغاندەك، ئۇنى دولقۇنلار قەرىگە ئېلىپ بىرەمدىلا غەرق قىلىۋەتتى.

بۇنىڭدىن كېيىن يەنە خېلى يىللارغىچە ياشايدىغان ۋەلەدنى تۆرەلدۇرگەن ئاشۇ بىھۇدىلىك، مەستلىك ئوتى باشقىچە بىر سەۋەبلەرنىڭ خەۋەرچىسى ئىدى. ئالەمگە مۇھەببەتتىن تۇغۇلغۇ- چى بۇ مەستلىك ئۇنى كۆيدۈرۈپ، ئاخىر تۈگەشتۈردى، لېكىن بۇ ئوتتا يارالغان شېئىرىيەت ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە يۈزلەپ يىللار ياشاپ قالدى. لېكىن بۇ ھەقتە ئۇ يا لەرىندىكى ئاشۇ كېچىسى، يا ئۇنىڭدىن خېلى كېيىن تاكى ئۆمۈر قۇياشى بىلەن ئۇچراشقىنىغىچە ئويلىمىدى.

بۇگۈن گۆھەرنى ئەسلىگەندە، ئىشق بەزىسىنى ماختاپ، قەلبىدە ياشىرىغان شېئىر ئۆزىنىڭ توي كۈنى ئەمەس، ۋەلەدنىڭ توي كۈنى توقۇلغانىدى. ئۇنىڭغا شۇنداق تۇيۇلغانىدىكى، ئوغلى- نىڭ ئۆمرىدىمۇ ئۇنىڭ ئۆز ئۆمرى تەكرارلىنىدىغاندەك، پەقەت ياش ۋاقتىدا ئۇنى قىينىغان روھىي ئاجىزلىق بىلەن ئەمەس، جاراڭلىغان ھالدا تەكرارلىنىدىغاندەك ئىدى.

ۋەلەد ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش ئاتىسىنىڭ مۇرىتىغا كۆيۈ- غۇل بولغانىدى. قىزنى پەيغەمبەر قىزىنىڭ نامى بىلەن پاتمە دەپ ئاتىشاتتى. بۇ ئىسمىدە جالالىدىن يوشۇرۇن مەنە ھېس قىلاتتى، شۇڭا، قىزىنىڭ ئاتىسى زەرگەرلەر ئاقساقىلى فەرىدۇن سالاھىددىن ئىلىم - بىلىمدىن خەۋەرسىز، لېكىن دۇنيادىكى بىرەر مەدرىسىدىمۇ ئالغىلى بولمايدىغان ھەقىقەت ۋە ئادالەت سەزگۈرلۈكىگە ئىگە ئىدى. جالالىدىن ئۇنى — «نۇ- رىل - ھەقىقەت، قۇببەتۇل - قەلب» دەپ ئاتىغانىدى. قېرىغە- نىدا شېئىردىن باشقا نەرسە بىلەن شۇغۇللانماسلىق ئۈچۈن بار- لىق شاگىرتلىرى ۋە مۇرىتلىرى ئۈستىگە زەرگەرنى شەيخ قىلىپ

كۆتۈرگەنىدى.

ئۇنىڭ قىزى پاتىمەنى جالالىدىن جېنىدىن ئەزىز كۆرەتتى. ياش چېغىدىلا ئۇنى ئۆز تەربىيىسىگە ئالغان، ساۋادىنى چىقارغان، دۇنيانى تونۇتقان، ئۇنىڭغا شۇنچىلىك كۆپ ئەمگەك ۋە ۋاقىت سەرپ قىلغانلىقتىن ھەتتا ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرىمۇ بۇنىڭغا ھەيران قېلىشقانىدى.

جالالىدىن ئوغلىنىڭ تويىدىن كېيىن «مەسنەۋى» نى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، شەھەر ئەتراپىدىكى فىلابات بېغىغا بېرىپ، ئۇ يەردىن ئاۋۋال ئوغلى ۋەلەدكە خەت يېزىۋەتكەنىدى. شائىر خەتنىڭ مەزمۇنىنى سىر قىلىپ ساقلاشنى ئۆتۈنگەن. چۈنكى بىلىمنى ساقلاشنى بىلگەنلەرگە ئىلىم سىرلىرى ھەمراھ بولغۇسى. مەكتۇپ سۆزلىرىنىڭ مېغىزىدا ئۇنىڭ ئۆز قەلبى كەشىپ قىلغان ئەڭ پاك سىر ۋە ئاجايىباتلار بار ئىدى.

جالالىدىن ئوغلىغا يازغان بۇ مەكتۇپىدا: «بۇگۈن سېنىڭ نىكاھ ئايىمىڭدە، كۆزۈم ۋە كۆڭلۈمنىڭ نۇرى بولغان پاتىمەبانۇنى ياخشى كۆتكەيسەن، دەپ ساڭا تاپشۇردۇم، چۈنكى بۇ سەن ئۈچۈن زور سىناشتۇر. ئۇمىد شۇكى، ئۇنىڭغا دائىم ئادالەت مەقامىدا مۇئامىلە قىلغايسەن. ھىممەت - ھىمايىتىڭنى ئۇنىڭدىن ئايىمىغايسەن. ئاتاڭنىڭ يۈزى — ئۆز يۈزۈڭ، پەرزەنتلىرىڭنىڭ نامۇ نومۇسى يورۇق ۋە ساپ بولسۇن دېسەڭ، ئايالىڭ بىلەن ئۆتكەن ھەربىر كۈنۈڭ توي، ھەربىر كېچەڭ نىكاھ ئاخشىمى بولغاي. بۇنى دائىم قەلبىڭدە چىڭ ساقلىغايسەن، ئۇنى ئەمدى ھەمىشە ئويلاپلا يۈرمىسەممۇ بولىدۇ، دەپ ئويلىمىغايسەن، چۈنكى بۇنداق قارىغۇچىلار ئۇجمە كۆڭۈل كىشىلەردۇر، ئۇلار ھەققىدە: «ئۇلار پەقەت دۇنيانىڭ سۈرىتىنىلا كۆرىدىغانلار، دەپ بىكار ئېيتىلمىغان...»

ۋەلەد ئاتىسىنى ئېھتىيات بىلەن كۆرپە ئۈستىگە ئۆتكۈزىدى. يېڭى شام ئەكەلدۈرۈپ، تۈگەي دەپ قالغان شامنىڭ ئوتىدا

تۇتاشتۇرۇپ، شامدانغا قادىدى.

جالالىدىن ئۇنىڭغا رۇخسەت ئىشارىتىنى قىلدى. ۋەلەد هۇجرىسىغا، يەنە شۇ نازاكەتلى بىلەن ئۇخلىماي، ئۇنىڭ قايتىپ كىرىشىنى كۈتۈۋاتقان پاتمە خېنىمنىڭ يېنىغا ماڭغاندا، جالالىدىن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن سىنچىلاپ قاراپ قالدى.

ۋەلەدنىڭ ئايالى ئېغىرئاياغ ئىدى. بويىدا ئالتە ئايلىق بالىسى بار، شۇنىڭ ئۈچۈن كېچىلىرى قورقۇپ، ئۇخلىماي چىقاتتى. ئۇ ئېرىگە ئون ئىككى بالا تۇغۇپ بەردى، لېكىن ھەممىسى ئۆلۈپ كەتتى، ئولارنىڭ بەزىسى تۇغۇلۇش بىلەن، بەزىسى ئالتە ئايلىق، يەنە بەزىلىرى ئون ئايلىق، بەزىسى بىر ياشقا تولۇپ ئۆلۈپ كەتتى. بىچارە ئايال ئەلەم بىلەن يەپ تويماس تۇپراقنى تويدۇرۇشقا ئەھدە قىلدى: ئۇ بويىدا قالدى دېگۈچە، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش چارىسىنى ئىزدەيتتى. بۇ قېتىمقى شۇنداق قىلدى: قەستەن ئېغىر نەرسىلەرنى كۆتۈردى. ئاياللارنىڭ بەزىلىرىدە تالاق ئالقۇچە ئۇسسۇلغا چۈشتى، ھەر خىل زىيانلىق دورىلارنى ئىچتى، لېكىن ھەممىسى كار قىلمىدى.

جالالىدىننىڭ بۇنىڭدىن خەۋىرى بار ئىدى. ھامىلە تۇتنىچى ئايغا يۈزلەنگەندە كېلىننىنى قۇۋۇۋەتلەندۈرۈشنى نىيەت قىلدى. ئۇ كېلىننىڭ ئۆزىگە ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلەتتى، ئىشەنچ بەدەندىكى تەبىئىي قۇۋۇۋەتلەرنى قوزغاشقا قادىر.

ئۇ ھۆرمەتلىك مۇرىتى تاتارىي ئارقىلىق پاتمە خېنىمغا ئامانلىق تىلەش سالىمى يوللاش بىلەن بالىنى ئاسراشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى، چۈنكى غايىبتىن ئىشارەت بولغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئامان - ئېسەن تۇغۇلۇپ، ساق - سالامەت ۋايىغا يېتىدىغانلىقىنى، جالالىدىن ئۆز كۆزى بىلەن نەۋرىسىنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى يەتكۈزدى.

قېينانىسى ۋە ئۇستازىغا چەكسىز ئىخلاس قىلىدىغان، تەڭرىگە ئىشەنگەنلىكى ئۈنىڭ بېشارىتىگە ئىشىنىدىغان پاتمە خېنىم

تۇغۇش نىيىتىگە كەلدى. كەمبەغەللەرگە سەدىقىلەر بەردى. قوي سويۇپ نەزىر قىلدى. سەۋر - تاقەت، مېھىر - مۇھەببەت بىلەن پەرزەنت كويىدا بولدى. ئۇنى كېچىلىرى قورقۇنچ باساتتى، لېكىن ئۇ شۇ قورقۇنچنى يېڭىشكە تىرىشاتتى ۋە ھېچكىمگە سىرىنى ئايان قىلمايتتى.

ۋەلەدمۇ ئۆلۈپ كەتكەن بالىلىرىغا ئېچىناتتى. لېكىن ئۇ پاتمە خېنىمغا ئوخشاش ئەمەس ئىدى. ئەۋلادىنى ئازاب ئىچىگە سالغان قىسمەت ئالدىدا مۇمىن ۋە سەۋر - تاقەتلىك بولۇپ كۆرۈنگەن ۋەلەد پۈتۈن ئەلىمىنى ئايالىدىن ئېلىش كويىغا چۈشتى.

تەڭداشسىز گۈھەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بىر تۇل خوتۇننى ئېلىپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈۋاتقان جالالىدىن بۇنى سېزەتتى ۋە ئازابلىناتتى. ئوغلىمۇ ئىككىنچى خوتۇن، بولمىغاندا چۆرە قىز-لاردىن بىرىنى ئېلىش كويىغا چۈشكەندەك قىلاتتى. بۇ شەرىئەتكە زىت كەلمەيتتى. شەرىئەتتە تۆت خوتۇن ئېلىشقا يول قويات-تى. مۇبادا چۆرىلەر تۇغمىسا، ئۇلار بۇ سان ئىچىگە كىرمەيت-تى. لېكىن ئۇنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى ھەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن پەرز قىلغان ھەممىگە ئايان قانۇنلار بويىچە ئەمەس، ھەقىقەت ئىشقىدا يانغانلار ـــ ئاشىقلار ئۈچۈن مۇقەددەس دەپ تونۇلىدە-غان قەلب قانۇنلىرى ئاساسىدا ئىش كۆرۈش كېرەك ئىدى.

جالالىدىن ھۇجرىسىغا قاراپ كېتىۋاتقان ۋەلەدنىڭ ئارقە-سىدىن قارىغىنىچە ھەسرەت بىلەن ئويلاندى: يۈمشاقلىق ۋە ياخشىچاقلىق، رەھىمسىز تەرسالىققا نىسبەتەن نەچچە ھەسسە شەپقەتسىزدۇر. شۇ چاغدا، ئوغلۇم مېنىڭ ئىزىمنى بېسىپ قالارمىكىن، دېگەن ئۈمىدكە يەنە بىر قېتىم دەز كەتكەندەك بولدى. پاتمەدەك خوتۇننى چۈشەنمەي، ئۇنىڭغا دىل ئازار قىل-غان كىشى ئاتىسىنى چۈشىنەمتى؟ پەقەت ئەقىل - ئىدىركى بىلەنلا ئەمەس، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن، سۆزلىرىنى ئەمەس، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلەمتى!؟

شۇ تاپتا شاگىرتى ھەم كېلىنى پاتمە ئۇنىڭغا ئوغلىدىنمۇ يېقىنراق بىلىنىدى، چۈنكى ئۇ ئۇستازىدىن ياخشىچاقلىق ۋە قېرىلارغا خاس ياۋاشلىقنى ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى — ئىسيان كارلىقنى مىراس قىلىۋالغانىدى.

بېسىپتۇ زۇلمەتى شۇنداق، تىلەرمەن بولسا ئاي پىنھان،
قۇرۇق قول بىر گادای بولدۇمكى، شاھقا باشلىدىم ئىسيان.
ئەجەب ھۆسنى ئىزدەر مېنى لۇتپى - كەرەم ئەيلەپ،
ئۇنىڭغا بارمىغايمەن، گەرچە مەن يۈرسەممۇ سەرگەردان.
مېنى ئىلماي كۆزىگە يار، پۈتۈن ئالەمگە خار ئەتسۇن،
غېرىبدۇرمەن، ۋەلېكىن چەكمىگەيمەن زەررىچە ئەپغان.
يېلىنىپ - يالۋۇرۇش، ئاھۇ - پىغانلارغا ئۇرۇش ئاچتىم،
ئەمەس ئالتۇن-كۈمۈش لازىم، ئۇنىڭدىن نە شىپا، دەرمان.
ئەگەرچە زەررە تۈپراقمەن، كۆتۈردۈم ئوتقىمۇ ئىسيان،
رەقىبدۇر بىزگە سۇ، تۈپراق، ھاۋا، بەش سەزگۈ، تۆت مىزان.
نېمىدى ماڭا تۆت مىزان، ئەگەرچە زەررە تۈپراقمەن،
كۆتۈردۈم قوزغىلاڭ - غەۋغا، غەنىمىم خالىقۇ رەھمان.
بۇ سۇدىن ئىچمىگەنسەن، بەس، سۆزۈم سىرىنى بىلمەسسەن،
قۇياشقا كىمسەنى تەڭ ئەتسە گەر، مەن ئەيلەگۈم ئىسيان...

جالالىدىن ھاياجانلانغىنىدىن ئەندىكىپ، كۆزلىرىنى يۇمدى. ئۇ بىردەم، بەلكى تازا تىنجىپ، پىكىرلىرى ئاۋۇالقى ھالىتىگە چۈشۈپ راۋان ئاقمىغۇچە قىمىرلىماي ئولتۇرۇۋەردى.

ئوغلى ۋەلەد ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ تەمىنى تېتىپ، ئۇنىڭ ئىسيانكارلىق مەنىسىگە يەتمىسە، ئەيىبدار بولامتى؟ «كىمكى بىزگە مەھبۇب ئەمەس، ئۇنىڭ ئەڭ ئېغىر گۇناھلىرىنىمۇ كەچۈرۈش كېرەك، كىمكى بىزگە مەھبۇبدۇر، ئۇنىڭ قىلچە گۇناھىنىمۇ كەچۈرۈشكە بولمايدۇ» دەپ بىكارغا ئېيتىلمىغان.

«ئايال پەقەت مەشۇقلا ئەمەس، پەقەت بەندىلا ئەمەس، بەلكىم ياراتقۇچىنىڭ ئۆزىدۇر. ھەممەيلەن ياراتقۇچىسىنى چۈشىنەمدىكىن؟ ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسىلا ئاياللىرىنى چۈشىنەمدىكىن؟

قاراڭغۇلۇققا كۆنۈكۈپ قالغان كۆزلەر قۇياش نۇرىغا چىدىيالمايدۇ. ئۆز كىتابلىرى ئارىسىغا قۇرتتەك بېكىنىۋالغان بەلىمدانلار: «ئاياللار يۈزلىرىنى ياپسۇن، ئۇلارنى ھەرەملەرگە قاماڭلار، سۆزلىرىگە قۇلاق سالماڭلار، ھەتتاكى ئۇلارنىڭ ئەسىملىرىنى قەبرە تاشلىرىغا يازماڭلار» دەپ يۇرۇشىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشىدىكى سەۋەب، ئاشۇ زۇلمەت ۋە جاھالەت بەندىلىرىنىڭ ئاياللار قەلبىنىڭ شولىسىدىن قورققىنىدىن ئەمەسمۇ؟ ئۇلار يەنە قۇرئان سۆزلىرىگە تايىنىپ: «ئەرلەر ئاياللاردىن يۇقىرى تۇرىدۇ» دېيىشىدۇ. ئەمما بىرىنىڭ سۆزىنى تەكرارلاش ئۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىگە يەتتى دېگەنلىك ئەمەس. مۇھەممەد پەيغەمبەر زامانىدا ئاياللار يۈزلىرىنى ياپمايتتى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا گەپ - سۆز، ئەمەلىي ئىشلىرى بىلەن شان - شۆھرەت قازانغان ئاياللار ئازمىدى؟ ئۇلار ئەر بولۇپ تۇغۇلمىغان بولسىمۇ، ئەر بولۇپ يېتىشكەن. كۆپلىگەن ئاياللار پەزلى - كامالەت ۋە زور جاسارەتتە ئەرلەردىن يۇقىرى تۇرۇشىدۇ».

ئايال مۇھەببىتىنىڭ تەمىنى تېتىغان ۋەلەد ئۆزىنى ئايال ئۇرنىغا قويۇپ بېقىش، قەنت يەپ، ئەينەككە قاراپ ئىنسان تىلىنى ئۆگەنگەن تۇتىدەك، كۆڭۈل گاچىلىقى بىلەن خوشلىشىپ، كۆڭۈل تىلىنى ئۆگىنىشى لازىم ئىدى.

«ئايال دېگەن نېمە؟»

لەرېنىدېدە ئاكىسى ئالائىددىن دەسلەپكى قېتىم ساقسىز بولۇپ قالغاندا، ئانىسى مۇمىنە خېنىم نەدىندۇر بىر ئاجايىپ قۇش

تاپتۇرۇپ كەلدى: ئۇ قانات - پەيلىرى ياپيېشىل، تۇمشۇقى قىزغۇچ، كۆزلىرى قاپقارا تۇگمىدەك سۇنەيچى تۇتى ئىدى. بۇنداق تۇتىلار خۇراساننىڭ بەلخ ۋە باشقا شەھەرلىرىدە ھەرەم ئەھلى ۋە بالىلارنىڭ سۆيۈملۈك ئاۋۇنچۇقى ئىدى.

بېشىنى بىر ياققا ئېگىپ، غەلىتە بىر جىددىيلىك بىلەن ئادەملەرگە، ھەر خىل نەرسىلەرگە قىزىقسىنىپ قارايدىغان، تىنىمسىز چىرقىراپ تۇرىدىغان بۇ قۇش ھەمىشە ئانا يۇرت ۋە قەدىردان ئۆيىنى ئەسلىتىش ئارقىلىق، كىشىلىكنىڭ كۆڭلىگە بىرئاز ئارام بېرەتتى. ھەممىدىن مۇھىمى، ئۇ بالىنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايتتى. تۇتى ياش، ئۇنى سۆزلەشكە ئۆگىتىش مۇمكىن ئىدى.

بۇنىڭ ئۈچۈن تۇمۇر ئەينەك[1] تېپىپ قەپەسكە ئورنىتىش، ئاندىن ئەينەك كەينىگە مۆكۈنۈۋېلىپ مەلۇم بىر سۆزنى دەپ ئۇنى تەكرارلاۋېرىش لازىم ئىدى. تۇتى ئۆز سۈرىتىگە قاراپ ئۇنى ئۆزىگە ئوخشاش بىر قۇش دەپ ئويلاپ، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشمەكچى بولۇپ، ئۇ چىقارغان ئاۋازلارنى تەكرارلاشقا تىرىشاتتى. بۇنداق قىلىش ئۈچۈن تۇتىغا قەنت بېرىلەتتى، مۇكاپاتنىڭ شېرىنلىكىدىن تۇتى ئەينەكنىمۇ ئونتۇپ، ئۆزى مۇستەقىل قەنت سوراشقا مەجبۇر بولاتتى.

بالىلارمۇ شۇنداق قىلىشتى. لېكىن تۇتى تولىمۇ ئەخمەق ياكى تولىمۇ ئەقىللىقمۇ، ئەينەككە قىيا كۆزىنىمۇ سالمىدى. بالىلارنىڭ تاقىتى - تاق بولۇپ، ئاخىر ئۇنىڭ بىلەن كارى بولۇشمىدى. لېكىن ئۇ بىر چاغدا مۆمىنە خېنىمنىڭ قولىدىكى قەنتنى كۆرۈپ، راۋۇرۇسلا: «قەنت بەر!» دەپ سۆزلىۋەتتى. ئالائىددىن تازا كۈلۈپ كەتتى.

ئاردىدىن كۆپ ئۆتمەيلا بۇ قارا كۆز مۆجىزە قۇش تاتلىق

---

① تۇمۇرنى سىلىقلاپ پارقىرىتىپ ياسىلىدىغان كۆرۈش ئەينىكى - ت.

نەرسە بەرگەندە «رەھمەت!» دەيدىغان، سۇ سورايدىغان، ئاياغ تۈشى ئاڭلانسا، «كىم ئۇ؟» دەپ سۆزلەيدىغان بولدى. ھەتتا كەچقۇرۇن ئۇنىڭ قەپىسىنى بۆز رەخت بىلەن يېپىپ قويۇشنى ئۇنتۇپ قالغاندا «ئۇخلايمەن!» دەپ تەلەپ قىلىشىنمۇ ئۆگەندى. گويا ئۇ پارس تىلىنى ھەققەتەنمۇ بىلىدىغاندەك قىلاتتى.

قىش كىردى. ئالائىددىن بىرئاز ياخشىلاندى. تۈتى ئۆينىڭ ئەتىۋارلىق ئەركىسىگە ئايلاندى. ھەممىسىلا ئۇنىڭغا كۆنۈكۈپ قېلىشتى. شۇڭا ئۇنىڭغا ئانچىلىكمۇ پەرۋا قىلىپ كەتمەيتتى. تۈتى ئاڭلىۋالغان سۆزلىرىنى بىر باشتىن يادلىۋالاتتى.

ئۇ بىر كۈنى يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئاياغ شەپىسىنى ئاڭلاپ، ئۆز ئادىتى بويىچە «كىم ئۇ!» دەپ توۋلاپ قالدى. ئۆيگە جالالىددىنىڭ ئاتىسى كىردى. تۈتى بىئارام بولۇشقا باشلىدى. ئۇ قاناتلىرىنى پىرىلدىتىپ، ئاۋازىنىڭ بارچە ۋارقىرىدى:

— گىرخاھەر! گىرخاھەر!

ھەممەيلەن ھەيران بولغىنىچە ئورۇنلىرىدا تۇرۇپلا قالدى. تۈتى سۇلتانۇل ئۆلىمانى ئېغىزغا ئالغىلى بولمايدىغان سۆز بىلەن ھاقارەت قىلىۋاتاتتى! باشقىلار، بۇ قۇشقا ئەتەي شۇنداق ئۆگەتكەن بولۇشى كېرەك، دەپ ئويلاپ قالمىغىيدى! . . . دەپ ئەنسىرەشتى. لېكىن ئاتىسى بېشىنى لىڭشىتىپلا قويدى. چۈنكى ئۇ تۈتىنىڭ سۆزىدىنمۇ ساۋاق ئېلىشنى بىلەتتى.

تۈتىنى دەرھاللا جالالىددىنىڭ يۇنانلىق خۇمدانچى تونۇشىغا سوۋغات قىلىپ ئەۋەتىۋەتىشتى، ئەمما ئۇنىڭ ئۆيىدە پارسچىنى بىلىدىغان ئادەم يوق ئىدى. بۇ سۆزنىمۇ سۇلتانۇل ئۆلىما بىر قېتىم ئاچچىقى كېلىپ ئاغزىدىن چىقارغان كايىش ئورنىدا ئىشلەتكەن سۆز ئىدى.

سۆزنى تۈتىغۇ ئۆگىنىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ماھىيىتىگە پەقەت ئادەملا يېتەلەيدۇ، لېكىن ھەممىلا ئادەم ئەمەس.

ئون يەتتە يېشىدا گۈھەرگە بولغان مۇھەببىتى جالالىددىننى

روهىي گاچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، كۆڭۈل تىلىدا ئۇنتۇغا دەم لەپكى سۆزلەرنى ئۆگەتتى. ئاشۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا ئۇ سۆزلەر. نىڭ مەنىسىگە يېتەلمىدىمۇ؟ بۇنىڭ ئۇچۇن ئىسيان ئوتىدىن بۇ. سۇپ ئۆتۈش، ئۆزىدىكى ئۆزۈمچىلىك كېسىلىگە خاتىمە بېرىش لازىم ئىدى.

لېكىن ھەربىر مەھرۇمىيەتتە[1] مۇيەسسەرىيەت[2]، ھەربىر مۇيەسسەرىيەتتە مەھرۇمىيەت مەۋجۇت. ئۇ ئەنە شۇ كۆرەشتە گۆھەردىن ئايرىلدى!

ۋەلەد ئاتا نەسىھىتىنى قۇلاقتا تۇتمىدى، مۇھەببەت سىنى قىدىن ئۆتەلمىدى. شۇڭا، ئۇ توي كۈنىدىكى مەكتۇپىدا ئىشا رەت قىلغان سىر ـــ جالالىدىننىڭ سىرى بولۇپ قېلىۋەردى. ئۇمۇ «گۆھەر» دەپ ئاتىلاتتى.

ھىجرىيە 623 ـ يىل ياكى مىلادىيە 1226 ـ يىلى گۆھەر خېنىم ئامان ـ ئېسەن ئوغۇل تۇغدى.

جالالىدىن ئۆزىنىڭ گۆھەرگە بولغان سۆيگۈسىدىن دۇنياغا كەلگەن يېڭى مېھمانىنى بىرىنچى قېتىم كۆكۈچ چايشاپ ئۈستىدە قىزغۇچ پومزەكتەك يانقاندا كۆردى. ياش ئاتا ـــ ئۇ ئەمدىلا ئونبەش ياشقا تولغانىدى ـــ خۇشاللىقىدىن ۋە خىجىل بولغىنىدىن يۈزلىرى ھۆپپىدە قىزىرىپ، ئوغلىدىن كۆز ئۈزۈپ ئېرىگە قارىدى. شۇ چاغدا جالالىدىن ئۇنىڭ بىرىنچچە سائەت ئازاپ چېكىپ ئاجايىپ ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىگە قاراپ ھەيران قالدى.

مۇمىنە خېنىم كېلىنىگە قارىغاچ، نەۋرىسىنىڭ ئۈستىگە ياپقان چايشىپىغا قەدىمكى تىللا تەڭگە قادىماقتا ئىدى. بۇ تىللا

---

① يوقلۇق، ئاجىزلىق ـ ت.

② بارلىق، ئىگە بولۇش ـ ت.

تەڭگىلەر ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتاتتى. بۇگۈن سۇلتانۇل ئۆلىما دۇئا بەرگەچكە، بەخت كەلتۈرسۇن دەپ ئۇنى كېلىنىگە ھەدىيە قىلغانىدى.

مۆمىنە خېنىم يېپىنى چىشى بىلەن كىرتتىدە قىلىپ ئۇزدى - دە، بوۋاقنى يۆگىكىگە ئوراپ ئانىسىغا بەردى، شۇ چاغدا غايىبانە بىر قوشاقنىڭ سىرلىق پەردىسىدەك گۆھەرنىڭ قولىدىكى بىلەزۈكلەر بىر - بىرىگە تېگىپ جىرىڭلاپ كەتتى. ئۇ تىرىسسىدە تۇرغان ئەمچىكىنى چىقىرىپ، بوۋاقنىڭ قىز-غۇچ، چىشسىز ئاغزىغا تەڭلىدى. بوۋاق تەلپۈنگىنىچە ئۇنى بىر خىلدا شوراشقا باشلىدى. ئۇ ھەر قېتىم شورىغاندا ئانىسىنىڭ تېنى يېنىك تەۋرىنەتتى. جالالىدىن ئەنە شۇ تەۋرىنىشكە مەھلىيا بولغىنىچە تىكىلىپ تۇرۇپ قالدى ۋە قەلبىنىڭ چوڭقۇر بىر يېرىدە تەنتەنىلىك بىر ناخشا تۇغۇلۇپ، ئۇ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قاماللاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى.

ھازىر ئۇ يالغۇز ئۆزىنىڭ گۆھىرىنىلا ئەمەس، تەبىئەتنىڭ تۇغمەس بەرىكەت سىمۋولى دەپ قارىلىدىغان زۆھرە يۇلتۇزىنى-مۇ كۆرۈۋاتقاندەك قىلاتتى. ئۇ قەدىمكى سۈرەتلەردە قانداق سىزىلغان بولسا، خۇددى شۇنداق ئىدى: ئۇستىدە تىللا رەڭ لىباسى، قوللىرىدا بىلەزۈكلەر، پۈتلىرىدا زەر باسقان ئاياغ. يەنە خۇددى سۈرەتتە سىزىلغىنىدەك ئۇنىڭ ئالدىدا باشقا بىر ئايال ئولتۇرىدۇ. بىراق ئۇنىڭ قولىدا تۇتۇپ ئولتۇرغىنى قە-دىمكى چالغۇ ئەسۋابى قۇمۇز ئەمەس، بوۋاق ئىدى. ئايال ئۇنى ساز ئەسۋابىدەك تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن پۈتۈن ئالەمنىڭ ئاھاڭىنى تاراتماقتا.

بۇرۇن ئىرانلىقلار ناھىد، زىمىلقلار ۋېنىرا دەپ ئاتاشقان تاڭ يۇلتۇزى — زۆھرەنى ئەسلەشكە يەنە بىر سەۋەب — شۇ چاغدا لەرىندىدە جالالىدىن مۇنەججىملىك سىرلىرى بىلەنمۇ بىر-

ئاز مەشغۇل بولغانىدى.

ئۇ تېخى ئانچە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمىگەن بولسىمۇ، سەلتە-نەتلەرنىڭ تۈرلۈك زاۋاللىقلىرى، مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ ھالا-كىتىگە شاھىت بولغانىدى. مۇنەججىملەر ئىنسانلار ۋە ھاكىمىيەتلەرنىڭ قىسمىتى ئاسمان يورۇتقۇچلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھەر-كەتلىرىگە باغلىق دەپىشەتتى. ئۇنىڭ شۇ قانۇن - سەۋەبلەرنى بىلگۈسى كېلەتتى.

ئوغلى ۋەلەد جۇمە كۈنى تۇغۇلغانىدى. بۇ كۈنلەر ئىلمىي نۇجۇمدا زۆھرەگە تەۋە ھېسابلىناتتى. زۆھرە يۇلتۇزى ئاستىدا تۇغۇلغانلار خۇش خۇلق، خۇش ئاۋاز، چىرايلىق ۋە ھەقىقەتچى بولۇشاتتى. گۆھەر خېنىم شۇنداق ئىدى. ئۇ ئۆز بالىسىنىڭمۇ شۇنداق بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى، ئەلۋەتتە...

ئەمما، قىسمەتكە ئۇمىد باغلايدىغان بولسا، ئۇ ئوغلى ئۈ-چۈن زېرەكلىك ۋە ئىرادە تىلىشى كېرەك ئىدى. ئايال كىشىگە تەبىئەتتىن بەخش قىلىنغان نەرسىنى ئەر كىشى پەقەت جاسارەت بىلەن قولغا كەلتۈرەلەيدۇ. بىراق، بۇنى يولىنىڭ باشلىنىشىدا تۇرغان بالا يولىنىڭ ئاخىرىدا تۇرغان بوۋايدەك پەم قىلالامتى؟

گەپنىڭ مېغىزىنى ئېيتقاندا، ئۇ ھېچقاچان لەرزىدىكە-دەك ئىشقى بىلەن ئىلىم - ئىرپانغا زور قەدەم تاشلىغان ئاشۇ كۈنلىرىدىكىدەك بەختىيار بولمىغان. دۇنيا كۆزىگە يېڭىدىن ئېچىلغان، ئالدىدا يولىنى يورۇتۇپ پارلىغان نۇر، ھالاكەتلىك تىك داۋانلار بىلەن پۈشايمانلارنىڭ جەھەننەمدەك تەكتى يوق ئوپقانلىرىنى ئۇنىڭ نەزىرىدىن يوشۇرغانىدى.

يامراپ ئاققان قان دەريالىرى، پۈتكۈل خەلقنىڭ ھالاكەتكە يۈز تۇتۇشى، ۋەيران قىلىنغان شەھەرلەر ھەققىدە يېتىپ كەل-گەن مىش - مىش خەۋەرلەر، ئەتراپى تاغلار بىلەن ئورالغان بۇ ياپيېشىل ۋادا قوينىدا ئاجايىپ بىر قورقۇنچلۇق چۈشتەك ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئۇ ئۆزى مېھىر - مۇھەببەت باغلىغان كىشە-

لەرنىڭ يېنىدا ساق - سالامەت تۇرۇۋاتاتتى. بۇ غاپىلنىڭ سائا-
دەتلىك كۈنلىرى ئىدى.

گۈھەر كېينىكى يىلى يازدا يەنە بىر ھالا تۇغۇپ بەردى.
مۇنەججىملەر ۋە تۇغۇت ئانىلىرىنىڭ قىلغان ئىشارەت ۋە ئىمدۇ-
مۇشلىرىغا قارىماي، ئېغىر تولغاق ئۈزۈنغا سوزۇلدى. ئۇلار
ئاتىسى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى بىلەن ئۇچ كېچە - كۈندۈز كۆز
يۇمماي تىلاۋەت قىلىشتى. شۇ ئۇچ كېچە - كۈندۈز داۋامىدا
ئۇ ئايالىنىڭ بىرەر قېتىممۇ توۋلىغان ئاۋازىنى ئاڭلىمىدى.
مۇمىنە خېنىمنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ بىچارە ئازابلانغان ئاۋازىمنى
جالالىدىن ئاڭلىمىسۇن، دەپ ياستۇقنى چىشلەۋېرىپ، ئۇنى
تىتما - تالاڭ قىلىۋېتىپتۇ.

تېخى ئۇچ ئاي بۇرۇن جالالىدىن، قىز تۇغۇلسا ئانىسىنىڭ
ئىسمىنى، ئوغۇل تۇغۇلسا ئاكىسىنىڭ ئىسمىنى قويۇشنى قارار
قىلغانىدى. ئاكىسىنىڭ ئەھۋالى ئېغىر بولغاچقا ئۇزاققا بارماي-
دىغاندەك ئىدى. ھېچ بولمىغاندا ئۇنىڭ ئىسمى بولسىمۇ ياشاپ
قالسۇن، دەپ ئارزۇ قىلاتتى.

گۈھەر ساغلام بىر ئوغۇل تۇغدى. تۇغۇلۇپ ئاتىسىنى ئۆز-
كۆر كۆز نۇرىدىن، دۇنيانى ھەقىقەت مەشئىلىدىن مەھرۇم
قىلغۇچە، ئۇنىڭ تۇغۇلمىغىنى ياخشى ئىدى. ئۇ دۇنياغا ئاتىسى-
نىڭ زېھرەكلىكىنىڭ تەتۇرىنى، يەنى جاھىل ۋە ھەسەتخورلۇقى-
نى كۆرسىتىش ئۈچۈن كەلدىمىكىن؟

زادى ھەرقانداق ئىنسانىي خۇسۇسىيەتنىڭ تىلدا ئىككى
خىل نام بىلەن يورۇتۇلۇشى بىكار ئەمەس — قەتئىيەت ۋە
قوپاللىق، قاتتىق قوللۇق ۋە زالىملىق، يۇمشاقلىق ۋە بىتايىن-
لىق، ئېھتىياتكارلىق ۋە قورقۇنچاقلىق. بۇ سۈپەتلەر كىمگە
ۋە نېمىگە قارىتا قويۇلىدۇ — ھەممە گەپ مانا شۇنىڭدا.
گۈھەر تۇغۇتتىن كېيىن ساقىيىپ كېتەلمىدى. ئۆز قەل-

بىنىڭ تۇغۇلۇشى بىلەن بەنت بولغان ئېرىنى ئەندىشىگە سالماسلىق ئۈچۈن، ئۆزلۈكىدىنلا كۈندىن - كۈنگە ئۇنىڭدىن يىراقلىشىشقا باشلىدى. جالالدىن بولسا، ئىشىنىڭ تەكتىنى چۈشەمەي، ئايالىنىڭ بۇ پىدائىيلىقىنى دەرھال قوبۇل قىلدى.

ئۇ بۇنى نېمىشقا ئاڭقىرالمىدى؟ نېمىشقا سېزەلمىدى، نېمىشقا چۈشىنەلمىدى؟ ئۇنىڭ سوۋۇپ كېتىۋاتقان قوللىرىنى ئالقىنىغا ئېلىپ تۇتۇشى ياكى ئاخىرقى نەپەسىگىچە ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تەلمۈرۈشى، ئۇنىڭ روھىدىن ئۆلۈم دەھشىتىنى كۆتۈرۈۋېتىشى لازىم ئەمەسمىدى! ئۆسۈملۈكلەرنىڭمۇ دېنى پىشىپ تۆپراققا چۈشسە، قايتىدىن كۆكىرىدۇ، بىز نېمىشقا ئىشق - مۇھەببەتتە پىشىپ يېتىلگەن ئىنسان قەلبى ھەققىدە باشقىچە ئويلايمىز؟

كۆڭۈل ھېكمىتىدىن بۆلەك دۇنيادىكى بىرەر پەن بۇنى ئۆزگەرتەلمەس، بىرەر ھېكمەتمۇ تەسەللى بېرەلمەس. لېكىن ئۇ ياشلىقىدا يۈرەك سۆزلىرىنى خۇددى تۇتى قۇشنىڭ پارسچە سۆزلەرنى تەكرارلىغىنىدەك تەكرارلايتتى، خالاس.

مانا، ئوغلىغا يازغان ئاشۇ سۆزلىرىدە قانداق مەنىلەر ياتاتتى. بۇ ئۇنىڭ ـــ جالالدىننىڭ ئۆز تەجرىبىسى ئىدى. ئۇ مەكتۇپتا بۇ ھەقتە ئوچۇق - يورۇق بىر نەرسە دېمىدى، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچىمۇ بىر نېمە دېمەيدۇ، شۇنداقلا ۋەلەدمۇ ئۇنىڭغا ئوخشاش مۇھەببەت سىنىقىدىن ئۆتەلمىدى. لېكىن ئۇ قىرىق يېشىدا ۋەلەد سېزەلمىگەننى سەزگەنىدى، بىراق ۋەلەد ئاللىقاچان قىرىقتىن ئاشتى...

ھاي - ھاي، ھەممە نەرسىنى بىلىپ، دۇنيانىڭ جەبىر - جاپاسىغا نەزەر سېلىپ تۇرۇقلۇق، كىچىككىنە ئۆزگەرتىش ياكى ئازراق بولسىمۇ ياردەم قىلىشقا قۇربىڭ يەتمىسە! ئۇ ياشىغانسېرى ئىشەنچسى ئارتاتتى: بىرىگە بىرەر نەرسىمۇ ئۆگىتىشكە

بولمايدۇ، پەقەت يول كۆرسەتمىشكىلا بولىدۇ. يولنى ھەركىم ئۆزى مېڭىشى شەرت...

ئۇلار لەرىندىدە تۇرغان ئاخىرقى يىللاردا، گويا ئۆتكەن يىللارنىڭ ھۇزۇر - ھالاۋىتىنى سۈغۇرۇپ ئېلىۋالماقچى بولغاندەك كېلىشمەسلىك، پالاكەتلەر ئارقا - ئارقىدىن بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ كەلگىلى تۇردى.

ئاكىسى ئەتىيازدىن باشلاپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدى. بەزىدە ئانىسى ئۇنى خىزمەتكارلىرى بىلەن قولتۇقلاپ يۆلەشتۇرۇپ باغقا ئېلىپ چىقاتتى. ئالائىددىن دوستلاق تەكشى ئۇستىدە ئۆرۈك دەرىخىگە يۆلىنىپ ئۇزاق ئولتۇراتتى. يازنىڭ ئىسسىقىغا قارىماي پاختىلىق چاپىنىنى كىيىۋالغان بولسىمۇ، يەنىلا مۇزلاپ تۇرغاندەك، شۇمشەيگىنىچە خۇددى قۇربانلىق قىلىدىغان قوينىڭ كۆزىدەك مەيۈس كۆزلىرى بىلەن ئېگىز قارلىق چوققىلارغا، چەكسىز سۇزۇك ئاسمانغا قاراپ، ئۇ يەردە ئۇزۇپ يۈرگەن ئاپئاق بۇلۇتلارغا تىكىلەتتى. ياق، كۆزلىرى بىلەن ئەمەس، خۇددى ئەنە شۇ تارقىلىپ كېتەي دەپ قالغان بۇلۇتلارغا ئوخشاش تۇگەي دەپ قالغان جېنى بىلەن تىكىلەتتى.

لېكىن ئۇنىڭ جان ئۈزۈشى ئاسان بولمىدى. تۇيۇقسىز قان قۇسۇپ، نەپەس ئالالماي قاتتىق بىئارام بولۇشقا باشلىدى. ئۇنى شۇنداق قىلسا ساقلاپ قالالايدىغاندەك بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىۋالغان ئانىسىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى ئۇ جان ئاچچىقىدا قامالاپ، مۇجۇپ تۇتقىنىچە قانغا بويىدى.

باستۇرۇپ كېلىۋاتقان كەچكى گۈگۈم قاراڭغۇسىدا مۆمىنە لەرنى جىنازا نامىزىغا چاقىرغان سوپىلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.

ئۇنىڭغا جاۋابەن دەھشەت ئارىلاش قاتتىق يىغلاۋاتقان ئايال لارنىڭ ئاۋازىنى مۇنار ئۇستىدىكى مەزىنىنىڭ كۆچلۈك ئاۋازى بېسىپ چۈشۈشكە باشلىدى.

— ئاللاھۇ ئەكبەر! ئاللاھۇ ئەكبەر!

جالالىدىن گىلەمگە يۈكۈندى، ئالىقىنىنى ئېچىپ يۇقىرى كۆتۈرگىنىچە تائەت - ئىبادەتكە تۇتۇندى. نامازنى سۆزلىرى ئۇز تەرتىپى بويىچە بولۇۋاتقان بولسىمۇ، يۈز بەرگەن ھادىسىنى ئەقلەن چۈشەنگەن جالالىدىن قەلبىدە قوبۇل قىلالمايتتى.

«سەن پۈتۈن بەدىنىنى يارا - چاقا باسقان بىچارىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ھەر تەرەپكە ئېتىپ ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ھىدىڭ؟ — دەپ سوراپتۇ قەدىمكى ھىندى دانىشمىنى، — قېرىلىقتىن قۇرۇپ قاقشال بولغان زەئىپ ناتىۋانلارنىمۇ كۆرگەن ھىدىڭ؟ سەن ئۆلۈكلەرنىغۇ كۆرگەنسەن؟ ئۇلار ساڭا ئۆزۈڭ توغرۇلۇق بىرەر نەرسە دېمىگەن بولسا - ھە؟!»

مەزىنىڭ ئۆتكۈر ئاۋازىدىن تەقدىرگە تەن بېرىشنى ئەمەس، غەزەپ ۋە ئۆمىد ئاھاڭلىرىنى، كېتىۋاتقان ۋە كېلىۋاتقان، ئەمما ھازىر ياشاۋاتقان ئادەمزاتنىڭ سۈنماس ئۆمىد ئاھاڭلىرىنى ئاڭلىدى. ئادەملەرنىڭ جاسارىتىگە قايىل بولۇپ، كۆزىدىن ياشلىرى ئېقىپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى.

ھەقىقەتەن، ئىنسانىيەتنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرغان بۇ ئالەم ئەبەدىي ۋە چەكسىزدۇر. لېكىن ئىنسان ئۆمرىگە ئاجرىتىلغان ۋاقىت نىھايىسىدىكەن قىسقا! ئۇنىڭ بىلەن بىر قورساقتىن چۈشكەن ئاكىسى ئۆزىنىڭ ئون توققۇز ياشلىق ئۆمرىدە نېمە كۆرەلىدى، نېمىنى بىلەلىدى، نېمە قىلالىدى؟ نېمىشقا كەلدى، نېمىشقا كەتتى؟ بۇ سوئالغا جاۋاب بارمۇ؟

مۆمىنە خېنىم ئوغلىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇزاققا بارمىدى. قوللىرىنى بويىغان ئاشۇ قان ئۇنى گويا مەھكەم تۇتۇۋالغاندەك ئىدى: ئۇ ئۆيدىكى ئىش - كۈشلىرىدىن كېچىپ، كېچە - كۈندۈزلەپ تائەت - ئىبادەتكە بېرىلىپ كەتتى. بۇ چاغدا سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭمۇ نەسىھەتلىرى كار قىلمىدى. ئۆلگەن بە-

لەن تەك ئۆلۈشكە بولمايدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ كەينىدىن غەم - قايغۇغا پېرىلىپ كېتىش ئاللانىڭ غەزىپىنى قوزغايدۇ! ياق، بۇ گەپلەرنىڭ ھەممىسى مۇئەللەقتە تۇرغىنىچە قالدى، ئالائىدىن — ئانا قەلبىنىڭ بىر پارچىسى ئىدى.

بىر كۈنى مۆمىنە خېنىم خۇپتەن نامىزى ۋاقتىدا بىردىنلا ئورنىدىن ئۆرە تۇرۇپ كەتتى، قانداقتۇر بىر غايىب ئاۋازنى ئاڭلىماقچى بولغاندەك قەددىنى رۇسلىدى، ئاندىن يۈرىكىنى چاڭگاللىغىنىچە يەرگە يىقىلدى. يۈزىنى پۈرۈشتۇرگەن ئاغرىق ئۇنىڭ لەۋلىرىدە مەغرۇر تەبەسسۇم بولۇپ قېتىپ قالدى. مانا، ئۇ ئاخىر يېتىشتى...

جالالىدىن تاۋۇتنى كۆتۈرگۈچىلەرنىڭ كەينىدىن قۇرئان سۈرىلىرىنى قىرائەت قىلىپ ماڭغان ھاپىزلارنىڭ قوڭغۇراقتەك ئاۋازلىرىغا قۇلاق سېلىپ، ئاكىسىنىڭ ئارقىسىدىن ئانىسىنىڭ مۇ ئەزىز رۇخسارىنى ئۆزىگە يوشۇرغان لەرىندىنىڭ سارغۇچ تۇپرىقىغا تەلمۈرۈپ ماڭغىنىچە ئارتۇقچە يىغلىمىدى.

ھەر جەھەتتىن سەممىي ۋە پاك بۇ ئايال ھەققىدە ئۇ نېمىنىمۇ بىلەتتى؟ ئۇ بىچارە ئايال ھەمىشە ئېگىلىك تەشۋىشى بىلەن، ئېرىنىڭ دېگەنلىرىنى ھەمىشە سۆزسىز ۋە سەممىيلىك بىلەن ئورۇندايتتى. ئۇ سۆھبەتتە زادىلا بىرىنچى بولۇپ ئېغىز ئاچمايتتى، ئېسىل مۇسۇلمان ئاياللىرىغا خاس ئادەت بويىچە، پەقەت ئۇنىڭ سوئاللىرىغىلا جاۋاب بېرەتتى. بۇ دۇنيادا ئايالالارنىڭ ئورنى شۇنچىلىك تۇرسا، ئۇلارنىڭ سۆزى قانچىلىك بولاتتى؟

ئاتىسى سۇلتانۇل ئۆلىماغا مۇناسىپ، ئۇ تولىسى زاھىدلارچە تۇرمۇش كەچۈرەتتى، ھەتتا بالىلىرىنىمۇ بەزى - بەزىدىلا چۆچۈپ تۇرۇپ ئەركىلىتىپ قويايتتى. سۇلتانۇل ئۆلىما بالىلىرىنى ئانىسىنىڭ ئەركىلىتىپ ئۆستۈرۈشى بىلەن ئەركە - نازىناق بولۇپ قالمىسۇن، دەپ ئەنسىرەيتتى.

ئانسى كېچە - كۈندۈز بالىلىرىم ساقمىدۇ؟ قورسىقى توقمىدۇ، كىيىملىرى پۈتۈنمىدۇ، دەپ كۆيۈپ - پىشىپلا يۈرەتتى. بۇ، ئۇلارنىڭ تېنى ھەققىدىكى غەمخورلۇق ئىدى، ئەسلا ئۇ تەبىئىي بولغاچقا، كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە ئونچىۋالا تارتىپ كەتمەيتتى.

دەرۋەقە، ئۇ ئانىسىدىن كۆرە ئاتىسىنىڭ ئىنكىئانىسى ئۈچۈن سىبە مومايىنى كۆپرەك ئەسلەيتتى. ئۇ بالىلارغا ھەر تۈرلۈك زالىم دېۋىلەر، ئاجايىپ سۈمرۈغ قۇشلار ھەققىدە چۆچەكلەرنى ئېيتىپ بېرەتتى. ئۇنىڭ ئېسىدە قالغىنى — ئاتىسىنىڭ خەلق ھېكايەتلىرى ھەققىدىكى پەندۇ نەسىھەتلىرى ئىدى.

بىر مەھەل ئالائىددىن بىلەن خۇدا بىلىدۇ، نېمىشقىدۇر غەزەبلىشىپ قالدى. شۇ چاغدا ئاتىسى ئۇلارغا پارس، تۈرك، ئەرەب ۋە يۇنانلىق ھەققىدە بىر رىۋايەت ئېيتىپ بەرگەنىدى:

كېتىۋاتسا تۈرك، ئەرەب، پارسۇ يۇنان،
شۇندا بىر كىمسە رەپتۇ مېھرىبان؛
سەدىقە دەپ، بىر تەڭگە سوۋغا بەردىلەر،
سوۋغا ئەمەس، بەلكى غوۋغا بەردىلەر.
پارس دېدى: «بازارغا بېرىپ شۇ زامان،
تەڭگىگە ئەنگۈر[1] ئالايلى، دوستى جان.»
«قوي بۇ گەپنى» دەپ سۆزىنى كەستى ئەرەب،
«ياخشى بولغاي تەڭگىگە ئالساق ئىنىنەب[2]!»
تۈرك دېدى: «قۇرۇق گەپ بۇلارنىڭ ھەممىسى،
مېۋىلەر ئىچرە ئۈزۈمدۇر ياخشىسى.»
شۇندا يۇنانلىق ئۇلارغا قوشتى گەپ:
«تەڭگىگە ستافىل[3] ئالغان ياخشى» دەپ.

---

①، ②، ③ ئەنگۈر، ئىنىنەب، ستافىل - ئۈزۈم.

بەس ئۇلار بىردەك قاراشقا كەلدىلەر،
ھېچ چۈشەنمەستىن لېكىن تالاشتىلەر.
بارچىنىڭ پىكرى ئۇزۇم ئىدى پەقەت،
ئۆز تىلى بىلەن «ئۇزۇم» دېدى پەقەت.
چۈشتى تىل بىلمەسلىكىدىن ماجىرا،
چىش، قوۋۇرغا مۇشت يېدى، بولدى يارا.
بىل، نادانلىق - غەپلىتىدۇر ماجىرا،
بىلسە بولغاي بىرلىكۇ سۇلھۇ سالا.

ئاتىسىنىڭ رىۋايەتلىرى، نەسىبە مومانىڭ چۆچەكلىرى ئۇلارغا زور روھىي ئوزۇق بولدى.

تەن ۋە روھ، خۇش خەۋەر ئېلىپ ئالدىراپ ماڭغان ئات بىلەن، شۇ ئاتنى مىنگەن كىشىگە ئوخشاشتۇر. ئەمما ئاتنىڭ ئوزۇقى شۇ ئاتنى مىنگۈچىگە ئوزۇق بولمايدۇ. ھەربىرىنىڭ ئۆز يەيدىغىنى، ئۆز نېسىۋىسى بار. ئات مىنگۈچى ئاتنى ئۆز يولىغا سالالمىسا، ئات ئىگىسىنى مەنزىلگە ئەمەس، ئوقۇرغا باشلايدۇ.

ئىنسان ئۆمرى كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچىلىكلا ئارىلىقتىكى ۋاقىت، پەقەت ئات ئۆمرىدىن جىنىدەك ئوزۇن. سىلاپ - سىيپاپ تۇرماي، شىپقاپ - قىستاپ تۇرسا‌ڭ، ئالدىڭدا تەلمۇرۇپ قاراپ تۇرغانلارغا ئىنسان روھى ھەققىدە خۇش خەۋەر يەتكۈزۈش مۇمكىن، بولمىسا يەرگە قاراپ قالىدىغان گەپ.

جالالىدىن ئۆز جىسمىنى ئانچە ئەتىۋارلاپ كەتمىگىنى ئۈچۈن، كۆنلەرنىڭ بىرى قېرىغان چېغىدا خىجالەتچىلىك چېكىدى. ئۇنىڭ جىسمى غانلىقىنى نەدىن بىلسۇن؟ ئۇنىڭ يادىدا: ئانىسى ئۇنىڭ جىسمى زەخمىلەنمىسۇن، دەپ بەلختىكى ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدىن ئۇنى قانداق چاقىرغىنى، ئۇنى ئاشۇ ئادەتتىكى بىر ئىش ئۈستىدە قىلغان زور جاسارىتىدىن قايتۇرۇشقا تۇرۇلۇشى بىلەن ئۇ ئۆلۈشى.

كه تاسلا قالغاندى. ئانىسىغا ۋە ئانىسىغا ئوخشاش ئۆزىدىكى روھىي ئۆچقۇننى يالقۇنغا ئايلاندۇرالماي، دۇنيانى تەرك قىلغۇ. چىلارغا ئىچىنى ئاغرىتىپ، ئايال قىسمىتى ئالدىدا قورقۇشقا باشلىدى.

«ئايال دېگەن نېمە؟ بۇ ـــ دۇنيا دېگەنگە ئوخشاش گەپ. بۇنى دېسەڭمۇ ـ دېمىسەڭمۇ ئۇ ئۆز تەبىئىتىنى تاشلىمايدۇ. سېنىڭ سەپسەتىلىرىڭ ئۇنىڭغا پەقەت زىيان يەتكۈزۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، بىر ئاننى ئېلىپ، قوينۇڭغا تىقىۋېلىپ، «ھەرقانداق چاغدىمۇ ھېچكىمگە بەرمەيمەن، كۆرسەتمەيمەن!» دەپ باق، سەن قانچىلىك خەسىلىك قىلساڭ ئادەملەر ئۇنىڭغا شۇنچىلىك خىرىس قىلىدۇ. يېلىنىپ ـ يالۋۇرۇشقا، تەھدىت سېلىشقا، ھاقارەتلەشكە باشلايدۇ. خۇددى شۇنداقلا سەن ئايالنىڭ: باشقىلاردىن ئۆزۈڭنى قاچۇرۇپ يۈزۈڭنى كۆرسەتمە، دەپ قانچە تاپىلىساڭ، ئۇنى كۆرۈش پىيىگە چۈشىدىغانلار شۇنچە كۆپىيىدۇ، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئادەملەرگە كۆرۈنۈش كويىغا چۈشىدۇ، چۈنكى چەكلەنگەن نەرسە ئىنسانىنى كۈچەپ تارتىدۇ... سەن تىنچ ۋە خاتىرجەم تۇرۇۋاتىمەن، دەپ ئويلايسەن، لېكىن ئۆز ئەتراپىڭدا ئۆز قولۇڭ بىلەن نارازىلىق ئوتىنى ياققانلىقىڭدىن ئۆزۈڭ بىخەۋەر. ئۇنىڭ قەلبىگە ياخشىلىق ئۇرۇقى تېرىلغان بولسا، مەنئى قىل، قىلما، ئۇ ياخشىلىق يولىدا ماڭىدۇ، بەس. بۇنىڭغا ئاۋارە بولمايلا قوي! ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا، بەربىر ئۇ ئۆز دېگىنىدىن قايتمايدۇ، سېنىڭ چەكلەشلىرىڭ ئۇنىڭ خاھىشلىرىنى كۈچەيتىدۇ، خالاس. سەن كېچە ـ كۈندۈز ئۇنىڭ بىلەن بەسلىشىپ، ئۇنى تۇزەتمەكچى بولىسەن. ئۆز قولۇڭ بىلەن ئۇنىڭغا چاپلاشقان مەينەتچىلىكنى سۈرتمەكچى بولىسەن. ئەمما، بۇ سىناق ساڭا سەۋەبسىز بېرىلمىگەن، ئۇنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۆزۈڭدىكى مەينەتچىلىكنى سۈرتكىن، دەپ بە-

رىلگەن. ئۇنىڭ دەشنەملىرىنى قوبۇل قىل، كۆڭلىنى ئال، بارلىق مېھرىڭ بىلەن ئۇنى تۇزەت. ئىلاج بار ئەركەكلەرگە خاس رەشك بالاسىدىن خالىي بولغايسەن، قۇرئاننىڭ 1 - سۈرە 34 - ئايىتىدە: «ئەرلەر ئاياللاردىن يۇقىرى تۇرغاي، دېگەن سۆز بار. جاھىللار ھەقىقەتەنمۇ ئاياللاردىن يۇقىرى تۇرىدۇ، نېمىشقىكى، ئۇلار قوپال ۋە باغرى تاشتۇر. ئۇلاردا رەھىم - شەپقەت، مېھىر - مۇھەببەت، ھىممەت - خەيرخاھلىق ئاز بولىدۇ. ئۇلارنىڭ تەبىئىتىدە ھايۋانلىق ھۆكۈمران، شۇ سەۋەبتىن مۇھەببەت ۋە مۇرۇۋۋەت ئىنسانلىقتۇر، غەزەپ ۋە خىرس ھايۋانلىقتۇر. بۇنداق ئەركەكلەردىن ئەقىللىق ۋە دىلى گۈزەل ئاياللار خىلىلا ئۇستۇن».

جالالىدىن رۇمى ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا قۇرئان، پەيغەمبەر ھەققىدە شاگىرتلىرىغا شۇنداق جاۋاب بەرگەنىدى. ئەمما ئۇ دەۋرده ئاياللارنى ئەسىرلەردەك ئاسارەتتە تۇتۇشاتتى، ئۇلارنىڭ سۆزى نە خۇدا، نە قازى ئالدىدا ئىناۋەتكە ئۆتسۇن، ئۇلار يۈزىنى ئېچىپ ئادەملەر ئالدىغا چىقىشالمايتتى. يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەرەملىرىدە ئونلاپ ئاياللار، يۈزلەپ چۆرە قىزلار بار ئىدىيۇ، كەمبەغەللەر تويلۇققا مادارى يەتمەي، ئۆمۈر بويى بويتاق ئۆتۈشەتتى. پەقەت ئىسلام ئالىمىدىلا ئەمەس، خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان غەرب مەملىكەتلىرىدىمۇ ئايال ئادەم قاتارى سانالمايتتى.

«ئەسرار كاتىبلىرى[1]» ئۇنىڭ سۆزلىرىنى «فىھى - مە فىھى» يەنى «بۇنىڭدا نېمىلىكى بولسا شۇ مەۋجۇت» دەپ ئاتالغان ۋەز - نەسىھەتلەر كىتابىغا پۈتۈشكەنىدى.

ئۇ لەرىندىدە ئاتىسىنىڭ قەبرە بېشىدىمۇ، ھەتتا خىلى كېيىن كونيادا قەلبىنىڭ گۈھىرى بولغان گۈھەر خېنىم كۆ-

---

① سىرلار كاتىبلىرى - ت.

مۇلگەن تۇپراق ئۇستىدىمۇ بۇ سۆزلەرنى ئېيتالمىغان. لېكىن ئۇنىڭ بۇ قىممەتلىك، كارامەتلىك سۆزلىرى — ئۇلارنى ئۇ ئۆمۈر بويى يەر يۈزىگە ئۇرۇق چاچقاندەك چاچتى — كېيىن پىكىر بولۇپ، كۆكسىڭىزنى ئۇنۇپ چىقىشتى، خېلى يىللاردىن كېيىن شاگىرتلىرى قوللىرى تىترەپ، دەھرىلەرچە روھتىن يۈرەكلىرى پوكۇلداپ بۇ سۆزلەرنى سەمەرقەندنىڭ ئاپئاق قەغەزىگە يېزىشتى.

چېقىمچىلىق

لەرىندېدىكى سۇلتان ئائىلىسى ئەمىر مۇسا مۆمىننە خېنىمنىڭ دەپنە مۇراسىمىغا پائال قاتناشتى. سۇلتانۇل ئۆلىمانى بىرنەچچە ۋاقىت ئوبدانراق ئارام ئالدۇرغاندىن كېيىن، بىر كۈنى بىرنەچچە يېقىن مەھرەملىرى بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا باردى. «ئەگەر ھەزرىتىم ئىجازەت بەرسە، مەرھۇمەنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە مەقبەرە ياساتساق، ئەلۋەتتە ئىسلام ئالىمى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ھۆرمەتلىك مۆھتەرەمىگە مۇناسىپ ھەشەمەتلىك قەبرە ئەمەس، بەلكى ئەمىر خەزىنىسىنىڭ قۇربى يەتكۈدەك گۈمبەز ياساتساق» دېگەن تەكلىپنى بەردى.

جالالىدىن دەرھال، ئاتام تەكلىپنى رەت قىلسا كېرەك دەپ ئويلىدى، چۈنكى ئاتىسى ئۆمۈر بويى ھۆكۈمدارلارنىڭ مەرھەمەت يارەملىرىنى ھارام ھېسابلايتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئويى توغرا چىقمىدى، ئاتىسى رازىلىق بەردى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئوغلى ئۈچ ئايالىنىڭ ئۆلۈمى سۇلتانۇل ئۆلىمانى خېلىلا ھالىدىن كەتكۈزگەندەك قىلاتتى.

ئۆز قول ئاستىدىكى شەھەردە شۇنداق مەشھۇر ئۆلىما ۋە ۋائىزنىڭ تۇرغانلىقىدىن پەخىرلىنىپ يۈرگەن ئەمىر مۇسا بۇنداق خەيرخاھلىقنى بىكارغا قىلمىغانىدى. ئۇ، ئەمدى سۇلتانۇل

ئۆلما بۇ ئەزىز قەبرىلەرنى تاشلاپ ھېچقايىقا كەتمەيدۇ، دەپ ئويلايتتى، لېكىن ئىش ئۇنداق ئويلىغىنىدىن باشقىچە بولۇپ چىقتى.

ئوردا سارايلىرىنىڭ، ھەتتاكى ئەڭ كىچىك ئوردا سارىيىنىڭمۇ ئىچكى قىسمىدا ئىغۋا ۋە چېقىمچىلىق ئەۋج ئالغان بولىدۇ.

جەڭچى ۋە ئاق كۆڭۈل تۈرك ئەمىرى مۇسا ئىغۋا ۋە چېقىمچىلىققا ئىنتايىن قارشى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنداق بۇ ئوردىسىمۇ بۇلاردىن خالىي ئەمەس ئىدى. سۇلتان نائىبى پەقەت جەڭچىلا ئەمەس، بەلكى ھۆكۈمدار، يەنى سىياسەتچىمۇ ئىدى. شۇڭا، ھەر كۈنى «غىڭ» دېمەي زەھەر - زۇقۇم يۇتۇشقىمۇ تەييار ئىدى. بولمىسا، زەھەر - زۇقۇم تۈرماق ھەرقانداق بالايىبەتنى ئەرلەرنىمۇ يۇتۇشقا تەييار تۇرغان باشقا بىر چاققانىڭ ئۇنىڭ ئورنىنى تارتىۋېلىشىمۇ ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى.

ئەمىر خەزىنىسىنىڭ سەل كەم يېرىمى خەجلىنىپ مۆمىنە خېنىم قەبرىسى ئۈستىدە تىكلەنگەن بۇ گۈمبەز (ھازىرمۇ بار) پايتەختتىكى ئەلا ھەزرەت نامىغا ئەۋەتىلىدىغان شىكايەتلەر ئۇچۇن ياخشى دەستەك بولدى. ئۇ باشقا شىكايەتنامىلەردەك ساۋاتسىزلارچە ئانچە - مۇنچىلا پۇتۇلمەي، غايەت تەقۋادارلىق بىلەن پۇتۇلگەنىدى.

«بەلخ شەھىرىدىن رۇم تۇپرىقىغا بۇ يۇرتنى ئۆز شاراپەت نۇرى بىلەن مۇنەۋۋەر ئەيلەش ئۈچۇن، سۇلتانۇل ئۆلما باھاۋىدىن ۋەلەد ھەزرەتلىرى بۇ يەرگە تەكلىپ بىلەن تەشرىپ قىلغانىدى. ئەمما سۇلتانۇل دەۋرانىمىز بۇنىڭدىن بىخەۋەردۇر، لېكىن ئۇ ھەزرەتنىڭ قۇلى ۋە نائىبى بولغان ئەمىر مۇسا سۇلتانۇل ئۆلمانى لەرىندىدە زورلاپ ئېلىپ قالدى ۋە ئۇنىڭغا ئاتاپ مەدرىسە سالدۇردى، ئۇنىڭ يېقىندا ۋاپات بولغان ئاجىزەسىنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە زور خىراجەت سەرپ قىلىپ مەقبەرە ياساتتى.

ئەمىرنىڭ بۇ قىلمىشى شۇنىڭدىن دالالەت بېرىدۇكى، ئەلا ھەز-
رەتنىڭ بۇ قۇلى پادىشاھ غەزىپىدىنمۇ تەپ تارتمايدىغاندەك».

ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى خەت - چەك ۋە ئەرز - شىكايەتلەر-
نى ئوقۇشنى ئادەت قىلغان ئالائىددىن كەي قۇباد I بۇنىڭدىن
شۇنداق غەزەپكە كەلدىكى، ۋەزىر ئارىغا چۈشۈپ ھاي بەرمىگەن
بولسا، ئەمىر مۇسانىڭ بېشى كېتىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى.
ۋەزىر يوشۇرۇن تەكشۈرۈپ باقايلى، ئاندىن بىر قارارغا كەل-
سەك، دەپ سۇلتاننى تىنچلاندۇردى.

بىر ھەپتىدىن كېيىن نائىبنىڭ ئۆيىگە سۇلتاننىڭ چاپارمە-
نى كېلىپ، ئۇنىڭ چەمدىن تىكىلگەن غىلاپ ئىچىگە سېلىنىپ،
سۇلتان مۆھۈرى بېسىلغان مەكتۇپنى بەردى. ئەمىر مۇسا ئاۋ-
ۋال مەكتۇپنى پېشانىسىگە يېقىپ، ئاندىن بېسىلغان مۆھۈرنى
سۆيدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى ئوقۇشقا قازىغا بەردى. قازى
مەكتۇپقا بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ، كۆزلىرى ئالاق - جالاق
بولغان ھالدا ئەمىرگە قارىدى. گويا ئۇنىڭ ئالدىدا جانلىق ئادەم
ئەمەس، جانسىز بىر جىسىم تۇرغاندەك ئىدى.

سۇلتاننىڭ خېتىدە: «سەن بۇنىڭغا قانداق جاۋاب قىلال-
مايسەن، ئەۋلىيا شەھىرىگە قەدەم تەشرىپ قىلىپ كەپتۇ يۇ، سەن
بۇنىڭدىن مېنى خەۋەردار قىلماپسەن؟! بۇنداق ئۆز بېشىمچىلىق-
نى ئاللا ئىگەم كەچۈرمەيدۇ».

ئاخىرىنى مۇسا ئاڭلىمىدى. شەكسىزكى، سۇلتاننىڭ
مەكتۇپىدا سۆز ئۇنىڭ ھايات - ماماتى توغرىسىدا ئىدى.

مۇسا جەڭ مەيدانلىرىدا نى - نى ئۆلۈملەرگە دۇچ كەلگەن.
ئەمما جەڭدىكى جاسارەت بىلەن ھۆكۈمدار ئالدىدىكى جاسارەت
باشقىچە ئىدى. تۈرك - سالجۇقىيلارنىڭ ئادىتى بويىچە، بارلىق
خىزمەتكارلار ۋە بارلىق دۆلەت ئەمەلدارلىرى ئۆزىنى شەرىئەت
ھۆكۈمىگە بويسۇنغۇچى دەپ بىلگۈچى ئازاد دېھقانلاردىن پەرقلىق

هالدا سۇلتاننىڭ قۇللىرى ھېسابلىناتتى، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى، ئار - نومۇسى، ھايات - ماماتى سۇلتاننىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولاتتى.

كۈنۈم ئاخىرلاشتى، دەپ ئويلىغان ئەمىر مۇسا ئاخىرقى قېتىم بىر دۇئا ئېلىش ئۈچۈن سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ھۇزۇرىغا بېرىشقا ئالدىرىدى. چۈنكى، سۇلتاننىڭ قەھر - غەزىپىگە دۇچار بولۇشتا ئۇنىڭمۇ ھەسسىسى بار ئىدى. ئەمىر مۇسا كونياغا خەۋەر بېرەيلى، دەپ نەچچە قېتىم ئىشارەت قىلسىمۇ، سۇلتانۇل ئۆلىما ئۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلمىگەنىدى، بۇ پانىي دۇنيانىڭ سۇلتانى ئۆزىنى ئۇ دۇنياغا پۈتۈنلەي بېغىشلىۋەتكەن ئاللانىڭ بىر بەندىسى بىلەن نېمىمۇ كارى بولسۇن؟

ئەمىرنىڭ قولىدىكى مەكتۇپنى كۆرۈپلا، سۇلتانۇل ئۆلىما ئۇنىڭ كۆڭۈلسىز بىر خەۋەر ئېكەنلىكىنى پەملىدى. مەكتۇپنى ئالدىرىماي ئوقۇدى - دە، ئۇنى ئۆز غىلاپىغا سېلىپ خىيالغا چۆكتى.

سالجۇق سۇلتانلىرى ئۆلىما ۋە شەيخلەرنى شۇنچىلىك ئىز-زەت - ھۆرمەت قىلىدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. يەرلىرى ئىسلام دۇنياسىنىڭ بىر چېتىگە جايلاشقان ۋېنزانتىيە ۋىلايەتلىرىنى كەينى - كەينىدىن قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن مۇسۇلمانلارنىڭ مۇھەببىتىگە تولاراق ئىگە بولۇشقا ئېھتىياجلىق ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئېسىل مۇسۇلمان ھۆكۈمدارى بولۇپ تونۇلۇش زۆرۈر: سۇلتان سەلتەنىتىمۇ خۇدانىڭ ئىرادىسىدىن ئىكەن، قۇرئان ۋە ھەدىسلەردە پۈتۈلگەن، بۇزرۇكۋار ئۆلىمالار ئاغزىدا زىكىر قىلىنىدىغان پەرۋەردىگار ئىرادىسىنى ئەملگە ئاشۇرۇشمۇ پەرز ئىدى.

سۇلتانۇل ئۆلىما ساقلىنى بىر - ئىككى قېتىم سىيپاپ، ئالدىدا بېشىنى ئېگىپ، ھۆكۈم كۈتۈپ تۇرغان ئەمىرگە قارىدى.

— سۇلتان ھۇزۇرىغا دادىل بېرىۋەر! ئۇنىڭغا ھەم گەپنى ئېيتىپ بەر!

ئەمىر مۇسا خەزىنىنىڭ قالغان - قالتقىنىنى يىغىپ، سۇلتانغا سوۋغات ھازىرلىدى - دە، چاپارمەن ئارقىلىق يازما جاۋاب ئەۋەتىش ئورنىغا ئۆچ ساقچىسىنى ئەگەشتۇرۇپ كونياغا قاراپ ئاتلاندى.

ئالائىددىن كەي قۇباد I ، سۇلتانۇل ئەمىرەل ئىسلامىن، يەمەندىن - گورجىستان ۋە ئابلازىيىگىچە، رۇس يېرىدىن - تارسۇس سەھرالىرىغىچە، ئوتتۇرا يەر دېڭىز ساھىلىدىكى ئىنتالىيىدىن - قارا دېڭىزنىڭ ئۇ چېتىدىكى دەشتى قىپچاق ۋە سۇدەككىچە، ۋىزانتىيە مۇلكى، پەرەڭلەر ۋە ئەرمەنلەر ئۆلكىسىدىن كىتىزىغانغىچە نى - نى بەگلەر ۋە ھاكىملارغا ھۆكۈم يۈرگۈزگۈچى پادىشاھ، ئۆز نائىبىنى شاھ ئوردىسىدا قويۇل قىلدى. مۇسا تىزلىنىپ، پېشانىسىنى ئۆچ قېتىم يەرگە تەگكۈزدى. ھۆكۈمدار ئولتۇرغان تەختىنىڭ پۇتىنى سۆيدى. ئۇنىڭغا ئورنىدىن تۇرۇش ئىجازەت قىلىندى. سۇلتاندىن ۋە قارا تونلارنى كىيىشكەن ئۆلىمالار، ۋالىلداپ تۇرغان تونلارنى كىيگەن ئەمىرلەر، ئەمەلدارلاردىن قانداق سۆز بولۇشىنى كۈتۈپ بېشىنى ئېگىپ، قولىنى قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى.

تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرغان ۋەزىر:

— گەپ قىل! — دەپ بۇيرۇدى.

مۇسا يەنە تەزىم قىلىپ، ئەيىبىنى بويىنىدىن ساقىت قىلماي، بولغان ئىشنىڭ ھەممىسىنى باشتىن ئاخىر سۆزلىدى. ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن سالجۇقىيلار زېمىنىغا قەدەم تەشرىپ قىلىپ، ئەلا ھەزرەتنىڭ بۇ ئىتائەتمەن قۇلىنىڭ قەلەم رايى

ئاستىدىكى لەرىندىكى شەھىرىنى ماكان تۇتۇشنى ئىختىيار قىلغان شەيخۇل ئەزەم، سۇلتانۇل ئۆلىما شەنىگە ئاشۇرۇپ ھەمدۇ سانا ئوقۇدى.

ئوتتۇز بەش ياشلاردىكى، سېرىق ساقال ئالائىددىن كەي قۇباد I يېقىندا كرايىز ۇندقا قىلغان يۇرۇشىدىن غەلىبە بىلەن قايتقانىدى. ئۆزىنىڭ كۆپلىگەن ئۇنۇۋانلىرى قاتارىغا «ساھىللار بويى ھۆكۈمدارى» دېگەن نامىنمۇ قوشۇۋالغان، چىڭگىز قوشۇ-نى خارەزمنى تارمار قىلغانلىقتىن، ئەڭ قۇدرەتلىك مۇسۇلمان پادىشاھىغا ئايلانغان سۇلتان بۇ كۈنلەردە ئۆزىگە ئىنئام قىلىنغان ھاكىمىيەت ئۇستىدە كۆپ ئويلايتتى، دۇنياغا ھاكىم بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. سۇلتانۇل ئۆلىما ئۇنۇۋانىغا ئىگە بولغان شەيخۇل ئەزەم ئۇنىڭغا — سۇلتانۇل — ئۇ مەراگە ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى.

ئەمىر مۇسا ئويلىغىنىدەك بولماي لەرىندېگە سالامەت قايتـ-تى. قايتقاندىمۇ سۇلتانىنىڭ سوۋغا - سالاملىرىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە سارايدىن قوشقان ئىككى ساقچى ۋە ئىككى مەخسۇس ئەمەلدارنىڭ ھىمايىسىدە قايتىپ كەلدى. ئۇلار بۇز-رۇكۇار ئاتمىز مەرھەمەت قىلىپ، ئۆز خانىدانلىرى بىلەن كونيا شەھىرىنى خالىسا، سۇلتان ئول ھەزرەتنىڭ پەندۇ نەسـ-ھەتلىرىدىن بەھرىمەن بولار ئىدىم، دېگەن ئالىي تىلىكىنى ئېيـ-تىشتى.

جاندىن ئەزىز مەرھۇملىرى يانقان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ھالاۋەتتە ئۆتكەن بۇ شەھەرنى تاشلاپ كېتىش قانچىلىك ئېغىر بولمىسۇن، سۇلتان ئەمىرگە بويسۇنۇشتىن باشقا ئامال يوق ئىدى. سوۋغا - سالاملار بىلەن ساقچىلار ھەمراھلىقىدا كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ سۆزى، شەكسىزكى، ئىلتىماس ئەمەس،

بەلكى ئالمي پەرمان ئىدى.

سۇلتانۇل ئۆلىما يەتتە يىل ئاۋۇالقىدەك كىتابلار ۋە روزا غارلىرىنى تاكىدى. ئۆزئارا چىرايلىق سۆزلەر بىلەن خوشلاشتى، قەرزلىرىنى تۆلىدى. لەرھىندىدە قىلىپ، ئادەملەرگە ھەق سۆزىنى ئۆگەتكۈچى مۇرىتلىرىغا ھەر خىل تەلىم ۋە تاپشۇرۇقلارنى بەردى.

يەنە مەدرىسە ئىشكىدە، بىر چاغدا بەلخىتە ئۇلارنىڭ ئۇيۇ ئالدىدا تۇرغاندەك، كارۋان سەپەرگە ئاتلىنىشقا تەييارلىنىپ تۇراتتى.

تېخى ياخشى ئوڭشىلىپ كېتەلمىگەن گۆھەر خېنىم تۆگە ئۈستىگە مەخسۇس پەلەمپەي ئارقىلىق چىقىپ بالىلىرى بىلەن بىرگە ئولتۇردى. سۇلتانۇل ئۆلىما كارۋاننى يولغا سېلىپ، دۇئاغا قول كۆتۇردى.

•

تۆتىنچى باب

قورغان

كۆزۈڭنى يۇم، كۆزگە ئايلانسۇن كۆڭۈل.

— جالالىدىن رۇمى

بەسلىشىش

كۈل رەڭ ھاۋا ئاستا - ئاستا سۈزۈلمەكتە، يۇلتۇزلار كەينى - كەينىدىن ئۆچۈپ، كۆزدىن غايىب بولدى. پەقەت تاغ كەينىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېلىۋاتقان سارغۇچ شولىغا بەرداشلىق بېرىپ، زۆھرە يۇلتۇزىلا يالتىراپ تۇراتتى.

مەزىنلەر ئەزان توۋلاشتى. مەيىن شامال تامنىڭ كەينىدىكى يوپۇرماقلارنى شىلدىرلاتتى. دەرۋازىنۇەنلەرنىڭ ئۈيقۇلۇق، خىرە ئاۋازلىرىنى تۆمۈر شادىلارنىڭ غىچىرلاشلىرى بېسىپ كەتتى.

شەھەر دەرۋازىسى ئالدىدا ئەتراپتىكى دېھقانلار ھەيدەپ كەلگەن بۇقىلار ھۆركىرىشىپ، قويلار مەرىشىپ دېگەندەك ئەتراپنى بىر ئالدى.

ھويلىلاردا ئايالىارنىڭ ئاۋازلىرى چىقىشقا باشلىدى. ئۇلار كەشلىرىنى «تاق - تۇق» قىلىشىپ دەسسەپ، سۇغا مېڭىشقانىدى.

بازاردا دۇكانلار ئېچىلىشقا باشلىدى. ئوقەتچىلەر رەستە سىدە جوتۇلار بىلەن يەر كولىغۇچىلارنىڭ گۈرسۈلدىگەن ئاۋازلىرى، زەرگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىدا بولقىلارنىڭ يېنىك توكۇلداشلىرى باشلاندى.

تاغ كەينىدىن قۇياش كۆتۈرۈلدى، پۈتۈن ئەتراپنىڭ باغلىرى، باي، ئەمەلدارلارنىڭ چىمەنزار هويلىلىرى، يوللىرى، ئېرىقلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا خۇددى ئالتىنىدىنكىدەك گەۋدىلەندى.

هەربىر هويلا، هەربىر باغ، هەربىر ساداۋ ئۇنىڭغا دوست ئىدى — چاقچاق ئەمەس، ئۇ بۇ شەهەردە يېرىم ئەسىر ياشىدى، يەنە كېلىپ قانداق يېرىم ئەسىر! هىجران يېقىن ئىدى، لېكىن ئۇ يەنە شۇ شوللىلار، رەڭلەر، ئەتىر پۇراقلار، هەرخىل ئاۋازلار گىرەلىشىپ كەتكەن بۇ شەهەر هاۋاسىغا تويمايتتى.

كېچىچە مۇئىنىددىن پەرۋانە سارىيىدا بەزمە بولدى. جالالىدىن ۋە ئۇنىڭ مۇرتلىرى، كونيا شەهىرىنىڭ داڭدار شەيخلىرى بەزمىگە تەكلىپ قىلىنغانىدى. مەملىكەتنى ئۇزۇن يىلدىن بۇيان باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان پەرۋانە هازىر ياش سۇلتانغا ۋاسىيلىق سۇپىتىدە ئىشنى ماڭدۇرۇپ، دۆلەتنىڭ يېگانە باشقۇرغۇچىسى ۋە تايانچى بولۇپ قالغانىدى. ئادەتتە ئېغىر — بېسىق بولغان بۇ ئادەم بەزىدە خىيالغا چۆكۈپ، بەزىدە ئويۇن — كۈلكىگە بېرىلىپ، بەزىدە ساقىلىنى سىلاپ كۆزلىرىنى تامغا تىكىپ قارىغىنىچە جىمىپ كېتەتتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇنىمۇ قانداقتۇر بىر ئىچكى دەرد ئازابلايتتى.

جالالىدىنىڭ سۆزلىرى ۋە شېئىرلىرىدىن مۇئىنىددىن ئۆزىگە تەسەللى ۋە ئىشەنچ ئىزدەيتتى. بۇ نەرسىلەرنى ئۇ يا يۆلەڭچۈكى — چىڭگىزخانىنىڭ موڭغۇل جەڭگىۋار كۈچىدە ياكى

دۇشمەنلىرى — ۋىلايەت بەگلىرىنىڭ ۋە ساراي ئەمەلدارلىرى-
نىڭ ئۆزئارا پىچاق كۆتۈرۈشۈپ، ئاخىردا خارابلاشقان ھەيبار-
لىقىدا، ياكى شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخانغا قارشى تىل بىرىكتۈر-
گەن مىسىر سۇلتانلىرىنىڭ يوشۇرۇن مەدەتكارلىقىدا، ياكى
پۈقرالارغا سالىدىغان قورقۇتۇش سىياسەتلىرىدە، ياكى ھېساب-
سىز كۆپ مال - دۇنياسىدا، ياكى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە
چېچىلىپ سېلىنىدىغان مەسچىت، مەدرىس، خانىقا، كارۋان
سارايلار قۇرۇلۇشىغا ئاتالغان خەير - ئېھسانىدا تاپالايتتى.

ساراي ۋە دىۋان ئىشلىرىدا پىشقان، تەدبىرلىك ئېسىلزادە
پەرۋانىنىڭ ئاتىسى سۇلتاننىڭ يېقىن ئادىمى ئىدى. شۇنداقلا
پادىشاھ خانىدانى بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئورناتقان ئە-
قىللىق ۋە مەلۇماتلىق كىشى ئىدى. پەرۋانە بەزىدە ئۆزى ھەققە-
دىكى ئاچچىق ھەقىقەتلەرنىمۇ جالالىدىن رۇمى ئاغزىدا زىكىر
قىلىنسا «غىك» دېمەي ئاڭلايتتى، چۈنكى سىياسەتچى بولغانلە-
قىدىن قۇدرەتتى، ھەتتاكى روھىي قۇدرەتنىمۇ تەن ئېلىپ،
ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلدۈرەتتى.

چىڭگىزخاننىڭ ھۇجۇمىدىن كېيىن، مەملىكەتتە ئاچارچە-
لىق يۈز بەرگەن بىر پەيتتە، پەرۋانە ئەمرى - مەرۇپ سوراپ
جالالىدىننىڭ مەدرىسىگە باردى. مەۋلانە ئىنتايىن خاپا ئىدى.
پەرۋانىنىڭ ئاشلىق ساقلىرىدا ئاشلىق سېپىپ - چىرىپ ياتا-
تتى، ئەمما ئادەملەر بولسا ئاچلىقتىن كوچىلاردا يېتىپ ئۆلۈۋا-
تاتتى.

ئۇ ئالىي مېھمانىنى تىك تۇرغىنىچىلا قارشى ئالدى، ئۇنى
ئولتۇرۇشقا تەكلىپمۇ قىلمىدى. ھەممە مەھرەملىرىنىڭ ئالدە-
دىلا ئۇنىڭدىن سورىدى:

— قۇرئاننى يادقا بىلىدىغىنىڭ، شەيخ سەدرىددىن ھۇزۇ-

ربدا هەدىس ئۆگىنىۋاتقىنىڭ راستمۇ؟

— راست، هەزرىتىم.

— ئۇنداق بولسا، ئەمرى - مەرۇپمىز مۇنداق: كىمكى ياخشىلىق ۋە ئىنساپ يولىغا ماڭمىغاي، شۇ زالىمدۇر. سالما پەيغەمبەر كالامى تەسىر قىلماپتۇ، مېنىڭ سۆزۈم تەسىر قىلار تىمۇ. . .

پەرۋانە قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ چىقىپ كەتتى. لېكىن ئۇ- نىڭ مەسلىھەتىنى قوبۇل قىلدى. ئىككى ساڭ ئاشلىقنى كەبە- غەللەرگە ئۆلەشتۇرۇپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن ئوت ئالىمەن دەپ تەييار تۇرغان ئىسيانىنىڭ ئالدى ئېلىندى. لېكىن پۈتۈن مەملە- كەت خانىۋەيران بولغان ئەھۋال ئاستىدا هەممىنى تەڭ تويغۇز- غىلى بولامتى؟

ئاخشامقى بەزمىدە تاڭ ئاتقۇچە پەرۋانە جالالىدىننىڭ سۆز- لىرى بىلەن شېئىرلىرىغا قۇلاق سېلىپ، خىيال سۈردى ۋە ئاخىرى دىلىدىكى سۆزنى تىلىغا ئۆزاتتى:

— قانداقلا بولمىسۇن، هەزرىتىم، ئىشلىرىمىزنىڭ ئاۋ- ۋىلى ئاساسى ئۆزلىرىدىن!

بۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى كونا دەتالاش ئىدى. ئەمىرنىڭ شائىر بىلەن، سىياسەتچىنىڭ دانىشمەن بىلەن، ئەمەلدارنىڭ سۆز ئۇستىسى بىلەن بولغان مۇنازىرىسى ئىدى. دەللەر ئۆز- گىرىپ، هادىسىلەر ئۆز ئۆۋىتى بىلەن ماڭاتتى، شائىرئىت ۋە دەللەر ئۆتكۈنچى، ئەمما تالاش - تارتىش ئۆز ماهىيىتى بىلەن باقىيلىقچە قالاتتى، ئېهتىمالىم، تاكى سۆز ئەمەلىيەتتىن ئەمەلىيەت سۆزدىن ئايرىلىدىكەن، ئۇ شۇنداقلىقچە قېلىۋېرە- تى.

پەرۋانە كۆچ ئۇستۈن دېسە، جالالىدىن سۆز ئۇستۈن دەيتتى. بەس، دەتالاش هەر ئىككى تەرەپ ئۇچۇن مۇهىم، ئۇلار خۇددى رەقىبلەردەك قارىمۇ قارشى تۇرۇشاتتى.

پەرۋانە مۇسەللەس تەسىرىدىن پارقىراپ كەتكەن ھاۋارەك كۆزلىرىنى قىسىپ، بىر قولىنى بېلىگە، بىر قولىنى تىزىغا قويۇپ، بۇنىڭغا مەۋلانا نېمە دەر ئىكىن، دەپ كۈتۈپ تۇراتتى. مەۋلانا بولسا ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى بىر - بىردىن خاتىرىسىگە ئورنىتىۋېلىپ، جاۋاب بېرىشكە ئالدىرىمايتتى.

پەرۋانىنىڭ ئاتىسى بىر چاغدا چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ بىر لەشكەر بېشىنىڭ بارگاھىغا دادىللىق بىلەن كىرەلىگەنىدى. بۇ ۋەقە بۇنىڭدىن يىگىرمە بەش يىل ئاۋۋال — سۇلتان قوشۇنلىرى قىياستاغ ئېتىكىدىكى دەھشەتلىك ئۇرۇشتا ئېچىنىشلىق دەرىجىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن سادىر بولغانىدى. شۇ چاغدا ئۇ مەسخىرىلىك سۇلھىكە ماقۇل بولۇپ قايتقان؛ سالجۇق سۇلتانى چىڭگىزخان ھاكىمىيىتىنىڭ ۋاسالىغا ئايلىنىپ قالغان. لېكىن ئۇ شۇ يول بىلەن پايتەختنى ۋە ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالغان.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئوغلى چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ پانا. ھىدا مەنسەپىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە كۆتۈرۈلگەن. دەسلەپتە ئۇ. لارنىڭ ياردىمى بىلەن رەقىبى ئەمىر ئىرزىنجاننى تەختتىن غو. لىتىپ، ئورنىغا ئۆزى ئولتۇردى. كېيىن تەبرىزگە چىڭگىز قوشۇنىنىڭ ئېلخانى ھۇلاكۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ، تەختكە بىراقلا ئىككى ۋارىس — ئىززەتىددىن بىلەن رۇكنەددىننى ئولتۇرغۇ. زۇشقا مۇيەسسەر بولدى. ئاكا - ئۇكا ئوتتۇرىسىدا ئەۋج ئېلىپ كەتكەن جېدەللەردە رۇكنەددىننى ياقلىدى. ئۇنىڭ نامىدىن سە. ئاينى قايتا ئىگىلەپ ئۆز تەۋەسىگە قوشۇۋالدى. چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ ياردىمى بىلەن ساخاۋەتچىسى رۇكنەددىننى سۇلتانىي مۇتلەق قىلىپ ئۆستۈردى. ئۇنىڭ رەقىبلىرىنى ئۆلتۈرگۈزدى، كېيىن رۇكنەددىننىمۇ ئۆرۈپ، ياش شاھزادە نامىدىن دۆلەت بايرىقىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋالدى. بەگلەر ۋە سۇلتانلارنى ئۇجۇق.

تۇرۇش، ئاكا - ئۇكىلارنىڭ تەخت تالىشىش كۆرەشلىرىگە قاتنىشىش پەرۋانە ئۇچۇن يۇقىرى پەللىگە كۆتۇرۇلۇش ۋاسىتە سىلا ئەمەس ئىدى. شۇنداقلا چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ مەنپەئىتى ئۇچۇن خەلقتىن خىراجەت ئۇندۇرۇشتە، ئۇ ئۆزىنىمۇ ئۇنتۇمىدى، ئۇنىڭ بايلىق كۆپەيتىشتىن باشقا مەقسىتىمۇ يوق ئەمەس ئىدى.

پەرۋانە ۋاستە تاللاپ ئولتۇرمايتتى، لېكىن دۆلەتنى ئۇزۇل - كېسىل بۇزۇلۇپ - بۆلۈنۈپ كېتىشتىن ساقلاشقا بارلىق كۈچى بىلەن تىرىشاتتى. جالالىدىن ئۆز - ئۆزىدىن: بۇنىڭ ئۇچۇن ئۇ ئۆز سۆزىگە ئىگىمىدۇ؟ دەپ سورايتتى. ئۇنى بۇگۈن بىز «ئۇنىڭ غايىۋى ئاساسى بارمىدۇ؟» دەپ سورىغان بولاتتۇق.

پەرۋانە پەقەت شارائىت ۋە ھادىسىلەرگە قاراپلا ئىش كۆرەتتى. ئۇ بۇگۈنكى ئۆتۈپ كەتسە ئەتىكى پالاكەتنىلا بېسىقتۇرۇش چارىسىنى قىلالايتتى، ئەمما مەملىكەت ھالاكەتكە يۈزلەنگەندى. پەرۋانىنىڭ ئۇنىڭدىن باشقىسىغا قۇربى يەتمەيتتى، ئۇ بۇرۇن قانداق بولغان بولسا شۇنداق — يەنىلا سۇلتان ئەمىر ئىدى.

مەۋلانا خۇددى ئۆز - ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك پەس ئاۋاز بىلەن:

— ماڭا ئاشۇ ئىشقا قادىر ئىنسانىنى كۆرسەتكىنە! قېنى ئۇ ئەزىمەت، ئۇنىڭغا پائالىيەت دېگەننىڭ نېمىلىكىنى كۆرسەتسۇن قويايلى. ئۇ نەدە؟ دانىش دانىش بىلەن، بۇلۇت بۇلۇت بىلەن، روھ روھ بىلەن كېلىشەلەيدۇ. سەن بىزنىڭ يولىمىزدا ئەمەسسەن، بەس، بىزدە ھادىسىلەر بار دېيىلسە، ئۇنى قانداق كۆرەلەيسەن؟ — دېدى.

جالالىدىن قانداقتۇر كۆزگە كۆرۈنمەس بىر كۈچ ئۇنى كۆتۇرگەندەكلا ئورنىدىن دەس تۇرۇپ كەتتى:

— ئىش، ھادىسە ئاۋام خەلق ئويلىغاندەك زاھىرىي بىر

نەرسە ئەمەس. زاھىرىي باتىنىگە باغلانمىغان ئىنسان ئۆزىنى ھە
دەپ ئىشقا ئۇرىدۇ، لېكىن ئاقىۋىتىدە يېتىدىغان جايى باشقىچە
بولىدۇ، ــ ئۇ ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ، ــ سەن سۆزنىڭ نېمە-
لىكىنى بىلمەيسەن، ئۇنى نەزەرگىمۇ ئالمايسەن. ھالبۇكى،
سۆز ــ ئاۋۇال ئاساستۇر. ئۇ ئىش دەرىخىنىڭ مېۋىسىدۇر.
ئۇ شۇنداق مېۋىدۇركى، يېڭى ئىشنى دۇنياغا كەلتۈرىدۇ. . .
سەن، مۇئىنىددىن پۈتۈن جىسمىڭنى قۇلاق قىلىپ، مەندىن
سۆز ئاڭلاشنى كۈتىسەن. سەن ئۇنى دېمىسەم رەنجىيسەن، ــ
شائىر خىيالغا چۆمگەن ھالدا سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ــ مە-
نىڭ سۆزۈم سەن ئۈچۈن بۇيۇك بىر ئىشتۇر. سەن، سۆز
ئاجىز، دېدىڭ، راستىنى ئېيتقاندا، سۆزنىڭ ئاجىزلىقى توغرۇ-
لۇق دېگەن سۆزۈڭنىڭ ئۆزى ئاجىز. . .

جالالىددىننىڭ ئاۋازىدا شۇنداق ئىشەنچ ۋە قەتئىيەت بار
ئىدىكى، پەرۋانە ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ مەنىسى نېمىگە قارىتىلە-
ۋاتقانلىقىنى ئويلاپمۇ ئولتۇرمىدى، ئۇ بېشىنى ئېگىپ، گەپنىڭ
داۋامىنى كۈتەتتى. لېكىن مەۋلانا جىم تۇرۇۋالدى.

ئۇنىڭ شاگىرتلىرىمۇ ھاياجانغا تولۇپ، كۆز ياشلىرىنىڭ
ساقاللىرىنى بويلاپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى سېزىشمەيتتى. ئۇلارنىڭ
پائالىيىتىمۇ سۆز ئىدى. لېكىن ھازىر ئۇلارغا سۆز كەملىك
قىلاتتى.

جالالىددىن شام، مۇسەللەس، قوي يېغى سېلىنغان ئىسرىق
پۇراقلىرىغا، ئۇسسۇل ئويناپ ھالىدىن كەتكەن دەرۋىشلەرنىڭ
تەر پۇراقلىرىغا تولغان ئۆيدىن چاپسىنراق ساپ ھاۋاغا، يۇلتۇز-
لۇق ئاسمان ئاستىغا چىققۇسى، قەلئە سېپىلىنىڭ ئۈستىگە
چىقىپ، ئاشۇ يەردە يېڭى كۈننى قارشى ئالغۇسى كەلدى.

ئۇ ئىشىككە قاراپ ماڭدى. كەينىدىن ئەگەشمەكچى بولۇپ
قوزغالغان ئەمىر ـ مۇلازىملىرىنى ئىشارەت بىلەن توختىتىپ
قويۇپ تاشقىرىغا چىقتى.

ئۆزىنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكىگە ئۇنىڭ ئىشەنچى كامىل ئىدى: باشتىن كەچۈرگىنى ۋە ھازىرقى پۈتۈن پائالىيەت مەنىسى ئۆزىدە جەملەپ، ئۇنى بىر چاپارمەنگە ئوخشاش ئالدىدا كېتىۋاتقانلارغا يەتكۈزۈشكە پەقەت سۆزلا قادىر. لېكىن ئۇ كۆز ئالدىدا بارغانچە كېڭىيىپ كېتىۋاتقان ۋادىغا تەلمۈرگەنسېرى شۇنى سېزەتتىكى، ھەققانىيلىقى ئۇنىڭغا خۇشاللىق ئەمەس، قايغۇ كەلتۈرۈۋاتاتتى.

ھە، سۆز — ئىش دەرىخىنىڭ مېۋىسىدۇر. لېكىن جاللىدىن پەقەت مېۋىگىلا ئەمەس، دەرەخكە جان ئاتا قىلغۇچى يىلتىزلارغىمۇ، ياپيېشىل شاخلارنى كۆتۈرۈپ تۇرغۇچى غولغىمۇ، ئادەملەرنىڭ بېشىغا سايە تاشلىغۇچى يوپۇرماقلارغىمۇ ئىگە بولۇشنى ئىستەيتتى.

ھەممە نەرسىنى بىلىپ تۇرۇپمۇ بىرەر نەرسىنى ئۆزگەرتىشكە قۇربىڭ يەتمىسە! قەلبىنىڭ ھەرىكىتى دۇنياۋى ھەرىكەتنىڭ مۇڭاپىقلاشقان ئىنسانلارغا تەۋە بولغۇچى بۇيۇك ساتادەت ئۇنىڭغا مۇيەسسەر بولمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەممىنى تەركىشىش ئىچىدە يۈرىدىغانلىقىنى بىلدى. ئۇ ئىنسان مۆجىزىلىرىگە چوڭقۇرراق سىڭىپ، ئۇنىڭ سىرلىرىنى بىلگەنسېرى، يەر يۈزىدە شەرمەندە چىلەردە زوراۋانلىق قانات يېيىپ، ھەممە يەر قانغا بويالغانلىقىنى ئۇقتى. ئۇ ئۆمرىنىڭ باش سۆزىگە يېقىنلاشقانسېرى، تېخىمۇ كۆچلۈكرەك سېزىشكە باشلىدىكى، ئىنسان روھى سىغدۇرالمايدىغان ھەممە نەرسىنى سۆز سىغدۇرالمايدۇ. ھېكمەت كۆپ جايدا، قايغۇمۇ كۆپ.

ئۇيۇق كەينىدىن لالىدەك قىزارغان بۇلۇتلار كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. ئۇلار بىر - بىرىگە چېتىپ قويۇلغان تۆگە كارۋانلىرىدەك بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن مېڭىشاتتى. ئۇنىڭ دۇنياني ئۆزگەرتىشكە ئىنتىزار بولۇپ، سۆز ئىزدەپ قىلغان

ئىشلىرى ـــ ئۆمرىنى تەشكىل قىلغان ئىش ـ ئىزلىرى بىر ـ بىردىن يادىغا چۈشۈشكە باشلىدى.

قۇياش خۇددى چۈمبەل ئارىلىقىدىن قاراۋاتقان كۆزگە ئوخشاش بۇلۇتلار ئارىسىدىن لەپپىدە چىقتى ـ دە، قەزەنۇرەننىڭ قاغجىرىغان، پاكار تۆپلىكلىرىنى يورۇتتى. شۇ چاغدا ئۇ بىر ئۆمۈر قەلبىگە نەقىشلىنىپ قالغان دەھشەتلىك كۈن ـــ ئالتە يۈز ئەللىك تۆتىنچى يىل ھىجرىي زۇلقەدە ئېيىنىڭ ئاخىرقى شەنبىسىنى ئېسىگە ئالدى.

مۇجىزە

شۇ يىلى سۇلتان ئىززەتتىددىن چىڭگىز قوشۇنى بىلەن يەنە بىر قېتىم جەڭ قىلدى. لېكىن يەنىلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى، قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمى قىرىلىپ، قالغان بىر قىسمى تارقىلىپ كەتتى.

چىڭگىز قوشۇنى ئادەتتە قاچقانلارنىڭ يەلكىلىرىگە مىنىپ شەھەرگە كىرەتتى. ئەمما قورقۇپ كەتكەن سۇلتان لەشكەرلىرى شەھەرگە كىرەتتى. ئەمما قورقۇپ كەتكەن سۇلتان لەشكەرلىرى ئۆزلىرىنى كونيا شەھىرىگە ئەمەس، ئورمانزارلىق، تۆپلىك-لەرگە ئۇرۇشتى. چۈشتىن كېيىن چىڭگىز قوشۇنلىرىنىڭ ئىلغار ئاتلىقلىرى قەلئەگە يېقىنلاشقاندا، شەھەر دەرۋازىلىرى ھەم يېپىق ئىدى.

چىڭگىز قوشۇنى بىرئاز ئايلىنىپ، قانداق پەيدا بولۇشقان بولسا، شۇنداق تېزلىك بىلەن تۆپلىكلەرنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ غايىب بولدى.

چىڭگىز قوشۇنى شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىشتىن بۇرۇن پايتەختتىن چىقىپ كېتىشكە ئۈمىد باغلىغان شەھەرلىكلەر، شەھەر دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا تولۇپ كەتكەنىدى، ساقچىلار بۇ ئەسەبىيلىشىپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ ئالدىنى توسۇپ، قوراللى-

رنى ئىشقا سېلىشتى. خوتۇن - قىزلارنىڭ زارلاشلىرى، يىقى-
لىپ ئاياغ ئاستىدا قېلىپ دەسسىلىۋاتقانلارنىڭ نالىلىرى، تۆ-
گىلەرنىڭ ۋارقىراشلىرى، جان ھەلقۇمىغا كەلگەنلەرنىڭ ئۆلۈم
ئالدىدىكى تىلاۋەتلىرى ۋە تىلاۋەت ئارىلاش خىرقىراشلىرى
بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ كەتكەنىدى.

لەشكەرلەرگە خەنجەر ۋە ئوزۇن شەمشەر بىلەن قوراللانغان
ھۇنەرۋەنلەر يارەمگە كېلىشتى، ئۇلار شەھەرنى قوغداشقا قەسەم
قىلىشقانىدى. ئۇلار بىر ئوچۇملا ئوردا لەشكەرلىرى ۋە دەرۋازە-
ۋەنلىرى بىلەن قوشۇلۇپ نېمىمۇ قىلالار؟ لېكىن، ھەربىي
تەلىم كۆرگەن، تەجرىبىلىك بىرەر سەركەردىگە ئىگە بولمىغان
بۇ پىدائىيلار چىڭگىز ئەسكەرلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىدا قويدەك
قىرىلىپ كېتىشتىن كۆرە، جەڭ قىلىپ قۇربان بولۇشنى ئۆ-
زەل كۆرەتتى.

كەچكە يېقىن شەھەر جامەسى مەيدانىدا ئون مىڭلىغان خالا-
يىق يىغىلدى. ئۇلار ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، ئەل - ئاغىنىلىرى
بىلەن خوشلىشىپ، ئۆلۈم ئالدىدا ئىبادەت قىلىشتى، پۈتۈن
شەھەرنى يىغا - زار قاپلاپ كەتكەنىدى. ئالدىدا نېمىنىڭ كۈتۈ-
ۋاتقانلىقىنى ھەممەيلەن ياخشى بىلەتتى. كونىا قولدىن كەتكۈ-
دەك بولسا، ئاياللارنى ئازاب - ئوقۇبەت بىلەن چۆرىلىك، ئەر-
لەرنى - ئۆلۈم، ھۇنەرۋەنلەرنى موڭغۇل چۆللىرىدە تاكى قەبرە-
گە كىرگۈچە جاپا - مۇشەققەت كۈتەتتى.

مەۋلانا مۇرىتلىرى يىغىلغان خانىقا ئالدىدا كېتىۋاتاتتى. ئۇ
يەردە ئادەمنى تىنت - تىنت قىلىدىغان ۋەقە يوق بەردى. سودىگەر
قوشنىسى شەھەردىن چىقىپ كېتىشكە تەييارلانغانىدى. ئۇنىڭ
گۈزەل ئايالى «شەھەر دەرۋازىسى تاقىلىپتۇ» دېگەن خەۋەرنى
ئاڭلاپ، ئۆزىنى ئېرىنىڭ پۈتىغا تاشلاپ، «موڭغۇللار نومۇسۇمە-
نى ئاياغ - ئاستى قىلغۇچە مېنى ئۆزۈڭ ئۆلتۈرۈۋەت» دەپ
زارلاپ يىغلاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ نالىسىگە چىداپ تۇرغىلى

بولمايتتى. سودىگەر خەنجىرىنى سۇغۇرۇپ، ئۇنىڭ بېشىغا تەڭ-لىدى. خوددى بىرى ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇۋالغاندەك، خەنجەرنى كۆتۈرگىنىچە تۇرۇپ قالدى. كېيىن خەنجىرىنى تاشلىۋېتىپ، ئاجىزانە ھۆركىرەپ يىغلىدى. خوتۇنى ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئۇ-نىڭ مېھرىنىمۇ، ئاجىزلىقىنىمۇ قارغىدى - دە، خەنجەرنى قولىغا ئېلىپ ئۆز كۆكسىگە ئۇردى.

موڭغۇللار ئادەتتە شەھەرنى ۋەيران قىلغىنى بىلەن دىنىي زاتلارغا تەگمەيتتى. جەڭچىلەرنى قىرىپ، ھۆكۈمدارلارنىڭ خا-نىدانىنى قىلىچلار بىلەن چاپاپ، ئايالالار ۋە ھۈنەرۋەنلەرنى قۇل قىلىپ، روھانىيلار بىلەن مۇرەسسەلىشىپ قېلىشقا ئىنتىلەتـ-تى. مۇسۇلمان ۋە خرىستىئان مەملىكەتلىرىدە، ئىران ۋە گۈ-رۈجىستاندا، ياۋروپادا شۇنداق بولغانىدى. ئىش شۇنداق بولغاچ-قا، مەۋلانا ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنى، گەرچە ئۇلار رەسمىي دىنىي مەنسەپتە بولمىغان بولسىمۇ، ئەجەل چەتنەپ ئۆتۈشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن شەھەرنىڭ بېشىغا چۈشكەن پالاكەت، خالايىقنى باسقان دەھشەت - ۋەھىمىنى كۆرۈشتىن كۆرە، ئۇلۇمنىڭ ئۆزى ئەۋزەل ئىدى.

ھازىر ھەممىلا كۆز ئۇنىڭغا تىكىلگەنىدى. جالالىدىننىڭ سۆزىنى ـــ ھەقىقەتنىڭ نىجاتلىق سۆزىنى كۈتۈشەتتى. سۆز ـــ ئەمەل - ئىش. ئەمما ئۇنىڭدىن سۆز چىقمايتتى. ئېنىقىنى ئېيتقاندا ئۇنىڭ سۆزى شۇنچە كۆپ ئىدىكى، ئۇ سۆز-لەر ئېغىزدىن چىقىسلا ئۇلار بىر - بىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ، ھەددى - ھېسابسىز پارچىلىنىپ، بۇلۇنۇپ كېتەتتى. ئۇ ئۆز - ئۆزىنى ئۆلچەپ، شۇنى ئېنىق بىلەتتىكى، ھېچقانداق سۆز ئۇنىڭ قەلبىدە ئۇرەكشىلىگەن سەل ۋە دولقۇنلىنىشنى با-سالمايتتى، بۇنىڭغا ھەرقانداق سۆز ئاجىزلىق قىلاتتى.

قىممەتلىك دەقىقىلەر سۈكۈت ئىچىدە ئۆتتى. كەچنىڭ گۈگۈم قارانغۇلۇقى بارا - بارا شەھەرنى كېپەنلەۋاتقاندەك ئورد-

ماقتا ئىدى.

مەۋلانا بېشىنى ئېگىپ تەزىم قىلىپ، مۇرىتلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى. گويا ئەپۇ سوراۋاتقاندەك، ھەربىرىنىڭ كۆزىگە ئۇزاق تىكىلىپ قارىدى.

كېيىن ئۆيگە كىردى. ئايالى، بالىلىرى بىلەن خوشلاشتى.

ئۇ ۋەلەد بىلەن ئالائىددىن سىريانۇسنى ئەگەشتۈرۈپ خانقادىن چىقتى، غەم - قايغۇغا چۆمگەن كوچىلاردىن ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ شەرقى — ھەلقە بەگۈش دەرۋازىسى تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

كۈن بويى كىشىلەرنىڭ ھەلەكچىلىكى بىلەن ئېلىشىپ، نەق ئەزرائىلنىڭ تۇسىگە كىرگەن لەشكەر باشلىقى چىراغ كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان ئۇچ كىشىنى كۆرۈپلا، لەشكەرلىرىگە: بۇلارنىڭمۇ ئەدىبىنى بېرىپ قويۇڭلار، دەپ بۇيرۇشقا تەمشىلىپ تۇراتتى، ئون بەشى ئەخمي جالالىددىننى تونۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ يېڭىدىن تارتتى. لەشكەر باشلىقى خىجالەت بولۇپ، شائىرغا يول بوشاتتى.

دەرۋازىۋەنلەر تۆمۈر شادىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتى. تۆت لەشكەر ئىككى تەرەپتىن ئىتتىرىشىپ، دۇپ دەرىخىدىن ياسالغان ھەيۋەتلىك دەرۋازىنىڭ دەرچىسىنى تاقاپ تۇرىدىغان ئېغىر لۆكىداننى بىر ياققا سۈرۈشتى.

جالالىددىن ۋەلەد بىلەن سىريانۇسقا تاڭ ئاتقۇچە شۇ يەردە تۇرۇپ تۇرۇشنى تاپىلاپ، ئېڭىشكىنىچە تۇن قاراڭغۇلۇقى قويىنىغا كىرىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

تىتىلىپ كەتكەن ماز پاختىدەك بۇلۇتلار خىرە ئاي شولىسىدا كۆزگە ئاندا - ساندا چېلىقىپ، ئالدىراشقىنىچە ئۇزۇپ كېتىشەتتى. ئۇلارنىڭ يىرتقىلىرى ئارىسىدىن بەزى - بەزىدە

ماقتا ئىدى.

مەۋلانا بېشىنى ئېگىپ تەزىم قىلىپ، مۇرىتلىرىنى كۆز-دىن كەچۈردى. گويا ئەپۇ سوراۋاتقاندەك، ھەربىرىنىڭ كۆزىگە ئۇزاق تىكىلىپ قارىدى.

كېيىن ئۆيگە كىردى. ئايالى، بالىلىرى بىلەن خوشلاش-تى.

ئۇ ۋەلەد بىلەن ئالائىددىن سىريانۇسنى ئەگەشتۈرۈپ خان-قادىن چىقتى، غەم - قايغۇغا چۆمگەن كوچىلاردىن ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ شەرقى — ھەلقە بەگۈش دەرۋازىسى تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

كۈن بويى كىشىلەرنىڭ ھەلەكچىلىكى بىلەن ئېلىشىپ، نەق ئەزرائىلنىڭ تۇسىگە كىرگەن لەشكەر باشلىقى چىراغ كۆتۈ-رۈپ كېتىۋاتقان ئۇچ كىشىنى كۆرۈپلا، لەشكەرلىرىگە: بۇلار-نىڭمۇ ئەدىبىنى بېرىپ قويۇڭلار، دەپ بۇيرۇشقا تەمشىلىپ تۇراتتى، ئۇن بەشى ئەخمي جالالىددىننى تونۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ يېڭىدىن تارتتى. لەشكەر باشلىقى خىجالەت بولۇپ، شائىرغا يول بوشاتتى.

دەرۋازىۋەنلەر تۆمۈر شادىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتى. تۆت لەشكەر ئىككى تەرەپتىن ئىتتىرىشىپ، دۇپ دەرىخىدىن ياسال-غان ھەيۋەتلىك دەرۋازىنىڭ دەرچىسىنى تاقاپ تۇرىدىغان ئېغىر لۆكىدانىنى بىر ياققا سۈرۈشتى.

جالالىددىن ۋەلەد بىلەن سىريانۇسقا تاڭ ئاتقۇچە شۇ يەردە تۇرۇپ تۇرۇشنى تاپىلاپ، ئېگىشكىنىچە تۇن قاراڭغۇلۇقى قوي-نىغا كىرىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

تىتىلىپ كەتكەن ماز پاختىدەك بۇلۇتلار خىرە ئاي شولە-سىدا كۆزگە ئاندا - ساندا چېلىقىپ، ئالدىراشقىنىچە ئۇزۇپ كېتىشەتتى. ئۇلارنىڭ يىرتقىلىرى ئارىسىدىن بەزى - بەزىدە

يۇلتۇزلار كۆز قىسىشىپ قارايتتى. دالا ئوت - چۆپلىرىنىڭ پۇراقلىرىنى ئۇچۇرۇپ كەلگەن شامالدار باغلاردا ئايلىنىپ، يۇرماقلارنى شىلدىرلىتاتتى، قەلئە دەرۋازىسى ئۇستىدە يۇرگەن لەشكەرلەرنىڭ بوغۇق توۋلاشلىرى بىلەن ۋارقىراش - چۇرۇك ئىچىدە ئۆتكەن كۈننىڭ دەھشەتلىرىنى ئۇزاق - ئۇزاقلارغا ئېلىپ كېتەتتى.

ئۇ تۇن قويىنىدا يالغۇز ئىدى. باغلارنى ئارىلاپ، تونۇش چىغىر يول بىلەن موڭغۇل ئەسكەرلىرى يوشۇرۇنغان قازانۇيران تۆپلىكلىرى تەرەپكە قاراپ ئىلدام مېڭىپ كېتىۋېتىپ، ئۆز قەلبىدە سۆز تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى.

دېڭىز دولقۇنىنى توختىتىش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن ئۇنىڭغا بەرداشلىق بېرىش مۇمكىن، چىڭگىز قوشۇنىمۇ شۇنداق: ئۇلارغا قارشى كۈرەش قىلىش پايدىسىز، لېكىن ھەر دائىم خەلققە ئوخشاش مەھكەم تۇرۇش مۇمكىن. ھېچنېمىسى يوق نامراتلار ئۇلاردىن چۆچۈپ كەتمىسىمۇ بولىدۇ. دۆلەتمەنلەر، بايلار تۈگۈنلىرىنى تېڭىشۇۋەرسۇن. شەخسىي مەنپەئەت يولىدا ھېچ نەرسىدىن تەپ تارتمايدىغان، زۇلۇم پاتقىقىغا پاتقان ھۆكۈمدارلار ئەندىشىگە چۈشۈۋەرسۇن. ئاللانى شېپى كەلتۈرۈپ، يالغان سۆزلىگۈچى ئۆلسىما، قانۇنچىلار قورقۇپ تىترەۋەرسۇن. پەقىرۇ پۇقرالارغا يەنىلا شۇ ئاسارەت، يېڭىغا ئادەتلەنمىگەن بولغىنى ئۈچۈنمۇ بىرئاز قورقۇنچلۇق. بىراق ئۆلۈمنىڭ نېرىسىدا بارىدىغان مەنزىل يوق. ئۇنىڭدىن كۆرە ھالاكەت ۋە زاۋال تۈپرىقىدىن ئېرىپ - چىرىگەن كونا ئاساس - تەرتىپلەرنىڭ ئورنىغا يېڭىچە ئېتىقاد ۋە يېڭى ئىنسانىيەت تۇغۇلسا، ئەجەب ئەمەس.

ئۇ ئاستا ماڭغىنىچە تۆپلىككە چىقتى. تۆۋەندە، خېلىلا يىراقتا گۈلخانلار بىلەن ئورالغان چىڭگىز قوشۇنلىرىنىڭ قارار-

گاهلىرى كۆرۈندى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا لەشكەر بېشى بايجۇ. نىڭ كاتتا چېدىرى كۆزگە ئايرىم چېلىقىپ تۇراتتى. ئوت يالقۇ. نى چېدىرنىڭ ئاپئاق كىگىزلىرى بىلەن چېدىر ئەتراپىدىكى ئاتلارنى، ساقچىلارنىڭ يالىڭاچلانغان قىلىچلىرى ۋە نەيزىلىرىنى يورۇتۇپ، چاقنىايتتى. ئۇنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگ كىچىك - كىچىك چېدىرلار تىكىلگەنىدى. گۇلخانلار ئەتراپىدا يانپاشلىغىنىچە غۇژمەك - غۇژمەك جەڭچىلەر ئۇخلىشۋاتاتتى.

چىڭگىز قوشۇنلىرى بۇ ئىستېلاچىلىق يولىدا تۈركىلەر، تاجىكلار، خۇراسانلىقلار ۋە خارەزملىكلەر قاتارلىق كۆپلىگەن قەبىلىلەر، ئۇرۇقلارنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋالغانىدى. ھەممە خەلق ئۇلارغا ئۆز قېنى - جەڭچىلىرىنى بەردى. لېكىن پەيتى كەلگەندە چىڭگىز قوشۇنى ئۆزلىرى ئىستېلا قىلغان شۇ خەلقلەر ئارىسىغا ئېرىپ - سىڭىپ كېتىشتى.

قوشۇن ھەتتا ئۇيغۇرسىمۇ چىڭگىزخان بېكىتكەن يوسۇنلىرغا رىئايە قىلغان ھالدا ياتاتتى. بايجۇنىڭ چېدىرىنىڭ ئوڭ قول تەرىپىدە قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتى — جىرانغار، سول قول تەرىپىدە قوشۇننىڭ سول قانىتى — بىرانغار جايلاشقانىدى. تۇمەنلەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان يوللار بولسا تار. راق، يۇزلەرنى ئايرىپ تۇرىدىغان يوللار، پىيادىلەر ماڭىدىغان چىغىر يوللارنى بولسا، ئاران پەرق ئەتكىلى بولاتتى.

شامالنىڭ ئۇچۇرتىشى ئارقىلىق كېلىپ ئاڭلىنىۋاتقان ئەگەر - جاڭدۇقلارنىڭ شاراق - شۇرۇقلىرى (قاراۋۇللار پاكار بويلۇق يالىلىق ئاتلارنى كېچىسىمۇ ئىگەرلەپ تەق قىلىپ قويات. تى) ۋە گۇلخان ئوتلىرىنىڭ يالقۇنجاپ كۆيۈشلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، موڭغۇل قارارگاھىنى ئۇيقۇ ئەمەس، ئۇلۇم قۇچىقىغا كىرگەن دەپ ئويلاش مۇمكىن ئىدى. ئەتراپتا ئاجايىپ جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرەتتى. جەڭدە غەلىبە قىلغانلىقتىن، ئەتىكى تەنتەنىنى كۈتۈپ، جەڭچىلەرمۇ، مىڭ بېشىلىرىمۇ ئۆز ئىشلىرى-

رنى ھەقدادىغا يەتكۈزگەن كىشىلەردەك ھۈزۈر قىلىپ ئۇخلا-
شۇاتاتتى.

جالالىدىن چىڭگىز قوشۇنىنىڭ شەھەرلەرنى بۇزۇپ، باغلار
ۋە تېرىلغۇزارلىقلارنى پايخان قىلىشى، بۇ ئۇلارنىڭ تەبىئىتى-
نىڭ زالىملىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىغا
ئوتلاق زۇرۇرلۇكىدىن بولغان، دېگەننى خىيالىغا كەلتۈردى.

ئۇتكەن قىرىق يىل جەريانىدا ئۇلارنى يىلتىزى بىلەن قومۇ-
رۇپ، بەلختىن قوغلىغان باسقۇنچى زوراۋانلىقنىڭ دەسلەپكى
بوران - چاپقۇنىدىن كېيىن چىڭگىز قوشۇنى خېلىلا ئۈزگىرىپ
قالغانىدى. چىڭگىزخان ئاللىبۇرۇن ئۆلگەن، ئۇنىڭ ئەۋلادلا-
رى ئەمدى كۆپىنچە چارۋا ھەققىدە ئەمەس، بەلكى ئۈزلىرىنىڭ
ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكەن يەر ھەققىدە ئويلىشاتتى: ئۇلارنى تۇي-
دۇرىدىغانمۇ، قاندۇرىدىغانمۇ مانا شۇ يەر ئىدى. شەھەرلەرنى
بۇزۇش، قۇرغۇچى ئادەملەرنى قىرغىن قىلىش بىمەنىلىك ئە-
دى. ئەگەر ئەنە شۇ ئادەملەر پەقەت سان جەھەتتىن ئۇستۇن
تۇرماي، روھىي جەھەتتىنمۇ كۈچلۈك بولىدىغان بولسا، ۋاقىت-
نىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىمنىڭ كىمگە بېقىندىلىقى ئېنىقلا بولا-
دۇ. شۇ چاغدا بايجۇ نامىدىن، ھەتتاكى ئېلخان ھۈلاكو نامىدىن
نېمىمۇ قالىدۇ؟

ئۇ تاڭ ئاتقۇچە ئاشۇ تۆپىلىكتە تۇردى. ئۇ قارارگاھقا
قارىغانسېرى ئەتە كونياغا زەخمەت يەتمىگىدى، دېگەن ئەندىشە
ئېشىۋەردى. ھەتتا سەھەرلىكىمۇ دۈشمەن قارارگاھىدا جىمجىت-
لىق ھۆكۈم سۈرۈپ، جەڭ ھازىرلىقى ئالامەتلىرى كۆرۈنمەيت-
تى. دەرۋەقە، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۈيمىقى ئاستىدا چەيلەنگەن
شەھەرگە ھۈجۈمنىڭ يەنە نېمە كېرىكى بار؟

جالالىدىن يېڭىلىشمىغانىدى. بايجۇ چېدىرىنىڭ بىر تەر-
پىگە تىكىلگەن چېدىرلارنىڭ بىرىدە سالجۇق دۆلىتىنىڭ بولغۇ-

سی سۇلتانی رۇكنەددىن كېچىچە كىرپىك قاقماي، يۇك كۆرپە ئۈستىدە ئۇيانغا، بۇيانغا ئۆرۈلۈپ چىقتى. موڭغۇل ئېلىغانى ئۇنى ئىسيان كۆتۈرگەن ئاكىسىنىڭ ئورنىغا كونيا تەختىگ ئولتۇرۇغۇزۇشنى بۇيرۇغاندى. شۇ چېدىردا ئۇنىڭ بىلەن مۇ- ئىنىددىن پەرۋانىمۇ بىللە ياتاتتى. كەلگۈسىدە جالالىددىن بىلەن قانچە يىللارغىچە سوز ۋە ئەمەل ھەققىدە تىركىشىدىغان پەرۋانە شۇ ئىدى. بىر چاغلىرى ئۇنىڭ دادىسى چىڭگىز قوشۇنىدىن سۇلھنامە تەلەپ قىلغانىدى — ئەمدى ئوغلى كونيا ئاھالىسـ- نىڭ ھاياتىنى سورئۇپلىپ، راستىنىلا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارىغا ئايلانغانىدى.

لېكىن تۆپلىكتە تۇرغان جالالىددىن بۇ ئىشلاردىن خەۋەر- سىز ئىدى. ئۇ پەقەت مۇلاھىزە قىلاتتى ۋە كۆزىتەتتى. قۇياش دەسلەپكى شەپەق نۇرلىرىنى پەلەككە يايغاندا، ئۇ شەھەر بۇ قېتىمۇ ئامان قالار، دېگەن قارارغا كەلدى ۋە ئىلدام - ئىلدام مېڭىپ، قۇشلارنىڭ ئەتىگەنلىك بەزمىسىگە تولغان ۋادىغا چۈ- شۈپ، ئۇ يەردىن قەلئەگە قاراپ ماڭدى.

ھەلقەبەگۈش دەرۋازىسىدا سانسىزلىغان كىشىلەر توپلانغا- نىدى: دەرۋىشلەر، لەشكەرلەر، ئەخىيلەر، قانۇنچىلار، موللا- لار، كاسىپلار. ئۇلار ساق - سالامەت قايتىپ كەلگەن مەۋلانا- نى كۆرۈپ، ھەممىسىلا ھاياجاندىن «ئاھ» دەيىشىپ كەتتى. بۇ بىر مۆجىزە ئىدى.

غالىب ۋە چەپدەس چىڭگىز قوشۇنى ئونلىغان يىللار داۋامـ- دا كىشىلەر قەلبىگە ئالەمچە قورقۇش - ۋەھىمىلەرنى سالغانـ- دى. بەزىدە چىڭگىز قوشۇنىنىڭ بىر ئەسكىرى ئونلارچە مۇسۇل- مان ئارىسىدا پەيدا بولۇپ، ئۇلارغا: «سىلەر ئاۋۇ تاشلارغا بە- شىڭلارنى قويۇپ يېتىڭلار، مەن بېشىڭلارنى كېسىۋالىمەن» دەيسە، ئادەملەر خۇددى بوغما يىلان چىرمىۋالغان توشقانغا ئوخـ- شاش، قېچىشنىمۇ ئويلىماي، ئۇنىڭغا ئەلھۇكمۇلىللا، دەپ بويـ-

سۇنۇپ يېتىپ بېرەتتى.

مەۋلانا ئۆزى يالغۇز بېرىپ، ئامان - ئېسەن قايتىپ كەلدى! بۇ بىر مۆجىزە ئىدى ۋە باشقا مۆجىزىلەرنى باشلاپ كېلىشى مۇمكىن ئىدى.

جالالىدىن بۇنى كۆپچىلىكنىڭ ئۈمىد ۋە ئۈمىدسىزلىكتىن تەلمۈرۈپ تۇرۇشقان چىرايلىرىدىن بىلىپ، ئويلىمىغان يەردىن ئۆز كۆڭلىدە قانداقتۇر بىر زەئىپلىكنى ھېس قىلدى.

ئىنسان قەلبىنىڭ مۆجىزىسىدىن باشقا مۆجىزىلەرگە ئىشەنمەيدىغان مەۋلانا ئۇنىڭ سۆزىنى ئۇقۇپ، ماھىيىتىنى ئۇقمىغان، ئۆزلىرىنى ئۇنىڭ خەلىپىلىرى دەپ بىلىدىغان كىشىلەر تەرىپىدىن يېڭىراقتىلا ئۆزىغان تۇن ھەققىدە توقۇلغۇسى رىۋايەتنى گويا ئاڭلىغاندەك بولدى. ئەپسۇسكى، شۇ چاغدا ئۇنىڭ سۆز قىلغۇدەك مادارى يوق ئىدى.

شائىر قازانۇستىن ئۈستىدە ئۆتكۈزگەن ئاشۇ كېچىدىن ئاتمىش يىل كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى — مەۋلەۋىيلەر جامەسى باشلىقىنىڭ پەرمانى بىلەن مۆھتەرەم شەيخ ئەفلاكى ئۆزىنىڭ «تۆھپەتۇل - ئارىفىن»[1] دېگەن كىتابىدا، مەۋلانا «ئۆز ئەۋلىيالىق شاراپىتى بىلەن» كونيا شەھرىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ قالغانلىقى ھەققىدە رىۋايەت قىلدى. شائىرنىڭ ئەنسىرىگەن تەخمىنىي يۇز بەردى: پىكىر ئۇرۇقى ئېچىدىن يېيىلىپ، سۆز قاسىرىقىلا ساقلىنىپ قالدى.

ھەسرەتكە چۆمگەن كۆپچىلىك، ئاچ ئادەملەر نانغا قول سۇنغاندەك، جالالىدىنغا قول ئۇزىتاتتى. ئۇلار ئۈمىد كۈتۈشەتتى، مەۋلانا بولسا جىسم تۇراتتى.

ھەربىر ئادەم — بىردىنبىر ۋە تەكرارلانماس بىر ئالەم، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلار. ئۇ ئۆز - ئۆزىنى بىلگەن،

① ئالىم - بىلىمدانلار تۆھپىسى - ت.

لىكى ئۇچۇن باشقىلارنىڭ گەپ - سۆزلىرى، پىكىر ۋە تۇيغۇلىرىنى ياخشى ئاڭلايتتى. ئۇلارنىڭ دوزىخى ئۇنىڭمۇ دوزىخى، ئۇلارنىڭ جەننىتى ئۇنىڭمۇ جەننىتى ئىدى. شۇڭا، ئادەملەر نېمىنى ھېس قىلىۋاتقان بولسا، ئۇمۇ شۇنىڭ ھەممىسىنى ھېس قىلاتتى.

جالالىدىن ئىنسانىنى چۈشەنگەچكە، بۇ خالايىقنىمۇ چۈشىنەلىشى قىيىن ئەمەس ئىدى. پەقەت ئۇچقۇنلا بولسا كۆپايە قىلاتتى. خالايىق چۆلدىكى قاغجىراپ قۇرۇپ كەتكەن ئوت - چۆپلەردەك گۈرۈرىتىلا ئوت ئالاتتى. بىرەر خان ياكى سۇلتانىنىڭ پەرمانى ياكى ئىرادىسى بىلەن يولغا سېلىنغان قوراللىق قوشۇنىنى چۈشىنىش ئاسان ئىدى. سۇلتانلارنىڭ نىيىتى ۋە مەقسەتلىرى، ئۇلار ئىگىلىگەن مەۋقە - مەرتىۋىلىرى تۈپەيلىدىن چەكلەنگەن بولاتتى.

موڭغۇللار قارارگاھى يېنىدا ئۆتكەن ئاشۇ كېچىدە، ئۇ مۇنداق ئويغا كەلدى: قىسمەت بۇ قېتىممۇ كونيانى ساقلايدۇ. ئېلخان ھۇلاكو ئۆزىنىڭ يېقىن تۇغقىنى بايجۇنى يېڭى زېمىنلارنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس، بېسىۋېلىنغان يەرلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئىززەتىددىن سۇلتانىنىڭ ئورنىغا ئۆز ئىنىسىنى ئولتۇرغۇزۇپ، باج - سېلىقلارنى تېخىمۇ كۆپەيتىپ، بايلىق يىغىۋېلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. شۇڭا، شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىپ، ئادەملەرنى قىرغىن قىلىشنىڭ ھاجىتى نېمە؟

شۇنداقلىقىغۇ شۇنداق، بىراق بىر شەرتى بار: بايجۇدا ئادەملەرگە خاس (ئۇمۇ ھەر ھالدا ئادەم - دە) قەھر - غەزەپ، ئەلەم ھېسلىرىنى قوزغىتىپ، ئۆزىنىمۇ، ھۇلاكو خانىنىمۇ ئۇنتۇشقا مەجبۇر قىلىدىغان بىرەر تاسادىپىيلىق يۈز بەرمىسە بولاتتى. ئۇنداق بولغاندا... ئۇ چاغدا خاتالىشىپ قېلىش مۇمكىن. ئەمما ئۇنىڭ، جالالىدىنىنىڭ خاتالىق ئۆتكۈزۈشىگە بولمايتتى. ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمىر - ئۇمەرالار، ئەمەلدارلارغا

ئەمەس — ئۇلار ئىززەتىددىن سۇلتان باشچىلىقىدىكى جەڭ مەيدانىنى تاشلاپ، پايتەختىنى تەقدىرنىڭ ھۆكۈمىگە تاپشۇردى — پۇقرا شەھەردە قالامدۇ ياكى ئۇنى تاشلاپ چىقىپ كېتەمدۇ، جەڭدە چىڭگىز ئەسكەرلىرىنىڭ كالتەكلىرى ئاستىدا قويدەك قىرىلىپ ياكى تىرىك قېلىپ، جان بېقىش ئۈچۈن جاھاندارچىلىق قىلامدۇ. . . بۇ نەرسىلەر ئۇنىڭ بىر ئېغىزلا سۆزىگە باغلىق، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ جىم تۇراتتى. بىراق، سۆزلەش قانچىلىك قىيىن بولمىسۇن يەنىلا سۆز قىلىشقا توغرا كېلەتتى.

— قورقماڭلار. ئەمدى موڭغۇللاردىن قورقۇشنىڭ ۋاقتى ئۆتتى، قېچىپمۇ يۇرمەڭلار، شەھەر ئامان قالىدۇ.

يۈزلىرى تاتارغان، كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتكەن، ئاۋاق، ئۇزۇنتۇرا دەرۋىش بىرىنچى بولۇپ ۋارقىرىدى:

— مۆجىزە، مەۋلانە مۆجىزە كۆرسەتتى!

شائىر نەپرەتلىنىپ كەتتى. مۆجىزە؟ بۇ قانداق مۆجىزە؟ كۆزىتىش ۋە مۇلاھىزە قىلىش، كۆرگەنلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش بىر ئادەم ئۈچۈن مۆجىزە بولامدۇ؟

جالالىدىن سىريانۇس بىلەن ۋەلەدنىڭ ھەمراھلىقىدا كۆپ-چىلىك ئارىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، ئىتتىك - ئىتتىك قەدەم تاشلاپ، ئۆيىگە قاراپ ماڭدى. قارا چىراغنىڭ مېيىغا ئوخشاش يېپىشقاق ئاشۇ سۆز پۈتۈن شەھەر ئىچىگە تارقىلىشقا باشلىدى: «مۆجىزە! مۆجىزە! مۆجىزە!»

ئۇ قۇلاقلىرىنى ئېتىۋېلىشتىن ئۆزىنى ئاران تۇتۇپ كېتىۋاتاتتى.

ھويلىغا كىرىپ، ئايالى بىلەن كېلىنىگە كۆزى چۈشۈپ قالدى. ئۇ پەيدا بولۇش بىلەنلا ئۇلار يوشۇرۇنۇۋېلىشتى. ئۇ ئىلدام ماڭغىنىچە مەدرىسىنىڭ مەسچىتىگە كىردى. ئۇنىڭ كېلىشىگە ئىنتىزار بولۇپ تۇرغان دوستلىرى، شاگىرتلىرى ئو-

رۇنلىرىدىن تۆرۈشۈپ تەزىم قىلىشتى. يەنىلا ئۇنىڭ قۇلىقىغا ئاشۇ سۆز ئاڭلاندى:

— مەۋلانا بايجۇنىڭ ئەسكەرلىرىدىن قورقماي مەردلىكىنىڭ مۆجىزىسىنى كۆرسەتتى! مۆجىزە!

مەردلىكنىڭ مۆجىزىسى ئىمىش! بۇنىڭدا مەردلىك نېمە قىلسۇن!

ئۇ ئەجەلدىن ئەمەس، كۆڭۈل ۋە ئەقىلنىڭ كورلۇقىدىن قورقىدۇ. ھەي، ئۆز جاھالىتىگە ئەسىر بولغانلار! ئۆزۈڭدىن قورق، پەلەككە، ھۆكۈمدارلارغا بولغان قۇللۇق ئېتىقادىڭدىن قورق! ئالەمنى زۇلمەت قاپلارمىش، بېشىڭنى زۇلمەت ئورارمىش! بېشىمۇ، يۈزىمۇ يوق زۇلمەتكە قانداقتۇر بىرەر سۆز، نە بىرەر ئامال تەڭ كېلەلمىسۇن!...

ئۇنىڭ پۈتۈن جىسمى شىددەت بىلەن سۆزگە ئايلاندى. قولى ئېگىز كۆتۈرۈلدى:

.....

نېمە ئېقلىم، نېمە ئەقلاك ۋە نە ئاللانى بىلمەسمەن،
بىكارغا ئىزدىمە يول — دېيىشەر — تېزراق بۇيان كەلگىن،
ئۇيان بارماق ئۇچۇن مەن قايسىدۇر يول، ئانى بىلمەسمەن.
گاھى كۆڭلۈمنى قان ئەيلەر، تۇتار ياقامنى گاھ مەھكەم،
نە زالىم - جادۇگەردۇرلار، بۇنى مەن زادى بىلمەسمەن.
جاھان بىر شىر ئىمىشكىم، ئالدىدا قوي پادىسى سانسىز،
نېمە شىر، نېمىدۇر قوي، بۇنداق بىر مەنانى بىلمەسمەن.
قېنى ئەنھار[1] مېنى بىر ئاققۇزۇپ دەريانا يەتكۈزگەي،
ۋە لېكىن مەن ئاشۇ ئەنھار بىلەن دەريانى بىلمەسمەن.
يۈرەرمەن مەيۈسۇ ئەپگار، قىزار چۆرەمدە بىر بازار،

---

① ئەنھار — ئېقىن سۇلار. تولۇق تۇتۇق.

ئاداشقان بىر گۈزەلكتەك پايدا ۋە سودانى بىلمەسمەن.
ھېلى ماختاپ، ھېلى قارغاپ، قىلۇرلار بەزىدە تەھقىر،
ئاشۇ نادان ئەمەس مەلۇم، ئاشۇ دانانى بىلمەسمەن.
گويا مۇشۇك كەبى ئۆز نەسلىنى يەر، يەر بىلەن ئاسمان،
بۇ يەڭلىغ ئاتا - ئانا، بۇ كەبى ئەنقانى بىلمەسمەن.
بېتەر ھەر دەمدە مىڭ نەيزە ماڭا قولى ئۇزۇنلاردىن،
شۇ ئۆتكۈر نەيزىنى ھەم شۇ ئۇزۇن قوللارنى بىلمەسمەن.
گۈزەلكلىك پەسلىدىن كەتتىم، يۇرۇپ جەڭگاھ تامان يەتتىم،
ئۇرارمەن ياۋنى، لېكىن بىر رەھنەنا دىلخانى بىلمەسمەن.
پەقەت ھەققە ئىگەرمەن باش، خوجام ئەمەس خاقان، شاھلار،
ئاشۇ بايجۇنى، باتۇ، خان بىلەن تۇغرانى بىلمەسمەن.
يۇنانۇ تۇرككە جان قۇربان، قۇچاي موغۇلنىمۇ ھەر ئان،
ماڭا كىمتى ھۇلاگۇخان ھەم ئىلخانلانى بىلمەسمەن.
.....

بەختكە يارىشا ئۇ شۇ چاغدا يېڭىلىشمىغاندى. بايجۇ لەشكىرى شەھەرگە كىرمەندى. ۋاقىت زىق بولغاچقا، ھۇلاكو باغدادقا قوشۇن تارتماقچىدى.

پەرۋانىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئەمەلدارلار، سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەر، پۇتۇن شەھەر مال، پۇل، ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قىممەت باھالىق نەرسىلىرىدىن زور سوۋغات يىغىپ، بايجۇغا بەردى.

بايجۇ سۇلتان رۇكنەددىننى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ، پۇتۇن سالجۇق شەھەرلىرى ئەتراپىدىكى سېپىللارنى بۇزۇشقا ئەمر قىلدى. ئۇلار بۇنىڭدىن كېيىن قەتئىي قارشىلىق كۆرسىتەلمەيدىغان ھالغا كېلىشى كېرەك.

پەقەت، ۋىلايەت بەگلىرىنىڭ نەزىرىدە ئابرۇيى چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈنلا كونيا بۇنىڭدىن خالىي قالدۇرۇلدى. جالا-

لىدىن دەسلەپ كۆرگەن ئاشۇ ھەشەمەتلىك كونيا سېپىللىرى ئەمدى ئۇنىڭ ياشىنىپ قالغان، ئاجىز ئاياغلىرى ئاستىدا يەنىلا مۇستەھكەم تۇراتتى.

سېپىللار

يىگىرمە ياشلىق جالالىدىن، بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىر بۇرۇن جەۋزا ئېيىنىڭ بېشىدا تۆگە مىنىپ دادىسىنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتقان چاغدا بۇلارنى كۆرگەنىدى. سۇپسۇزۇك سۇ بىلەن تولغان زەيكەشلەرنىڭ ئۇستىدە چاقناپ تۇرغان مەرمەر مۇنارلار ئاجايىپ نەقىشلەر، سۈرەتلەر، ئادەم باشلىق شىرلار، بۇركۈت، غەلىتە كىيىنىپ ئۆچۈۋاتقان ئاياللار، تاش ئويمىلاردا بۇ قەلئە قۇرۇلۇشىغا قاتناشقان بەگلەرنىڭ ئىسملىرى، سالجۇق سۇلتانلىرى بەكمۇ ھۆرمەتلەيدىغان فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىن پارچىلار، بۇلارنىڭ ھەممىسى، كونيا سېپىللىرىنى ئادەم ۋە ھايۋانلار تەسۋىرىنى تەھقىقلىگۈچى ئىسلام قورغىنىغا ئەمەس، گۈزەل مەجۇسى[1]، بىر ساماۋى خىيالغا ئوخشىتىپ قويغانىدى.

سەرسانلىق - سەرگەردانلىق يىللىرىدا جالالىدىن روھانىيلارنىڭ دادىسىنى قانداق قارشى ئالىدىغانلىقىغا كۆنۈپ قالغانىدى. لېكىن، بۇگۈن ئۇ قارا پەشمەت چاپان كىيىپ، يوغان سەللە ئورىۋالغانلارنىڭ ئارىسىدا ئوقيا، نەيزە، قالقان تۇتقان نۆكەرلەرنىڭ ھەيۋەتلىك سەپلىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. ئۇ-لار سۇلتانىنىڭ مەخسۇس قوغدىغۇچىلىرى بولۇپ، ۋەزىر ئەزەم نىزامۇلمۇلك ئۆزىنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن كىتابىدا مەسلەھەت بەرگۈچىدەك غەيرىي قەبىلىلەر — گىروزىن، رۇس، كۈرد، ئافغان ۋە باشقىلاردىن تاللاپ ئېلىنغانىدى. جالالىدىن

① گوتېھۇرمىتلەر دىنى، شامانى دىنىنىڭ شەرقىلەشكەن بىر بۆلىكى - ت.

قوغدىغۇچى لەشكەرلەر ئارىسىدا سۇلتاننىڭ يېشىل سايىۋىنىنى كۆرۈپ، ھەيران بولدى.

ئوھوي، سۇلتانۇل ئۇمەرا ــ ئالائىددىن كەي قۇبادنىڭ ئۆزى سۇلتانۇل ئۆلىمانى قارشى ئېلىش ئۈچۈن قەلئەدىن پىيادە چىقىپتۇ - دە؟!

سالجۇق سۇلتانىنىڭ دەبدەبىلىك ئۇنۇانى، سەلتەنىتىنىڭ شان - شۆھرىتى ۋە ساراي ھەشەمەتلىرىگە ماسلاشقانىدى. ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانچە ئالائىددىن دېگەن ئىسمىغا «شاھنامە» دە كۆرسىتىلگەن ئىران ھۆكۈمدارى كەي قۇباد نامىنىمۇ قوشۇۋالغان سۇلتان، ئۆز سارىيىدا قەدىمكى ئىران شاھلىرىنىڭ رەسىم - يوسۇنلىرىنى يولغا قويغانىدى. دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرى قارىلىدىغان ئورۇندا سۇلتان باشقىلاردىن پەردە ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇراتتى. ھۆكۈمدارنى كۆرۈش بۇيۇك شان - شۆھرەت سانىلاتتى. تەخت ئەتراپىدا نەيزە ۋە توقماق تۇتقان نۆكەرلەر تۇرۇشاتتى. ئۇلار ھۆكۈمدارغا سايىدەك ئەگىشىپ، بەدنىيەتلىك قىلغۇچىلارنىڭ جېنىنى جەھەننەمگە يوللاشقا ھەمىشە تەييار تۇراتتى. ساراي پاسىبانلىرى، قاراۋۇللار، قوراللىق كۈتكۈچىلەر ئۈچۈن قانۇن - قائىدە ــ سۇلتاننىڭ قارارى - ئىرادىسى ئىدى.

كۆپ ساندىكى ساراي مۇلازىملىرى ۋە خىزمەتچىلىرى، ئۆي - يەر باشقۇرغۇچى، ھاممامچى، سانداۋقچى، ئىشىك باقار، قوشچى، ئوۋچى، باقاۋۇل (تاماق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى - ت)، داستىخانچى، چىنە - قاچا باشقۇرغۇچى، تېۋىپ ۋە قىزىقچىلارغا ساراي ئەمىرى باشچىلىق قىلاتتى. بەزىسىلەردە مېھمانلارنى نوپۇز ۋە مەرتىۋىلىرىگە يارىشا ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇشمۇ، قاچان توخۇ ۋە قىرغاۋۇل، قاچان قوي، كۆكەتەر ياكى كىيىك گۆشى تارتىشقا ئىشارەت قىلغۇچىمۇ، كۆ-

مۇش كەشتىلىك كىيىملەر كىيگەن، ئاي يۈزلۈك يىگىتلەرى مېھمانلارغا شەربەت ياكى قىمىز، قېتىق ياكى مۇسەللەس سۇ. ئۇلسۇن دەپ پەرمان بەرگۈچىمۇ ئاشۇ ئەمىر ئىدى.

ساراي قائىدە - يوسۇنلىرىدىكى دەبدەبە ۋە ھەشەمەتتە قوش. ئىسى ئۇنزانتىيىنىڭ تەسىرىمۇ بار ئىدى. كۆپىنچە سالجۇق سۇلتانلىرى ھۆكۈمدار ئاكىلىرى ۋە ئاتىلىرىنىڭ ھىيلە - مە. كىرلىرىدىن چۆچۈپ، تەختنى ئىگىلەشتىن بۇرۇن ئۇزۇن يىل غۇربەتتە ياشاشقا مەجبۇر بولۇشاتتى.

بۇ قىسمەتتىن ئالائىددىن كەي قۇباد I مۇ قۇرۇق قالمىغا. نىدى. ئۇ ياشلىق باھارىنىڭ ئون يىلدىن كۆپرەك دەۋرىنى كونستانتىنوپولدا، ئۇنزانتىيە پادىشاھىنىڭ ساراىيىدا ئۆتكۈزدى. ئۇ يەردە دەبدەبىلىك قوبۇل مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلۈپ، زامانە. ۋى تېخنىكا مۆجىزىلىرى نامايىش قىلىناتتى، سۈيۇقلۇق بىر. مىنىڭ ياردىمى بىلەن پادىشاھنى ئولتۇرغان تەختى بىلەن تو. رۇسقىچە كۆتۈرۈشلەر بولغۇسى سۇلتاننى دەسلەپتە ھەيران قال. دۇردى. بىراق ئۇ مەلۇم ئۇسۇللارنىڭ بىرلا خىل، تەكرارلىقـ. غا، ئۆزىنى ھەر كۈنى ساختا ئۇلۇغۋارلىققا سالغۇچى پادىشاھـ. نىڭ ئىغۋا، پىتنە - پاسات بىلەن تولغان تۇرمۇشىغا ئوبدانراق زەن سېلىپ، ئەرۋايى ئۇچتى، زېرىكتى.

بولغۇسى سۇلتاننىڭ بىردىنبىر ئاتدارچىلىق قىلغۇچى بو. ئۇلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، قائىدە - يوسۇنلىرى پەقەت «ئو. غۇزنامە» دېگەن كىتابتىلا بار ئىدى. بۇ كىتابنى ئۇنىڭغا باش پاناھى ئاتابېك بەدرىددىن گۆھەرتاش تەقدىم قىلغان، ئۇنىڭدا ئوۋ ئوۋلاش، بەزمە ۋە جاسارەتلىك كۆچمەنچىلەرنىڭ ھاياتى ساددا ۋە گۈزەل تىل بىلەن يېزىلغانىدى.

كونىا تەختىگە ئولتۇرۇش بىلەن ئالائىددىن كەي قۇباد چىشىنى چىشلەپ، شۇ چاغقىچە داۋاملىشىپ كەلگەن رەسىم - يوسۇنلارنى قوبۇل قىلدى. لېكىن ئىمكانىيەت تېپىلسىلا، ما.

رایدىن قاچاتتى. مۇبادا سەپەرگە چىقىشقا باھانە تاپالمىسا، ئىك-
كىنچى پايتەختتى قەيسەرنگە بېرىشقا، باھار كېلىشى بىلەن جە-
نۇبقا، دېڭىز بويلىرىغا بېرىشقا ئالدىرايتتى.

سۇلتان بوش ۋاقىتلىرىدا ئوقيا، پىچاق، ئېگەر - جابدۇق ياساش، ياغاچچىلىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. شاھماتنى ياخشى كۆرەتتى، ئۇ ئويۇندا ماھىر جەڭچى ھېسابلىناتتى. بەزە-
دە ئىران شاھلىرىغا ئەگىشىپ، بەنائىغا ئوخشاش رۇبائىيلارنى-
مۇ يازاتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرگەن مەشغۇلاتى ھەر يىلى ئىككى قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان مەملىكەتنىڭ ئالىي ئەمەل-
دارلىرى، بەگلىرى، نائىبلىرى، مەشھۇر باتۇرلىرى، شان - شۆھرەتكە تەشنا ياشلىرى قاتناشقان ئاتا - بوۋىلىرىدىن داۋاملى-
شىپ كېلىۋاتقان ئوۋچىلىق ئىدى.

ھەر قېتىملىق ئوۋ ئون بەش كۈن داۋام قىلاتتى. ئاۋۋال تەرەپ - تەرەپتىن قاپسىپ، ئاندىن ئوۋلاشقا چۈشەتتى. ئوغۇز-
لارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئوۋدا بىرىنچى بولۇپ سۇلتان ئوق ئاتاتى، ئاندىن بەگلەر، كېيىن ئوتتۇراھال ئەمەلدارلار، ئاخىرىدا ياشلار ئوق ئېتىشاتتى. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت بەگ ۋە نائىبلارنىڭ قوللىرىدا كۆچ، كۆزلىرىدە قۇۋۋىتى بارمۇيوقمۇ، ئۇلارنى چاققان ۋە ئەزىمەت ياشلار بىلەن ئالماشتۇرۇش ۋاقتى بولۇپ قالدىمۇ، دېگەننى ئېنىقلاش ئىدى. نېمىشقىكى يەر - مۇلۈكلەر ئەمەلدارلارغا مۇلۈك قىلىپ بېرىلمەي، باشقۇرۇشقا بېرىلەتتى، يەنى مىراس قىلىپ بېرىلمەي خىزمىتىگە قارىلاتتى، خىزمەت — بۇ ھەممىدىن بۇرۇن ھەربىي خىزمەت ئىدى. بىر ئوقتا قۇشنى ئېتىپ چۈشۈرگەنلەرگە سۇلتان تەرىپىدىن بېشىغا تاقاش ئۇچۇن ئوكە بېرىلەتتى، يولۋاس ئۇلتۇرگەنلەرگە بوينىغا ئوۋ ئېسىش ئۇچۇن ئالتۇندىن ئىشلەنگەن قۇتاس[1] بېرىلەتتى.

① ئاتنىڭ بايلىغا ئاسىدىغان بېزەك - ت.

جەريانىدا ئالاھىدە دەم ئېلىش بەزمىلىرى ئۆيۈشتۇرۇلۇپ قويۇلا
سويۇلاتتى. ھەربىر كىشىگە بەلگىلەنگەن ئادەت بويىچە ئونىلى
نوپۇزى ۋە سۈلتانغا قانچىلىك يېقىنلىقىغا قاراپ گۆش تەقسى
قىلىپ بېرىلەتتى. ئەنە شۇ بىر پارچە گۆشنى يېيىش بىلەن ئۇ
ئۆزىنىڭ ھۆكۈمدارىغا بولغان ساداقەتمەنلىكىنى يەنمۇ ھەس
لەپ ئاشۇراتتى. شۇ بىر پارچە گۆشكە قاراپ ياش جەڭچى ياكى
خىزمەتكارنىڭ يېڭىدىن مەنسەپ دەرىجىسىنى ئۆستۈرگىنىنى ۋ
كونا ئەمەلدارنى مەنسەپتىن قالدۇرغىنىنى بىلگىلى بولاتتى.
ئالائىددىن كەي قۇباد روھىي جەھەتتىن كۆچمەنچى - ئو
غۇزلۇقى بويىچە، ئەمما دىنىي ئېتىقادقا پەۋقۇلئاددە بىر جىددى
يەت بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. قاچاندىدۇر بىر چاغلار ئاتا -
بوۋىلىرى تېجىمەل موللىلار قوللانغان يېزىقتا تۇمارغا قارىغان
دەك، خۇراپىيلىق بىلەن ئىشىنەتتى. ساۋاتسىز تۈرك دېھقانلا
رى ھەتتا يەردە بىر پارچە قەغەز كۆرۈپ قالسا، ئۇنى قولىغا
ئاۋايلاپ ئېلىپ، بۇنىڭغا كالامى شېرىپ پۈتۈلگەن بولىشىنى
يەنە، دېگەن ئويغا كېلەتتى.
سۈلتان ئالائىددىن كەي قۇبادنىڭ ھەربىر يارلىق، ھەربىر
پەرمانى مۇقەددەس ئاللاغا ھەمدۇسانا ئوقۇش بىلەن باشلىناتتى.
ھەر قېتىم پەرمانغا قول قويۇشتىن ئاۋۋال ئۇ نامازغا تاھارەت
ئالغاندەك تاھارەت ئالاتتى. تەبىئىيكى، سۈلتان روھانىيلارنى
ئالاھىدە ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇنىڭ مەرھۇم ئاكىسى يەنىلا سەلتە
نەت ئىگىسى بولغانلىقتىن، مۇسۇلمان دۇنياسىدا شەيخۇل ئەزەم
دەپ داڭقى كەتكەن، ئەسلىدە تەكىتى ئىسپانىيىلىك بولغان ئىبن
ئەل - ئەرەبىينى كونياغا تەكلىپ قىلغانىدى. ئۇ سوپى -
ئۆلىمانى ئاتىسىدەك ئەزىز كۆرەتتى، ئۇنىڭ پەندۇ نەسىھەتلىرى
گە قۇلاق سالاتتى، ئەتراپى ناسارالار بىلەن قورشىلىپ قالغان
شارائىتتىمۇ سىياسىي ھەم مەنىۋى مەسىلىلەردە ئۇنىڭدىن مەس
لىھەت سورايتتى.

ئاكسىنىڭ تەختتىكى ئورنىنى ئىگىلىگەن ئالائىددىن كەي قۇباد، موڭغۇل ئىستېلاسى يىللىرى ئۆزىنىڭ سارىيى ئەتراپىغا مۇسۇلمان ئېلىنىڭ بىرمۇنچە چولپانلىرىنى يىغقانىدى. لېكىن سۇلتانۇل ئۆلىما دەپ ئاتالغان بەلخلىك ۋائىزنىڭ كېلىشى پەۋقۇلئاددە ھادىسە بولۇپ، ئۇنى ئۆزى قارشى ئېلىشقا قارار قىلغانىدى.

كارۋان قەلئە دەرۋازىسىغا يېقىنلاشقاندا سۇلتانۇل ئۆلىما تۆگىدىن چۈشتى. سۇلتانۇل ئۇمەرا پارقىراق كىيىملىرىنى كىيىپ، قىممەت باھالىق جابدۇقلار بىلەن قوراللانغان مەھرەملىرى بىلەن، سۇلتانۇل ئۆلىما بولسا ئاددىي تون، پۈشتى رەڭلىك ئۇزۇن يەكتەك كىيىشكەن بىر توپ مۇرتلىرى بىلەن بىر - بىرىگە قاراپ مېڭىشتى.

ئارىلىقتا ئۇچ قەدەمچە قالغاندا، سۇلتانۇل ئۆلىما توختاپ تەزىم قىلدى. سۇلتانۇل ئۇمەرا يەنە بىر قەدەم تاشلاپ ھۆرمەتلىك بوۋاينىڭ قولىنى سۆيۈش ئۈچۈن ئېگىشتى. لېكىن بوۋاي مەغرۇر تۇرۇپ، ئۇنىڭغا قولىنىڭ ئورنىدا ياغاچ ھاسىسىنى ئۇزاتتى.

سۇلتان ئالائىددىن كەي قۇبادنىڭ سارغۇچ كۆزلىرىدە غەزەپلىك بىر چاقنىغان ئەكس ئەتتى. «بۇ نېمىدېگەن مەنمەنلىك!» لېكىن باشقا چارە قالمىغانىدى، ئۇ ئاچچىقىنى يوتۇپ ھاسىغا لەۋلىرىنى تەگكۈزدى.

شۇ چاغدا سۇلتانۇل ئۆلىما شەيخ ئۈچۈن ئادەتتىكىدەك، ئەما سالدا دىل كىشىلەرگە چاقماقتەك تەسىر قىلىش ئۈچۈن كارامەت بىر سۆز قىلدى:

— ھۆكۈمدار، مېنى تەكەببۇر دەپ بىھۇدە ئويلىدىڭ! مۇسەللەملىك① — گادايلىق قىلغۇچى ئۆلىمالارنىڭ ئىشى،

① مەسلم بولۇش، خۇشامەتچىلىك - ت.

ئەما دۇنيانىڭ سۇلتانلىرى بىلەن نەرسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئالىقىنىدا تۇتقۇچى دىيانەت سۇلتانلىرىغا بۇ مۇناسىپ ئەمەس!

بۇ سۆزلەر ئالائىددىن كەي قۇبادنى گاڭگىرىتىپ قويدى، مېھمان ئۇنىڭ پىكرىنى بىلىپ قالغاندەك ئىدى. ئۇ ئېھتىرام بىلەن مېھمانىنى سارايغا جايلىشىشقا تەكلىپ قىلدى.

ئەما سۇلتانۇل ئۆلما سارايدىن كۆرە، ئالتۇنپە مەدرىسىنى تاللىدى. پايتەختكە ساق - سالامەت يېتىپ كەلگەنلىك شەرىپىگە پادىشاھ تەرىپىدىن سوۋغات قىلىنغان ئىنئاملارنى كەمبەغەللەرگە تارقىتىپ بەردى. بۇ، سۇلتان ئالدىدا ۋە ئۇنىڭ سارىيى ئىچىدە ئۆلمانىڭ ئېتىبارىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. ئۇنىڭ جامائەتكە ۋەز ئېيتىشقا تەييارلىنىشىغا ئىلھام بەردى.

ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى خېلى ئوبدان جايلاشتۇرۇلدى، پۇختا سېلىنغان، تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن، ئۆستەڭدە مەۋج ئۇرۇپ تۇرىدىغان سۇلار، باغلار، ئۈزۈمزارلار بىلەن ئورالغان كونيا شەھىرى - شاراپەتلىك پايتەختتە تۇرمۇش ئەنە شۇنداق باشلاندى.

كونيادا بازارلار ئاۋات ئىدى: ئات بازىرىدا - ئۇچقۇر ئاتلار بىلەن، ئاشلىق بازىرىدا ئارپا ۋە تېرىق بىلەن، قۇل بازىرىدا - ئادەملەر بىلەن سودا قىلىشاتتى. جوھۇت مەھەللىسىدە مۇسەللەس، يۇنان مەھەللىسىدە نەشە سېتىشاتتى. نان، ھەسەل، ماي، قوي گۆشى تولىمۇ ئەرزان ئىدى. بۇ ئەسلىدە دېھقانلىنىڭ مېھنىتىنىڭ تولىمۇ قەدىرسىز بىكارغا دېگۈدەك كېتىۋاتقانلىقى ئىدى.

مىسكەرلەر، زەرگەرلەر، خام بازىرى، قورال - ياراغ بازىرى ۋە ئۇلاغ بازىرى بىر - بىرىدىن ئالاھىدە ئايرىلىپ تۇراتتى، كەچ بولۇش بىلەن ئۇلارنىڭ دەرۋازىسى مەھكەم تاقىلاتتى.

دۇنيانىڭ بارلىق بۇرجەكلىرىدىن ئېقىپ كەلگەن ئادەملەر

هۇنەرۋەن ۋە سودىگەر جامەسى، بەدۆلەت ئەمەلدارلار سالدۇرغان كارۋان سارايلار، مەدرىسە ۋە خانىقالارغا تولۇپ كېتەتتى. شەھەردە مەخسۇس قاراۋۇل، خىزمەتكارلار قويۇلىدىغان قەبرە ۋە گۈمبەزلەر، لەشكەرلەر بىلەن تولۇپ - تاشقان نۆكەرخانىلار، خەتتاتلار، كاتىپلار بىلەن تولۇپ كەتكەن ئىشخانىلارمۇ ھېسابسىز ئىدى. بۇ، ئالىم ۋە ئۆلىمالار شەھىرى ئىدى، شۇنداقلا شاۋقۇن - سۇرەنلىك مەيخانىلىرى، يۇزلەپ چۆرىلىرى بار، ئەيش - ئىشرەتلىك بەزمىخانىلىرى بار شەھەر ئىدى.

بۇ يەردە سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشۋاتاتتى. كۆڭلىگە ياققان بۇ كونيا — ئۇنىڭ پانىي دۇنيادىكى ئاخىرقى خوشلۇقى، ئاخىرقى مەنزىلى بولۇپ تۇيۇلاتتى.

بىر قېتىم سۇلتانۇل ئۆلىما جالالىدىن بىلەن شەھەر سىرتىغا چىققاندا، ھازىر ئۇ تۇرغان يەردىن ئوتتۇز قەدەم نېرىراقتا تۇرۇپ شەھەرگە زەن سالغانىدى. شۇ چاغدا ئۇ، سۇلتان سارىيى بىلەن ئەمىر قورغىنىنىڭ ئاسمانغا تاقاشقان گۈمبەزلىرىگە، مەسچىت ۋە مەدرىسىلەرنىڭ پەشتاقلىرى قۇياش نۇرىدا پارقىراپ تۇرىدىغان بۇ شەھەرگە قاراپ، بىردىنلا قوللىرىنى ئالدىغا سوزۇپ، مۇنداق دېگەنىدى:

— ئوغلۇم، قاراپ باققىنا، بۇ سانسىزلىغان ئۆيلەرنى! بۇ شەھەردە نەۋرىلىرىمنىڭ نەۋرىلىرىمۇ ياشاپ قالسۇن!...

سۇلتانۇل ئۆلىما ئۆمرىنىڭ كونيادا ئۆتكەن كېيىنكى ئىككى يىلى، ئەنە شۇنىڭغا — ئەۋلادلىرىم مۇشۇ تۇپراقتا چوڭقۇر يىلتىز تارتسۇن، دېگەن ئارزۇغا سەرپ قىلىنىدى.

جالالىدىن تاڭنىڭ مەيىن سالقىن شامىلىدىن بىرئاز شۇركۈندى، ياشلىق چاغلىرىدا ئاشۇ مەيىن شامال ئۇنى روھلاندۇراتتى، ئوي - خىياللىرىنى ئويغىتىۋېتەتتى. ئۇ بىرئاز توڭلىدى، ئاخشام پەرۋانە سارىيىدىن چىقىشىدا يېپىنىۋالغان تونىغا مەھكەم

ئورنىدىن ئۇرنىدىن ئۇالدى.

ئۇ قاراڭغۇلارغا پەرۋامۇ قىلماي، يېنىدىكى مۇنارنىڭ دالدىسىغا ئاستا ئۆتۈپ شامالدىن دالدىلاندى ۋە شەھەرگە قاردى.

ئۇنىڭ كۆزى سۇلتان سارىيىغا چۈشتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئۆز خانىقاسىنىڭ يېڭى كۆتۈرۈلگەن قۇياش نۇرىدا خىرە يالتىراپ تۇرغان گۈمبىزىنىمۇ بايقىغالالىدى.

ئۇنىڭغا ۋە شاگىرتلىرىغا خىزمەت قىلىۋاتقان ئاشۇ مەدرىسىمۇ سۇلتانۇل ئۆلما ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى كۆرسەتكەن ئاددىيلا بىر كارامەتنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

ئاشۇ جۈمە كۈنى سۇلتانۇل ئۆلمانىڭ ۋەزىنى ئاڭلاش ئۈچۈن كونىنىڭ بارلىق ئېسىلزادىلىرى توپلانغانىدى. دەمەشق مەمارلىرى سالغان، گۈمبىزىنىڭ ئاستىغا مىڭلاپ كىشىلەر سىغىدىغان، يېڭى مەسچىت جامەگە سۇلتان ۋە ئۇنىڭ خانىدانىمۇ قاتناشقانىدى. سۇلتانغا ئەگىشىپ ساراي ئەئيانلىرى، ئەمىرلەر-مۇ كېلىشكەن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا دىۋان بەگلىرى، بەگلەر بېگى، سۇلتاننىڭ مەسلىھەتچىلىرى، ئەمىر كۈتكۈچىسى، ئەمىر ئىشىك باقارى، ئاتابېك، مۇھىردار، كاتىپ ـ مۇنشى، قازىكالان، سودىگەر ۋە ھۈنەرۋەنلەر جامائەسىنىڭ ئاقساقاللىرى بار ئىدى.

سۇلتانۇل ئۆلما قارا ياغاچتىن ياسىلىپ، قەدىمكى نەقىشلەر چېكىلگەن مۈنبەرگە چىقىپ، يارانقۇچىغا ھەمدۇسانا ئېيتتى، كېيىن سۇلتان ئالائىددىن كەي قۇباد نامىغا خۇتبە ئوقۇدى. ئاندىن بىرئاز جىم تۇرۇۋېلىپ، يىغىلغان كىشىلەرگە زەن سالدى. ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە دەۋاتقاندەك:

— ۋەما تەدرى نەفسۇن مازا تەكسىبۇ غەدەن ۋەماتەدرى نەفسۇن بىئەيى ئەرزىن تەمۇتۇ، ئىننەللاھە ئەلىمۇن خەبىر[1].

---

① جان كەتە نېمە بولۇشىنى بىلمىگەي ۋە قەيەردە ئۆلۈشىنىمۇ بىلمىگەي ـ ت.

بۇ قۇرئاننىڭ ئوتتۇز بىرىنچى سۈرىسىدىكى ئاخىرقى ئايەت ئىدى. ھەربىر ۋەز قۇرئان سۆزى بىلەن باشلىناتتى. لېكىن ئاتىسى ئۇنى شۇنچىلىك بېرىلىپ ئېيتتىكى، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ يۈرەك - باغرىنى جىغىلدىتىۋەتتى.

ئادەتتىكىدەك ئۇنىڭ ۋەزى بۇ ئايەتنىڭ پەيغەمبەر تەرىپىدىن قانداق ۋەزىيەتتە ئېيتىلغانلىقى ھەققىدە چۈشەنچە ۋە ئۇنىڭ ئىزاھاتلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. سۈلتانۇل ئۆلىما قۇرئاننى يادقا بىلەتتى، ئۇنىڭ ساغلام ۋە مۇستەھكەم خاتىرىسىدە تۇم - تومى بىلەن تۇرلۇك تەلقىن ۋە ئىزاھاتلار، ھېسابسىز رىۋايەتلەر، شېئىرىي پارچىلار ساقلىناتتى. بىر ئايەتنىڭ ئىزاھاتى - مەزمۇنىدىن يېڭى - يېڭى مەزمۇن، ئىزاھاتلار بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ كېتەتتى. بۇ قېتىممۇ شۇنىڭغا ئوخشاش، ئۇ ئەقىل - ئىدراك بىلەنلا ئاڭلىماي، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئاڭلاش كېرەكلىكى ھەققىدە سۆزلىدى، پەقەت چىن قەلبى بىلەن كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاش لازىملىقى ھەققىدە سۆزلىدى.

ئۇنىڭ سۆزلەۋاتقان ۋەزى شەكلىدىن مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئىدى. ئۇ ئەقلىگە، مەنتىقىگە ئەمەس، تۇيغۇغا يۆلىنەتتى. ئۇ سۆزنى كۆپىنچە ئوخشىتىش ۋە تەمسىللەرنى شېپى كەلتۈرۈش ئارقىلىق خالايىق بىلەن بىۋاستە سۆزلىشەتتى.

ئۇ ئارىلاپ - ئارىلاپ ئاڭلىغۇچىلارنىڭ بىرىگە زەن سېلىپ، ئۆز سۆزىنىڭ تەسىرىنى ئۇنىڭ يۈز ئىپادىسىدىن بىلىۋالاتتى.

ئىككىنچى قاتاردا ئولتۇرغان سابىق ئاتابەك، بۈگۈن ساراي ئەمىرى بەدرىددىن گۆھەرتاش باشقىلارغا ئوخشاش كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاۋاتاتتى. ئەمما ئۇنىڭ كۆڭلى كۆپچىلىك پىكرىدىن باشقىچىرەك ئىدى. بولغۇسى سۇلتان بىلەن كونستانتىنوپولدا سۈرگۈندە يۈرگەن يىللىرى ئاتابەك بەدرىددىن گۆھەرتاش ئاجايىپ - غارايىپ ھادىسىلەرنى كۆپ كۆرگەنىدى. غايىباتلار توپ

ماهىيىتىدە كۆپىنچە تولۇق ماھارەتنىڭ بارلىقىنى بىلمۇالغاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەڭجۇپلىنىشىغا ئىستېھزا ئارلاشقانىدى. «ئۆلسىما بالا - دە! — دەپ ئويلايتتى ئۇ، — لېكىن خۇدا ئۇنىڭغا ھاپىزلىق ماھارىتىنىمۇ يەتكۈچە بېرىپتىكەن: شۇنچە ھېكايە، رىۋايەتلەر، شۇنچە تەھلىل ۋە تەلقىنلەرنى يادقا بىلىدىكەن! ئۆزىمۇ بىر قېتىم ۋەز ئېيتىش ئۈچۈن سائەتلەپ كىتاب كۆرسە كېرەك».

ئۇ شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ نەزەر سېلىۋاتقانلىقىنى بايقاپ قالدى ۋە ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىدى:

— ئەمىر بەدرىددىن قۇرئان سۈرىسىنى ئوقۇ!

ۋائىز ئەمەلدارلار ئىچىدە ئەڭ بەدەۋلەت ھېسابلىنىدىغان، سۆلەتلىك ئەمىرگە كۆزىنى تىكىپ، ئۇنىڭ يۈزىدە بىردەملىك شۇبھە - ئەندىشە سايىسىنى كۆردى.

قويۇق ساقاللىق، ئېغىر مىجەزلىك ئاتابېك، گۈناھلىق ئىش قىلىپ قويغان بالىدەك لىككىدە ئورنىدىن تۇردى. تەمتىرەپ، «مۇمىنلەر» سۈرىسىنىڭ بىرىنچى ئايىتىدىن ئۇياقىقا ئۆتەلمىدى.

— قەد ئەفلەھەل - مۇئمىنۇ نەللەزىنە ھۇم فى سەلاتىھىم ھاشىئون...[1]

— ئەمىر بەدرىددىن ئەمدى سۆزۈمنى ئاڭلا، — دەپ ئۇنى توختاتتى ۋائىز، — بىرلا شۇ «قەد ئەفلەھەل» گە مەن تەييارلىقسىزلا، پىكىر - مۇلاھىزە يۈرگۈزمەي، قانچىلىك تەھلىل بېرەلەيمەن...

ئاتابېك مۇنبەر پەشتىقىغا يۈگۈرۈپ چىقتى، سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ قولىنى سۆيۈپ، خىيالىدىن ئۆتكەن شۇبھە - ئەندىشىگە كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئىقرار بولدى. ئاندىن پەسكە چۈشۈپ،

[1] ئاتەت - ئىبادەت ۋاقتىدا مۆمىنلەر بىلەن ئاللانىڭ بويسۇنغانلار جەننىتى بولغۇسى - ت.

جامائەت تەھسىنى ئاستىدا مۇنبەرنىڭ سۈپىسىنىمۇ سۆيدى. شۇ-نىڭ بىلەن ئۇ سۇلتانۇل ئۆلىمانى پىرىم دەپ ئاتىدى.

— بەس، ئۇنداق بولسا، — دەپ ئۇنلۇك ئاۋازى بىلەن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ۋائىز، — ھەق يولىغا قايتقانلىقىڭ ئۈ-چۈن يارانقۇچىغا شۈكۈر دەپ، ماڭا مەدرىسە قۇرۇشقا ئەمر قىل! . . .

مانا، ئاشۇ گۈھەرتاش مەدرىسىسى قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. ئاتابەك تەرىپىدىن ئىنئام قىلىنغان قارا ئارسلان يېزىسىمۇ ئۇ-نىڭ ۋەقپى ھېسابلىنىدۇ. پەرۋانىنىڭ چېقىمچىلىقى تۈپەيلىدىن چىگگىز ئەسكەرلىرى بوغۇپ ئۆلتۈرگەن ئاتابەكمۇ، سۇلتانۇل ئۆلىمامۇ ئاللىقاچان دۇنيادىن كۆز يۇمۇشقان. تەڭرى ئۇلارغا رەھمەت قىلغاي. ئەمما ئۇلار تىكلىگەن ئاشۇ قورغان ھازىر يەنىلا قەددىنى كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

دەرۋەقە، ئاتىسى: «ساخاۋەت ئۇچۇن قورغان قۇرغان، دۇنيا بىلەن تەڭ ياشىغاي» دەپ ئېيتمىغانمىدى!

بۇ سۆزنى سۇلتانۇل ئۆلىما ئاۋۇ يەردە، سۇلتان دەرۋازە-سىنىڭ مۇنارلىرىنىڭ يېنىدا ئالائىددىن كەي قۇبادقا ئېيتقانى-دى، شۇ چاغدا پادىشاھ يېقىندا سېلىنىپ بولغان قورغاننى كۆرسىتىپ، ۋائىزنىڭ ماختىشىنى ئاڭلاشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەنىدى.

— شاھىم كۆركەم ۋە مۇستەھكەم قورغان سالدۇرۇ-سەن، بۇ قورغان شەھەرنى باھار تاشقىنلىرى ۋە دۈشمەنلەنىڭ ھۇجۇملىرىدىن قوغدىغۇسى، — دېگەنىدى سۇلتانۇل ئۆ-لىما، — ئەمما ئۆزۈڭنى مەزلۇملارنىڭ ئاھىدىن، ئۇلارنىڭ دۇ-ئايىبىتىدىن[1] قانداق مۇھاپىزەت قىلارسەن؟! ئۇ ئوقلار تاشنى-

① قارىشىدىن - ت.

مۇ، تۆمۈرنىمۇ، تەنىمۇ تېشىپ ئۆتىدۇ. ئاللا مەدەتكارىڭ بولغاي، ياخشىلىق ۋە ئادالەتنىڭ قورغان قۇرغايسەن، ئۇ يۈز مىڭ تاش قورغاندىن مۇستەھكەمرەك بولۇر، چۈنكى رەئىيەتنىڭ ــ پۇقرانىڭ ئۈمىدىمۇ، پاناھىمۇ شۇ قورغاندۇر!

قارۇنمۇ قارا تۇپراققا بولدى پىنھان،
سانسىز مېلىنى گەرچە تامام قالدۇردى.
ئەل ئىچرە ھامان ھاياتتۇر شۇ نۇشىرۋان،
چۈنكى ئۆزىدىن ئۇ ياخشى نام قالدۇردى.

كىچىك ئاسىيانىڭ سالجۇق سۇلتانلىرى ئارىسىدا ياخشى نام قالدۇرغان يالغۇز ئالائىددىن كەي قۇباد I بولدى. شۇڭغىچە يەرلەر ھېچقاچان شۇنچىلىك ئۇنۇمدار، يوللار شۇنچە بىخەتەر، كونيادا سوقۇلغان تەڭگىلەر شۇنچىلىك قىممەتلىك، ھۇنەرۋەنچىلىك شۇنچىلىك راۋاج تاپقان، شەھەر شۇنچىلىك ھەشەمەتلىك بولمىغانىدى.

ئالائىددىن كەي قۇباد ئۇرۇشلارنى قىلىپ، يەرگە يەر قوشىتى، ئەمما بېسىۋالغان يەرلىرىنى خانۋەيران قىلمىدى، غەيرىي دىندىكىلەرنى قىرغىن قىلمىدى، ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇلارنى دۆلەت قۇرۇلۇشىغا جەلپ قىلدى.

مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ قورقماس، قەيسەر ئوغلى جالالىدىن چىڭگىزخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن خۇراسان شەھەرلىرىدە كۆتۈرۈلگەن ئىسيانىدىن پايدىلىنىپ، موڭغۇللارغا قارشى كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ھىندىستاندىن قايتىپ كەلدى. چىڭگىزخان قوشۇنلىرىنىڭ توسۇشلىرىغا قارىماي، خارەزم بەگلىرى ۋە قايتا توپلانغان قوشۇنى بىلەن شىرۋاندا ئورۇنلاشتى. گۈرجىستانىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، سالجۇق دۆلىتىنىڭ چېگرىلىرىغا قەدەم تاشلىدى. ۋەن كۆلىنىڭ ساھىلىدىكى ئاخلەت

ئورغىنىنى ئىگىلىدى. سۇلتان ئالائىددىن ئومۇمىي
ۋەزىر — چىڭگىزخان قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشنىڭ مۇقەررەر-
لىكىنى بىلىپ، جالالىددىنغا ئۇرۇشۇشنىڭ ئورنىغا ئىتتىپاق
تۈزۈشنى تەكلىپ قىلدى. ئەپسۇسكى، ئاتىسىنىڭ مىجەزىنى شۇ
يېنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋالغان خارەزمشاھ جالالىددىن ئۇرۇشنى
تاللىدى ۋە ئەرزىنجانىنىڭ يېنىدىكى ياسسىچەمەندە بولغان بىر-
نەچچە كۈنلۈك جەڭدە تارمار بولدى. ئالائىددىن كەي قۇباد I
دۈشمەنلىرىنىمۇ مەرھىمىتىنى ئايىمىدى: خارەزم بەگلىرى، ئۇلار-
نىڭ قەبىلىلىرى ۋە ئەسكەرلىرىگە ئۆز دۆلىتى دائىرىسىدە يەر
ئاجرىتىپ بەردى.

مىسىر پادىشاھلىرى يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن كونياغا باستۇ-
رۇپ كەلگەندە، ئالائىددىن كەي قۇباد ئۇلارنى تارمار قىلغان
بولسىمۇ، لېكىن تەقىب قىلىپلا، خارپۇتدىن نېرىغا ئۆتمىدى،
چۈنكى مەملىكەتنىڭ خەۋپسىزلىكى كاپالەتلەندۈرۈلگەنىدى.

شائىر مۇنۇلارنى ئويلىدى: مەملىكەتنىڭ ساۋاتىتىگە ئە-
مەس، باشقىلارنى بويسۇندۇرۇش، بېسىۋېلىش شۆھرىتىگە بە-
رىلگەن سۇلتانلار تاياقتىن قورقۇپ يۈگۈرگەن ئېشەككە ئوخ-
شايدۇ، ئېشەك بىچارىمۇ ھارۋا تارتىۋاتقانلىقىدىن خەۋىرى يوق
ياكى كۆزى باغلاقلىق ئاتقا ئوخشاش، ئۇمۇ بىر دائىرىدە ئايلىنە-
ۋېرىدۇ، بىراق ئۇ چاقپىلەكنى چۆرگىلىتىپ چوڭقۇرلۇقتىن
سۇ، كۈنجۈتتىن ياغ تارتىۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ.

كىمكى دۇنيانىڭ غېمىنى يېمەي، ئۆز مەنپەئىتىنىلا ئوي-
لىسا، بىر ئۆزى ئۈچۈنلا كۆيۈپ - پىشسا، ئۇ ئىنسان ئەمەس،
بەلكى بىر قورالدۇر. پەرۋانە غېمى قىلىپ باقسۇنچۇ! ئۇنداق
ھۆكۈمدار، ئېشەك تاياقنى ئويلىغىنىدەك، ئۇرۇشنىلا ئويلاي-
دۇ. ئۇلارنىڭ يۈكى نېمىگە ئەرزىيدۇ؟

سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ئېيتقانلىرى سۇلتان ئالائىددىن كەي
قۇباد I نىڭ كۆڭلىدىن ئورۇن ئېلىشىغا سەۋەب — ئۇ ئۆز

شان - شۆهرىتىنى پەقەتلا ئىستېلالاردىلا ئەمەس، دۆلەتنىڭ گۈللەپ ياشنىشىدىمۇ كۆرۈپ، ئادىل پادىشاھ، دەپ نام قازىنىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

ئەمما ئالائىددىن كەي قۇباد ئۆزى ئانچە يارىتىپ كەتمىگەن، ساراي ھەشەمەتىدىن ۋاز كېچەلمىگىنىدەك، پەندۇ نەسىھەتلەرگىمۇ تولۇق ئەمەل قىلالمايتتى. ئۇ ئۆز نىيىتىنى ئەملەك ئاشۇرۇش ئۈچۈن پەقەت ھاكىمىيەت كۈچىگىلا يۈلىنەتتى.

جالالىدىن كۈلۈپ قويدى. سۇلتان ھاكىمىيەتنى يۈرگۈزۈۋاتقاچقا، ھاكىمىيەتمۇ سۇلتاننى ئىشقا سالىدۇ! سۇلتان ھاكىمىيىتى قانچىلىك قۇدرەتلىك بولسا، سۇلتان ئۈستىدىكى ھاكىمىيەت قۇدرىتىمۇ شۇنچىلىك قورقۇنچلۇق بولىدۇ. ھاكىمىيەت ئاۋۋال پۇل تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن جاپاكەشلەرگە سېلىق، ئالۋان سېلىنىدۇ. يا بولمىسا، ئادىل پادىشاھ دەپ نام ئالماقچى ئىكەنسەن، ئۇلۇغ بەگلەرنى قىستاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ خەتەرلىك، چۈنكى بەگلەر پەقەت دۆلەتمەنلا ئەمەس، شۇنداقلا قۇدرەتلىكمۇ بولىدۇ، سۇلتاننى شۇلار سايلىشىدۇ، ئۇنى قوللىرىدا كۆتۈرۈپ، پەشتاقتا چىقىرىدۇ، بىراق ئۇنى پەشتاقتىن ئاغدۇرۇشمۇ ئۇلارنىڭ قولىدىن كېلىدۇ.

ئالائىددىن كەي قۇباد I ئادىل پادىشاھ دەپ نام قازىنىش ئۈچۈن ئۆزىنى شۇنداق خەتەرگە ئۇردى. كۆپ ئۆتمەي، ئۆزىگە قارشى پىتنە تەرگەن ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كونا دوستى ئەمىر سەيفىددىنمۇ بار ئىدى، ۋاپات بولغان پادىشاھ ئاكىسىنىڭ بارمىقىدىن سۇلتانلىق ئۈزۈكىنى ئېلىپ، ئالائىددىنغا سۇنغان، شۇنداقلا ئالائىددىننىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىنى ئالدىنئالا تەستىقلىغان ئاشۇ ئەمىر سەيفىددىن ئىدى. ئالائىددىن كەي قۇباد I ئۇنىڭغا ئۆز قولى بىلەن يارلىق يېزىپ، ھەرقانداق چاغدا ئۇنىڭ مال، جېنىغا دەخلى قىلماسلىققا قۇرئان نامىدىن قەسەم ئىچكەنىدى.

ئانىسى قاتارلىقلىكى بىۋ پېشقەدەم ئەمىر تىز چۆكۈپ،
رەھىم - شەپقەت سورىدى. تونۇنۇش ئەستىرىنى تىتىشتۇرۇپ،
تىترەپ تۇرغان قولى بىلەن ئاشۇ يارلىقنى تېپىپ سۇلتانغا
مۇنۇدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىھۇدە ئىدى. لەشكەرلەر ئۇنى بىر
تاغار ئاشلىقتا ئوخشاش سۆرىگىنىچە تاشقىرى ئېلىپ چىقتى.
جالالىدىن ئاشۇ چاغدا خۇداغا سادىق ئۇ سۇلتانىنىڭ قۇلىقىدىن قەدىردان دوستىنىڭ يالۇرۇش ۋە قارغىشلىرى ئۇزاققىچە كېتمىسە كېرەك دەپ ئويلىغانىدى. نېمىشقىدۇر ئارىدىن كۆپ ئۆتمەيلا ئۇ ئېلىنى - سېلىنمىسۇ، خىيانەتكارلارنى جازالاشنىمۇ ئۇنتۇپ كۆبەككە تاپشۇردى، كۆپلىگەن ئاقسۇل پادىشاھلاردەك ئەنىرى كۆبەككە تاپشۇردى، كۆپلىگەن ئاقسۇل پادىشاھلاردەك رەھىم - شەپقەت قىلىش، مەرھەمەت كۆرسىتىشنى ئۇنىڭغا قالدۇردى. بويى بىر غېرىچ، زۇلۇم - زەھىرى مىڭ غېرىچ بولغان بۇ ئەنىر كۆبەك ئادەملەرگە ئەزرائىلدەك ئۆھمە سالدى. ئۇنىڭ ئۇز شەنىگە قىلچە داغ چۈشۈرمەي، ئىشنى ئالائىددىن كەي قۇباد تاماندىن يۇرگۈزىدىغانلىقىنى ھەممە ياخشى بىلەتتى!

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، نىيىتىگە قارشى ئەمەل يولىدا قويغان ھەربىر قەدىمى سۇلتان ئالائىددىننى قورقۇش ئاستىدا ھارۋا سۆرەۋاتقان، ئەمما ھارۋىدىكى يۈكنىڭ نېمە ئىكەنلىكىدىن ئۇزى بىخەۋەر ئېشەككە ئايلاندۇرماقچىدى. بۇ بىر بەدەۋىينىڭ ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەتكە: تەختتە ئولتۇرۇپ ھەقىقەت ئىزدەش — چۆلدە يوقاتقان تۆگىنى ئوردا ئۆيلىرىدىن ئىزدە- گەندەك ھاماقەتلىكتۇر، دېگىنىدەك بىر ئىش ئىدى. ئىلاھا، مۇئىنىددىن پەرۋانىنىڭ گېپىغا زىيادە تەتە ئۇستىخان تۇرۇپ قالغاي.

ھارۋىسىدىكى يۈك نېمە ئىدى، سۇلتان نېمە ئۈچۈن شۇنچىلىك تىرىشىپ، تىرمىشىدۇ؟ مۇرتەد كۆبەكنىڭ كۆچ يېغىشى ۋە نومۇس قىلماي پادىشاھنىڭ ئوغلى، شۇنداقلا ۋارىس بولمىش غىياسىددىننى ئاتىسىغا زەھەر بېرىشكە دەۋەت قىلىشى ئۈچۈنمۇ؟

ئاتىسىنى ئۆلتۈرگۈچى قاتىل تەختتە ئولتۇرۇپ، ئاتىسى تەرەپ
ئېلىپ قول قويىدىغان پەرمانلارغا مەست - ئەلەس ھالدا ئىمزا
قويۇشى ئۇچۇنمۇ؟ قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان پاراسەتسىز ئوغ-
لىنىڭ سەكسەن مىڭ قوشۇننىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرۇپ، موڭ-
غۇللارنىڭ ئوتتۇز مىڭ قوشۇنىدىن قورقۇپ، جېنىنى قولىغا
ئېلىپ توشقاندەك قېچىشى، ئاتىسى ئالائىددىن كەي قۇبادنىڭ
ياخشى نامىنى بۇلغاش ئۇچۇنمۇ؟ ئىلاھا، ئەمەل ھەققىدە گەپ
سالغان مۇئىنىددىن پەرۋانىنىڭ گېلىغا يەنە بىر قېتىم ئۇستىخان
تۇرۇپ قالغاي!

ھەقىقىي ھاكىمىيەت ئادەملەر ئۇستىدىن ئەمەس، ئۇلارنىڭ
قەلبى ئۇستىدىن قارار تاپىدۇ: «ساڭا قانداقلا پەتىۋا بېرىشىم-
سۇن، ئۇ كىم توغرىسىدا بولمىسۇن، ئاۋۋال قەلبىڭ بىلەن
كېڭەش!» دەپ بىكار ئېيتىلمىغان.

ھۆكۈمدار بىلەن ئۇچرىشىش خەۋپلىك، ھالاكەتلىك، بۇ-
نىڭ سەۋەبى، ھە دېمەيلا بېشىڭدىن ئاجراپ قېلىشىڭدا
ئەمەس - ئاخىر بىر كۈن ئۆلىدىغانلىقىڭنىڭ مۇقەررەرلىكىدە.
ئاساسىي سەۋەب شۇكى، پادىشاھنىڭ دۆتلۈكى ئەجدىھاغا ئوخ-
شايدۇ. ئۇنىڭ تەرىپىدە تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۇچۇن نېمىلا ياخشى
بولسا شۇنى ياخشى دەپ قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولىسەن.
سىز قوبۇل قىلمۇھۇرسەن. ئاستا - ئاستا ئۆز ئىمانىڭ، ئۆز
ئېتىقادىڭدىن ئايرىلىسەن، ھۆكۈمدارغا قانچىكى يېقىنلاشساڭ،
قەلبىڭدىن، ھەقىقەتتىن شۇنچە يىراقلىشىسەن. ئەڭ ئادەل پا-
دىشاھنىڭ كۆز - قۇلىقى بولۇشتىن كۆرە، ئىشق بىلەن مۇنەۋ-
ۋەر ئازاد قەلبگە قۇل بولغىنىڭ مىڭ مەرتىۋە ئەۋزەل...

كۆچلۈك پەرۋانە قورغىنىنى ئۆز ۋاقتىدا تاشلاپ چىققىنە-
دىن خۇرسەن بولغان جالالىدىن 1270 - يىلى ياز ئايلىرىنىڭ
بېشىدىكى بىر ئەتىگەنلىكى مۇشۇنداق ئويلىغانىدى. ئۇ قەلئەنىڭ

تۆت بۇرجەك شەكىلدە سېلىنغان سەكسەن مۇنارىسىدىن بىرىگە يۆلىنىپ، بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىر ئاۋۋال دادىسى بىلەن قاراپ تۇرغانىدەك، شەھەرگە تىكىلىپ قارايتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئەمەلدار - ئىسىلزادىلەرنىڭ قەسىرلىرى، موڭغۇللارنىڭ ئىگىلىۋېلىشلىرىغا قارىماي سودىگەرلەرنىڭ قورغانلىرى ئۇستىدىن، سودىگەرلەرنىڭ قورغانلىرى بولسا، بايلىق، پۇل كۆچىگە ئەمەس، بەلكى قول كۆچىگە يۆلەنگۈچىلەرنىڭ ئۆيلىرى ئۇستىدىن مەغرۇر كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى.

ئۇنىڭ خىيالىنى تۆمۈرنىڭ «تاراق - تۇرۇق» قىلغان ئاۋازى بۆلۈۋەتتى: كېچىچە جېسەكتە تۇرغان چالا مەست لەشكەرلەرنىڭ ئورنىغا كۈندۈزى جېسەكتە تۇرىدىغان دەرۋازىۋەنلەر ئالمىشاتاتتى. ھەمىشە ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ ھەسەل ھەرىلىرىنىڭ غۇڭۇلدىشىنى ئەسلىتىدىغان بۇ ئاۋۇش ئۇنى مۇنارنىڭ گۈگۈم قاراڭغۇ تار يول تەرىپىگە ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلدى.

ئۇ تىك پەلەمپەينى بىردىن - بىردىن دەسسەپ پەسكە چۈشىنى - دە، تۆپىلىكتىكى چېغىدىلا ئۆزى مۆلچەرلەپ قويغان، مۇنارى كەمبەغەللىنىڭ شامىدەك ئىنچىكە، كونىرىغان، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان سەنجەرى مەسچىتى تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

شەھەردە ھايات ئادەتتىكىدەك ئۆز يولى بىلەن كېتىۋاتاتتى. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىدىغان چىگگىز ئەمەلدارلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مالايلىرى، ئەتىسىنى ئويلىمايدىغان پەرۋانە تەرىپىدىن ئاياغ ئاستى قىلىنغان ھايات. . . ھارۇنلارغا كۇنجۇت شادىلىرى ۋە قاپ - قاپ ئارپا بېسىۋالغان ھارۇنكەشلەر، ھەر خىل ئىشلارنىڭ تەشۋىشلىرى بىلەن قاتارنىشىپ يۈرگەن خەلىپىلەر، چۈنقلارنىڭ ئات قىلىپ مىنىپ، چېپىشىپ يۈرگەن ئوششاق بالىلار شائىرنى تونۇپ قېلىپ سالام بېرىشەتتى. ئۇ سالاملارغا سالام قايتۇرۇپ، ئۆز يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ كېتىۋاتاتتى، ئەمما ئۇنىڭ بېشىدا

بىر چاغلاردا يازغان مۇنۇ مىسرالار چۆرگىلەيتتى:

ماڭا سۆز ئاچمىغىن جەبرى مەلامەتتىن،
مەلامەت شۆھرىتىمگە بىر شاراپەتتۇر.
دېمە ئاسرا شۆھرىتىڭنى ھالاكەتتىن،
مېنىڭ شان - شۆھرىتىم — كانى مەلاماتتۇر...

نە ئاشقىلار، نە «كاتىبۇل ئەسرار»[1] ھېسامىددىن كۆرۈپ مەيتتى. لېكىن ئۇ بىلەتتىكى، ئۇلار مۇشۇ ئەتراپتا، ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلمەسلىك ئۈچۈن يىراقتىن كۆزىتىپ يۈرۈشەتتى. ئۇنىڭ ھالىدىن ئۆيدىكىلەرنى خەۋەردار قىلىشقا، ئىلاج قىلىپ خىزمىتىنى قىلىشقا، سۆزلىرىنى يېزىۋېلىشقا تەقمۇتەق تۈرۈشاتتى. ئۇ، ئۇلار تېخى كېرەك بولىدۇ، ئەمما ھازىر ئەمەس، دەپ قارايتتى.

يان كوچىدىن ئۇنىڭغا قاراپ قارا رىدا[2] كىيگەن پراۋسلاۋ پوپى چىقىپ كەلدى. جالالىدىن ئۇنى تونۇدى: بۇ سىللادىكى دانىشمەن پلاتون مۇناستىرىنىڭ مۆتىۋەللىسى دىمىترى ئىدى. مەۋلانا ئۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە كۈن سۆھبەتلىشىپ ھۇزۇر قىلىغانىدى.

پوپ دىمىترى ئېگىلىپ سالام بەردى، خرىستىئان دىنىدىكى يەھۇدىي روھانىيلىرى مۇسۇلمان ئۆلىمالىرىنى كۆرگەندە شۇنداق تەزىم قىلىش رەسىم ئىدى. ئۇلار جاۋابەن باش قىمىرلىتىپلا قويۇشاتتى.

پوپ قانداق ئېگىلگەن بولسا، جالالىدىنمۇ ئۇنىڭغا شۇنداق ئېگىلدى. پوپ دىمىترى تېخىمۇ ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. ئەم-

---

① شائىرنىڭ ئەسەرلىرىنى يېزىپ تويلىغۇچى - ت.
② ئۇزۇن قارا پەرىجە - ت.

ۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ مەۋلانا بىلەن گەپلەشكۈسى بار ئىدى. ئەما مەۋلانانىڭ سۆھبەتكە مەيلى يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ ئۇيان - بۇيان ئۆتۈۋاتقان كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرۇپ، پوپقا ئوخشاش ئېگىلىپ تەزىم قىلدى - دە، ئۆز يولىغا ماڭدى.

ئۇ ئۆزىنى بەند قىلىۋالغان نەرسىدىن باشقا نەرسە توغرىسىدا گەپلىشىشنى خالىمايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۆچ - قۇۋۋىتىمۇ، پۈرستىمۇ ئاز قېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلاتتى. ئۇمۇر كىتابى «مەسنەۋى» نىڭ بەش جىلدى ئاخىرلاشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز ئادىتى بويىچە يېڭى كىتابنى باشلاشتىن بۇرۇن ئۆز قەلبى بىلەن خالىي بىر جايدا يالغۇز تۇرۇشى كېرەك ئىدى.

كونىراپ قالغان سەنجەرى مەسچىتى بۇنىڭغا قولاي جاي ئىدى. بۇ يەردىكى تاشلاندۇق ھۇجرىلاردا ئۇ قەلبى بىلەن خالىغىنىچە مۇڭدىشالايتتى. ھەممىدىن مۇھىمى — بۇنىڭدىن قىرىق يىل بۇرۇن ئاشۇ مەسچىتتە ئۇ ھېكمەتلىك سىرلار يولىغا بېرىلگەن. بۇ يولغا ئۇنى بىر چاغلاردا بەلخته زاھىرىي ئىلىملارنى ئۆگەتكەن ئۇستازى، ئاشۇ تىنىم تاپماس سەئىد بۇرھانىددىن باشلىغانىدى.

ئۇ ئالدىرىغىنىچە ھالسىراپ، پۇتلىرىنى سۆرەپ، قورغان سارايلىرى ۋە ئاشلىق بازىرى يېنىدىكى ھۇنەرۋەنلەر مەھەللىسىنى ئارىلاپ، بالىخانلارنىڭ ئايۋانلىرىدىن چۈشكەن سايىلەر بىلەن ئاپتاپتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ماڭدى. كوچا تار، يانمۇ يان سېلىنغان ئىمارەتلەر شۇنچىلىك زىچ ئىدىكى، ئۇلارنىڭ بىرىدە تۇرۇپ، ئىككىنچىسىگە قول سوزسا بىمالال يېتەتتى. بۇ يەردىكى ھەربىر تام، يولدىكى ھەربىر ئويمان - چوڭقۇر ئۇنىڭغا تونۇش ئىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۆمرىنىڭ كونيادا ئۆتكەن ئەڭ ئېغىر يىللىرى ئۆتەتتى، شۇ چاغدا ئاتىسى ئۆلۈپ كېتىپ، ئۆزى مۇرىتلارغا ئۇستاز ۋە گۇھەر تاش مەدرىسىگە ۋارىس بولۇپ، بىرىنچى قېتىم ئىختىيارلىقى ئۆزىدە بولغانىدى.

شۇ چاغدا ئۇ ئەمدىلا يىگىرمە تۆت ياشتا ئىدى. ئۇنىڭ قىزغۇچ ساقال - بۇرۇت باسقان ئورۇق يۈزىدە خىيال - تەپەككۇر ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. قەدەملىرى ھازىرقىدەك ئېغىر ئەمەس بولۇپ، ئورۇق گەۋدىسىنى يەڭگىللا ئېلىپ ماڭاتتى.

ئۇ ياشلىقىغا قارىماي، كاتتا ئالىم سانىلاتتى: بەلخىتىكى چېغىدىلا قۇرئاننى ۋە كۆپلىگەن ھەدىسلەرنى يادلىۋالغان، ئۇلار- دا يېزىلغان باب - باب تەلقىن ۋە تەھلىللەرنى ئوقۇپ بىلىۋالغان، ئىران شاھلىرىنىڭ تارىخىنى، تەسەۋۋۇپ ئىلمىنىڭ ئۇ- لۇغ سىمالىرى — سابىت بايەزىد بەستامى، دانىشمەن جۇنەيد، زىرەك ئەل ھەللاج تەرىقەتلىرىنى ياخشى بىلىۋالغان، سوپىيە شائىرلىرى ۋە ئالىملىرى ياقلىغان سىمۇوللۇق ئىشارەتلەردىن ئوبدان خەۋەردار ئىدى.

دەمەشق ۋە ھەلەبنىڭ مەشھۇر مەدرىسلىرىدە ئۇ داڭدار ئۆلىما ۋە شەيخلەرنىڭ سۆھبىتىنى ئاڭلىغان، ئىلمىي نۇجۇم، ئىلمىي خىمىيە، ئالگىبرا، ئىلمىي ھەندەسە[1]، ئىلمىي تېبابەت ئاساسلىرىنى ئۆگەنگەن، پارس تىلىدىن باشقا ئەرەب ۋە يۇنان تىللىرىنى بىلەتتى.

سۇلتانۇل ئۆلىما ئوغلىنى پەتىۋا تۈزۈش، ۋەز ئېيتىش سەنئىتىنىڭ سىرلىرىدىن خەۋەردار قىلغانىدى. جالالىدىن يە- گىرمە تۆت يېشىدا ۋەز ئېيتىش ئۇچۇن زۆرۇر بولغان ھەممە نەرسىگە، ئىلمۇ مەلۇمات، كۆچلۈك ھاپىزلىق ماھارىتى، خە- يال - تەسەۋۋۇر ۋە ناتىقلىق ماھارەتلىرىگە ئىگە ئىدى. ئۇ نۇرغۇنلىغان خەلق ھېكايە، رىۋايەتلىرى، قوشاق، ناخشىلىرىنى يادقا بىلەتتى ھەم پەيتى كەلگەندە ئۇلارنى ئۆز ئورنىدا ئىشلە-

---

① گىئومېتىرىيە - ت.

تەشنى بىلەتتى. ئۇنىڭ تىلىغا ئاتەشتەك راۋىيە، شىددەتلىك سەنايى، جانجان پەرىددىن ئەتتارنىڭ شېئىرلىرى ئېقىپ كەل-گەندەك كېلەتتى. ئۇلارنىڭ ھېكمەت داستانلىرىنى قايتا - قايتا ئوقۇپ ھاياجانلانغان، ئۇلار بىلەن بىرگە روھىي چوققىلارغا قانچىلاپ پەرۋاز قىلغان، ئۇلارنىڭ پىكىرلىرى، تەمسىللىرى، سۆزلىرىنى دىلىغا سىڭدۈرۈۋالغاندى. شۇڭا، ئۇ زۆرۈر بولسا، ئۇلارنىڭ روھىغا كىرىپ، ئۆزى شېئىر توقۇيالايتتى.

لېكىن ئىلىم باشقا، تەجرىبە باشقا، ئۆگىنىۋاتقان تالىپچاق بىلەن باشقىلارنى ئۆگەتكۈچى ئۇستازنى باراۋەر قويۇشقا بولماي-دۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە كونيادا ئۇنى ئوبدان بىلىدىغان، ئاتىسى-نىڭ مۇرىتلىرىدىن پەرق قىلىدىغان، ئۇنىڭغا ھەسەت قىلىدىغان ئۆلىمالارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇلار ياش ئالىمنىڭ ئىقتىدارى-دىن شۇبھىلىنەتتى. گەرچە ئۇ سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى بولسىمۇ، قولىدا ئۇستاز - شەيخلەرنىڭ يازما شاھادەت-نامىسى — ئىجازىتى يوقلۇقىنى پەش قىلىشاتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئاتىسىنىڭ قىرقىنى ئۆتكۈزۈپ، مەسـ-چىت جامەسى ئالدىدا مەرھۇمنىڭ خاتىرىسىگە ئاتاپ بىرنەچچە قېتىم ۋەز ئېيتىپ، ئاندىن يولغا راۋان بولدى.

ئۇنىڭ يولى يەنە مۇبارەك شەھەرلەر — ھەلەب ۋە دەمەـ-شىقە چۈشتى. شۇ ئەسىر دانىشمەنلىرى بىلەن بولىدىغان ئۇچـ-رىشىشلاردا ئۆزىنى ۋە بىلىمىنى يەنە بىر قېتىم سىناپ بېقىش-تەك مۇشكۈللۈكنى گەدىنىگە ئالدى. ھەلەبتىكى مەشھۇر ھەلـ-ۋىيە مەدرىسىدە بۇيۇك ئەرەب ئالىمى، قازى ۋە ۋەزىر كامالىد-دىن ئىبنى ئەل - ئەدىم بىلەن توققۇز قەۋەت ئاسمان، ئۆزئارا كىرىشىپ، زاھىرىي دۇنيانى پەيدا قىلغان كۈچ - ئوت، ھاۋا، تۇپراق ۋە سۇ ھەققىدە سۆھبەتلەشتى. ئۇلار تامچىلاردىن پەيدا بولغان دەريادەك كۆز يۇمۇپ - ئاچقۇچە بولغان دەملەردىن يارىلىدىغان ۋاقىت - زامان ھەققىدە سۆزلەشتى. دەريادا سۇ

دائىم ئاقمەدۇ. ئاققان تامچىلار قايتمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا
يېڭىسى كېلىدۇ. لېكىن بىز تولۇق بايقىمايمىز، چۈنكى ئېقىم-
نىڭ دائىملىقى ئۇنىڭ ھاياتىدىن دالالەتتۇر.

ئەل - ئەدەم يارانقۇچى ئىگەم ۋۇجۇد، بارلىق ئالەم مەۋ-
جۇت بولۇپ ياشىمايدۇ، دولقۇن دېڭىز ماھىيىتىنىڭ كۆرۈنۈشى
بولغىنىدەك، ئالەم پەقەت قادىر ۋۇل ھەق ھاياتىنىڭ نامايەندىسى-
دۇر، دېگەن قاراشنى ياقلايتتى.

دەمەشقنىڭ مەرىپەتلىك، دۇنياغا مەشھۇر مەقدەسىيە مەد-
رىسىدە جالالىدىن ئالىملار بىلەن بىرلىك، يەككىلىك، يەنى
ۋاھدى مۇتلەق ھەققىدە مۇنازىرىلەشتى. دەرەخ ئۇرۇقىدا بىر
پۈتۈن دەرەخ يىلتىزلىرى، تېنى (غولى)، پۇتاقلىرى، مېۋىسى
بىلەن قوشۇلغان ھالەتتە بولغىنىدەك، ئاشۇ ۋاھدى مۇتلەقتە
كۆپلۈك ئۇرۇقى قوشۇلغان بولىدۇ.

پەلسەپە، مەنتىق، ئىلاھىيەتنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ مەسىلە-
لىرى ئۇستىدە مەشھۇر ئۆلىمالار بىلەن مۇھاكىمە قىلىپ،
جالالىدىن ئۆزىنىڭ ئىدراكى ئۈچۈن قارائۇغۇ نەرسە قالمىغانلى-
قىنى سەزدى، ئۆلىما ۋە شەيخلەر ياش ئالىمنىڭ زېرەكلىكىدىن
ھەيران بولۇشۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ ئادىتىگە خىلاپ ھالدا
بىرنەچچە ئاي بولغاندىن كېيىن ئىجازەت بېرىشتى. شۇنىڭ
بىلەن سۇلتانۇل ئۆلىما نامى بار مەشھۇر باھاۋىددىن ۋەلەد بەلخە-
نىڭ ئوغلى جالالىدىنغا «بىز باشقا ھېچ نەرسە ئۆگىتەلمەيمىز»
دەپ ئېتىراپ قىلىشتى.

1232 - يىلنىڭ كۈز پەسلى، ئۇ ئاتىسىنىڭ ئىككى مۇرە-
تتىنىڭ ھەمراھلىقىدا كونياغا قايتقانىدى. ئاتىلىرىنىڭ ئايىغى
ئاستىدا شام سەھرالىرىنىڭ تىكەنەك باسقان قۇملىرى ئاقاتتى،
قۇم كىرىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن يۈز - قوللىرىنى ئورىشۇالغان
بەدەۋىلەر ئىنچىكە پۇتلۇق تۆگىلىرىنى ھەيدىشىپ كېتىپ بارا-
تتى، يىراقتا قاغجىرىغان، قىزغۇچ دۆڭلۈكلەرنىڭ يانباغرلە-

مردا يۈمشاق يۈكلۈق قوي پادىلىرى ئوتلاپ يۈرەتتى.
ئالدىدا قىزغۇچ ئېگىز تاغلار كۆتۈرۈلۈپ تۇرماقتا.
چۈشتىن كېيىن كۆكۈچ - قارامتۇل بۇلۇت كۆتۈرۈلۈپ ئاسمانىنىڭ يېرىمىنى قاپلىدى. ئۇ ھەممىلا ياققا ھەيۋە قىلىپ، شىددەت بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ، گويا يەرۋ ئاسمانىنى زۇلمەت قارانغۇلۇقىغا ئايلاندۇرىدىغاندەك ئىدى. لېكىن بۇلۇت ئاسمانىنىڭ يېرىمىنى بېسىپ بولغاندا بىردىنلا شىمال تەرەپكە قاراپ سۈرۈلدى. ئاسمانىنىڭ غەربىي قىسمىدا قۇياش يەنىلا چاقناپ تۇراتتى. بۇلۇت جالالىدىنغا چىڭگىزخان قوشۇنىنى ئەسلەتتى. ئۇلارمۇ ئۇنىڭ يۇرتىنى ئاياغ - ئاستى قىلىپ، ھازىر شىمالغا قاراپ بۇرۇلغانىدى. قۇياش پەقەت سالجۇق سۇلتانلىقى دۆلىتىدە تۇرىنى چاچاتتى، لېكىن بۇ ھال ئۇزاققا سوزۇلارمۇ؟
يوللار ئۇلار ئاتىسى بىلەن بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى ئۆتكەن ۋاقىتتىكىگە قارىغاندا خېلىلا مەۋرچىلىق ئىدى. ئىككى قېتىم دەپسەندە قىلىنغان خۇراساندىن قاچقۇدەك ئادەم قالمىغان، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن شەھەرلەرنىڭ كۈلى كۆككە سورۇلغان، چىڭگىزخان قىسىملىرى ھەممە يوللاردا پىستىرمىلار قويۇشقانىدى... مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ ئوغلى سۇلتان ئالائىددىن كەي قۇباد تەرىپىدىن ياسىسچەمەن جېڭىدە يېڭىلگەنلىكى ئۈچۈن، كۆپ ئۆتمەي ئۇنىڭ ۋەيران بولغان بەگلىرى خارەزمنىڭ تىكلىنىشىدىن ئۈمىد ئۈزۈپ، سالجۇق ھۆكۈمدارى ئاجرىتىپ بەرگەن يەرلەرگە ئىلاجسىز ئورۇنلاشقانىدى.
جالالىدىن جىممىدە كېتىپ باراتتى. ئەقىل - ئىدراكى يېتىلگەن ۋە روشەن، كۆچلۈك ئەستە تۇتۇش قۇۋۋىتى ھېسابسىز بىلىملەرنى ئۆزلەشتۈرگەن، ئۇلۇغ ئالىملار تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىسپاتلارنى نەيچە قىلىپ ئوراپ، مەخسۇس خۇرجۇنلاردا ساقلاۋاتقانلىقى شۇنىڭدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. ئەمما نېمىشقىدۇر كۆڭلى غەش ۋە پاراكەندە ئىدى.

ئىنسان نېمىشقا ئازاب ئىچىدە تۇغۇلۇپ، قورقۇش ئىچىدە ياشاپ، ئەپسۇس - نادامەت چېكىپ ئۆلىدۇ؟ نېمىشقا ئەقىل - ئىدراك ئەھلىدىن بىر چىشلەم ناننى ئايىپ، بېرىشكە كۆزى قىيمايدۇ يۇ، جاھىللارنى بولسا، مال - مۇلۈككە كۆمۈۋېتىدۇ؟ ئۇ شەيخلەر، ئۆلىمالارنىڭ جاۋابلىرىنى ياخشى بىلەتتى، ھەتتا بەزىلىرىنى ئەقلەن قوبۇل قىلاتتى، ئەمما ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىنى قەلبىدە قوبۇل قىلمايتتى.

نامازشامغا يېقىن ئۇلار قېيا تاشقا ئويۇپ ياسالغان كونا گەمە ئۆينىڭ ئالدىدا توختاشتى. بۇ يەردە ئون يىل ئاۋۋالقىدەك سوپى، زاھىدلار ياشايتتى. جالالىدىن قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇپ، ئۇلارنى تاماقنى بىللە يېيىشكە تەكلىپ قىلدى.

زاھىدلار ئۆلىما، فەقىھ ۋە رەسمىي روھانىيلارنى ريياكار ھېسابلاپ، ئۇلارغا نەپرەت بىلەن قارايتتى. ئەمما تەكلىپنى ئۇلار قوبۇل قىلىشتى، ئون يىل بۇرۇن ئۇلارغا ياخشى گەپلەرنى قىلىپ، پۇل ئىنئام قىلغان سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلىنى تونۇپ قېلىشتى. لېكىن ئۇلار تەكرى تائاللا بەندىلىرىگە جائىز بولغىنىدەك، ۋەلىنېمەتكە بېرىلگەن سوۋغاتلارغا رەھمەت ئېيتىشمىدى: سۇلتانۇل ئۆلىمامۇ، ئۇنىڭ ئوغلىمۇ، باشقىلارمۇ ئۇلارغا بىرلا ۋاستە ئىدى. ھەقىقىي ۋەلىنېمەت خۇدا بولۇپ، پەقەت ئۇنىڭغىلا شۈكرانە ئېيتىشتى.

قاش قارايدى. ئىككى شام چىراغ غارنى يورۇتۇپ تۇراتتى. زاھىدلار نامازغا تۇرۇپ، يولۇچىلارنى، پۇتۇن ئالەمنى ئۇنتۇشتى. چۈنكى، ئۇلار ئۆچۈن دۇنيا يوق ئىدى، ئۇلار ئۆچۈن پەقەت ئاللالا بار ئىدى. ئۇلار پۇتۇن پىكىر - زىكرىنى شۇنىڭغا بېغىشلىشاتتى، ئۇلار ئاشۇ بىر دەملىك ئىبادەتتى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا ھەقىقەت يورۇتۇلۇپ قالار، دەپ ئۈمىد قىلىشاتتى.

ئۇچ رەكەت نامازئوقۇلۇپ بولۇش بىلەن يول مېڭىپ ھارغان جالالىدىننى ئۇيقۇ باسقىلى تۇردى.

ئۇ كۆزىنى ئاچقاندا تاك سۈزۈلۈپ قالغان، زاھىدلار بامداد-
نى ئەمدىلا ئوقۇپ بولۇشقانىدى. جالالىدىن ئۇلارنىڭ جىددىي،
خىيالچان يۈزلىرىگە قاراپ، ئۇلاردىن سوئال سورىغۇسى كەل-
دى. بۇ زاتلار ھەقىقەتەنمۇ روھىي كامالەتكە يېتىشكەن بولسا،
بەلكى ئۇنى قىينىغان مەسىلىلەرنى ئېيتىپ بېرىشەر، ئۇ جۇل-
دۇر كىيىم كىيگەن زاھىدلارغا تىكىلدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا،
ئۇلار تەننىڭ تەشۋىشلىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ، تەڭرى ھەققە-
دىكى ئويلىرىنى بۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن يۈيۇنۇش، چاچ -
ساقاللىرىنى ئالدۇرۇشتىن پۈتۈنلەي ۋاز كەچكەنىدىك ئىدى،
جالالىدىن ئۇلارنىڭ كۆزى بىلەن كۆزى ئۇچرىشىپ قالسا، سو-
راپ بېقىشنى جەزم قىلدى:

— ھەزرىتىم، سوراپ بېقىشقا بولارمۇ؟ نېمىشقا كۆڭۈل
ھەسرەت چېكىدۇ؟

بوۋاي ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ قارىدى: ئۇنىڭ خىيالىنى
بۆلگەن بۇ كىشى كىمدۇر؟ ئۇ جىم تۇراتتى. جالالىدىننىڭ
نەزىرىدە ئۇ سورىلىۋاتقان بۇ سۆزگە گويا ئۇزاق جايلاردىن كەل-
گەن ئەكس ساداغا قۇلاق سېلىۋاتقاندەك قىلاتتى. ئۇ يىللاپ سۆز
قىلمىغاندەك، بوغۇلۇپ - خىرقىراپ ئاخىر سۆزلىدى:

— كۆپلىگەن قەلبلەردىن قايغۇ ساداسى چىقىدۇ، بەزىلە-
ردىن داقا - دۇمباق ئاۋازى. قەلبىمگە ھەرقانچە ئېھتىيات
بىلەن قۇلاق سالسام، يەنىلا ئۇلارنىڭ قايغۇ ئاۋازى،
داقا - دۇمباق ئاۋازىدىن ئەسەر يوق!

— بەندىسىنىڭ تىرىشىشى، ھەرىكىتى بىلەن بىرەر نەر-
سىگە ئېرىشكىلى بولامدۇ؟ — دەپ سورىدى جالالىدىن يەنە،
زاھىدنىڭ قايتا ئوي - خىيال دەرياسىغا غەرق بولۇشىدىن ئەنسە-
رەپرەك.

— ياق! لېكىن، تىرىشىپ ھەرىكەت قىلمايمۇ بىرەر
نەرسە رويابقا چىقمىغاي! بىراۋنىڭ ئىشىكىدە بىر يىل ئولتۇر-

سالۀ، ئېھتىمال ئۇ: «ئۆيگە كىرىپ خالىغىنىڭنى ئال!» دەپ، ئەگەر ئىشىكىدە ئاللىك يىل ئولتۇرۇپ باققىنا — مانا مەن كېپىل!

زاھىد جىم بولۇپ قالدى. جالالىدىن ئۇنىڭ دەرەخ يىلتىز-لىرىدەك قاپقارا قولىنى سۆيدى. پېشقەدەم بۇ گاداي ساخاۋەتلىك ئىدى: ئۇ كاپالەت ئۇچۇن ھەممە نەرسىنى بەلگىم ئۆزىنى بېغىشلىدى.

زاھىدنىڭ بۇ سۆزلىرى مۇجمەل ئىدى. لېكىن جالالىدىن ئۇلاردىن ئۆز قەلبىنىڭ ئەكس سادالىرىنى ئاڭلىدى. بىر چاغلاردا — بالىلىقىدا، كېيىن لەرھىندىدە ياڭرىغاندەك، خۇشال ۋە بەختىيار داپ سادالىرى ئۇنىڭ قەلبىدە يەنە ياڭرىشى لازىم. ئۇ ئاللىك يىل ئەمەس، يۈز يىل كۇتۇشكىمۇ رازى. پەقەت قايسى ئىشكىتە كۇتۇش كېرەك؟ قانداق كۇتۇش كېرەك؟

جالالىدىن كونياغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىلدىكى، مۇشۇ ئارىلىقتا گۆھەرنىڭ ھايات شېمى ئۆچۇپتۇ، قانداق ياشىغان بولسا، شۇنداق زارلاپ - قاقشىماي، ئۇنىڭ يوللىرىغا تەلمۇرۇپ، دۇنيادىن كۆز يۇمۇپتۇ. ئۇنىڭ گۆھەرى، قەلبىنىڭ ئاپئاق، نۇرلۇق چىرىغى. ئۇنىڭ قىياپىتىنى بالىلىرىغا كۆچۈر-گەنمۇ شۇ ئىدى: ئايال كىشىنىڭ سۆيگەن يارىغا بولغان ھېسسى-تى بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بولارمۇ؟ ئۇ ئەنە شۇ گۆھەرنىڭ سەۋەبى بىلەن دۇنيانى بىلگەن، ئۆز قەلبىدە بىر مەزگىل دەريا شاۋقۇنى-نىڭ سادالىرىنى ئاڭلىغاندەك بولغانىدى!

ئەرزىمەس گۇناھى ئۇچۇن ئۇنىڭ قەلبىدە قايغۇ سادالىرى شۇنداق قانات يايدىكى، ئۇنىڭ قىلغان ۋەزلىرى، پەندۇ نەسىھەت-لىرىگە قۇلاق سالىدىغان كىشىلەر ئۇنى ئاڭلايدىغان بولدى. دانىشمەنلەر: «دىل — دېڭىز، تىل — قىرغاق. دېڭىز دول-قۇن كۆتۈرسە، ئۆز قوينىدا بارىنى قىرغاققا سۈرۈپ چىقىرىدۇ» دېگەنىدى.

جالالدىنغا دەمەشق ۋە ھەلەبدىن ئەۋەتىلگەن ئىجازەتنى كۆرۈپ، ئاغزىلىرىنى يۇمغان ھەسەتخور ئۆلىمالار قايتمدىن يەنە كۆشۈلدىشىپ قالدى. ئۇلارچە، ئاللانىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئۇنىڭ بەندىسىنىڭ ئۆلۈمىگە، يەنە كېلىپ ئايال كىشىنىڭ ۋاپاتىغا شۇنچىلىك داغدىغىپ كېتىش ئۆلىماغا مۇناسىپ ئەمەسمىش! سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ۋارىسى تېخى كاما-لەتكە يەتمىگەن، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئورنىنى بېسىشقىمۇ ياشلىق قىلارمىش.

قايغۇ ئۇنىڭ قەلبىنى قاتتىق ئازابلىدى. راست، ئۇ تېخى كامالەتكە يەتمىدى، ئۆزى توغرۇلۇق ھېساب بەرمەي تۇرۇپ، باشقىلارنى ئويلىيالمايتتى.

ئۇنىڭ گۆھەرىنى يۇتۇۋالغان يەر پۈتلىرىنى كۆيدۈرۈشكە باشلىدى. شەھەردە تۇرۇشقا تاقەتى تۈگەپ، بىر چاغلىرى ئۆزى بەختكە چۆمگەن يەرگە قاراپ يالغۇز پىيادە ماڭدى. ئۇ يەتكۈچە قايغۇرۇپ ئۆلۈش ياكى لەرىندىنى قورشاپ تۇرغان قارلىق تاغلار قوينىدا، ساپ، سالقىن ھاۋالىق جىلغىلاردا روھىي جەھەتتىن تىرىلىش ئۈچۈن ماڭدى.

دەرۋىش ئۇنىڭغا ھېلىقى نەيچە قىلىپ ئورغان مەكتۇپىنى شۇ يەردە، قارا تاغ يايلىقىدىكى سۇزۇك بۇلاق بويىدا تاپشۇردى.

بىرئاز ئالدىراپ يېزىلغان، زىرۋ زېۋەرسىز، چوڭ ھەرپلەر ئۇنىڭغا قانداقتۇر قەدىردان، ئەمما ئاللىقاچان ئۇنتۇلغان بىر ئىشنى ئېسىگە سالدى. بۇنى ھېلىقى تاقەتسىز سەئىد بۇرھانىدىن يازغانمىدۇ؟ ئۇنىڭ بۇنداق ھۆسن خەتنى كۆرمىگىنىگە ئون يىلدىن ئاشتى... مەكتۇپ چىڭگىزخان قوشۇنى ئاللىقاچان بېسىۋالغان تېرمىزدىن ئالەمنىڭ بۇ چېتىگە قانداقمۇ يېتىپ كەلگەندۇ؟ سەئىد بۇرھانىددىن تىرىكمىدۇ، ياكى بۇ ئۆچكەن يۈلتۈزنىڭ شولىسىمىدۇ؟

سەئىد بۇرھانىددىن مۇنداق يازغانىدى: ئۇستازى سۇلتانۇل

ئۇلىمانىڭ ۋاپاتىنى تېرمىزدا ئاڭلاپ، زارۇ زار يىغلاپ، كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپتۇ، مەرھۇمنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان ئوقۇپ، تۇ، كېچىلىرى ئۇخلىماي، قىرىق كۈن ساتەم تۇتۇپ، ەزىر - چىراغ ئۇنتكۇزۇپتۇ.

سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ئوغلى، ئۇنىڭ شاگىرتى ۋە سۆيۈم- لۈك تالىبى يالغۇز قالغان. ھازىر سەئىد بۇرھانىددىن ئۇنىڭغا ئاتا بولۇشى لازىم ئىدى، چۈنكى ئۇستاز ئۇنى خەلىپە ئورۇنباسار دەپ ئاتايتتى. قانداقلا بولمىسۇن، ئۇ جالالىددىننى تېپىشى، ھەقىقەتنىڭ خەتەرلىك ۋە جاپالىق يوللىرىدا ئۆز ھالىدىن كەت- كەن مىنۇتلىرىدا يۈرەكچۈك بولۇشى كېرەك. لېكىن ئۇ چۈللەر- نى، دەريا ۋە تاغلارنى ھالقىپ، كونياغا يېتىپ كەلگۈچە، ئارد- ىدىن بىر يىل ئۆتكەنىدى. مانا ئەمدى سەئىد ئۆز شاگىرتى ۋە شەيخزادىسىنى سۇلتان پايتەختىدە، سەنجەرى مەسچىتىنىڭ بىر يۇلۇڭىدا كۈتۈپ ئولتۇرماقتا.

جالالىددىن مەكتۇپىنى ئاۋۋال كۆزىگە، كېيىن پېشانىسىگە يەتتى. ئۇنىڭ ئۇستازىنىڭ سىرداش دەپ بىكارغا دېمىگەنىكەن. جالالىددىن ئۆزى تېخى ئانچە - مۇنچە تاللىغان يوشۇرۇن ئېھتىيا- جىنى ئۇ قانداق سېزىپ، قانداق بىلىۋالغاندۇ؟ مۇشۇ يورۇق ئالەمدە ئۇنىڭ ئالدىدا قەلبىدىكىنى تۆكۈپ، قەلبىگە قۇۋۋەت بېرىدىغان كىشى — پەقەت ئاشۇ سەئىد ئىدى.

جالالىددىن مەكتۇپىنى ئېلىپ كەلگەن دەرۋىش بىلەن شۇ زامانلا لەرىندېگە قاراپ ماڭدى. ئاتلار تەييار ئىدى. ئۇلار شۇ كېچىسىلا كونياغا قاراپ ئالدىراش يۇرۇپ كېتىشتى.

سەئىد ئۇنى مەسچىتتىن چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلار قۇ- چاقلىشىپ، بىر - بىرىنى باغرىلىرىغا بېسىپ ئۇزاق تۇرۇپ قېلىشتى. بۇ ياش، مەيۇس، خۇش پېئىل ئۇلىما بىلەن قەيرەپ قالغان، ئۇستىگە جەندە چاپان كىيگەن سوپى ئىدى. جالالىددىن

بۇ قاراڭغۇ كېچىدىمۇ ئۇستازىنىڭ جۈدەپ قۇرۇق ئۇستىخان بولۇپ قالغىنىنى سەزدى. ئۇنىڭ يۈزىگە تىكىلدى: گۆشلىرى ئۇستىخىنىغا چاپلىشىپ، قاڭشارلىق بۇرنى تېخىمۇ چوقچىيىپ چىقىپ كېتىپتۇ، ئاغزىدا چىشلىرى قالماپتۇ. ئەمما ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرى ھۇرپىيىپ تۇرغان ئاپئاق قاشلىرىنىڭ ئاستىدا يەنىلا چاقناپ تۇراتتى.

ئۇ سەئىدنى ئۆز ئاتىسىدەك ھۆرمەتلەپ، گۆھەرتاش مەدرىسىگە باشلىدى. ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ھۈجرىسىنى بوشىتىپ بەردى.

سەئىد دەرھاللا جاۋابنى قويۇپ سوئالغا ئۆتتى: شەرىئەت قانۇنلىرى، ھەدىس تەلقىنلىرى، ئىلمىي نۇجۇم ۋە تېبابەت ئىلمىگە دائىر سوئاللارنى ياغدۇرۇۋەتتى. ئۇ تېبابەت ئىلمىدە يۇقىرى پەللىگە چىققان، شۇنداقلا ئابۇ ئەلى ئىبن سىنانىڭ شاگىرتلىرىدىن ساۋاق ئاڭلىغانىدى. جالالىدىن ھېچقاچان بۇنداق ئېغىر ئىمتىھاندىن ئۆتمىگەنىدى.

شاگىرتىنىڭ بەرگەن جاۋابلىرىدىن سوپىنىڭ رەڭگى ئېچىلىشقا باشلىدى. ئاخىر ئۇ ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، ياش ئۇلىماغا ئېگىشىپ تۇرۇپ، ئالدىرىغىنىچە دېدى:

— ئىلمىي ئىمان ۋە ئىلمىي زاھىردا ئاتاڭدىنمۇ زۇل - جالال[1] ئىكەنسەن. لېكىن پەدەرى بۇزرۇكۋارلىق ساھىبى ئىلمىي ئەسرار[2] ئىدى. مەن ئول زاتى شەرىپىنىڭ شاراپىتىدىن ئەنە شۇ ئىلىمگە ئىگە بولدۇم، ئۇمىدىم شۇكى، ئەمدى سېنى ئۇ يولغا باشلىغايمەن تاكى ئىلمىي ئەسرارىدىمۇ ئاتاڭغا ۋارىس، بەلكى باراۋەر بولغايسەن. . .

جالالىدىن خۇشاللىق ۋە قەتئىيەت بىلەن تىزلىنىپ توۋا

---

① ئۇلۇغۋار، بىلىملىك - ت.

② سىرلىق ئىلىملار ئىگىسى، بىلىمدان - ت.

قىلدى. كامالەت يولىغا باشلىغاي، دەپ ئۆزىنى ئۈستاز قولىغا تاپشۇردى.
ئۇنىڭ يولى ئەنە شۇنداق باشلاندى.

بىلىش ۋە ياشاش

ئېگىز كۆتۈرۈلگەن قۇياشنىڭ نۇرلىرى قۇمتاش يانقۇزۇلغان كوچىلارنى بارغانچە قىزدۇرماقتا ئىدى. جالالىدىن ھاسىرغىنىچە سەنجەرى مەسچىتىگە يېتىپ كەلدى - دە، تېرىدىن ياسالغان ئىشىك پەردىسىنى قايرىپ ئىچكىرى كىردى. نەمۇئۇش ھاۋا، غۇۋا يورۇقلۇقتا ئۇنىڭ كۆزلىرى بىر مەھەل ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىدى. ئۇ ئۆزىنى توختىتىۋېلىپ، نەپىسىنى رۇسلىدى، قۇياش نۇرىنىڭ تەپتى ئۇنىڭ گەجگىلىرىنى كۆيدۈرگەنلىكىدىن خۇشال بولۇپ، يەڭگىل نەپەس ئالدى. بىر چاغلاردا سەئىدنىڭ سۆزلىرىنى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالغىنىدا مانا شۇنداق نەپەس ئالغانىدى، بۇنداق بولۇشى، شۇ چاغدا ئۆز ئۆمىگە يۈكلىگەن مەسئۇلىيەت يەنە ئۈستازىنىڭ ئۈستىگە كۆچكەنىدى. ئەمدى قەرىغان چېغىدا ھەق تائالادىن باشقا ھېچكىمنىڭ ئالدىدا جاۋابكار ئەمەس.

جالالىدىن گۈگۈم قاراڭغۇلۇقىغا تىكىلىپ قاراپ، تاپتاقىر گىلەم ئۈستىدە ئۇخلاۋاتقان مۇساپىرنى تونۇدى. ئۇ كىيىملىرىنى بېشىغا ياستۇق قىلىپ قويۇپ، تۆگۈلۈپ يېتىپ قالتىق ئۇيقۇغا كېتىپتۇ.

مۇنبەرگە يېقىن يەردە قەبرى دەرۋىش بەداشقان قۇرۇلۇتۇراتتى. ئۇنىڭ بارماقلىرى ئالدىدىكى ئوچۇق تۇرغان كىتاب قۇرلىرىدا سۈرۈلەتتى، لەۋلىرى ئۈنسىز شىۋىرلايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ساۋاق يادلاۋاتقان بىر - ئىككى تالىپمۇ بار ئىدى.
شائىر سىلىق بورا ئۈستى بىلەن مېڭىپ ئولۇغ تەرەپتىكى

دەھلىزگە يېقىنلاشتى. ئۇ يەردىن ھۇجرىلارغا ئۆتكىلى بولاتتى. سەئىد بۇرھانىددىن كونياغا كەلگەندە ئەنە شۇ ھۇجرىلارنىڭ بىرىدە ئىستىقامەت قىلغانىدى.

جالالىددىن ئىشكىنى ئىتتەردى. ئىشىك ئېچىلمىدى، ئىشىك ئاچقۇدەك ماغدۇرىمۇ قالمىغانمۇ نېمە. ياق، ئىشىك مىخلىنىپ، ئېتىۋېتىلگەنىكەن. ھەي ھۇجرىلارمۇ ئاللىقاچان بۇزۇلۇپ كەتكەن ئوخشايدۇ. بۇنىڭدىن قىرىق يىل بۇرۇنلا بۇ ھۇجرىلار بىر يەرگە بېرىپ قالغانىدى. ئۇ ئېچىنغان ھالدا ئويلاندى، ئۇمۇ ھەممە بوۋايلارغا ئوخشاش ئاللىقاچان تۇغۇلۇپ كەتكەن نەرسىلەرنى بار دەپ ئويلاپ، كېيىن سۇرۇشتۇرۇپ، تاپالمىغاندا ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالاتتى.

مەيلى مانا مۇشۇ دالان ئۆيمۇ بولۇۋېرىدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ تىنچلىقىنى ھېچكىم بۇزمايدۇ، ئۇ ھېرىپ قالغان ئاتقا ئوخشاش ئاخىرقى داۋان ئالدىدا بار كۈچىنى يىغىپ، ھاردۇق يەتكەن بولۇچىدەك ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن يوللارنى، سوقماقلارنى، ئاۋات كوچىلارنى خىيال قىلدى، ئەگەر مەنزىلىنىڭ يېقىنلىقىغا ئىشەنچ قىلالمىسا ئۇ مۇشۇ يەردە قالىدۇ.

ئۇ ئاستا تىزلىنىپ ئولتۇردى.

كېلىڭ كىتابخان، پېشقەدەم شائىرنى 1270 - يىلى يازغۇنلىرىنىڭ بىرىدە كونيادىكى سەنجەرى مەسچىتىدە خالىي قالدۇرايلى، ئۇ ئۆزى بىلەن ئۆزى ئوبدان سۆزلىشىۋالسۇن. چۈنكى ھېكايىنى داۋاملاشتۇرۇشتىن بۇرۇن سوپىلار ئىلمىي ئەسرار، دېگەندە نېمىنى كۆزدە تۇتۇشقان، ئۇستازى سەئىد بۇرھانىددىن ياش جالالىددىننى قايسى يولغا باشلىۋىدى دېگەن نۇقتىلارنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىم.

ئەسۋۇپ ئۆز - ئۆزىنى ئىدراك قىلىش ۋە ئۆز - ئۆزىنى كامالەتكە يەتكۈزۈش يولىنى ئۇچ ئاساسىي باسقۇچقا بۆلەتتى.

بىرىنچى باسقۇچ — شەرىئەت، يەنى قۇرئان ۋە مۇھەممەد پەيغەمبەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن قانۇن - قائىدىلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش دەۋرى، ئىنىقراقى، تەييارلىق باسقۇچى، لېكىن بۇ تېخى يولغا چۈشتى دېگەنلىك ئەمەس، چۈنكى ئۇلارنى قىلىش ھەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن پەرز. سوپىلار ئۇچۇنمۇ شۇنداق. پەقەت ئىسلام قانۇن - قائىدىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەندىلا، ئاندىن ئالغا بېسىشقا ئىككىنچى باسقۇچ — تەرىقەتكە ئۆتۈشكە مۇمكىن بولىدۇ.

بىرىنچى تەييارگەرلىك باسقۇچ — شەرىئەت، سوپىلاردا مەنتىقىي بىلىملەرگە ئوخشاپ كېتىدىغانلارنى ئىلمىي زاھىرى، دەپ ئاتىلاتتى. سوپىلار مەنتىقىي بىلىملەرنىڭ ئەھمىيىتىنى رەت قىلغان ئەھۋالدا، ئۇنى مەھدۇد — چەكلەنگەن دەپ قارىشاتتى. چۈنكى، ئۇ پەقەت ئالامەتلەر، يەكۈنلەر، خۇسۇسىيەتلەرنى تاللايدۇ، ئۇلارنىڭ تەبىرىچە جەۋھىرى زاتقا ئەمەس، سۈپەتكە قارىلىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ مەھسۇلى «ھەقىقەت ئەمەس، بىلھەقىقەت» ئىدى. مەنتىقىي بىلىم پۈتۈنلەي بۆلەك-بۆلەكلەرگە بۆلۈش — تەھلىل ۋە ئۇششاق پارچىلارغا بۆلۈپ تەكشۈرۈش بىلەن بارلىققا كېلىدۇ. ئىلاھىي ھەقىقەت بولسا، ئۇنى ماھىيىتىنىڭ مۇتلەق بولۇش ئېتىبارى بىلەن تەھلىل ۋە ئۇششاق پارچىلارغا بۆلۈپ تەكشۈرۈشكە يول قويمايدۇ، پەقەت ئۇنى مەنتىقىي يوسۇندا ئىدراك قىلىش مۇمكىن.

سوپىلار ئەقلىي كۆزىتىش ئارقىلىق يەنە بىر كۆزىتىش بار دەپ ھېسابلىشىدۇ، ئۇلار ئۇنى ئىلمىي غەيىب دەپ ئاتىشىدۇ. پەقەت ئىلمىي غەيىب ۋاستىسى بىلەن سىرلار ئېچىلىدۇ، شۇ يول بىلەن قولغا كىرگەن نەرسە ئىلمىي ئەسرار دەپ ئاتىلىدۇ. تاشقى تۈيغۇ ۋاستىسىدە مەنتىقىي قانۇنلارنى بىلگىلى بولمىغىنىدەك، ئىلمىي غەيىب ئاچىدىغان نەرسىلەرنى مەنتىقە ئاچالمايتتى.

سوۋېت ئالىملىرى، بولۇپمۇ ئاتاقلىق ئىرانشۇناس ئې. ئە. بېرتېلسنىڭ تەتقىقاتلىرى[1] شۇنى كۆرسىتىدۇكى، سوپى - شەيخلەر ئەسلىدە ئىلمىي تەجرىبىگە ئاساسلانغان پسىخولوگىيە بىلەن شۇغۇللىنىشقان. ئۆزىنى ئۆزى قاتتىق چەكلەش، قىيىن ۋە ئۆزىنى - ئۆزى كۆزىتىش - ھېسابلاش يولى بىلەن مەقسەتكە مۇنتىزىم ئىنتىلىش ئارقىلىق، ئۇلار ئۆزلىرىدە سۈنئىي ئىراده، ئۇلۇمگىمۇ كۆلۈپ تۇرۇپ قارايدىغان جاسارەتكە ئوخشاش سۈپەتلەرنى، باشقىلارنىڭ «ئوي - خىيالىنى بىلىۋېلىش»، ئۆزىدە ۋە باشقىلاردا گىپنوتىك[2] ھالەتلەرنى يارىتىش خۇسۇسىيەتلىرىنى تەربىيىلەشكەن. شەكسىزكى، بۇ نەرسىلەر ئاشۇ دەۋر كىشىلىرى نەزىرىدە غەيرىي تەبىئىي ۋە غارايىب بولۇپ كۆرۈنگەن ۋە شەيخ - سوپىلارنىڭ مۆجىزىكارلىق شۆھرىتىنى ئەل ئارىسىدا كەڭ تارقاتقاندى. سوپىلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدا ئىدراك، تىن سىرت يەنى يۈزەكى ئاڭ ھادىسىسى بولۇپ كۆرۈنگەن نەرسە ئەسلىدە ئىدراك دائىرىسىدىكى، يەنى ئاڭنىڭ ئاساسىي ھادىسە سى ئىدى. تەرىقەت، سوپىلارنى ھازىرقى زامان ئىلمىي ئىبارە سى بىلەن ئېيتقاندا، ئۆزىدە ۋە باشقىلاردا كۆرۈلىدىغان ئاڭ سىزلارچە قاراش جەريانلىرىنى باشقۇرۇشقا يارىدەم بەرگەن.

ياش جالالىدىننى ئۇنىڭ ئۇستازى ئەنە شۇ يولغا باشلىغانىدى.

ئې. ئە. بېرتېلسنىڭ قارىشىچە، ھەقىقەت تەرەپكە باشلىغۇچى يول مەسلىسى، قاتمۇقات مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئۇلارنىڭ ھەربىرى يولنىڭ ئاشۇ باسقۇچىدا يولۇچىغا خاس بولغان كۆچلۈك بىر روھىي ھالەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يول بېشىدىكى بىرىنچى مەقام — «توۋا» ھېسابلىنىپ،

---

① ئې. ئە. بېرتېلىس تالالانما ئەسەرلىرى. سوپىزىم ۋە سوپىزم ئەدەبىياتى. 1965.

② ھىپنوتىك بىلىۋېلىش، مەھرىي كۆچ - ت.

بۇ روھىي ھالەت يۇنىلىشىنى تامامەن ئۆزگەرتىدۇ، يولغا كىر-
گۈچى ئەمدى پۈتۈن خىيالىنى پەقەت ھەقىقەتكە، مۇتلەقلىككە
قارىتىدۇ. يېگىرمە بەش ياشلىق جالالىدىن ئۇستازى بىلەن
كونيادا دەسلەپكى ئۇچراشقان كۈنى يۈكۈنۈپ تۇرۇپ ئەنە شۇنداق
توۋا قىلغانىدى.

«توۋا» مەقامىدىن كېيىن «ۋەرەئ» — ھوشيارلىق مەقا-
مى كېلىدۇ، ئۇ ھارام بىلەن ھالالنى قەتئىي ئاجرىتالايدىغان
بولۇشتا كۆرۈلەتتى. ۋەرەئى، ئاۋۋال تاۋامغا مۇناسىۋەتلىك ئە-
دى.

ھوشيارلىقتىن، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش، يەنى «زۇھد»[1]گە
ئۆتۈلىدۇ. ھارامدىن ھەزەر قىلغان يولۇچى ئەنە شۇ قائىدىگە
قاتتىق رىئايە قىلىپ، زىبۇ زىننەت ھېسابلىنىدىغان ياخشى
كىيىم، ياخشى تائام، يېغىپ ئېيتقاندا ئۇنىڭ دىققەت - ئېتىبا-
رىنى ھەقىقەتتىن چالغىتىدىغان ھەرقانداق پانىي ۋە مەكگۈلۈك
بولمىغان نەرسىلەردىن ئۆزىنى تىيىدۇ، تىيىش دائىرىسى شۇ
يوسۇندا كېڭىيىپ، ھەرقانداق تىلەكتىن ۋاز كېچىشكە بېرىپ
تاقىلاتتى.

«زۇھد» يولۇچىنى «پەقىر» لىك مەقامىغا يېتەكلەيتتى.
بۇ دۇنياۋى نېمەتلەردىن ۋاز كېچىشتىن ئىبارەت بۇنداق پەقىر-
لىك ئۆزىنى تىيىش قائىدىسىگە ئىزچىل رىئايە قىلىشتىن كې-
لىپ چىققان. لېكىن كېيىنرەك پەقىر پەقەت ماددىي پەقىرلىك
ئەمەس، ئالاھ - ئىدراكلىرىنىمۇ ھېسابقا ئالمىدىغان، بۇ-
كۈل ئالاھ - ئىدراك، روھىي - ھالەتلىرىگىچە، ئۇ يولۇچىنىڭ
شەخسىي بىساتى ھېسابلانمايتتى.

پەقىرلىك ۋە ئۆزىنى تىيىشنى بىلىش يېقىمسىز ئوي -
خىياللار بىلەن باغلىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ

---

① دۇنيادىن ۋاز كېچىپ، تائەت - ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىش - ت.

«سەۋر» مەقامى كىرەتتى. بۇ يەردە سوپى مۇشەققەتلەرگە چە-
ماشقا ئۇگىنەتتى. تەسەۋۋۇر ئۇلگىلىرىدىن بىرى جالالىدىننىڭ
تەبىرچە: «سەۋر — قىلچە پەرۋا قىلماي قەلەمپۇرنى يۇتۇشقا
بارلۇمۇ» ئىدى.

يولۇچى «سەۋر» مەقامىدىن «تەۋەككۇل» مەقامىغا قاراپ
ماڭاتتى. ئۇنىڭدا ئۈمۈر بىر كۈن، ھەتتا بىر نەپەس ئېلىش
دەپ تەسەۋۋۇر قىلىناتتى، ئەتىكى كۈن تەشۋىشىدىن تامامەن ۋاز
كېچىش كېرەك. شۇ بويىچە سوپىلار ئۆزلىرىنى «ھازىر-
چىلار»، يەنى ھازىرقى دەقىقە بىلەن ياشىغۇچىلار دەپ ئاتىشاتـ
تى. ئۇنىڭدىن دەقىقىمۇ، كەلگۈسى دەقىقىمۇ ھېسابقا ئېلىنمايتـ
تى. بۇ يەردە ئالەم ھەر دەمدە يېمىرىلىپ تۇرىدۇ، دېگەن
تەسەۋۋۇر بىلەن ئالاقىدارلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

كېيىنكى ئىككى مەقام تەرىقەتنىڭ ئاخىرقى مەنزىلى —
«رىزا»غا باشلايدۇ. بۇ «تەلەي ئالدىدا خاتىرجەملىك» دەپمۇ
ئاتىلىدۇ. بۇ شۇنداق روھىي ھالەتكى، ھەرقانداق زەربە ۋە
ھەرقانداق زەپەر خاتىرجەملىك بىلەن قارشى ئېلىنىدۇ، ئۇلار
يولۇچىغا خۇشاللىقمۇ، قايغۇمۇ بېغىشلىمايدۇ. شەخسىي
تەلەي - تەقدىر ۋە ئۆچۈرىدىكى ۋەقەلىكمۇ بىرەر ئەھمىيەتنى
كەسپ قىلمايدۇ. بۇ ھالەت قەدىمكى يۇنانلارنىڭ «مۇستەھكەم-
لىك» دەپ ئاتىغان ھالىتىگە بەكمۇ يېقىن كېلىدۇ.

تەسەۋۋۇپ ئالىملىرىنىڭ پىكرىچە، شۇ يەردە تەرىقەت
تۈگەپ، كامالەتكە يېتىشنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى — «ھەـ
قىقەت»، يەنى ھەقىقىي ھايات باشلىنىدۇ. شۇنىڭغا يەتكەن
سوپى «ئارىف»[1] دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ھەقىقەتنىڭ ماھىيىتىگە گويا
تەبئىي ھېسسىيات بىلەن يېتەلەيدۇ. شۇنىڭغا بىنائەن سوپىلار
ئۆزلىرىنى «ھەقىقەتكە يەتكەنلەر»، يەنى ھەقىقەتنى تەبئىي

[1] مەرىپەتلىك، بىلىمدان، دانا ـ ت.

هېسسيات بىلەن بىلەلەيدىغانلار دەپ ئاتىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەنەشۇنى تەسەۋۋۇر قىلىمىز. ئىدىئالىستىك تەلىمات سۆيىتىدە تەبىئىي هېسسيات بىلەن بولىمۇ، مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىش مۇمكىن دەپ ھېسابلايدۇ ۋە شۇ جايدا دىئالېكتىكىدىن چەتنەپ يىراقلايدۇ. ئەسلىنى ئالغاندا سوپىلار ھەقىقەت باسقۇچىدا ئۆز روھىي ھالەتلىرىنى شۇنداق دەرىجىگە يەتكۈزۈشەتتىكى، ئۇلارنىڭ ئېتىقادىچە كۆرۈش ئوبېكتى بىلەن كىرىشىپ كېتەتتى.

يۇقىرىدا كۆزەتكەنلىرىمىز ئۇچ باسقۇچ — ① شەرىئەت، ② تەرىقەت ۋە ③ ھەقىقەت. سوپىلاردىكى بىلىشنىڭ ئۇچ باسقۇچىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. بىرىنچىسى — ئىشەنچلىك بىلىملەر، «ئىلمۇل - يەقىن». ئۇنى مۇنداق ئىزاھلىشىدۇ: «ماڭا نەچچە قېتىم ئىسپات قىلغان، گەرچە تەجرىبىمىدە سىناپ كۆرمىگەن بولسامۇ ئەمما ياخشى بىلىمەن، ئوغا زەھەرلەيدۇ، ئوت كۆيدۈرىدۇ». بۇ ئادەتتىكى مەنتىقە بىلىش باسقۇچى ئىدى.

ئىككىنچى باسقۇچى — تولۇق ئىشەنچ، «ئەينەل - يەقىن». «مەن ئۆز كۆزۈم بىلە كۆردۈم، ئوغا زەھەرلەيدۇ، ئوت كۆيدۈرىدۇ» بۇ تەجرىبىگە تايانغان بىلىش ئىدى.

ئەمدى ئاخىرقى باسقۇچ — كامىل ئىشەنچ، «ھەققەل - يەقىن». «مەن ئۆزۈم ئوغا ئېچىپ، ئوتتا كۆيۈپ كۆردۈم. ئىشەندىمكى، ئوغا زەھەرلەيدۇ، ئوت كۆيدۈرىدۇ». ھەقىقەت باسقۇچىغا لايىق كېلىدىغان بۇ باسقۇچتا سوپىلارنىڭ قارىشىچە، سۈبېيكتىپنىڭ ئوبېيكتىپ بىلەن، كۆزەتكۈچىنىڭ كۆزىتىلگۈچى بىلەن تولۇق بىرلىشىشى، بىرىنىڭ ئىككىنچىسىگە سىڭىپ كېتىشى كېلىپ چىقىدۇ.

ئۇچ باسقۇچنىڭ ھەممىسىلا پېئىلدىن ئىبارەت ئۇچلۇك: «بىلىش، كۆرۈش، ياشاش» بىلەن ئىزاھلىنىدۇ. ئۇچلۇكنىڭ ئىككى بېشىدىكى «بىلىش» ۋە «ياشاش» ئارىسىدىكى ئالاقىدار- لىقنا «ھەقىقەت قىلايلى. كامىل ئىنسان، سوپىلارنىڭ قارىشىچە،

ئۇلار بىلىملەرنى ئىگىلىۋالغاچقا، ئۆزىنىڭ مەنپەئىتى ۋە مەئىشىتىنى قوغداشقا ماسلاشتۇرۇشى لازىم. ئارىغىنىڭ شەخسىي ئەخلاقى بىلەن بىرلەشمىگەن بىلىملەر ئىنسانلارغا پايدىسىز، بەلكى ھالاكەتلىكتۇر. ئۇلار ئۇنى رەسمىي ئۇلىمالار چۆكىن رىياكارلىق پاتقىقىغا باشلايدۇ.

سوپىلار شۇ يوسۇندا ئىلىم بىلەن ئەخلاق، ئەقىل بىلەن تۇيغۇ، ھەقىقەت بىلەن ئادالەت ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بار دەپ قارىشاتتى.

تەرىقەتنى سۆزلەش مەخسۇس كەڭ بىلىملەرگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلاتتى. سوپىلارنىڭ تەبىرىچە، ئۆزى بىلگىنىچە تەۋەككۇل قىلىپ، ئەڭ ئاساسىي سىرلارنى بىلمەكچى بولغانلار ۋە ئىلمىي ئەسرارلارنى ئىگىلىمەكچى بولغانلار سالامەتلىك ۋە ئەقىل - ئىدراكنى زايا قىلىپ، ئۆزىنى ھالاكەتكە دۇچار قىلىشلىرى ھېچ گەپ ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، «پىرى يوقنىڭ، پىرى — شەيتان» دېيىشەتتى.

غەيرىي سىزىم ھادىسىلىرىنى ئۆگىنىشتە ھېسسىي ھايات ئاساسلىرىدىن بىرى بولغان شەھۋانىيەتكىمۇ تايانغۇچى ھازىرقى زامان پسىخولوگلىرىگە[1] ئوخشاش، سوپى - شەيخلەر شەرىئەتتە رەھنەما[2] ئەقىل بولسا، تەرىقەتتە رەھنەما مۇھەببەتتۇر دەپمۇ قارىشاتتى. سوپىلارنىڭ ھەقىقەتنى — مەھبۇب، مەشۇقە، ئۆزلىرىنى ئاشىق دەپ ئاتاشلىرىنى ئەسلىسەك، ئۇلار ئۇلارنىڭ ھېسسىياتىنىڭ مەنپەئىلىكىگە ئۆتۈشكە ئىمكانىيەت بەرگۈچى پسىخوفىزىئولوگىيىلىك ھادىسە — سۇبىماتسىيىدىن[3] نەقەدەر نەتىجىلىك ئىش قىلغانلىقىلىرى مەلۇم بولىدۇ.

---

① پسىخولوگىيە بىلىمى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار - ت.

② يول كۆرسەتكۈچى، ئۆگەتكۈچى - ت.

③ قانتىق جىسمىنىڭ گازغا ئايلىنىشى؛ بىر خىل جىسمىنىڭ ئىككىنچى خىل جىسمىغا ئايلىنىشى - ت.

سوپىلار ھېسسىي - ئىنتوئىتىۋ بىلىشنى ئومۇمەن بىلىش.
نىڭ ئالىي شەكلى دەپ ئويلىشاتتى. شۇ بويىچە ھەربىر
سوپى - شەيخ ئۆز شاگىرتلىرىدا چېقىشتۇرما تەپەككۇر قابىلىيە-
تىنى ئۆستۈرۈشنى زۆرۈر دەپ ھېسابلايتتى.
لېكىن چېقىشتۇرمىلىق، مىسالىلىق تەپەككۇر سەنئەت مە-
دانى ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ سوپىيانە غايىلەر قانۇنىي رەۋىشتە
ئۆز ئالىي ۋە مۇكەممەل ئىپادىسىنى شېئىرىيەتتە تاپالايتتى.
پەيلاسوپلار ئۆچۈن ئۆز پىكىرلىرىنى ئومۇمىي - مەنتىقىي مە-
ھىياردا ئىپادىلەش قانچىلىك تەبىئىي بولسا، شېئىرىي نۇتۇقمۇ
شۇنچىلىك تەبىئىي ئىدى.
ئەلۋەتتە، تەرىقەت يولىغا كىرگەنلىكى ئادەم ئاخىرىغا ئې-
لىپ چىقالمايتتى. سوپىلار: «نېسىۋە ھەممىگە باراۋەر بېرىلە-
دۇ. ئەمما ھەر كىم قۇربى يەتكۈچە ئالىدۇ» دەيىشەتتى. بىرلا
يول — تەرىقەتنى تۇتۇش ئاقىۋىتىدە تۇرلۇك تەبىئەتلەر ئوتتۇ-
رىغا چىقاتتى. تەسەۋۋۇپ تارىخى داۋامىدا بىز شىددەتلىك ۋە
جەمجىت، قاتتىق قوللۇق ۋە يېقىنچىلىق، ئەسەبىي ۋە يالغۇز
ئۆزىنىڭ خۇدا بىلەن مۇناسىۋىتىنى ئويلىغۇچى، ئىغىر - بېسىق
ۋەزمىن شەيخلەر، ناتىق، ۋائىزلار — جەڭچى پالۋانلارنى كۆ-
رىمىز.
بۇ ئورۇندا ئەلۋەتتە، دەۋر، مۇھىت، سوپى ۋە ئۇنىڭ
ئۇستازىغا خاس پىسخوفىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر، ئىنتىلىشلەر-
مۇ ئەكس ئېتەتتى.
جالالىددىنىڭ ئۇستازى قاتتىق قول ۋە ئەسەبىي مىجەزلىك
كىشى ئىدى. بەلخته سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ،
ئۇ بەزەن شۇنداق ئەسەبىيلىشىپ كېتەتتىكى، ئۆزى سەزمىگەن
ھالدا داد - پەرياد سېلىپ، شەيخنىڭ سۆزىنى بۆلەتتى، ياكى
بولمىسا، پۈتىنى سەندەلدىكى ئوتقا تىقىۋالاتتى. شۇ چاغدا
سەۋر - تاقىتى تۈگىگەن سۇلتانۇل ئۆلىما مۇرىتلىرىغا: «سە-

ئىدنى سىرتقا چىقىرىۋېتىڭلار، يەنە مەجلىسىمىزگە دەخلى قىلمىسۇن!» دەپ بۇيرۇيتتى.

سەئىدنىڭ سۇلتانۇل ئۆلىمادىن پەرق قىلىدىغىنى، ئۇنچىلىك سەپرا ئەمەستى. رەسمىي ئۆلىمالارغا ئوخشاش سۇلتانۇل ئۆلىما شاراب ئىچىش ھەممە ئۇچۇن، شۇ جۇملىدىن سوپىلار ئۇچۇنمۇ هارام، دەپ ھېسابلايتتى. ئۇ: «شاراب ئىنسانىنى غالجىر ئىت، ئىپلاس چوشقىغا ئايلاندۇرىدۇ» دەيتتى. بۇنىڭغا جاۋابەن سەئىد بىر قېتىم: «ئىچكەنگە هالال، ئىچمىگەنگە هارام» دېگەنىدى. ئۆز پىرىغا ئوخشاش ئۇ ژائىز بولمىدى، زاهىد بولدى. گايىدا ئوي - خىيال دەريياسىغا شۇنچىلىك غەرق بولاتتىكى، بارلىق دۇنيانى ئۇنتۇيتتى. قېرىغان چېغىدا ئۇنى قەيسەرلىكى مەسچىتلەرنىڭ بىرىگە ئىمام قىلىپ قويۇشتى. بەزىدە شۇنداق بولاتتىكى، نامازغا ۋاقتىدا باشقىلارنى ئۇنتۇپ، ئۇ سائەتلەپ سەجدىدىن بېشىنى كۆتۇرمەيتتى. ئاخىرىدا ئىمامىلىقتىن ئۆزى ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى:

— مۇسىلمانلار، ئەيىبلىمەڭلار! پىغانىم بېشىمغا چىقىپ، سىلەرنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن! ئۆزۈڭلارغا ئەقىل - هوشى جايىدا بىراق بىر ئىمام تېپىۋېلىڭلار...

سىناش

جالالىدىن ئورنىدىن تۇردى. سەئىد ئۇنىڭغا قول ئۇزاتتى، ئۇنىڭ قولىدا خىرقە چاپان[1] بار ئىدى. ئۇنى ياش ئۆلىماغا كىيدۇرۇپ قويدى، بېلىنى رىدا[2] بىلەن باغلىدى، ئاندىن جالالىدىننىڭ قىزغۇچ، بۇدۇر ساقىلىنى قىرىپ، قاشلىرىنى تېرىپ

① قوپال رەختتىن تىكىلگەن چاپان - ت.
② بەلۋاغ، رەختتىن ياكى شويىدىن توقۇلغان بەلۋاغ - ت.

چاچلىرىنى چۈشۈردى. سەئىد ئۇنىڭ بېشىغا دەرۋىشلەرنىڭ قالپىقى — سەرپۇش تۆماق كىيدۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ ئۇلىمامۇ، ۋائىزمۇ، مۇددەرىسمۇ ئەمەس، بەلكى سەئىد بۇرھانىددىن سىردانىنىڭ[1] كۆپ سانلىق مۇرىتلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى.

مۇرىت — ئۆزىنىڭ ئىختىيارىنى ئۆزگىگە تاپشۇرغان كىشى دېگەن سۆز بولۇپ، ئۇ شەيخكە ھەممە نەرسىدە سۆزسىز بويسۇنۇشىدىن ئىبارەت - ئەمەسمۇ، زۆرۈرمۇ - زۆرۈر ئەمەسمۇ، ئۇنىڭدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ ھەربىر سۆزى، ھەربىر پەرمانىنى ئورۇندىشى لازىم ئىدى.

سىناقنى ئادەتتە مۇرىتنىڭ پىرىنىڭ ئىرادىسىگە قانچىلىك بويسۇنۇشىدىن ئىبارەت ئېلىشتىن باشلايتتى. ئاتىسىدىكى كۆچلۈك غۇرۇر جالالىدىنغىمۇ مىراس قالغانىدى. بۇنى ياخشى بىلىدىغان شەيخ دەسلەپ ئۇنى ئەنە شۇ جەھەتتىن ئاجرىتىۋالماقچى بولدى.

مانا، سۈلتانۇل ئۇلىمانىڭ ئوغلى، مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ پايتەختىدە مەسچىتى جامە ۋائىزى، مەدرىس مۇتىۋەللىرىنىڭ ھاجەتخانىسىنى تازىلاشقا باشلىدى. شەيخ شۇنداق بۇيرۇغانىدى. ئۇ جالالىدىننى ئاياپ ئولتۇرمىدى، شاگىرتىدىكى تەكەببۇرلۇقنى باشقىلارغا قارىغاندا قاتتىقراق تۇتتى. جالالىدىن بۇنىڭدىن ئالاھىدە مېھىر - مۇھەببەت بەلگىسىنى كۆردى.

باھار يېتىپ كەلدى. تاغدىن ئېرىپ چۈشكەن سۇلار ئېرىنەلار، ئۆستەڭلەرنى تولدۇردى. ئاغزى - بۇرنىنى بىر پارچە ئاق لاتا بىلەن ئورىۋالغان جالالىدىن كۆندىن ياسالغان چېلەكلەردە ئەخلەت توشۇۋاتاتتى. ئەخلەتخانىلار خۇددى تۇۋى يوقتەك تۇيۇلاتتى. نېمىشقىكىن بۇگۈن تازىلانغان خەندەكلەر ئەتىگىچە ئەگىز سۇلار بىلەن لىق تولۇپ قالاتتى. ئۇ كېچىسى ھامامدا ئۇچ

---

① سىلسىلىنىڭ سىرلىق، سىردالىق - ت.

قېتىم چۆمۈلۈپ، تاكى تاڭ خورازلىرى چىللىغۇچە، ئاتىسىنىڭ «ماڭارىپ» دېگەن كىتابىدا يېغىنچاقلانغان مەسىلىلەرنى ئوقۇيتى. پىرى ئۇنىڭ شۇ كىتابىنى بىر يۈز بىر قېتىم ئوقۇشنى بۇيرۇغانىدى.

جالالىدىن ساۋاقلىرىنى خۇشاللىق ۋە قىتئىيلىك بىلەن ئۆگىنەتتى. ئۇ ئۆز جىسمىنى تاشلىغان ئاشۇ قىيىنچىلىق ۋە مەھرۇم بولۇشلار ئۈنىڭ قەلبىدە، گۆھەرنىڭ ئۆلۈمىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قوزغالغان ئوتنى پەسەيتكەندەك بولدى. لېكىن، باھاردا قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە ئاشۇ شەيخنىڭ «ئەمدى بەس، كۈپايە» دېيىشىنى كۈتتى. ئەمما سەئىد گەپ قىلمايتتى.

جالالىدىننى دائىم ئاچلىق قىينايتتى. بىراق دىمىغىدا تۇرۇۋالغان بىر خىل بەدبۇي پۇراقتىن ئۇ ئاغزىغا چىمدىم نەرسە سالمايتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرى جاپا - مۇشەققەت، ئۇيقۇسىزلىقتىن ئولتۇرۇشۇپ كەتكەنىدى.

ئەتىيازنىڭ قىيان ۋە ئەگىز سۇلىرى بېسىققاندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشىنى ئادا قىلىپ بولغانلىقىنى ھېس قىلدى، لېكىن پىرى يەنىلا بىر نېمە دېمەيۋاتاتتى. جالالىدىن كۈندۈزى يىغىلىپ قالغان ئەخلەتلەرنى كېچىچە توشۇشتىن بوشىيالمايتتى. يەنىلا ئىشىنىڭ يېنىك بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلغان سەئىد ئۇنىڭغا يېڭى ساۋاق بەردى: جالالىدىننى يەنە ئىككى مۇرىت بىلەن شەھەرگە كىرىپ سەدىقە تىلەشكە بۇيرۇدى.

بۇ ھاجەتخانا تازىلاشتىن قىيىن ئىدى. ساۋاقنى ئۆز ئادەملىرى ئالدىدا ئورۇنداش باشقا گەپ، چۈنكى ئۇلار بۇ شەيخنىڭ بۇيرۇقى ئىكەنلىكىنى بىلمىدۇ. لېكىن ياتلار ئالدىدا، يەنە كېلىپ، ئاۋۇالقى مۇخلىسلارنىڭ ئالدىدا ئىككى پۇكلىنىپ تىلەمچىلىك قىلىش نېمىدېگەن قىيىن.

ھەممىدىن قىيىنى شەيخلەر، فەقىھلەر، ئۆلىما ۋە قارىلارنىڭ سەدىقە سوراش ئىدى. ئۇلار ھەمىشە ئۇنىڭغا يوشۇرۇن

زەھەرخەندىلىك بىلەن سەندىقە بېرىشۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. ئەمما ساقال - بۇرۇتى چۈشۈرۈلگەن ئاۋاق بۇ دەرۋىشنىڭ سۈلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى ھەممىلا كىشى بىردەك تونۇپ كېتەلمەيتتى.

كېچىدىكى ئۈيقۇسىز ۋە جىسمانىي جەھەتتىكى يوقىتىشلار تۈپەيلىدىن جىددىيلىشىپ قالغان سەزگۈسى ئۇنىڭغا ئادەملەرنىڭ سۆزى، قارىشى، كۆزگە كۆرۈنەر - كۆرۈنمەس قىلىقىدىن ئۇلارنىڭ ئادىتى، مەيلى ۋە تەبىئىتىنى بىلىۋېلىشنى ئۆگىتىشكە باشلىدى. ئۇلار بارغانسېرى ئۆز ھاۋايى - ھەۋەسلىرىنىڭ جاز. سىز قورالى بولۇپ تۇيۇلاتتى، ئۇلار خۇددى تاش ئاتىدىغان مەنچاناققا[1] ئوخشايتتى: تاشنى قويۇپ، تەپكىسىنى باسساڭلا، بولدى، تاشنى قارسىلدىتىپ ئېتىۋېرىدۇ. ئۇ ھەمىشە مەلۇم تەسىر، مەلۇم نەتىجە بېرەتتى.

ئۇ شۇنداق مەھەللىدە بولدىكى، بۇرۇن ئۇنداق يەرلەر- نىڭ بارلىقىنى خىيالىغمۇ كەلتۈرمەيتتى. مەيخانىلاردا مەئ- شەتكە دۇم چۈشكەنلەر خۇددى ئىتقا ئۇستىخان تاشلاپ بەرگەن- دەك ئۇنىڭ خۇرجۇنىغا پارچە پۇللارنى تاشلايتتى. قىمارخانىلار- دا بولۇشچە قاشلىق ۋە پەرداز قىلىپ ناينا قىلاپ يۈرىدىغان، ئارفا[2] چالىدىغان ئاياللار ئۆز گۈناھلىرىنىڭ يېنىكلىشى ئۈچۈن سەندىقە بېرىشەتتى. كارۋان سارايلار ۋە سودا دۇكانلىرىدا سەندىقە بۇرۇندىنلا ھېسابلىق بولاتتى — بۇ يەرلەردە كۆپىنچە كەسپىي تىلەمچىلەر تۇراتتى. شەرىئەت بويىچە دارامەتنىڭ ئوندىن بىر ئۈلۈشى خەيرىيەت ئىشلىرىغا بېرىلىشى لازىم ئىدى. ئۇ بىردە بولسا سودىدا زىيان تارتقان كۈنلىرى؛ بىردە بولسا، شەرىئەت بويىچە ئوندىن بىرى تارقىتىلىپ بولغاندىن كېيىن كېلەتتى.

---

① قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا ئىشلىتىدىغان تاش ئېتىش قورالى - ت.

② بىر خىل چالغۇ كەسۋابى - ت.

سودىگەرلەر ھەر ھالدا ئېلىپ - ساتارلارغا قارىغاندا سېخىيراق ئىدى: ئۇلار ھۇنەرنىڭ سەددىسىنى ۋە دەرۋىشلەرنىڭ دۇئاسى مال - مۈلكىنى ۋە ئۇزاق يولدىكى كارۋانلارنى بالا - قازادىن ئاسرىغاي، دەپ ئۈمىد قىلىشاتتى.

ئۇنى نامرات - كەمبەغەللەرنىڭ قەلبى ئۆزىگە تارتاتتى. بەزىدە ئۇلارمۇ ياخشىلىقنى بۇ دۇنيادا كۆرمىسەم، ئۇ دۇنيادا كۆرەرمەن دەپ سەدىقە بېرەتتى. كۆپىنچە ئورۇق تىلەمچى دەرۋىش بىلەن بىر ئوچۇم گۈرۈچنى تەڭ تالىشىپ يېيىشەتتى. بەزىدە بۇ ئىشنى بىرئاز تارتىنىپ - قورۇنۇپ يۈرۈپ قىلىشاتتى. توپىلاڭ يەردە، چىرىپ كەتكەن بوردا يېتىپ، كوچا - كوچىدىكى ۋەيرانلىقلاردا، ياق، قىش، ياز پاسكىنىچىلىق ئاقىدىغان زەيكەشلەرنىڭ بويىدا ياتقۇچىلارنىڭ سەمىمىيىتى ۋە كۆڭۈلچەكلىكى ئۈنى پات - پاتلا شەھەرنىڭ چېتىدىكى مەھەللەرگە باشلايتتى. ھۈنەرۋەنلەرنىڭ مەھەللىرىگە بېرىشقىمۇ كۆڭلى مايىل ئىدى: خەلىپە - ئەخىلەر بىر داستىخان ئەتراپىغا يىغىلىپ بىرلىكتە تاماق يېيىشەتتى، دائىم تىلەمچى دەرۋىشكە تاماقنى باشقىلارغا ئوخشاش بۆلۈپ بېرىشەتتى.

ئىمتىيازلىق كىشىلەرنىڭ ئەھۋاللىرى باشقىچە ئىدى. بايلار ۋە ئەمىلى يۇقىرىلارنىڭ خىزمەتكارلىرى تولىمۇ يۈزسىز ۋە تەكەببۇر ئىدى. پىچىۋېتىلگەن قۇللار ئۆز پادىشاھىنىڭ ئەۋرىتى بىلەن ماختانغىنىغا ئوخشاش، ئۇلارمۇ ئۆز خوجايىنلىرىنىڭ سەدىقىسىنى «ھەمىن قەدەر»[1] دەپىشىپ ئاغزىلىرىنى كۆپتۈرۈشەتتى. بۇ جالالىددىننىڭ ھەۋىسىنى ئەمەس، ھايۋانلىق تۈيغۇسىنى قوزغايتتى.

جالالىددىن بۇ يىلنىڭ باھار ۋە ياز ئايلىرىدا شەھەر ۋە ئۇنىڭ پۈقرالىرىنى ئۆتكەن يىللارغا قارىغاندا ياخشىراق بىلىۋالدى.

---

① مانا شۇ قەدەر. شۇنچىلىك - ت.

بەزدە بىر كۈن ئىچىدە شۇنداق بۇزۇقچىلىقلارنى كۆرەتتىكى، خانىقاغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھاجەتخانىلارنى شۇنداق ئالدىراپ - تېنەپ تازىلىغىنىغا پۇشايمان قىلاتتى: ئەگەر ئۇ ئىشنى تۈگىتەلمىگەن بولسا، ھەر ئەتىگىنى شەھەرگە كىرمىگەن بولار ئىدى.

سەئىدنى بىكارغىلا سىرلىق دەپ ئاتاشمىغان. جالالىدىن شۇنداق پىكىرگە كەلگەندە، ئۇنى ھاجەتخانىلارنى تازىلاشتىن توختاتتى.

— سەن ساۋاقنى ئاخىرىغا يەتكۈزدۈڭ، لېكىن يادىڭدا بولسۇن: كۆڭۈلنى تازىلاش ھاجەتخانىنى تازىلاشتىن مۇشكۈلرەك.

ئۇنىڭ پىرى، كۆپلىگەن زاھىدلارغا ئوخشاش، ئاچلىقنى ھېكمەت خەزىنىسىنىڭ ئاچقۇچى دەپ بىلەتتى. دۇنيادا روزا تۇتمايدىغان خەلق يوق، لېكىن ئۆزىنى بىلىشنى خالايدىغان ئادەم، شەيخلەرنىڭ پىكرى بويىچە، ھەر كۈنى روزا تۇتۇشى لازىم.

— بەل گۈرجەك تۇپراق قەۋىتىنى كولاپ سۇ چىقارغىنەك، ئاچلىق ئىدراك ۋە پاراسەت بۇلىقىنىڭ كۆزىنى ئاچىدۇ، — دەيتتى سەئىد بۇرھانىددىن، — ئاچلىق - يولۇچىنى ئاداشماي مەنزىلگە يەتكۈزگۈچى ئات. لېكىن ئۇنى ئاز - ئازدىن مىنىپ، ئاستا - ئاستا ئۆگىتىش كېرەك.

كېچە - كۈندۈز دىمىغىغا ئۇرۇلۇپ تۇرىدىغان بەدبۇي پۇراقتىن قۇتۇلغان جالالىدىن ئۆزىنى قېلىن قار ياغقان قىش كۈنى ئۆڭدىن چىققان ئاچ بۆرىدەك ھېس قىلدى. لېكىن پىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۇچ، تۆت كۈنلەپ ئاغزىغا سۇ ۋە بىر چىشلەم قۇرۇق نان، بەزىدە خام ياكى قېرىق چامغۇردىن باشقا ھېچ نەرسە سالمايتتى. شەيخ بۇنى كۆزنى روشەن قىلىدۇ، دەپ ئويلايتتى.

ئاچلىق ئازابى ئۇنىڭ مادارىنى تۈگەتتى، شۇ كۈنلەرنىڭ

بىرنەچە پىرى ئۇنى شەھەرگە باشلاپ كىردى.

ئۇلار سۇلتان ساريىي جايلاشقان دۆڭلۈكنى يانداپ، ھەيۋەتلىك ئاۋات رەستىلەردىن ئۆتتى. ئوك تەرەپتىكى بازارغا بۇرۇلۇپ، قاسساپلىق رەستىسىنى بويلاپ مېڭىشتى. كاللا - پاقال چاق ساتىدىغان دۇكانلىرىنى ئالدىدا توختاشتى. دۇكانلىرى ئالدىدىكى پېشايۋاندا قوي ۋە قوشقار كاللىلىرى، جىگەر، بۇرەك، يۇرەك ۋە قېرىنلار ئېسىقلىق تۇراتتى. يوغان ياغاچ تۇڭدا ئىتلارغا دەپ تاشلاپ قويغان ئۆچەي - قېرىن تاشلاندۇقلىرى تۇراتتى.

قاسساپ ھەيرانلىق ۋە ئېھتىرام بىلەن شەيخنى قارشى ئالدى. ئۇلىمالارمۇ بۇياقلارغا ئاياغ باسمايتتى. پەقەت قازى سىراجىددىن ۋە شەيخ سەدرىددىن كۆنياۋى خىزمەتكارلىرىنى ئەۋەتەتتى. سەئىد جالالىددىننى ئىشارەت بىلەن توختاتتى. ئۆچەي - قېرىن تاشلانغان، ئۇستىدە يېشىل، كۈل رەڭ چىۋىنلار غۇژۇلداپ يۈرگەن تۆڭنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭغا دېدى:

— سەۋر - تاقىتىم تۈگىگەندە، مەن مانا مۇشۇ يەرگە كېلىپ، ئۆز - ئۆزۈمگە: «ھەي كۆزى كور نەپس! مەن ساڭا ئەنە شۇ ئىت يېمىدىن باشقا ھېچ نەرسە بېرەلمەيمەن، خالىساڭ، ئال، يە!» دەيتتىم! — دېدى.

جالالىددىنىڭ خىيالىغا دەرھاللا، تۆت پۇتلاپ تۇرۇپ، خىرقىراشقان ئىتلارنى ئۇيان - بۇيان قوغلاپ، باشتىن - ئاياغ قىچە قانغا مىلىنىپ، ئەنە شۇ بوتقىغا ئايلانغان ئىپلاس يۇندىنى يالاش كېرەكمۇ، دېگەن ئوي كەلدى.

ئۇنىڭ ئۈچ كۈنگىچە كۆڭلى ئاينىپ، گېلىدىن ھېچ نەرسە ئۆتمىدى...

كۈز كۈنلىرى كەلگەندە ئۇ ئاچلىققا خېلىلا كۆنۈپ قالدى. شەيخنىڭ مەسلىھەتى بىلەن قورساققا تاش باغلاپ، ئاچلىقنى تىزگىنلەشنى ئۆگىنىۋالدى. ئەنە شۇ چاغدا پىر يەنە بىر ساۋاق بەردى. ئاتا مۇلاقەتلىرى دېگەن كىتاب يۈز بىر قېتىم تەكرار

ئوقۇلغاندى. ئەمدى شەيخ ئۇنىڭغا ئەڭ تەس شەكىلدە ئولتۇرۇپ - مۇكچىيىپ، بىر پۇتىنى سوزۇپ، ئىككىنچىسىنى يېغىپ، ئوخلىماي، سائەتلەپ قۇرئاننىڭ گاھ ئۇ، گاھ بۇ سۈرىسىنى ئوقۇشنى بۇيرۇدى. تاكى شېئىرىي ئاھاڭ ۋە سادا تەسەۋۋۇرىدا تىمسال - سۈرەت پەيدا قىلمىغۇچە، سۈرىنى تەكرارلاۋېرىشى شەرت ئىدى.

شەيخ مۇرىتىنىڭ ئىرادىسىنى چېنىقتۇرۇپ، بۇنىڭدىن كېيىن دەققىتىنى بىر نۇقتىغا يېغىشقا ئۆگىتەتتى.

بىر قېتىمقى سۆھبەتتە بىر مۇرىت سەئىدتىن سورىدى:

— كىم ئۆزىنى ئاللاغا بېغىشلىغان دەپ ئېيتالايدۇ؟

— بۇرنىدىن چىققان ھەر نەپەس «ئاللاھ! ئاللاھ!» دەپ گۇۋاھلىق بەرگۈچى زات، — دەپ جاۋاب بەردى شەيخ.

كېيىن ئىلاھى ئىسىم ئاللاھنىڭ يوشۇرۇن مەنىسىنى چۈشەندۈردى: دەسلەپكى ئەرەبچە «ئەلىف» ۋە «لام» ھەرپلىرى ھەممىسى بىرلا شەكىل - ئىسمىنىڭ ماھىيىتىنى ھەربىر جانلىق نەپەس ئېلىپ، نەپەس چىقارغان چاغدىكى «ئاھ» بىلەن ئىزھار قىلمىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىر نەپەس خۇداغا ھەمدۇسانادۇر، دەپ ئەمرۇ - مەرۇپ قىلدى شەيخ، مەشىق قىلىپ شۇنداق يەرگە يېتىش لازىمكى، ھەربىر نەپەسىمىز ئىبادەت بولسۇن.

پىرنىڭ سۆزلىرى بارغانچە مەۋھۇم تۇس ئېلىپ كېتىۋاتاتتى. مۇرىتلار كېچە - كۈندۈز باش قاتۇرۇشى جائىز بولغان رەمزۇ ئىشارىلەر ئارقىلىق ئۇ ئىنسانىنىڭ كەشپ قىلغان قۇدرەتلەر تەسۋىرىنى سىزىپ بېرەتتى. سەكسەن يىلدىن كېيىن دانىشمەنمەن سەيىر قىلدۇرغان ۋېرگىلىيىگە ئوخشاش، سەئىد سىردان بولغۇسى بۇيۇك شائىرنى سىرلار ئالىمى، ناباتات ۋە ھايۋانات دۇنياسىدىن - ئەقىل - ئىدراك ۋە ھەقىقەت مەنزىلى تەرەپكە يېتەكلەيتتى. ئۆسۈملۈك دۇنياسىنى ئۆزىنىڭ ئۇنۇپ ئۆسۈشىدىن ئىختىيارسىز راھەتلىنىدىغان مايىسىغا ئوخشىتاتتى.

هايۋانات دۇنياسىنى سەنائى ئۆزىنىڭ «سەيرەل - ئىباد» دېگەن داستانىدا تەسۋىرلىگىنىدەك، سىرتى گۈزەل، ئىچى خۇنۇك شە- ھەرگە قىياس قىلاتتى. پەقەت ئۆزىنىلا ئويلاپ كۆن كەچۈردى- غان ئادەملەرمۇ ئەنە شۇ دۇنياغا مەنسۇپ ئىدى. ئۇلارنىڭ يا- شاشتىن مەقسىتى — ياشاش ۋە نەسىل قالدۇرۇش. ئۇلارنىڭ ئۇلۇمىگىمۇ شۇ كېپىل، پەقەت، هايات ئادالەتتە ئىدى. بۇ شەھەردە قوش هۆكۈمدار — قاراڭغۇلۇق ۋە كۆلەڭگە بولۇپ، ئۇ كۆڭۈلنىڭ قاراڭغۇلۇقى ۋە هاۋايى - هەۋەسلەرنىڭ كۆلەڭگە- سىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاق ۋە قارا بىر جۇپ تۇلپارى بولۇپ، بۇ كېچە ۋە كۈندۈز ئىدى. شەھەر هۆكۈمدارلىرى نوقۇل ئۆز پايدىلىرىنى ئويلىشىدۇ، ئەمما ئاخىرىدا ئۆزلىرىنىڭ شۇ ئالىلىرىغا يەم بولىدۇ.

جالالىدىن ئۇستازى ئۆز پىكىرلىرىنى ئېيتقاندا، كۆپىنچە سەنائى ۋە ئەتتارغا مۇراجىئەت قىلغىنىنى پات - پاتلا بايقاپ قالاتتى. ئەمما ئۇنىڭغا هەيران قالمايتتى، بەلكى ئىچىدە مەمنۇن بولاتتى. چۈنكى، بۇ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۇ دېگەندەك يادلايتتى ۋە ئۇستازىنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىنى ئايرىۋالا- تتى. ئەمما سەئىد بۇرهانىددىن سىردانىنى نوقۇل باشقىلارنىڭ پىكرىنى تەكرارلايدىغان تۇتى، دەپ ئويلاش توغرا بولمايتتى. ياۋروپا يېنى ئۇچۇن پەلسەپە ئاتالغۇلىرى قانداق خىزمەت قىلسا، سەئىد بۇرهانىددىن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەيخلەر ئۇچۇن سوپى شائىرلارنىڭ مىسال ۋە ئوخشىتىشلىرى شۇنداق خىزمەت قىلا- تتى. بىز مەزكۇر تېرمىنلارنى ئىشلەتكەندە، ئۇلارنىڭ مۇئەل- لىپلىرىگە يۈلەنمەيلا ئىشلىتىۋېرىمىزغۇ.

شەھەرنىڭ ئاساسىي ئىللىتى بولغان ئاچ كۆزلۈكنى شەيخ بىر كۆزلۈك، يەنىە يۈزلۈك، تۆت ئېغىزلىق دەھشەتلىك ئەجدە- ھا قىياپىتىدە تەسۋىرلەيتتى؛ هەسەت — كۆزى بوينىدا، تىلى يۇرىكىدە بولىدىغان دېۋە سۈرىتىدە؛ هايۋانىي هېسلارنى بولسا، ئىس — تۈتەك قاپلىغان سازلىقلاردا تەمتىرەپ يۈرىدىغان ياۋايى

مەخلۇقلارغا ئوخشاش گەۋدىلەندۈرەتتى. ئۇلار ھەمىشە تەمتىرەپ يۈرۈشەتتى، باشلىرى بىرلا كۆزدىن، تەنلىرى ھەددى - ھېسابسىز قوللاردىن ئىبارەت ئىدى.

شەيخ ئۆز مۇرىتلىرىنىڭ تەپەككۇرىنى مەجاز يولىغا باشلايتتى. ئىنسان بېشىدىن كەچۈرۈش مۇمكىن بولغان ھەممە نەرسىنى كەچۈرۈپ بولغاچقا، ئۇلارنى ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانات، مەۋھۇم ئېھتىراس ۋە تىلەكلەر روھىغا كىرىشكە مەجبۇرلايتتى. خىيال - تەسەۋۋۇرى چەكسىز بولغان جالالىدىن ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى.

قىش ئۆتتى، باھار يەنە يار بىلەن ئالماشتى. جالالىدىنىڭ چېچى ئۆسۈپ، ساقىلى يەنە كۆكسىگە چۈشتى. ئەمدى ئۇ بۇدرە ئەمەس، بەل گۈرجەكتەك ياپىلاق ۋە يىرىك ئىدى. ئېگىز بويلۇق، قاتما گەۋدىلىك جالالىدىن ھەمىشە ئوي - خىيالغا چۆكۈپ، ئەتراپىدا نېمىلەرنىڭ بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەرسىزدەك كۆرۈنەتتى. لېكىن ئۇ كېچىسى توساتتىن قورۇغا چىقىپ، يۇلتۇزلۇق ئاسمانغا قارايتتى، ياكى باھار شامالىرىنىڭ ئۇنى سىپاپ ئۆتۈشى خۇددى قۇياش نۇرىنىڭ ئەتىگەندە تام تۆۋىدىكى تاشقا چۈشكىنىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى بىر خىل ئەندىشە، ھاياجان ياكى بىر خىل ئالدىراش - ئىنتىلىشقا ئوخشاش بىر نېمە ئوراپ، ئاجايىپ بىر خىل تىترەك ئېچىدە قالاتتى. بۇ نېمىدۇ؟

بۇنداق دولقۇنلىنىشلار ھە دېگەندە ئۇنىڭ زوھد، پەقىر ۋە سەۋر مەقاملىرىدا كۆرۈلدى. تەرىقەتنىڭ ئىككىنچى يېرىمى - تەۋەككۇل ۋە رىزا مەقاملىرى روھىي ئاسايىش ۋە مۇشاھىدەكارلىق[1] بىلەن ئۆتتى. ئۇ ھەيرانلىق قىياپەتلەرگە كىرىپ، بەزىدە

① فارابى نۇرۇپ تەكشۈرۈش، كۆزىتىش - ت.

ەبىئەت كۆرۈنۈشلىرى، بەزىدە ئۆركەشلەپ تۇرغان دېڭىز، بەزىدە يالقۇن، بەزىدە قاتار تىزىلغان چىراي - قىياپەتلەرنىڭ ئۇسىنى ئالاتتى. ئەمما باشقا مۇرىتلارغا كۆرۈنمەيدىغان باشقا بىر - ئاخىر ئاپئاق كىيىنگەن نۇرانە مويسىپىتلار ئۇنىڭغا كۆرۈنەيتتى. پىر شاگىرتىنىڭ مەقامىدىن مەقامىغا شىددەت بىلەن ئۆتۈشىنى يوشۇرۇن بىر قانائەت بىلەن كۆزىتەتتى. ئۇنىڭ مۇرەككەپ كەچۈرمىشلىرى ۋە ھالەتلىرىنىمۇ دۇنياۋى ئۇلۇغ ئىشلار تەرىقىسىدە تەسۋىرلەش قابىلىيىتىگە ھەيران قالاتتى.

شەيخ بىر كۈنى ئاخشىمى مۇرىتلىرى بىلەن بولغان سۆھبەتتىن كېيىن، خىيالغا چۆكۈپ قالدى. سىرتتا ئىزغىرىن شامال چىقىۋاتاتتى، ئىچكىرى ئۆيدە ئوت يالقۇنجاپ يانماقتا ئىدى.

شەيخ ئوتتىن كۆزىنى ئۈزمەي، تۇيۇقسىزلا بۇيرۇدى:

— زىياغا كاۋاب ئەكىلىپ بېرىڭلار! — دېدى. زىيا - ھەممىنىڭ كەينىدە ئولتۇرغان ياش مۇرىت گۈناھ قىلىپ قويۇپ قولغا چۈشكەندەك ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ تىزلىنىپ ئولتۇردى. ئۇ سەندەلدە كۆيۈۋاتقان ئوتقا تەكىلىپ، قانداق قىلىپ شەيخنىڭ كۆڭلىگە بۇ ئوي كېلىپ قالدىكىنە؟ دېگەنلەرنى خىيالىدىن كەچۈردى.

مىسىردىن كېلىپ مەدرىسىگە چۈشكەن، سىردانىنىڭ سۆھبىتىنى ئاڭلاۋاتقان دەرۋىش تەكەللۇپسىزلا بۇنىڭ سىرىنى سوراپ قالدى.

— بۇنىڭدا سىر يوق، — دەپ جاۋاب بەردى سەئىد، — مانا يىگىرمە يىلدىن بېرى ھەرقانداق تىلەكتىن خالىيمەن. كۆڭلۈم پاك ۋە يوپيورۇق بىر ئەينەكتەك. ئۇنىڭ يۈزىدە بىرەر تىلەك پەيدا بولسىدىكەن، بۇ — باشقىلارنىڭ تىلىكىنىڭ سايەسىدۇر. ئۇ كىمنىڭ تىلىكى، بۇنى بىلىش قىيىن ئەمەس.

ھۆلار مېنىڭ مۇرىتلىرىمغۇ!

جالالىدىن شەيخنى بىرقانچە قېتىم ھەيران قالدۇردى. ئۇ-
نىڭ پىكرى ۋە روھىي ھالىتى كۆپىنچە پىرغا تېپىشماق بولۇپ
قالاتتى. سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى ئۆز تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن
تۆيغۇلارغا ئۆزىنى بېغىشلىغان مىسالىار شەيخنىڭ خىيالىغىمۇ
كەلمەس ئىدى.

ئۇ ـــ جالالىدىننى باشلاپ كېتىۋاتقان يولنىڭ ئاخىرى
كۆرۈنۈپ قېلىۋاتقانلىقتىن بېشارەت ئىدى. ئۇ ھېسابلاپ باقتى،
دەرۋەقە، ھە، دېمەيلا سوپىنىڭ سىناق يولىغا كىرگىنىگە بىر
مىڭ بىر كۈن توشقانىدى.

ئۇچىنچى يىلى باھاردا سەئىد جالالىدىننى ئالدىغا چاقىر-
دى.

ـــ ئۆمرۈم ئاخىرلىشىپ قالدى، ـــ دېدى ئۇ، ـــ كۆ-
زۈمنىڭ ئوچۇقىدا سېنىڭ يالغۇزلۇقتىڭمۇ سىنىقىدىن ئۆتۈشۈڭ-
نى ئۈمىد قىلىمەن. غارابىيات دېڭىزىغا چۆمۈلۈپ، ئىلھام
دۇردانىلىرىنى سۈزگەيسەن. . .

جالالىدىن بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن بۇ سۆزلەرگە قانداق
خۇش بولغان بولار ئىدى. تەنھالىق ـ يولۇچىغا ئاخىرقى سە-
ناق. ئەمما ئارىلىقتا ئۆتكەن ئىككى يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت
بىھۇدە ئۆتمىدى. ئۇ ئەمدى بۇ يولنىڭ ئاخىرى يوقلۇقىنى بىلە-
تتى. ھەقىقەتلەرنى ئىزدەپ ئالغا ئىنتىلىسەن، لېكىن ھەقىقە-
تلەرگە قاچان يېتىسەن، ئومۇمەن يېتەلمەيسەن، بۇنى بىلمەي-
سەن. بىراق ئاۋۋالقى ھالىتىڭگىمۇ ئەمدى قايتالمايسەن.

ئۇ رازىلىق ۋە قايىللىق مەنسىدە بېشىنى ئەگدى.

سەئىد ھۇجرا ھازىرلاپ، گىلەم سېلىشنى، بىر كوزا سۇ
ۋە ئارپا نان ئەكىرىپ قويۇشنى بۇيرۇدى. ئىككىنچى كۈنى
ئەتىگەندە ھۇجرىغا جالالىدىننى ئۆزى باشلاپ كىردى. دۇئا بە-

دى - دە، ئىشىكنى مەھكەم قىلىپ ئېتىپ، ئۇنى يالغۇزلا قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى.

تەنھالىق سىنىقى قىرىق كۈنگە سوزۇلدى. بۇ جەريانداا شەيخ ئىككى قېتىم كىرىپ، كوزىنى ئالماشتۇردى. ئاستا كىرىپ، مۇرىتىغا قارىماسلىققا ھەرىكەت قىلىپ ئاستا چىقىپ كەتتى، جالالىدىنمۇ بۇنى بايقىمىدى.

بىرىنچى قېتىم ئۇ ئوي - خىيال بۇلۇڭىدا تاشتەك قېتىپ، سوپىلارنىڭ تەبىرى بويىچە، بېشىنى ھەيرانلىق ياقىسىغا تىقىپ ئولتۇردى. شۇ چاغدا شەيخنىڭ يادىغا ئىختىيارسىز قۇرئاننىڭ ئايىتى چۈشتى: «سىزگە بۇ دەستۇر، لېكىن سىز بۇنىڭدىن خەۋەرسىز».

ئىككىنچى قېتىم شەيخ جالالىدىننى كۆزلىرى لىق ياشقا تولغان ھالدا كۆردى. ئۇ يۈزىنى تامغا قارىتىپ تۇراتتى. كۆز ياشلىرى ئۇنى قىستايىتتى. شەيخ ئۇنى ئاۋارە قىلمىدى، دەردەمەنلەرنىڭ ئاھى ئاللاغا يېتىدىغان بولسا، يەرۇ ئاسمانمۇ قانلىق ياشلارنى تۆكۈپ، يىغلىغان بولار ئىدى.

ئاخىر مۆھلەت تولدى. شەيخ مۇرىتىنى ئويلاپ، ئاخىرقى كېچىنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزدى. ئەتىگەندە ئىشىكنى بۇزدۇرۇپ، ھۇجرىغا بىرىنچى بولۇپ ئۆزى كىردى.

جالالىدىن ئوتتۇرىدا تۇراتتى. ئۇستىدىكى تۆكۈلۈكتىن چۈشكەن نۇر ئۇنى يېرىم - يارتا يورۇتۇپ تۇراتتى، ئۇنىڭ لەۋلىرىدە بىلىنەر - بىلىنمەس، مەيۇس تەبەسسۇم ئوينايتتى.

ھېچ نەرسە يوقكى، تاشقىرى ئالەم ئىرۇر،
ھەرنە ئىستەرسەن، ئۆزۈڭدە جەم ئىرۇر...

جالالىدىننىڭ قىرىق كۈن ئىچىدە ئېيتقان ئەنە شۇ دەسلەپكى سۆزى پىرنى ئىنتايىن ھاياجانلاندۇردى. قوللىرى قانات-

سلكىنىپ، كۆك سەللىسىنىڭ دەستى يەلكىسىدىن كۆكرىكىگە، كۆكرىكىدىن يەنە يەلكىسىگە ئىرغىدى. كۆكسىدىن بوغۇق بىر پەرياد ئېتىلىپ چىقتى. ئۇ جالالىدىننى قۇچاقلىدى.

شەيخ مۇجرىغا كىرگەندىلا ئۇنىڭ يادىغا چۈشكەن قۇرئانىڭ سۆزىگە مۇرتتى جاۋاب بەرگەندى. شەيخنىڭ پىكرىنى بىلمۇالغان مۇرتتى — مۇرىت ئەمەس، ئارىق سانىلاتتى.

— سەن ھەممە بىلىملەر — ھەم ئىلمىي زاھىرى، ھەم ئىلمىي باتىنىنى ئىگىلىدىڭ، — دېدى شەيخ ئۆزىنى بىرئاز بېسىۋېلىپ، — ئىككى ئالەم سەرۋەرىگە ھەمدۇ ثىنا ئوقۇرانىكىم، مەندەك پەقىر ۋە ئاجىز بىر بەندىسىنى ئۆز كۆزى بىلەن سىنىڭ كامالىتىڭنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر قىلدى. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ نامى بىلەن قەدەم باسقايسەن، ئىنسانلارنىڭ يولىنى مۇنەۋۋەر ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى شەۋكەت ۋە ھالاۋەتكە تولدۇرغايسەن. . .

شۇ كۈنى شەيخ جالالىدىنغا ئۆلىمالىق دەستۇرىنى ئوراپ، دەستىسىنى ئۇنىڭ ئوڭ يەلكىسىگە ئارتىپ قويدى. ئارىقلار كىيىدىغان يەڭلىرى كەڭ تون — خىرقە كىيدۈردى. ئۆزىنى پىرى - مۇرشىدلىكتىن ئازاد قىلىپ، بۇ ۋەزىپىنى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئارزۇلۇق ئوغلىنىڭ ئۈستىگە يۈكلىگەنلىكىنى مۇرىتلىرىغا ئېلان قىلدى، ئاندىن كونياغا كەلگەندە جالالىدىن ئۇنى دەسلەپ ئورۇنلاشتۇرغان مۇجرىغا كۆچۈرۈپ چىقتى.

جالالىدىن يەنە گۆھەرتاش مەدرىسىدە مۇدەررىس ۋە خانىقا پىرى بولدى. يەنە ئۇ مۇرىتلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ، ۋەز ئېيتىپ، شاگىرتلىرىغا پەندۇ نەسىھەت قىلىپ، ئۆلىمالار بىلەن بەس - مۇنازىرىلەر قىلىشىپ، ئىشكى ھەممە خالايىقلا ئوچۇق مەجلىسلەرنى ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى.

ئۇنىڭ نەزىرىدە ئادەملەر روشەنلىشىپ قالغان، ئۇ ئۇلارنىڭ قەلبىنى كىتاب ئوقۇپ بىلگەندەك بىلىدىغان بولدى: يە-

ئۇلارنىڭ بېشىدىن كەچۈرۈش مۇمكىن بولغان ھەممە ئىشنى كەچۈرگەن، بىلگەنىدى. ئۇز تەۋرۈندا ئىنسان ئىنسان بولغۇچە بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغان بارلىق يول-نى بېسىپ ئۆتكەنىدى. ئۇنىڭ نۇتقى ئىخچام ۋە ئىشەنچلىك جاراڭلايتتى، ئەڭ مۇھىمى، ئۇنىڭ نۇتقى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ يادىدا قالاتتى، مەجلىسلەردە مۇخلىسلار، خانىقادا مۇرىتلار بار-مۇچە كۆپەيىشكە باشلىغانىدى.

قايغۇ ساداسى

ئارىدىن يەنە بىر يىل ئۆتتى. جالالىدىن ئۇستازى بىلەن ھەر كۈنى كەچتە يولۇقۇپ، سۆھبەتلىشەتتى، شۇ بىر كۈن ئىچىدە تۇغۇلغان نۇرغۇنلىغان ئويلار، كۆرۈلگەن ئەھۋاللار ئۇستىدە ئۇنىڭ بىلەن پىكىرلىشەتتى، مۇزاكىرە قىلىشاتتى. كىيىنرەك بۇنداق سۆھبەتلەر كېچىسىگە باشلىدى. سەئىد بۇر-ھانىددىن كەچلىرى ياكى تائەت - ئىبادەت بىلەن بەند بولاتتى، ياكى ئوي - خىيال دەريياسىغا غەرق بولۇپ ئولتۇراتتى. ئاخىرىدا ئۇ ئۇچرىشىشلار بىراقلا توختىدى.

سەئىد ئاخىر قۇشقا ئوخشاش قانات چىقاردى، شاگىرتىنىڭ ھەمىشە ئۇستازىنىڭ ئالدىدا بولۇشى ئۇنىڭ پەرۋاز قىلىشىغا دەخلى قىلىدۇ، دېگەن ئەندىشىدە بولدى.

بىرنەچچە قېتىملىق سۆھبەتتە ئۇ جالالىدىنغا قەيسەرلىگ كېتىش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئېيتتى. لېكىن جالالىدىن ئۇنى-ماپتتى. ئۇنىڭ ئۇستازىدىن ئايرىلغۇسى كەلمەيتتى. ئۇستاز-نىڭ ھېكمەت ۋە تەجرىبىسىگە تايىنىش، كۆڭلىدە نېمە بولسا شۇنى ئۇستازىنىڭ ئالدىغا تۆكۈپ، ئەينەككە قاراپ ئۆزىنى كۆ-رۈش ئىمكانىيىتى ئۇنىڭ كۆچىگە كۈچ قوشاتتى. چۈنكى، جەڭ-چىنىڭ كەسىرىدىكى شەمشەر غىلابىدا تۇرۇپمۇ ئۇنىڭغا كۈچ

بېغىشلايدۇ.

يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىنىڭ بىرىدە مۇرىتلار بوۋاينىڭ كۆڭلىنى ئالماقچى بولۇپ، ئۇنى قېچىرغا مىندۈرۈپ، شەھەر سىرتىدىكى بىر باراقسان باغقا ئېلىپ مېڭىشتى. ئۇلار شەھەرنىڭ شەرقىدىكى ھەلقەبەگۈش دەرۋازىسىدىن ئۆتۈشتى. بۇ جالالىدىن ئون يەتتە يىلدىن كېيىن موڭغۇللار بار جايغا چىقىدىغان دەرۋازا ئىدى. يول مەملىكەتنىڭ ئىككىنچى پايتەختى قەيسەرنىڭ تۈتىشاتتى. سەئىد بۇرھانىددىن تەسەۋۋۇرىدا كىشىلەر ئېغىزىدا دارۇل - فەتھ («غەلىبە ئۆيى») دەپ ئاتىلىدىغان، ھەر دائىم سۇلتان قوشۇنلىرى يۈرۈشتىن بۇرۇن يىغىلىدىغان ئاشۇ شەھەر كۆرۈندى. ئۇ بۇ شەھەردە قانداق ئىستىقامەت قىلىدىغانلىقى ھەققىدە ئويغا چۆمۈلۈپ كەتتى. قېچىرنىڭ يول ياقىسىغا چەمپ، ئوتلاشقا باشلىغانلىقىنىمۇ سەزمەي قالدى. قېچىر يول ياقىسىدىكى بىر ئېرىقتىن سەكرەپ ئۆتۈشى بىلەن، سەئىد بورھانىددىن يانپىشچە قاتتىق يىقىلىپ چۈشۈپ ھوشىدىن كەتتى.

مۇرىتلار ئۇنى ئاران ھوشىغا كەلتۈرۈپ، قېچىرغا مىندۈرۈپ، ئەمىر لەشكەر ئىسفەھسالارنىڭ بېغىغىچە ئېلىپ باردى. بۇ يەردە شەھەر سېپىلىدىن يېرىم پەرسەخ بېرىدا شەيخنى قېچىردىن چۈشۈرۈشكە مەجبۇر بولۇشتى. چۈنكى چامدالغان ھەر بىر قەدەم ئۇنىڭغا چەكسىز ئاغرىق - ئازاب كەلتۈرەتتى.

ۋەقەنى ئاڭلاپ، جالالىدىن يېتىپ كەلدى. ئۇ پىچاق بىلەن شەيخنىڭ مەسىنى تىلىپ پۈتىدىن چىقاردى. بوۋاينىڭ پۈتى سۇنغانىكەن. ئۇنىڭغا ئاغرىق باسىدىغان مەلھەم سۈرۈپ، ئۇستىخانىنى توغرىلاپ دورىلىق ئۆسۈملۈكنى ئۇنىڭغا ئوراپ، سىرتىدىن قارىغاي قوۋزىقى قويۇپ تېڭىپ قويدى.

سەئىد بۇرھانىددىن ھەممىسىگە غىلىڭ قىلماي چىدىدى. لېكىن ئاخىرىدا تەڭ گەپ قىلىشتىن ئۆزىنى تىيەلمىدى:

— بارىكاللا مۇردىست! ئاۋۋال شەيخنىڭ ئىشتىياقىنى

يۈندۈرەڭ، ئاندىن ئۇ تىلىكىگە يېتەلمەسلىكىڭ دەپ ئا-
يىغىلى!...

جالالىدىن خىجالەتچىلىكتە قىپقىزىل قىزىرىپ كەتتى؛ شەيتىنىڭ ئۆزى سەپەرگە چىقىشنى قارار قىلغانكەن، ئۇنى توختىتىۋېلىشقا ئۆزىنىڭ نېمە ھەددى بار ئىدى!

شەيخ يۈتى تۇزلىپ، ھاسا تايىنىپ ھۇجرىدىن سىرتقا چىقىپ يۈرەلىگۈدەك بولغاندا، جالالىدىن ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ:

— شەيخىم، نېمىشقا مېنى ئۇستازدىن مەھرۇم قىلماقچى بولسىز؟ كەمىنىڭىز بىلەن بىرگە بولۇش ھەزرىتىمگە خوپ كەلمەمدىمۇ يا؟ — دېدى.

— بىر غاردا ئىككى ئارسلان بىرگە تۇرالماس، — دەپ جاۋاب بەردى سەئىد بۇرھانىددىن، — سېنىڭ پات ئارىدىلا دوستلىرىڭ كۆپەيمەدۇ!

جالالىدىن بوۋاي بىلەن يۇرىكى مۇجۇلغان ھالدا خوشلاشتى، ئۇنىڭغا گويا قايتا دىدار كۆرۈشۈش نېسىپ بولمايدىغاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. سەئىد خېلىلا ئاجىزلاپ قالغانىدى.

راستىنلا ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي قەيسەرى شەھىرىدىن كۆ-ڭۈلسىز خەۋەر كەلدى: سەئىد بۇرھانىددىن سىردان پانىي ئالەم-دىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلغانىدى.

جالالىدىن شۇ كۈنىلا زەرگەر سالاھىددىننى ئەگەشتۈرۈپ، قەيسەرگە قاراپ ماڭدى. سالاھىددىن ئۇنىڭ بىلەن بىرگە مە-ۋلانىڭ پاناھىدا تەربىەت سىنىقىدىن ئۆتكەن، بۇرھانىددىننىڭ ياخشى كۆرىدىغان مۇرىتى ئىدى.

«بېرىم سۇلتانۇل ئۇلىمادىن، — دەيتتى سەئىد بۇرھا-نىددىن، — ئىككى بىباھا خەزىنە ئىنئام ئالدىم — بىرى پاسا-ھەت، بىرى ئىلھام. پاساھەتنى جالالىدىنغا بەخش ئەتتىم، چۈ-نكى ئۇنىڭدا ئىلھام ھەددىدىن زىيادىدۇر، ئىلھامنى بولسا سالا-ھىددىنغا».

ئالەمدىن گۇمانىمۇ، سۇلتانۇل ئۇلىمامۇ ئۇنۇپ، ئەمدى
نۆۋەت سەئىد بۇرھانىددىنغا كەلگەچكە، ساقلىغا بۇرۇنلا ئاق
كىرگەن ئوتتۇز ئۇچ ياشلىق جالالىدىن بۇ دۇنيادا ئۆزىنى ھېچ
كىمنى يوق، يېتىم، ھايات بازىرىدا ئادىشىپ قالغان بالىدەك
ھېس قىلدى.

قىش شىپقاپ كېلىۋاتاتتى. تاغ داۋانلىرى تورالغان. ئالدى
دا ئەگرى - توقاي مۇشەققەتلىك يول. بۇ يولدا شامالغا ئۇچرى
غان شامدەك ئۇچۇپ قالماسلىق ئۈچۈن ئۇ سالاھىددىنغا، ئۇ
يەردىكى جەمئىيەتلىق ۋە خاتىرجەملىككە موھتاج ئىدى.

كونيا ۋادىسىنى ئارىلاپ، ئالدى تەرەپتىن ئۇرۇۋاتقان يا
مغۇر ئارىلاش قانىتىق شامالنى كېيىپ، ئىككى ئاتلىق كىشى
كېتىۋاتاتتى. بىرى ئورۇق، يېنىپ تۇرغان كۆزلىرى خىيالغا
تولغان، ئىسسىق تون كىيىپ، ھەيۋەتلىك دەستار ئورىغان،
دەستارنىڭ پېشى شامالدا ماتەم تۇغدەك يەلپۈنۈپ كېتىۋاتقان
جالالىدىن؛ يەنە بىرى، يوغان گەۋدىلىك، قويۇق ئاق ساقاللىق،
پاختىلىق قارا چاپان كىيگەن سالاھىددىن ئىدى. ئۇ يېغىۋاتقان
يامغۇرغا پىسەنت قىلماي، ئىگەردە قەددىنى راۋۇرۇس تۇنۇپ
تىك ئولتۇراتتى. ئاپئاق ئۆسۈك قاشلىرى ئاستىدا مەسۇم بالە
لارنىڭكىدەك كۆزلىرى بىلەن ئەتراپقا خاتىرجەم قارايتتى.

ئۇلار نەگە ئالدىراپ كېتىۋاتقاندۇ؟ ئۇلارنىڭ پىرى سەئىد
بۇرھانىددىن تۇپراق ئاستىدا ئەمەسمىدى؟

كەچكە يېقىن تاغقا تۇتاش تۆپىلىكلەرگە ئورناشقان يېزا
كۆرۈندى. ئۆيلەر خۇددى يان باغىرلاردىن تۆۋەنگە قاراپ يۈگۈ
رۈپ چۈشۈۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ھەربىرى قىزغۇچ لاي سۈۋاق
كۈمىلاچ تاملىرى بىلەن دۇنياغا تەتۈر قارىغان بىر مۆجىزىدەك
قورغان. سول تەرىپىدە قومۇش ئۆسكەن كۆل كۆزگە چېلىقاتا
تتى. چانقاللىق ئىچىدە ئۈزۈن تۇمشۇقلىرىنى سىلكىپ ئاپئاق

قاقىرلار سەيلە قىلىپ يۈرۈشەتتى. يېڭا ئەتراپىدا ئۈزۈمزار. لىق، يوپۇرماقلىرى سولغۇچ خازان بولغان تاۋۇز پېلەكلىرى، شالاڭ زەيتۇنزارلىقلار سوزۇلۇپ ياتاتتى.

بۇ زەرگەر سالاھىددىن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن كامىل يېزىسى ئىدى. بۇ يەردە ئۇ ئاتىسى بىلەن تور توقۇيتتى. كۆلدىن بېلىق تۇتۇپ ساتاتتى. ئاتىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇ ھۈنەرۋەنلەر توپىغا كىرىپ، زەرگەرچىلىكنى ئۆگىنىشكە شاگىرت بولۇپ شەھەرگە كىرىپ كەتكەن، بۇنىڭغا خېلى ئۈزۈن بولغانىدى.

ئۇلار زەيتۇن يېغىدا پىشۇرۇلغان مەززىلىك نانىنىڭ پۇرىقى بىلەن تېزەك ۋە نەم تارتىپ كەتكەن يۇڭنىڭ پۇرىقى بىر ئالغان، ئۇ يەر - بۇ يەردە ئىتلار قاۋاۋاتقان كوچىلاردىن ئۆتۈپ، ئەخمەد شەيخنىڭ خانىقاسى ئالدىغا يېتىپ بارغاندا، دۆڭلۈكلەرنىڭ ئۈستىدە يۇلتۇزلار كۆرۈنۈشكە باشلىغانىدى.

بۇ يەردىكىلەر ئۇلارنى كۈتۈپ تۇرۇشقان بولسا كېرەك. دەرۋازا بىردىنلا يوغان ئېچىلىپ، ئىككى خىزمەتكار ئۇلارنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ مېھمانخانىغا باشلىدى. خانىقانىڭ ئىچكىرىسى چوڭ - كىچىك بىرنەچچە ھويلىغا بۆلۈنگەنىدى. تاغ سۈيى ئېقىپ كېلىدىغان ئېرىق ھەممە ھويلىلاردىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ھېلىقى قومۇشلۇق كۆلگە چۈشەتتى.

خانىقا سالاھىددىنغا ياخشى تونۇش ئىدى. بىر چاغلاردا شەيخ ئۇنى شۇ يەردە ھۈنەرۋەنلەر جامائەسىگە قوبۇل قىلغانىدى.

يۇز - كۆزلىرىنى يۇيۇپ، ئۆزلىرىنى بىرقۇر تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن ئۇلارنى تاماققا ئېلىپ مېڭىشتى. قېرى ئاش-پەز، سېمىز لىكىدىن لىغىرلاپ تۇرىدىغان ئەرەب موماي — سالاھىددىننى تونۇپ، خۇشخۇي تەبەسسۇم قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىغا بىر دەستە نان بىلەن تاش تاۋاقتا تەرخانە — ئۇن ۋە قېتىقتىن تەييارلانغان تۇركچە تائام ئەكىلىپ قويۇشتى.

مېھمانلار يول ھارغۇقىنى چىقىرىپ، تاماق يەپ بولۇشقان-

دن كېيىن ئۇلارنى شەيخ قېشىغا كىرىشكە تەكلىپ قىلىشتى.
ئۇلارنى كۆلچىكى بار هويلىدىن ئېلىپ ئۆتۈشتى. بۇ يەردە، ئېگىز ئۆسكەن چوك چىنار دەرىخى بار بولۇپ، ئەھۋالدىن قارىغاندا شەيخ هاۋا ياخشى كۈنلىرى مېهمانلارنى ئەنە شۇ چىنار سايىسىدە كۈتسە كېرەك. خىزمەتكار ئىشىك ئالدىدا توختاپ، مېهمانلارغا يول بەردى. ئۇلار كېپىشلىرىنى يېشىپ، يېنىك مەسە بىلەن بوسۇغىدىن ئاتلاپ ئىچكىرى كىرىشتى. قول قو-ۋۇشتۇرۇپ تەزىم قىلىشتى.
سالاھىددىننى ئەخىلەر جامەسىگە قويۇل قىلغان شەيخ ئال-لىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن، لېكىن يېڭى شەيخ ئۇ مەرھۇمغا شۇنچىلىك ئوخشايتتىكى، بۇ هال سالاھىددىنغا بىرقانچە يىل ئالدىغا ئەمەس، ئارقىسىغا كەتكەندەك تۇيۇلدى. شەيخ كونىا ئۇلىمالىرىغا ئوخشاش قارا ئەمەس، سۇسەر ياقىلىق يېشىل چاپان كىيىپ، تاغ ئۆشكىسى تېرىسىنىڭ ئۇستىدە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ ساقىلىنى سىپاپ، مېهمانلارنى ئولتۇ-رۇشقا تەكلىپ قىلدى ۋە تەزىيە بىلدۇردى:
— مەرھۇملارنىڭ ئارقىسىدىن بىرگە كەتكىلى بولمايدە-كەن! دۇنيا پانىي، خۇدايىم سىزگە سەۋر ـ تاقەت بەرگەي.
بۇ يەردىكىلەر ئۇلارنىڭ پىرى سەئىد بۇرھانىددىن ۋاپاتىنى ئاللىقاچان ئاڭلاشقان، خەۋەردارلىق خىزمىتى بۇ يەردە سۇلتان ساريىدىكىدىن قېلىشمايتتى. خىزمەتكار ئاستا كىرىپ، ئوتتۇ-رىغا بىرى شەربىتى قاچىلانغان كوزىنى قويدى.
— مەرھەمەت! — دەپ تەكلىپ قىلدى شەيخ، ئۆزى پىيا-لىنى قولىغا ئېلىپ ۋە خىزمەتكارنىڭ ئىشكىتىن چىقىپ كېتە-شىنى كۈتۈپ، داۋام قىلدى، — بۇگۈن كەچقۇرۇن جامائەگە بىر دېھقاننى قويۇل قىلمىز. ئىشتىراك ئەيلەپ، خۇش قىلغاي-سىز.
سالاھىددىن ئىلاج بارىچە يۇمشاقلىق بىلەن سورىدى:

— ئەجەبا، جامائەگە دېھقانلارمۇ قوبۇل قىلىنامدۇ؟ شەيخ تەبەسسۇم بىلەن:

— مۇھتەرەم ئۇستا، سىز بىر چاغلاردا دېھقان بولغان بولسىڭىز، ئۇمۇ شۇنداقلا دېھقان. بىزنىڭ ئېتىز - ئېرىقلىرىمىزدا ئىشلەپ، بېلىق تۇتۇپ، تەر تۆكۈپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ.

شەيخ ھەممىدىن خەۋەردار ئىدى.

جالالىدىن بۇ كىچىسى يالغۇز ئارام ئېلىشنى ئىستەيتتى. لېكىن مېھماندوستلۇق ۋە ئېھتىرام بىلدۈرگەن شەيخنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلالمىدى.

ئۇلار ھويلىغا چىقىشقاندا، جامائەت جەم ئىدى. مەشئەل بىلەن يورۇتۇلغان سەھنىدە ئەخمىلەر تام ياقىلاپ يېرىم دائىرە بولۇپ، ئوڭ تىزلىرىنى قۇچاقلاپ ئولتۇرۇشاتتى. ھويلا ئىشىكى ئالدىدا قوللىرىنى ئۆز يەلكىلىرىگە گىرەلەشتۇرۇپ ئىككى جارچى قېتىپ تۇرۇشاتتى. شەيخ پەشتاقتا چىقىپ، مېھمانلارنى ئىككى تەرەپكە تەكلىپ قىلىپ، باشلاڭلار، دەپ ئىشارەت قىلدى. جارچىلار يۇگۇرۇشۇپ ئەخمىلەر ئاقساقلىنىڭ يېنىغا كېلىشتى: بىرىنىڭ قولىدا بىر پىيالە سۇ، يەنە بىرىنىڭ قولىدا چەمدە ياسالغان تۆزلۇق قاچا بار ئىدى. ئاقساقال سۇغا تۆز سېلىپ، پىيالىنى ئېگىز كۆتۈردى:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھەقىقىي شاگىرتلار! ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھۈنەرۋەن كاسىپلار!

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام! — جاۋاب بەردى شەيخ.

— ئارىق ۋە زاھىدلارنى رەھمەت قىلسۇن، كېلىپ كەتكەنلەرنى رەھمەت قىلسۇن، جۇملەئى مۆئمىنلەرنى رەھمەت قىلسۇن!

ئەخمىلەر ئاقساقىلى شەيختىن باشلاپ ھەممىسىگە قولىدىكى پىيالىنى بىر - بىردىن تۇتتى. ئۇلار پىيالىنى ئىككى قوللاپ

ئېلىپ، ئاز - ئازدىن ئىچىشەتتى. ئاخىرىدا ئاقساقال پىيالىنى جارچىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقتى.

— ھەزرىتىم، بىر بۇرادىرىمىز ھۇنەرۋەنلەر يولىغا كىر. مەكچى!

— ئىسمى نېمە؟ — سورىدى شەيخ.

— مۇھەممەد ئوغلى ئەلى.

— ئۇستازى كىم؟

— بۇرادەر فەخرى.

— ھەمراھلىرى كىملەر؟

— ئاكا - ئۇكا پەررۇخ ۋە كامال!

— مۇناسىپ كىشىلەر! ئېلىپ كېلىڭ!

ئۇچ ئەخمى ئورنىدىن تۇرۇپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى. جارچىلار بوسۇغا ئالدىغا بىر جۇپ گىلەم سېلىپ، ئۇنىڭ بىرىنىڭ ئۈستىگە قىزىل كەمەر ۋە خەنجەر قويۇپ قويۇشتى.

ئىشىكنى ئۇچ قېتىم تاقىلداتتى.

— كىرىڭ! — دەپ ئىجازەت بەردى شەيخ.

ئىشىك ئاستا ئېچىلىپ، ئۇستازىنىڭ كەينىدىن ئېگىز بوي، لۇق، ئورۇق، ئېڭىكىدە مېڭى بار بىر يىگىت كىردى. ئىككى بۇرادەر - ھەمراھلار ئۇنىڭ ئېتىكىدىن تۇتۇۋېلىشقانىدى.

ئۇلار كاتتا يېقىنلاشقاندا، ئۇستازى جارچىلارغا ئوخشاش قوللىرىنى بوينىغا گىرەلەشتۇرۇپ تۇتۇپ، تەزىم قىلدى - دە:

— ئەخىلەر شەيخى ۋە ئاقساقلى، بۇرادىرىمىز ئەلى پۈتكۈزغا باش قويۇشقا ئىجازەت قىلىشىڭىزنى سورايدۇ. ئۇنىڭ نىيىتى — كارۋىنىمىزغا قوشۇلۇپ، ئەخىلەر يولى بىلەن مېڭىش، بېلىنى بۇرادەرلىك كەمىرى بىلەن باغلاشتۇر. پەرمان يىشىڭىز نېمىدۇ؟ — دېدى.

— قائىدە بويىچە سىناق قىلىنسۇن!

ئۇستاز تىزلاندى. ئەخمى ھەمراھلار قورقۇپ - چۆچۈپ

قالغان دېھقاننى ئىككىنچى قىلەمگە ئۆتكۈزدى. ئۆزلىرىمۇ ئۇ-
نىڭ يېنىدا تىزلىنىشتى، ئۇلار ھامان ئۇنىڭ ئېتىكىنى تۇتۇپ
تۇرۇشاتتى.

ئەخمىلەر ئاقساقىلى سۆزلەشكە باشلىدى:

— بىزگە مەلۇم بولۇشىچە، سەن ئەخمىلىك يولىغا كىر-
مەكچىسەن، ئايا، قەلبىڭ قۇلىقى ھوشيار تۇرغاي، مەلۇم بول-
غايكى، ئەخمىلىك يولى ئېغىر ۋە مۇشەققەتلىكتۇر. قەلبى ۋە
قولىنىڭ قاتتىقلىقىغا ئىشەنمىگەنلەر بۇ يولغا كىرمەسۇن، ئىل-
لا، زىيادە[1] ئەمەس، زەبۇن[2] بولغايلار. بىزنىڭ يولىمىز —
رىئايە، ئىمان ۋە ئىرپان يولى. كۆڭلۈڭ نېمە دەيدۇ! ئەقىدە-
لەرگە رىئايە قىلىشقا قۇربىڭ يېتەرمىكىن؟

سۇر بېسىپ، تەمتىرەپ قالغان دېھقان مۇشتۇمى بىلەن
بۇرنىنى ئېرتتى، ئەخمىلەر ئوتتۇرىسىدا غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى.

— يېتىدۇ! — دېدى ئۇ ئارانلا بوغۇق ئاۋاز بىلەن.

— سىناشقا رازىمۇسەن؟

— رازىمەن!

— ئۆزۈڭ «رازىمەن» دېدىڭ. ئىللا، بىزدىن گۇناھ
ساقىت. خۇدا ھەققى، ئېيتقىنا، ئەخمىدە يېپىق ۋە يۇمۇق
نەچچە؟

— ئۈچ.

— قايسىلار؟

— تىل، كەمەر، كۆز.

— كۆز نېمىشقا يۇمۇق بولۇر؟

— باشقىلارنىڭ گۇناھى، باشقىلارنىڭ ئۇياتلىق ئىشلىر-
ىنى كۆرمەسلىك ئۈچۈن.

---

① بايا، بەختىيار، كەڭئاشا — ت.

② ئاجىز، زەئىپ، مەغلۇپ — ت.

— ئەخمىدە ئوچۇق بولۇش قانچە؟
— تۆت!
— قايسىلار؟
— قول، يۈز، داستىخان، كۆڭۈل.
— تاتام - يېمەك قائىدىسىچۇ؟
— ئون ئىككى.
— قايسىلار؟
— سول پۇتنىڭ بېسىمى، ئوڭ پۇتنىڭ تىزدىن پۈكۈپ، سەل ئۈزىتىپ ئولتۇرۇش. تاماقنى چاينىپ يۇتۇش. ئاۋۇال ئېغىزنىڭ ئوڭ تەرىپى بىلەن چايناش، قولنىڭ مايغا چىلىماسلىق... شۆلگەيمىنى ئاققۇزماسلىق... باشقىلارنىڭ نېسىۋىسىگە قارىماسلىق، بېشىنى قاشلىماسلىق، كۆڭلەسلىك... تاماقنىڭ ئەڭ ياخشى يېرىنى مېھمانغا قويۇش. تاماقتىن كېيىن قولنى يۇيۇش.
— توغرا يۇرۇش قائىدىسى قانچە؟
— بەش.
— قايسىلار؟
— ماڭغاندا كىبىرى - ھاۋا قىلىپ ماڭماسلىق، ئەتراپىغا ھاڭۇېقىپ قاراۋەرمەسلىك... ئاشقىلارنىڭ كەينىدىن مارىماسلىق... ياشقا چوڭلارنى يانداپ ئۆتۈپ كەتمەسلىك... شەرىكلىرىنى كۈتتۈرۈپ قويماسلىق...
ئۇستاز شەيخكە بۇرۇلۇپ قاراپ:
— داۋاملاشتۇرايمۇ؟ — دېدى.
— بولدى، كۆپايە! — دېدى شەيخ.
— مۇناسىپ! يارايدۇ! — دېگەن خىتابلار ھەر تەرەپتىن ئاڭلاندى.
شەيخ ئورنىدىن تۇردى. ئۇستاز ئەلىنىڭ قولىنى قىيىقچە ياغلىق بىلەن ياپتى. بۇرادەر - قېرىنداشلار ئۇنىڭ ئېتىكىنى

قويۇپ بېرىپ، قىمىقچە ياغلىق ئۈستىدىن ئالىقانلىرىنى يېقىشتى.

— ئەزىز ئوغلانىمىز! ھۆرمەت ئەيلەكىم، ھۆرمەتكە نائىل بولارسەن. مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلاڭلار دېمەكچى بولساڭ، مۇزۇڭنىڭ سالمىقى بولسۇن. بۇنىڭدىن كېيىن ھەسەتخورلۇق، ھاكاۋۇرلۇق، چېقىمچىلىق، تەنبەل - پەسەندە، نەپرەت ساقىيات بولغاي. ھەممىدىن ئۈياتلىقى — باشقىلارنى ئېزىپ - خورلاش ۋە سۆزىدىن تېنىۋېلىش. بېلىڭگە باغلىنىدىغان كەمەرنىڭ شەرىپىنى ئۇلۇغ بىلگەيسەن! پەيغەمبەر شەمشىرىدەك شەرەپ، ئارىغلار ئەقلىدەك ئەقىل يوق! شۇلارنىڭ كامالىغا يەتكەيسەن! قېنى، تۇر!

ئەلى ئورنىدىن تۇردى. مەشئەل خىرە يورۇتۇپ تۇرغان گۈگۈم قاراڭغۇلۇقىدىمۇ ئۇنىڭ يۈزى ھاياجاندىن قىزىرىپ، يۈزىدىكى مېڭىنىڭ كۆبجۈپ كەتكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى.

— بۇرادەرلەر ئېيتىڭلار، ئۇ بۇ كەمەرنى باغلاشقا لايىق - مۇ؟ — دەپ سورىدى كۆپچىلىكتىن شەيخ.

— لايىق! بولىدۇ!

ئۇستاز كەمەرنى گىلەمدىن ئېلىپ، ئۇنىڭغا دەم سېلىپ سۈپكۆچلەپ دۇئا ئوقۇدى.

شۇ چاغدا ئەلى ئىشنى بۇزۇشقا تاس قالدى. ھاياجاندىن ھودۇقۇپ، ئۇ يەنە مۇشتۇمىنى بۇرنىغا ئېلىپ بارىدى، قارىغاندا بۇ ئۇنىڭ ئادىتى ئىدى. لېكىن ئۇستازنىڭ كۆزىگە كۆزى چۈشۈشى بىلەن شاپپىدە توختىۋالدى ۋە قولىنى تۆۋەن چۈشۈردى.

ئۇستازى كەلگە، ئۇزۇن كەمەر بىلەن ئۇنىڭ بېلىنى سىقىپ باغلاپ، ئۇچىنى تۈگۈپ قويدى. گىلەمدىن خەنجەرنى ئېلىپ كەمەرگە قىستۇردى.

— ھەق يولىغا كىرىدىڭ، بۇرادەر ئەلى مۇھەممەد! ئىلا-

ھا، بۇ ئەستايىدىللىقنىڭ قوبۇل بولغاي! ئىلاھا، مۇرادىڭغا يەت-
كەيسەن! شەرەپكە يار، ئەخمىلەرگە مەدەتكار بولغايسەن! —
دەپ ئېلان قىلدى ئەخمىلەر ئاقساقىلى.

ئەخمىلەر بىردەك: «ھۇ — ئۇ — ۋاھ» دەپ توۋلاشتى، ئۇلار ئاللانى ئەنە شۇ نام بىلەن ئاتىشاتتى.

جالالىدىن ئەخمىلەرنىڭ كونيانىڭ ھۇنەرۋەنلەر رەستىلىرىدە بولىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇلاردىكى ئاددىيلىق ۋە ئادىللىقنى ھۆرمەت قىلاتتى. لېكىن بۇ جامائەتنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ قۇتلۇق مەربىسى — قوبۇل مەربىسىگە بىرىنچى قېتىم قاتنىشىش بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەخمىلەرنىڭ ئۆز ئادىمى، مۇھتەرەم زەرگەر نىڭ شاراپىتى بىلەن قاتنىشىۋاتقانلىقىنى ياخشى چۈشىنەتتى.

ئاشۇ ئاخشىمى چارسىلداپ يېنىۋاتقان مەشئەلنىڭ يورۇقىدا دېيىلگەن سۆزلەر جالالىدىننىڭ پىغانلىق كۆڭلىدە ئاجايىپ بىر ئىز قالدۇردى. ئاشۇ تور توقۇپ، بېلىقچىلىق قىلىدىغان، ساۋاتسىز، ئەمما ئومۇمەن ئەمگەك ۋە ئومۇمىي بۇرادەرلىك بىلەن بىرلەشكەن كىشىلەر ئارىسىدا، ئىرادىسى مۇستەھكەم، لېكىن ئادالەت ئۈچۈن كۆكسىنى كەرگەن ئاشۇ سالاھىددىنىڭ يېنىدا، ئۇ ئۆزىنى قايغۇ بىلەن ئادىشىپ قالغاندەك، يالغۇزلۇقتا قالغاندەك ھېس قىلمايتتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە ئۇلار يېزىنىمۇ، ئەخمىلەرنىمۇ پىنھان تۇتقان دۆڭلۈكلەرنىڭ يېنىدىن ئاتلىرىنى يۈگۈرتۈپ ئۆتۈۋېتىپ، جالالىدىننىڭ كۆڭلىگە ئۆزى بىلەن ياندىشىپ كېتىۋاتقان مۇشۇ ساددا، لېكىن دانىشمەن ئۇستاز مېنى ئاشۇ يار لېۋىدىن ياندۇرالايدۇ، دېگەن خىيال كەلدى. ئۇ يەنىلا ئويلايتتى، ئەجەبا، ئۇلار سەئىد بۇرھانىددىننىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىشقا كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى. بۇلار ئەمدى ئۆزلىرى تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتىدىغۇ.

شائىرنى ئۆزىنىڭ سەزگۈسى ئالدىمىغانىدى. ئۇ ئۇستاز-

ەن تاپىلدى. ئەمما ئۇنىڭ قەبرە تەرەپكە بارىدىغان بولدا
ئۇزىگە دىلداش، ئۆمۈرلۈك سادىق دوستى بىلەن دوستلۇقى
ئېخىرۇ كۆچەيدى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئەخمىلەر ئارىسىدا مىڭلاپ
ئىخلاسمەنلەرگە ئىگە بولدى. لېكىن شۇ چاغقىچە ئۇزى خېلى
يول مېڭىشى لازىم ئىدى.

قەيسەرىدىكى سۇلتان نائىبى ساھىپ شەمشىددىن شەخسەن
ئۇزى سەئىد بۇرھانىددىنىڭ دەپنە مۇراسىمىنىڭ ئانچە ھەشە-
مەتلىك ئەمەس، ئەمما مەرھۇمغا لايىق ئىززەت - ئىكرام بىلەن
ئۇنۇشىگە كۆز - قۇلاق بولۇپ تۇردى. شەيخ ئۆمۈر بويىچە ھەر
تۈرلۈك تاشقى، نامايىشكارانە ھەرىكەتلەردىن ھەزەر قىلىپ،
ئىنتايىن تەشنالىق بىلەن ھەقىقەتكە ئىنتىلگەنىدى.

جالالىددىن ئۇنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە ئۇنىڭغا يۆلەنچۈك
بولغان نائىبقا خاتىرە ئۈچۈن پىرىنىڭ بىر - ئىككى كىتابىنى
بەردى - دە، قالغانلىرىنى ئېلىپ سالاھىددىن بىلەن كونيافا
قايتتى.

سەئىد بۇرھانىددىنىڭ ئۆلۈمى جالالىددىن ئۈچۈن شۇنچە-
لىك زەربە بولدىكى، ئۇنىڭ تەرىقەت يوللىرى شۇنچە جاپا -
مۇشەققەت بىلەن تىكلىنگەن قانائەت قورغىنى، يەر تەۋرەپ ئۆرۈ-
لۈپ چۈشكەندەك، بىردەمدىلا يىمىرىلىپ، غۇلاپ چۈشتى. كۆ-
ڭۈل خاتىرجەملىكىنى ساقلاپ تۇرغان قورغانلارنىڭ توپىسى
ئاسمانغا توزۇدى: بۇ، ئۇنىڭ قەلبى بىلەن ئارام، ئاسايىشلىق
ئەزەلدىن دۈشمەن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتەتتى.

سەئىد نەچچە قېتىم: «مەن بىر سارائىدەك ئادەم. خوتۇن،
بالا - چاقىلار ھەققىدە ئەنسىرەشكە زادىلا ۋاقتىم يوق. لېكىن
مەن ئۇنتۇمىغىنكى، ئىسلام دىنىدا ئائىلە ۋە نىكاھ ۋاجىب-
دەپ كەندى.

بىر تاز تەسەللى تېپىش ۋە بىر نىمانى پەرمايىشىنى بەردە قالدۇرماسلىق ئۈچۈن جالالىدىن ئۆيلىنىش نىيىتىگە كەلدى.

ئۇ سودىگەر مۇھەممەت شاھنىڭ ئۇل قالغان ئايالى كىرە خېنىمنى تاللىدى. ئۇنى بىر چىنە سۇ بىلەن نىكاھ قىلدۇرۇپ، ئۆيىگە ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ بەش ياشلىق ئوغلى يەھيانى ئۆزىگە ئوغۇل قىلىۋالدى.

ئەسلىي تەبىئىتى سىلىق ۋە خۇشخۇي كەلگەن كىرە خېنىم مەۋلانىنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيتتى، ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالال جۇپ ئىدى.

ئۇ بىر قىز، بىر ئوغۇل ئۇغۇپ بەردى. لېكىن بۇ نىكاھ لەرىندىدە ئۇنىڭ گۈھەر بىلەن ئۆتكۈزگەن كۈنلىرىگە ئوخشىمايتتى.

جالالىدىن كېچىلەرنى شام يورۇقىدا ئاتمىسىنىڭ ئىشلىرى ۋە سەئىد بۇرھانىددىنىنىڭ سۆزلىرىنى ئوقۇپ ئۆتكۈزەتتى. كۈندۈزلىرى ئىلاھىيەت ئەسەرلىرى، سەنائى ۋە ئەتتارنىڭ دىۋانلىرى، ئىنسان ئۆمرىنىڭ پاكلىقى ۋە پارچە - پۇرات تەشۋىشلەر بىلەن تولۇپ كەتكەنلىكى ئۈستىدىن مەسخىرە قىلىپ كۈلگەن ئەرەب شائىرى مۇتەنەببىنىڭ شېئىرلىرىنىڭ مۇتالىئەسىگە بېرىلەتتى. لېكىن يا كېچىسىدىكى ئۇيقۇسىزلىقلار، ياكى جىسمىنى جاپا - مۇشەققەتلەرگە سېلىشلار، ياكى ئاچلىق، ياكى نىكاھ، ياكى كىتابلار ئۇنىڭ قەلبىدىكى قايغۇنى باسالمايتتى.

پەقەت ئۇنىڭ مەسچىتتە جامائەتكە دەيدىغان ۋەزلىرىگە ئاۋۇال يۈزلەپ، كېيىن مىڭلاپ كىشىلەر يىغىلىدىغان، مەدرىسە، خانىقالار شاگىرتلار بىلەن مۇرىتلارغا تار كېلىدىغان بولۇپ قېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، ئۆز قەلبىدە ياڭرىغان قايغۇ - ئەلەمنىڭ باشقىلارنىڭ قەلبىدە ئەكس سادا بېرىۋاتقانلىقىنى ئۆزىلا بايقاپ قالدى. بۇنىڭ سەۋەبى، ئۇ تولىمۇ ئۆزى بىلەن ئۆزىلا بولۇپ كەتكەن يىللىرى خانىقا قورۇسىنىڭ سىرتىدا بولۇۋاتقان ۋەقەلەر

سالجوق دۆلىتى يۇقىرالىرىنىڭ قەلبىنى ھەسرەت - نادامەتكە
تولدۇرىۋەتكەنىدى.
سۇلتان ئالائىددىن كەي قۇباد I ئاللىقاچان ئالەمدىن
ئۆتكەنىدى. ئۇنى ئوغلى غىياسىددىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەنلىكى-
نى ھەممە بىلەتتى. ئەمما كىشىلەر بۇ ھەقتە ئىما - ئىشارە
بىلەنلا سۆزلىشەتتى. قورقۇش، تەھلىكە پايتەختنى خۇددى زە-
ھەرلىك تۇمانداەك ئورىۋالغانىدى. ۋەزىر كۆبەك يېڭى سۇلتانىنى
قورچاقتەك ئوينىتاتتى. يېڭى سۇلتان ئالائىددىنىنىڭ يېقىنلىرى-
نى ۋە ئۆزى خەۋپلىك دەپ سانىغان ئادەملەرنى ئىنتايىن رەھىم-
سىزلىك بىلەن ئۆلتۈرۈۋەتتى. بەزىلەرنى ئۆز ئۆيىگە قاماپ،
ئەتراپىغا ئوتۇن دۆۋىلەپ ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتەتتى، بەزىلەر-
نى زىيابەتكە تەكلىپ قىلىپ ھەر خىل ئۇسۇلدا ئۆلتۈرەتتى،
بەزىلىرىنى خىيانەتچى دېگەن قالپاق بىلەن قىلىچ بىلەن چاناتى-
تى. يېڭى سۇلتان ئۆز سەلتەنىتىدىن مەست بولۇپ، مەي،
مۇسەللەس ئىچىپ، ھۆرلىقالار بىلەن بەند ئىدى. كۆبەك ۋە
ئۇنىڭ شېرىكلىرى قەتل قىلىنغانلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى
تالان - تاراج قىلاتتى. سودىگەرلەرگە ئېغىر سېلىقلارنى سالاتـ
تى، ھۈنەرۋەنلەرنى سىقىپ قېنىنى شورايتتى.
ئادەملەرنى بىرىنچى قېتىملىق چېقىچىلىق تۈپەيلىدىنلا
كوچا - بازارلاردا تۆتۈۋېرەتتى، ئۆيلەردىن سۆرەپ ئاچىقىپ
دارغا ئاساتتى. كۆبەكنىڭ بۇ قاباھەتلىك قىلمىشلىرىغا پەتۋا
چىقىرىپ بېرىدىغان ئۆلىمالارمۇ تېپىلىپ قالاتتى. بۇ زاتلارنى
كۆبەك ئەلۋەتتە قۇرۇق قول قويمايتتى.
سەئىد بۇرھانىددىن ۋاپاتىدىن ئىككى يىل كېيىن، كونيادا
ئۇزۇندىن بېرى قورقۇپ تۇرغان ۋەقە يۈز بەردى. بۇ خۇددى
مەملىكەتتە ئەۋج ئالغان قاباھەتكە تىغمۇ تىغ قارشى يۈز بەرگەن-
دەك قىلاتتى: چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇزمىڭ قوشۇنى گروزىن ۋە
ئەرمەنلەرنىڭ يالالانما قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن سالجۇق

دۆلىتىنىڭ چېگرىسىغا باستۇرۇپ كىردى. ئەرزىرۇم شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئاھالىسىنى قىرغىن قىلدى.

مەرھۇم سۇلتان ئالائىددىن كەي قۇباد يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئەنە شۇ ۋاقىتقا قارشى ئۆمۈر بويى تەييارلىق قىلغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قاتىلى بولغان ئوغلىغا مىراس قىلىپ مۇھتەھكەم قورغانلارنى، ئون يىللاپ مەغلۇبىيەتنىڭ نېمىلىكىنى بىلمىگەن چىڭگىزخاننىمۇ ئەندىشىگە سالغان مىڭلىغان قوداردىلىك قوشۇننى قالدۇرغانىدى.

يەتمىش مىڭ جەڭچىدىن ئىبارەت بۇ قوشۇن چىڭگىز قوشۇنىغا قارشى چېقىپ سۈۋىس شەھىرىنىڭ يېنىدا دۇشمەننىڭ يولىنى توستى. تەجرىبىلىك سەركەردىلەر تېخى ياش غىياسىددىنغا تاغ - داۋانلارنى ئېگىلەپ، دۇشمەننىڭ يولىغا نۇرغۇنلىغان پىتىرمىلارنى قويۇش، ئۇنىڭ ئاساسىي كۈچى — چىڭگىز ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەرىكەت قىلىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەي، ھەر بىر تاش، ھەربىر قىيانى مۇداپىئە قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە مەسلىھەت بېرىشتى. بۇ ئاقىلانە مەسلىھەت ئىدى. لېكىن غىياسىددىن بۇنى قوبۇل قىلمىدى. كۆبەككە ئەگىشىپ سارايغا تولغان خۇشامەتچىلەر ھەربىي ۋە ئۇرۇش ئىشلىرىدىن خەۋىرى بولمىسىمۇ، سۇلتانىنىڭ يوشۇرۇن نىيەتلىرىنى بىلىۋېلىشقا ئىدى. تايىن ئۇستا ئىدى. ئۇلار ھۆكۈمدار يالغۇز مەي - مۇسەللەس، تىنىلا ئەمەس، جەڭگىۋار شان - شۆھرەت ئارزۇسىدىنمۇ مەست ئىكەنلىكىنى بىلىشەتتى. شۇڭا ئۇلار ئۇنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغان: «ئىسلام سۇلتانىغا ياۋايى كوردلارغا ئوخشاش تاغدا پىتىرما قۇرۇپ، چىڭگىزخانىنىڭ ھۇجۇمىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇش مۇناسىپ ئەمەستۇر. جەڭ مەيدانىغا چېقىپ، ئۇنى تارمار قىلىش كېرەك» دەيىشتى.

تاجۇ تەختىنى چىرمىغان خۇشامەتگۆيلۇق زەنجىرى بىلەن سالجۇق دۆلىتىنىڭ ئىشىمۇ ئوڭەشتى.

1243 - يىلى 23 - ئىيۇن كۈنى كۈنسەتاغ ۋادىسىدا كىككى
بايراق توقۇنۇشتى: سالجۇق - ئاباباسىيلارنىڭ قارا بايرىقى بە-
لەن چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ قىزىل بايرىقى.
ئۇلارنىڭ ھەربىي ئادەتلىرى بويىچە، چىڭگىزخان قىسىم-
لىرى ئولۇغ قانانتقا گروزىن ۋە ئەرمەنىيەنىڭ خىللانغان باتۇرلى-
رىنى قويۇشتى. سالجۇقلار دىمۇ گروزىن دەرلەن شەرۋەنىزادە
ۋە ئەرمەن شاھزادىسى ۋەن باشچىلىقىدا خرىستىئان يالاڭما
كۈچلىرى بار ئىدى. لېكىن شەۋكەتلىك گروزىن سەركەردىسى
ئۆزىنى بىرىنچى بولۇپ دۈشمەن سېپىگە ئۇرۇپ، شۇ زامانلا
ھالاك بولدى. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى پاراكەندىچىلىككە چۈشۈپ
قالدى.
روھىي جەھەتتىن ئاجىز كىشىلەرگە خاس بولغىنىدەك
سۇلتان غىياسىددىنىكى كۆرەڭلىك بىردەمدىلا قورقۇپ تىترەش
بىلەن ئالماشتى. قوشۇنىنىڭ ئالدىنقى سېپىدىكى پاراكەندىچىلىك
ئۇنىڭغا مەغلۇبىيەت بولۇپ تۇيۇلدى. ئۇ جانىنى قولغا ئېلىپ
قوشۇنىنى ئۆز ھالىغا تاشلاپ، ئاددىي جەڭچى كىيىمىنى كىيىپ
تاقەت دېگەن تەرەپكە قاراپ قاچتى. قوشۇنىنى تەھلىكە باستى،
تېخى قىلىچىنى قىنىدىن چىقارماي تۇرۇپلا، تۇشمۇ تۇشتىن
قېچىشقا باشلىدى. چىڭگىز ئەسكەرلىرى قاچقانلارنى كىزمۇ كىز
قوغلاپ، قارارگاھقا باستۇرۇپ كىرىشتى. ئۇلارنى مول نازۇ
نېمەت، ھېسابسىز قورال - ياراغ، ئوتقاشتەك گىلەملەر، ھە-
شەمەتلىك چېدىرلار كۈتۈۋالدى.
سۇلتاننىڭ چېدىرگاھى ھەشەمەتكە تولغانىدى. ئۇنىڭ ئال-
دىغا سەلتەنەت ۋە قۇدرەتنىڭ مىسالى سۈپىتىدە شىر، يولۋاس
ۋە قاپلان باغلاپ قويۇشقانىدى. توشقان يۈرەك پادىشاھقا شاھانە
ئىشارەت، تىمساللارنىڭ نېمە پايدىسى بولسۇن؟
شۇنداق بولسىمۇ موڭغۇللار قاپقانغا چۈشۈش ياكى پىستىر-
مىغا دوقۇرۇپ قېلىشتىن چۆچۈپ، ئۇچ كۈنگىچە چايلىرىدىن

قوزغىلىشىمىدى، سۈيىس قىلىسىسى يېنىمدا ئىۋلارنى مول سوۋغا ـ سالاملار بىلەن قازى نەجمىددىن قارشى ئالدى. بىر چاغلاردا ئۇ خارەزمدە مۇڭغۇللاردىن يارلىق بىلەن ئالتۇن تاختا ـــ قوغدىنىش تاختىسىنى ئالغانىدى. ئۇ تاختا ۋە سوۋغا ـ سالاملار مۇڭغۇل ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆڭلىنى يۇمشاتتى: ئۇ شەھەرنى ئۇچ كۈنگىچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا بۇيرۇپ، ئاھالىلەرنىڭ جېنىنى ئامان قالدۇردى.

چاغاي ئەسىرلىك باسقۇنچىلىق داۋامىدا چىڭگىزخان ئەمەلدارلىرى بىرئاز چۈشىنىپ قېلىشقانىدى: قانىتىق دەھشەت ـ ۋەھىمە سېلىشنىڭ ئۆزىلا كۈپايە، شەھەر تەسلىم بولسىلا، ئۇ-نىڭغا ئاز تولا شەپقەت ـ مەرھەمەت قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى ئۆلۈشتىن سېلىق ئۇندۇرەلمەيسەن ـ دە، لېكىن دارۇل ـ پەتھ، ئاتالمىش قەيسەرى تەسلىم بولمىدى. ئۇنىڭ قىممىتىمۇ باشقىچە بولدى. يەنى چىڭگىز ئەسكەرلىرى ئەرلەرنى قىلىچ بىلەن چاناپ ئۆلتۈردى. ئاياللار، بالىلار ۋە ھۈنەرۋەن ئۇستىلارنى قۇل قىلىپ ئېلىپ مېڭىشتى. يولدا ھېرىپ هالىدىن كەتكەنلەرنى نۆكەرلەر ئۇدۇللۇق ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

مۇڭغۇللار ئۇچ ئاي دېگەندە مەملىكەتنى خانۇۋەيران قىلىپ، قىشلىق قارارگاھلىرى ـــ كافكازغا چېكىنىشتى. ئۇلار ئۆز ئولجىلىرىغا ئاشۇ يەردىن كۆز تىكىپ قاراپ تۇرۇشتى. پۈتۈن سالجۇق دۆلىتى ئۇستىدە چىڭگىز قوشۇنىنىڭ بايرىقى لەپىلدەپ تۇراتتى.

زىرائەت تېرىلىدىغان يەرلەر دەشت ـ جەزىرىگە ئايلاندى. ھۈنەرۋەنلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا ھەيدەپ كېتىلدى، قالغان ـ قالغان ئاھالىگە ئېغىر سېلىقلار سېلىندى. دالالار ھۆۋلاپ، باغلار، ئۆزۈمزارلار قاقاسلىققا ئايلاندى. بىر چاغلاردا باي، پاراۋان بولغان مەملىكەتتە ئاچارچىلىق، قەھەتچىلىك باشلاندى.

باسقۇنچىلار ئۆزلىرىنى مەملىكەتنىڭ خوجايىنى بىز دەپ

هېس قىلىشاتتى. جالالىدىن قازانۇسىدىن تۆپىلىكىدە تۇرۇپ، كونيا ئاھالىسىنىڭ ئامان قېلىشىنى كارامەت قىلىشى ئۈچۈن يەنە ئون بەش يىل ئۆتۈشى زۆرۈر ئىدى.

ئەمما ئاشۇ بىرىنچى قېتىملىق يۈز بەرگەن ئاچارچىلىقتىن ھەپسىلى قۇرۇغان ئادەملەر توپ - توپ بولۇپ غەربكە، ئۇزاندىن يە چېگرىلىرىغا قاراپ كېتىشۋاتاتتى. ئۇلار بىر چاغلىرى قاچقان خارەزمىلىك ۋە خۇراسانلىقلارغا ئوخشاش، يوللارغا سىغمىماي كېتىشۋاتاتتى. تۇركلەرنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشلىرى، يەنە پۈك ماللىرى، قىممەتلىك نەرسىلىرى ئۇنتىلمىلىك كېنىز ۋە سودىگەرلەرنىڭ قولىغا ئەرزانلا چۈشۈپ كېتەتتى. چۈنكى بىر سىقىم بۇغداينىڭ باھاسىمۇ ھەيران قالارلىق دەرىجىدە يۇقىرى ئىدى.

ئېغىر، مۇشەققەتلىك يىللار باشلاندى. چىڭگىزخان ئەمەلدارلىرى قارشىلىق كۆرسىتىشنىڭ يىلتىزىنى تۈپ ئاساسىدىن قومۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن مەملىكەتنى پارچىلاپ، ھۆكۈمدارلار ئارىسىدا نىزاھ - تەپرىقىچىلىك ئۇرۇقىنى چېچىشتى. كونيادا بىر قېتىمدىلا ئۈچ سۇلتان ـــ غىياسىددىننىڭ ئۈچ ياشلىق ئوغلى تەخت ۋارىسى ئىدى. ئۇلار چىڭگىزخان ھۆكۈمرانلىقىغا ۋاسسال ـــ قارام ئىدى. ئۆزىنى سۇلتان ئالائىددىننىڭ ئوغلى دەپ ئېلان قىلغان تۇركمەن باسمىچىلىرىنىڭ توپى پايتەخت ئەتراپىنى ئاھۇ زارغا تولدۇرغانىدى. ھېچقانداق چىقىش يولى يوق، ھېچكىمدىنمۇ مەدەت كۈتكىلى بولمايتتى.

ئېغىر ۋە داۋالغۇش يىللىرىدىكىگە ئوخشاش پۇقرالار ئۆزلىرىنىڭ ئۈمىدىنى خۇداغا قارىتتى. ئۇلار تەسەللى ۋە روھىي تۇرغۇنلۇقنى رەسمىي روھانىيلاردىن ئەمەس، سوپى، شەيخلەردىن، ۋائىز ۋە زاھىدلاردىن ئىزدەشتى. ئۇلىما ۋە فەقىھلەر ئەمەلدار، بەگلەرگە ئوخشاش، سالجۇقىيلار پاناھلىقىدىمۇ، موڭغۇللارنىڭ قول ئاستىدىمۇ ئوخشاشلا بايلىقات پاشاۋەردى.

سوپىلار بولسا، ئۆزلىرىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن تۇرلۈك تەجرىبە-لەردىن ئاچچىقىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. ئۇلار نەپرەت ۋە نىزاھلار ئالدىدا بىر - بىرىنى ئاسراشقا دەۋەت قىلىشاتتى، زوراۋانلىق ۋە ئەجەلدىن جېنىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش قىيىن بول-سا، ئىلاج بار كىشىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانىي قەدىر - قىي-مىتىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۈندەيتتى. مەلۇمكى، سوپى، شەيخ-لەرنىڭ نىيىتى ئۇ دۇنياغا باشلاش ئىدى. ئەمما ئۇلار ئۇنداق پەزىلەتلەرگە ئىگە ئىدىكى، بۇنداق پەزىلەتلەرگە ھېچكىم، ھەت-تاكى موڭغوللارمۇ تەڭ كېلىشەلمەيتتى.

ئەنە شۇ يىللىرى جالالىدىن كونيانىڭ ئەڭ مەشھۇر، ئەڭ قەدىرلىك سوپى ۋائىزلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى.

ئۇ دۇنيا ھەققىدە بىلىش مۇمكىن بولغان كۆپ نەرسىنى بىلەتتى، ئەقىل - ئىدراك ئېرىشكەن ھەممە نەرسىگە ئۇمۇ ئېرىشكەنىدى. ئەمما ئۇ ئۆز يۈرەك ھاياجىنىنى تىزگىنلىيەلمە-سە قانداق قىلىدۇ؟

ئۇ ئۆز - ئۆزىنى چۈشەندى، باشقىلارنىمۇ چۈشەندى، لې-كىن بۇ ئۇنىڭغا خۇشاللىق كەلتۈرمىدى.

بىلىمدان كىشى، تاماق ئىزدەپ ئۆۋۈسىدىن ئۆچقان، لې-كىن ئوزۇق تاپالمايۋاتقان ئۆۋۈسىغا ناۋايلاج قايتماقچى بولغاندا، خۇددى يولىدىن ئېزىپ ئارىسالدىلىققا قالغان قۇشقا ئوخشايدۇ.

ئۇ دەمەشقتىن قايتقاندا يولدا ئۇچرىشىپ سۆھبەتلەشكەن ئاشۇ زاھىدنى پات - پاتلا ئېسىگە ئالاتتى: چۈنكى، ئۇنىڭ قەلبىدە خەلق قايغۇسىمۇ قوشۇلۇپ، ئۇ بارغانچە كۆچىيىپ، نادامەتكە تولۇپ جارانلايتتى. ئەمما داپ ساداسىدىن ئەسەر يوق ئىدى. تەبرىزدىن چىققان قۇياش كونيا ئۈستىدە نۇر چاچقان ئاشۇ ئۇلۇغ كۈنگىچە، ئۈستازى سەئىد سىردانلىقى «سەن پاتلا دوستلىرىڭنى كۆپەيتەلەيسەن» دېگەن كارامىتى ئەمەلدە كۆرۈل-مىگۈچە داپ ساداسىنى ئاڭلىمىدى.

ئۇ ئەنە شۇ كۆنگە ئاتاپ ياندۇرۇشقا تەق قىلىپ ئېسىپ قويغان چىراغدەك تەييار ئىدى. پەقەت ئۇتاشتۇرغۇچى، ھايات بېغىشلىغۇچى ئۇچقۇنىلا كۈتەتتى.

ئەنە شۇ كۈنىلا ئۇ مەڭگۈ ئۆچمەس بولۇپ يانىدۇ. ئەگەر ئۇ كۈن كەلمىسە، ئۇ ئۆزى نېمە بولىدۇ؟ ئۆزىنىڭ ئاتىسى مۇئاتائول ئۆلىمانغا ئوخشاش مىڭلىغان ھەتتا ئونمىڭلىغان شەيخ-لەرنىڭ بىرى، مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى دانىشمەن ۋە سەۋدايى، ئالىم ۋە جاھىل، ئەسەبىي ھەم سالماقلىق ئون مىڭلىغان ئاشۇ شەيخلەرنىڭ بىرىلا بولىدۇ.

ئاشۇ كۈنى ئۇ تائىەت - ئىبادەت، ۋەز - نىياز، زاھىدلىق - جاپاكەشلىك، ئىلمۇ ئىلاھىيەت ھەممىسىنى تەرك ئەتتى. ئىشقىدىن باشقا، ئىنسانغا مۇھەببەتتىن باشقا ھەممە-دىن ۋاز كەچتى.

ۋاھ، ماڭا مەشرىقۇ مەغرىب ھەممەبىر،
بەلكى ئۇچسامۇ كۆككە، بەربىر.
بولمىسا ئۇ يەردە سېنىڭدىن نىشان،
نە كېرەك ماڭا ئەبەدلىك ئۆمرۇ جان.
ساھىبى تائەت ئىدىم، زاھىت ئىدىم.
ساھىبى مۇنبەر ئىدىم، مۇرىت ئىدىم،
ئەمرى دىل بولدى، قۇيۇندەك چۆرگۈلۈپ،
قالدىم ئاخىر بىر ساڭا ئاشىق بولۇپ...
قوللىرىمدا دائىما «قۇرئان» ئىدى،
ماڭا ھەمراھ ھەر نەپەس، ھەرئان ئىدى.
تىللىرىمدا دەممۇ دەم زىكرى خۇدا،
ئەمدى بولسا قوللىرىمدا دائىما
يارى مەھبۇبىم جاراڭلىق بىر راۋاب،
شېئىرۇ رۇبائىي ماڭا بىر ئاپتاب...

جالالىدىن ئورنىدىن تۇردى. ئاشۇ كۈن گويا ئارىدىن چا. رەك ئەسىر ئۆتمىگەندەك، كۆز ئالدىدا شۇنداقلا نۇرلىنىپ تۇراتتى.

ئۇ خىزمەتكارنى ياڭراق ئاۋازدا چاقىردى:

— ھېسامىددىن چەلەبىينى چاقىرىۋەت!

ئۇ تەييار تۇراتتى. مۇھەببەت قۇياشىنىڭ شەرىپىگە ئۆمۈر كىتابىنى تۇڭگىتىشكە تەييار ئىدى.

خىزمەتكار ئۇيقۇلۇق كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ، سەنجەرى مەس. چىتىگە كاتىبۇل ئەسرار ھېسامىددىننى باشلاپ كىردى. شەھەر. نى يەنە كېچە قاراڭغۇلۇقى باسقان، ئىككى ئوچى كۆككە قادالغان يېڭى ئاي ئۇپۇقتىن نەيزە بويى كۆتۈرۈلگەنىدى.

ھېسامىددىن مەسچىتكە قەدەم قويۇپلا، سالام ـ سائەت ئورنىغا مۇنۇ سۆزلەرنى ئاڭلىدى:

— ھەي، ھېسامىددىن ھاياتبەخش! ئالتىنچى كىتابنى باشلاشنى قانچىلىك ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتتىم. . .

«مەسنەۋى» نىڭ ئاخىرقى جىلدى باشلانغانىدى.

بەشىنچى باب

قۇياش بىلەن ئۇچرىشىش

ئاھ، يەر ئۈستىدە يۈرگەن بەزى ئادەملەرنى بىز تىرىك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۇلار ئۆلۈك. يەر ئاستىدا ياتقان بەزى زاتلارنى ئۆلۈك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۇلار تىرىك.

— ئەبۇلھەسەن ھەرەقانى

يولۇچى

ھىجرىيە، 642 - يىل ئەقرەپ ئېيىنىڭ جۈمادۇل ئاخىرى ياكى مىلادىيە 1244 - يىل، 25 - نويابر كۈنى قەيسەرىدىن كونيا تەرەپكە بارىدىغان يولدا يالغۇز بىر يولۇچى كېتىۋاتاتتى. ئۇ پاكىنەككىنە كەلگەن، كۆل رەڭ ئېشكىنىڭ مېڭىشىغا چىداپ، بىر قېلىپتا چايقىلىپ، ئىللىق كۈز قۇياشىدىن نۇر ئېمىپ ياتقان ۋادىغا سىنچىلاپ قاراپ كېلىۋاتاتتى.

ئۇ سالجۇق دۆلىتىنىڭ قانچىلىغان شەھەرلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۈزۈلۈپ، خانەۋەيران بولۇپ ياتاتتى. ئادەمسىز، چۆلدەرەپ كەتكەن يوللارنىڭ چېتىدە ئادەملەر- نىڭ ئۈستىخانلىرى دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى. سەمرىپ كەتكەن قاغا - قۇزغۇنلار يولۇچىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ ئۇركۈپ قويماي، ئېرىنچەكلىك بىلەن سەللا ئارقىغا چېكىنىشىپ قويياتتى. ھاۋادا قۇرغۇيلار، سارلار ئۇچۇپ يۈرەتتى. ئارىلاپ ئوقيا-

لىرىنى تاسقان لەشكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئىسرائىلىدا بىر
ھۆلاچ ئۆزۈنلۇقلىقى ئۆرۈمە چاچلىرىنى ئويناتقىچە، يۈمۈق
كۆزلۈك چاپارمەن ئەتراپقا قالايتى. ئۇنىڭ بىرەر مەخپىي خەۋىر-
نى ئېلىپ، قايتىپ كەلدىمۇ ياكى سەھرالار ئارىسىدىكى قاراقۇ-
رۇم تەرەپتىن كەلدىمۇ ياكى سەھرالار ئارىسىدىكى قاراقۇ-
رۇم تەرەپتىمۇ، قەدىمكى مەراقى تەرەپتىمۇ؟ ياكى رۇسلارنىڭ
چەكسىز ئورمانلىرى ئىچىگە يوشۇرۇنغان، گۈگۈم قاراڭغۇلۇقى
ئىچىدىكى يالغاچ ئۆيلەر بىلەن تولغان شەھەرلەردىنمۇ، يۇنى
بىلگىلى بولمايتتى.

كارۋان سارايلارنىڭ تاملىرى ئۆرۈلگەن، كېچىلىرى يېقىن
كەتراپتىكى ئېدىر - تاغلار كەتراپىدا بۆرىلەر گويا ھالىپ موڭ-
خۇللارغا ھەمدۇسانا ئوقۇغاندەك ھۇۋلىشاتتى.

يولۇچى ئەرزىرۇمدا بىرنەچچە يىل بالىلارغا ساۋاق ئۆگە-
تىپ يۈرگەن بولسىمۇ، بىرەر تونۇش چىراي كىشىنى كۆرەلمە-
دى. ۋەيرانىلىقلار ئارىسىدا قورقۇش - ۋەھىمىدىن چىرايلىرى
تاتىرىپ كەتكەن كىشىلەر سۆزلىشىپ يۈرۈشەتتى. ئاخشاملىرى
ئاشۇنداق مەيدانلاردا تىكىلگەن ئوتاۋ[1]لاردا قىمىز ئىچىپ، شىر-
كەيپ بولغان موڭغۇل جەڭچىلىرىنىڭ قانداقتۇر بىر خىل سو-
زۇپ ئېيتىلىدىغان مۇڭلۇق ناخشىلىرى ئاڭلىنىاتتى.

مۇبادا ئىخلاسمەن ھۇنەرۋەنلەر، ئۇلارنىڭ مەسلىھەت ۋە
مەدەتلىرى بولمىغان بولسا، يولۇچىمىزنىڭ بۇ ۋادىغا يېتىپ
كېلەلىشى دەرگۇمان ئىدى. شۇلار ئۇنى تەبرىزدىن بۇياققا قول-
دىن - قولغا ئۆتكۈزۈپ ئەكىلىشكەنىدى.

بۇ يەرلەردە كونيا كەتراپلىرىدا، دەسسەپ - چەيلەنگەن
بولسىمۇ، ھەر ھالدا يەنىلا مېۋىلەر، سۇل ھوسۇللۇق باغلار
ئۇچرايتتى، ئېزىپ - تېزىپ كېلىپ قالغان، ئەمما تېخىچە

① تاشتىن كىگىز ئۆي، چېدىر، كەپە - ت.

ەنسىزچىلىكتىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن دېھقانلار ئېتىزلىقلاردا
بۇرۇنقىدەك تىرىشىپ - تىرمىشىپ ئۆمىلەپ يۈرۈشەتتى. ئارپا
سوقۇپ، مالالارنىڭ تېزەكلىرىنى قۇرۇتۇشۇپ يۈرەتتى. ئەتراپ-
تىكى ئېدىرلىقلاردا بۇرۇنقىدەك بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا يەنىلا
نۇرغۇنلىغان قوي پادىلىرى ئوتلاپ يۈرەتتى. يوللاردا ئات تۇياق-
لىرىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭلار ئۆرلەيتتى.

چۈشتىن كېيىن ئاۋۋال مۇنارلار، كېيىن كونيا قەلئەسى-
نىڭ سېپىللىرى كۆرۈنۈشكە باشلىدى. شىر ۋە پەرىشتىلەرنىڭ
سۈرىتى بىلەن بېزەلگەن مەرمەر گۈمبەزلەر پارقىرىغىنىچە كۆز-
گە چېلىقاتتى. قەلئە ئەتراپىدىكى خەندەكلەر سۇ بىلەن تولدۇ-
رۇلغانىدى. بۇ سۇدا ئاسمان ئەكس ئېتەتتى. گويا ھەممە ياق
مەمۇرچىلىق دېگەندەك، سۇ تولدۇرۇلغان خەندەكلەر ئۈستىدىكى
زەنجىرلىك ئاسما كۆۋرۈكلەر چۈشۈرۈلۈپ قويۇلغانىدى.

پۈتۈن مەملىكەت بويلاپ قاپلىغان دەھشەتلىك بوراندىن بۇ
شەھەرنى قانداق كۈچ ساقلاپ قالدىكىن؟

يولۇچى يوغان، قېرى چىنار دەرىخىنىڭ سايىسىدە ئېشە-
كىنى توختاتتى. شەھەرگە كىرىشتىن بۇرۇن ئۈستۈېشىنى بىر
قۇر تۈزەشتۈرۈپ، پىكرىنى بىرئاز يېغىنچاقلاپ ئالماقچىدى.
ئۇ ئېگەرگە ئېسىقلىق تېرە خۇرجۇنىنى يېشۈېتىپ، چىنار سايە-
سىدە خۇددى ئۆزىنىڭ پاكار ئېشىكىگە ئوخشاش ئېشەكنى يېتە-
لەپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان دېھقانىنى كۆرۈپ قالدى. ئېشەككە ئىككى
دانە سوغا سېۋەت ئارتىلغانىدى. ئۇنىڭدىن نېرىراقتا — قوغۇن-
لۇقتىن، ئۇنىڭ بىر چېتىگە خامان قىلىپ دۆۋىلەنگەن تاۋۇزلارنى
كۆرۈپلا، يولۇچى ئېشەكنىڭ بېشىنى شۇياققا بۇرىدى.

ئېشەكنىڭ تۇياق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، دېھقان خۇدۇكسىرەپ
كەينىگە بۇرۇلۇپ قارىدى ۋە ھەيران بولغىنىچە تۇرۇپلا قالدى.
ئۇ شالۋۇرى سۆڭگىچىگە چۈشۈپ تۇرغان، كەڭ، قىزىل كەمەر
باغلىغان بىر تۈرك ئىدى. ئۇنىڭ يۈزى كونيانىڭ توپىسىغا

ئوخشاش جىگەر رەڭ بولۇپ، گويا ئۇنى ئاپتاپقا قاقلاپ قاق قىلىپ قۇرۇتۇپ قويغاندەك كۆرۈنەتتى. ئولۇ ياخشىدا يىرىك، تۇغما مېڭى قاپىرىپ چىقىپ تۇراتتى. يولۇچى يېقىنراق كېلىپ ئۇنىڭدىن تاۋۇز سورىدى.

دېھقان دۆۋىلەنگەن تاۋۇز تەرەپكە يۈگۈرۈپ بېرىپ ئىككى دانە قوزۇقاي تاۋۇزنى تاللىدى - دە، ئولارنى سالماقلاپ، شاپىلاقلاپ ئورۇپ كۆرۈپ، ئىشەنچ قىلغاندىن كېيىن ئەكىلىپ يولۇچىغا ئىككى قوللاپ تۇتتى. لېكىن پۇل ئالمىدى ۋە ئۇزۇن يول يۈرۈپ كەلگەن مۇساپىردىن پۇل ئېلىش مۇسۇلمان ئادەمگە ياراشمايدۇ، دېدى.

يولۇچى رەھمەت ئېيتىپ ئېشىكىنى چىنارغا باغلىدى. سا- يىگە بورىنى سېلىپ، خالتىسىدىن ئارپا نان، بىر كىچىك كو- زەك ۋە بىر پىچاقنى ئالدى. شۇ ئارىلىقتا ئارقا تەرەپتىن دېھقاننىڭ:

— ئىسسىپ قېلىۋېدى، سوۋۇتۇش كېرەك ئىدى! قۇدۇق مانا بۇ يەردە! — دېدى ئۇ ئېشەككە تاۋۇز ئارتىۋېتىپ. ئۇ يولۇچىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرۇۋاتاتتى، — شۇ- غىنىسى قۇدۇققا سالىدىغان بۇ چېلەك بەكمۇ كېلەڭسىز، ئاسانلا ئاغدۇرۇلۇپ كېتىدۇ! — دېدى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە سۆزلەۋاتقان- دەك.

— بۇنىڭ يولى ئاسان! — دېدى يولۇچى. ئۇ خالتىدىن ئۇزۇن تاننى ئېلىپ، تاۋۇزلارنى چىرماپ باغلىدى - دە، ئاندىن بىر ئۇچىنى تۇتۇپ، ئۇنى سالماقلاپ كۆرۈپ دېھقانغا بەردى.

— پەسكىنزگە قايىلمەن! — ماختاشتىن ئۆزىنى تۇتالمە- دى دېھقان. يولۇچى گەپ قىلمىدى.

ئۇ تاۋۇزلارنىڭ قۇدۇق ئىچىدە سوۋۇشىنى كۈتۈپ، چىنار- غا يۆلەنگىنىچە زوكزىيىپ ئولتۇردى. ئۇ كۆزلىرىنى يۇمۇۋال-

دى. ئېھتىمال ئۇنى يول ئازابى ھاردۇرغان بولسا كېرەك.
ئۇنىڭ يېشىنىڭ قىرىقتا ياكى ئەللىكتە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. يۈزى قارامتۇلراق كەلگەن، شالاڭ ساقاللىق، بۇغاراچە ئالاباالداق تون كىيگەنىدى. ئايىغىدا يۇمشاق ئۆتۈك، بىر ئەنلىك سەللە ئورىغان. ئۇنى بۇ سىرتقى قىياپىتى بىلەن ئوتتۇراھال بىر سودىگەر دېيىشكە بولاتتى. لېكىن كۆزقارىشى سودىگەرنىڭكىگە ئوخشىمايتتى. ئۆلچەپ ئىش قىلىدىغان، تەشەببۇسكار، كەسكىن يوق، نەزىرى ئۆتكۈر بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ھېلىراقتا تانىنى ئېلىۋاتقاندا، دېھقان ئۇنىڭ ھالىتىنىدا شەيئىلەرنىڭ ھاسىسىغا قادىۋالىدىغان تۆمۈر قۇيۇمچاق — ئەلەم ۋە مۇقەددەس ئايەتلەر يېزىلىپ، قېيىققا ئوخشىتىپراق تىكىلگەن قالپاقنى كۆرۈپ قالدى. ياكى ئۇ دەرۋىشمىدۇ؟

ياق، ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ قولى دەرۋىشلەرنىڭ قوللىرىغا ئوخشىمايدۇ، ئەمگەك سۆيەر قول، تىرناقلىرى قوپال ۋە ياپلاق. ئۇ تاۋۇزلارنى كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە ئېچىل چىرماپ باغلىدى. ھەي، بىلىش تەس. ھازىر بۇ يوللاردا كىملەر تەمتىرەپ يۈرمەيدۇ دەيسىز.

يولۇچى يەنىلا كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ خىيالىغا خىلمۇ خىل ئىشلار بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن قويۇق ساقاللىق، ھېيلىگەر، جاھىل، باغرى تاش، ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ قىياپەتلىرى، چىرايلىرى ئۆتەتتى. شەھەرلەردىكى كوچا - كويلار، ۋەيران قىلىنغان قەسىرلەر، قورۇلار، يول - رەستىلەر ئۆتەتتى. ئۇنىڭغا ھاردۇق يەتكەنىدى. لېكىن پىكرىنى يىغۇۋېلىش قانچىلىك زۆرۈر بولسىمۇ، ئۆزىنى ئۇنىڭغا زورلىمايتتى: ئاشۇ بىر - بىرىگە كىرىشىپ كەتكەن ئېقىمدىن كېرەكلىك سۆز، كېرەكلىك مىسالالارنىڭ ئۆزلۈكىدىن چىقىپ كېلىدىغانلىقىنى بىلەتتى. روھىنىڭ ئۇچقۇر ئانقا ئوخشايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى.

تى. ئۇ ئاتنى ياخشى ئۆگەتسە، مەنزىلگە ئۆزى يەتكۈزىدۇ، ئۇنى قىستاش، بېقىنداش ھاجەتسىز ۋە زىيانلىق.

ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تەبرىز كوچىلىرى نامايان بولدى. خان ھۆلاكۇ ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئۆز قارارگاھىغا ئايلاندۇرغان ھا- زىرقى تەبرىز ئەمەس، خۇشال، شوخ بالىلىق چاغلىرى ئۆتكەن تەبرىز. ئۇ ئاددىي سېۋەت توقۇيدىغان ئاتىسىنى كۆردى — ئۇنىڭ ئاتىسى رەھىمسىز ۋاباغا كېسىلى تارقالغان يىلى ئانىسى بىلەن بىرگە قازا قىلغانىدى.

ئەنە ئۇ يەتتە ياشار بالا ئاتىسى بىلەن كۆل بويىدا ئولتۇراتى- تى. بىچارىدە ئىشتانمۇ يوق، يېڭى جارامىتىنى ئاجاپ قويمە- سۇن دەپ باشتىن بويى بىرلا ئۆزۈن خالتا كۆڭلەك كىيگەن. ئۇنى تۇنەك كۈنى سۇننەت قىلىشقانىدى. شۇ چاغدا ئۇ ھەتتا «ئېھ» مۇ دېمىگەنىدى. مانا ئەمدى ئۆزىنى يېتىلگەن ئەرلەر قاتارىدا كۆرۈپ، ئاتىسى بىلەن بىللە مەغرۇر ئولتۇرىدۇ.

كۆلدە ئۆزەڭ بالىلىرى ئۈزۈپ يۈرۈشەتتى، ئۇلار تېپىز- رەك يەرلەردە باش چۆكۈرۈپ، تۇمشۇقلىرىنى شاپىلدىتىپ، پاتقاقلارنى سۈمۈرۈشەتتى. قىرغاقتا بولسا، ئۇلارنى تۇخۇمدىن چىقارغان ئانا توخۇ قانات قېقىپ پالاقلاپ يۈرەتتى. ئۇ بالىلىر- ىنى روكۇلداپ چاقىراتتى، قاناتلىرىنى قېقىپ باقاتتى...

مانا كۆتكەن بىر ئەمەلىيەت توغرا كەلدى... ئۇ ئۆمۈر بويى، تاكى چاج - ساقىلى ئاقارغۇچە ئۆزىنى توخۇ بېسىپ چىقارغان ئۆزەڭ بالىسى دەپ ھېس قىلاتتى. يىراق قىرغاقلاردا قانات قېقىشىپ، ئۇنىڭغا ھاياتلىق بەرگەن ئاتىسى بىلەن بىللىم بەرگەن شەيخ ئەبۇبەكرىلا قالغانىدى.

ئۇستازى ئەبۇ بەكرىمۇ سېۋەت توقۇپ تىرىكچىلىك قىلاتى- تى. ئۇ ئادەتتىكىلا ئۇستا بولماي، ھۈنەرۋەن ئەخمىلەر جامەسە- نىڭ ئاقساقىلى ئىدى. ئەبۇبەكرى ئۇنىڭغا نۇرغۇن نەرسە ئۆگەتـ- تى. ئۆزى نېمىنى كەشپ قىلسا، باشقىلاردىن نېمىنىلا ئۆگەـ-

گەن بولسا، شۇنداق ھەممىسىنى: ئەخلاق ئاساسىنى، ئالىم ۋە ئادالەت تەسەۋۋۇرىنى، ئىقبال ۋە ھەقىقەت ماھىيىتىنى ئۆگەتتى. ئاشۇ ساددا دىل دېھقاننى ھەيران قالدۇرغان ھۇنەرنىمۇ شۇ ئۆگەتكەنىدى.

ئەمما ئۇنىڭدا ئەبۇبەكرى ئاجرىتالمىغان، بىلەلمىگەن بىر نەرسە بار ئىدى. ھېچكىم ھازىرغىچە ئۇنىڭدىكى بوشۇرۇن ئوتنى بايقىمىغانىدى. ئۇنى زامان گويا توخۇلار ئارىسىدا ياشايدىغان كۆرۈمسىز ئۆرەك بالىسىنىڭ قىسمىتىگە مەھكۇم قىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ شەيخ ئەبۇبەكرىنى تاشلىدى. ئۆزىنى چۈشەنمەيدىغان دوست، ئۇستاز ئىزلىدى. قەدىردان جامائەت، ئانا شەھرىنى تاشلاپ چىقتى. ئۇ قانچىلىغان يوللارنى بېسىپ، قانچىلىغان شەيخلەر بىلەن ئۇچراشتى. لېكىن ھېچكىم ئۇنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرەلمىدى، ھېچكىم ئۇنىڭ ئىسيانكار روھىنى بايقىيالمىدى. ئۇنىڭ مۇرەسسەسىز پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرىنى سەۋر ـ تاقەت بىلەن ئاڭلىمىدى. ھەتتاكى ئۇ ئالدىدا خېلى ۋاقىت ساۋاق ئالغان ئالىم ۋە دانىشمەن ئىبنى ئەل ئەرەبىمۇ بايقىيالمىغانىدى. ئۇ ئۆز ئىلمى، زېرەكلىكى بىلەن ئۆز يولىدا ئۈستۈن تۇراتتى. ئۇ ئەلۋەتتە ئۇنىڭدىن يۇز ئۆرۈمىدى. بىراق پەن ۋاستىدىن مەقسەتكە ئايلانغانىكەن، ئۇ ھەقىقەت يۇزىگە پەردە تارتىدۇ. ئۇ شۇ توغرۇلۇق ئىبنى ئەل ئەرەبىگە ئېيتقاندا ئۇ بېشىنى ئېگىپ:

— ئوغلۇم، سۆزلىرىڭ قامچىغا ئوخشاش شەپقەتسىز!... — دېگەن.

باغدادتا مەشھۇر شەيخ ئەھۋەددىن كىرمانى بىلەن ئۇچراشقاندا:

— نېمە قىلىۋاتىسىز؟ — دەپ سورىدى.

— سۇ قاچىلانغان كۈپتە ئايىنى كۆرۈۋاتىمەن!

ئارىغلارنىڭ گۈڭگا تىلى ئۇنىڭغا مەلۇم ئىدى. شەيخ ھەر

قەتره سۇ، ھەر زەررە تۇپراقتا ھۆسنى مۇتلەق، ھۆسنى ۋەھدە-
نى كۆرىمەن دېمەكچىدى، يەنى ھۆسنى ئىنكاسنى كۆرىمەن
دېمەكچىدى.

— مۇبادا بوينۇڭغا چىقان چىقمىغان بولسا، بېشىڭنى
كۆتۈرا — دېدى يولۇچى، — ئاسمانغا قارا، نېمىشقا شۇ ئاينى
ئاسمانىمىز ئۆزىدىلا كۆرمەيسەن؟

بۇنى ئىنىنى ئەل ئەرەبىيمۇ چۈشىنەلمىگەن، كىرمانمۇ
ئاڭلىمىغانىكەن، باشقىلاردىن نېمە كۈتۈشكە بولىدۇ؟ لېكىن،
مۇشۇ بورۇق ئالەمدە ئۇنى چۈشىنىدىغان، ئۇنىڭ كۆڭلىگە ئارام
بولىدىغان بىرى بولۇشى كېرەك. بەلكى ئۇ ئىمارەتلىرى چىڭ-
گىزخان قوشۇنى كېلىشتىن ئاۋۋالمۇ، ھازىرمۇ مۇستەھكەم
تۇرغان ئەنە شۇ شەھەرلەردىدۇر. دۇنيانى قۇپقۇرۇق، ھېچ نەر-
سە يوق دېيىش ئەقىلگە سىغمايدۇ. ئۇ خۇددى توخۇنىڭ قوينى-
دىن ئۆمىلىگىنىچە چىقىپ، ئۆزىنى سۇغا ئاتقان ئۆردەك باچكا-
لىرىدەك ئۆزىگە ئوخشاشلارنى ئۈچرىتالماي سەرسان بولۇپ يۈ-
رىدۇ. ئاخىرىدا ئۇنىڭ قەلبىنى غاجىغان ھەقىقەت دۇنيا يۈزىنى
كۆرمەي، پىنھانلىقىچە قالىدۇ...

— مەرھەمەت!

يولۇچىنىڭ ئالدىدا، ئۇ ئاللىقاچان ئۇنتۇپ قالغان دېھقان
سۇيى تەپچىرەپ تېمىپ تۇرغان تاۋۇزنى تۇتۇپ تۇراتتى. ئېشەك-
كە ئارتىلغان، يەرگە تېگەي - تېگەي دەپ تۇرغان سېۋەتلەرمۇ
تاۋۇزغا لىق تولدۇرۇلغانىدى.

— مەن بىلەن بىللە ناشتا قىل بۇرادەر، — دېدى يولۇچى
ئارپا نېنى بىلەن كوزىنى كۆرسىتىپ.

دېھقان رازى بولدى. بوريىنىڭ بىر چېتىگە يەكتىز بولۇپ
ئولتۇرۇپ، بىر بۇردا نانىنى ئىنتايىن ئېھتىيات بىلەن ئالدى،
يولۇچى ئۆز نېسىۋىسىنى چىشلىمىگۈچە، ئۇنى ساقلاپ كۈتۈپ
ئولتۇردى. كېيىن بىرئاز تارتىنىپ، لېكىن ئەستايىدىل چاي-

ناشقا باشلىدى.

ئۇنىڭ ئولتۇرۇشى، ناننى چاينىشىغا قاراپ (ئاۋۋال ئوڭ قوۋۇزى تەرەپتە چاينايىتتى، تاماققا باشقىلاردىن بۇرۇن قول ئۇزاتمايتتى) يولۇچى ئۇنىڭ ئەخمىلەر جامەسىنىڭ بىر ئەزاسى ئىكەنلىكىنى بايقىدى، بىر چاغلاردا ئۆزىمۇ شۇنداق قىلغانىدى.

يولۇچى تاۋۇزنىڭ ساپىقى تەرەپتىن بىر پارچىنى كېسىپ ئېلىۋېتىپ، ئاندىن تىلىم - تىلىم قىلىپ تىلىپ، ئۇنى بورا ئۈستىگە بىر - بىرلەپ تىزدى. دېھقان بەلۋېغىدىن پىچقىنى ئالدى (راست، ئەخمىلەرنىڭ تىغى). ئۇنى شىمىغا سۈرتۈۋېتىپ، تىلىنغان تاۋۇزنى كېسىپ - كېسىپ پارچىلىدى - دە، ئۇنى بىردىن - بىردىن ئاغزىغا سېلىپ، نان بىلەن قوشۇپ چاينىشقا باشلىدى.

ئۇلار گەپ - سۆز قىلىشماي غىزالاندى. دېھقان بىرئاز ئەدەپ ساقلاپ، ئاندىن سورىدى:

— جانابلىرى ئۇزاق يول بېسىپ كېلىۋاتقان ئوخشايلا، دۇنيادا نېمە گەپلەر بار؟

— دۇنيادا سەۋر - بەرداشلىق تۈگىگەن، مەستلىك - سەرمەستلىك[1] چېكىگە يەتكەن، — دەپ جاۋاب بەردى يولۇچى، — ياكى سىلەردە باشقىچىرەكمۇ؟ — ئۇ ئەتراپىنى ئىشارەت قىلدى.

— بىزدىمۇ توپتوغرا ئىككى يىل ئاچارچىلىق بولدى، — دېدى دېھقان ئەدەپ يۇزىسىدىن سۆھبەتدىشىنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ قارىماي، — بىزنىڭ كامىل دېگەن بۇ يېزىدا بار - يوقى ئون ئىككىلا جان تىرىك قالدۇق، قالغانلىرى قازا تاپتى. ئاللانىڭ مەرھىمىتى بىلەن بۇ يىل خېلى ياخشى كەلدى.

— ئاللا مەرھەمەتلىك، لېكىن ئادەملەر غاپىل!

---

① ئېغىر مەست بولۇش، مەستلىكتىن ھوشىنى يوقاتماق - ت.

دېھقان سۆھبەتدىشىنى باشقىچە كىيىنىۋالغان سوپى دەپ ئويلىدى، نېمىشقىكى، سۆزلىرى دەرۋىشلەرگە ئوخشاش مەجھۇل ئىدى. دېھقان يولۇچىنىڭ تەلەپپۇزى بىلەن:

— توغرا، غاپىل، لېكىن ھەممىلا ئادەم ئۇنداق ئەمەس. كونيادا خۇدانى بىر دەپ تونۇيدىغان شەيخۇ - قەلەندەرلەرنىڭ ھەددى - ھېسابى يوق!

يولۇچىنىڭ يۈزىدە ئاۋۇال ئۆچمەنلىك ئالامىتى كۆرۈندى. شەيخلەر ئىمىش! ئۇ يول بويى قانچىلىگەن شەيخلەرنى كۆرمىدى. ئۇلار بازاردىكى جارچىلارغا ئوخشاش ۋارقىراشقىنى ۋارقىراشقان: «ھاي، بۇياققا كېلىڭ، چېچىڭىزنى قىرىپ، ساقىلىڭىزنى يۇلۇڭ، مېنىڭ قولۇمدىن مۇبارەك جەندىنى ئېلىڭ!» نوقۇل ئۆزلىرىنىڭ شۆھرىتى، ئۆزلىرىنىڭ كارامەتلىرىنىلا ئويلىشىدۇ! زاھىدلار ئىمىش! ئۇلارنىڭ دۇنيا بىلەن ئىشى يوق، نوقۇللا ئۆزلىرىنى، ئۆزلىرىنىڭ پاكلىقىنىلا ئويلىشىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ تەقۋادارلىقلىرىنى بارلىق كۈچى بىلەن كۆز - كۆز قىلىشىدۇ. تەقۋادارلىقنىڭ تەقۋاسىدىنمۇ ئېغىرراق ئىللەت يوق!

— شەيخلەر ۋە سوپىلار دىن بىلەن دىيانەتنىڭ ئۇلۇغ سەپىرى يولىدىكى قاراقچىلاردۇر! — دېدى يولۇچى كەسكىن ئاھاڭدا، — ياخشىسى مۇنۇ سۇداندىن مەي سۈمۈر!

دېھقان يۈزىدىكى تەبەسسۇم بىلەن قېتىپلا تۇرۇپ قالدى. مۇشتۇمى بىلەن بۇرنىنى سۈرتتى. شەيخلەر ھەققىدە شۇنداق گەپنى قىلغانمۇ بارمۇ! تېخى ئۆزى دەرۋىش ئىمىش! تېخى مەي ئىچىشنى تەكلىپ قىلىشچۇ...

بەلكى، ئەخمي - سەربازدۇر؟ شۇلار مەي ئىچىشىدۇ. سوپىلارنى ياخشى كۆرۈشمەيدۇ. نېمىشقا ئۇ يەردە ئەخمىچىسىگە ئولتۇرمايدۇ، تاماقنى ئوڭ قوۋۇزى بىلەن چاينىمايدۇ؟

— ھېچ بىلەلمىدىم... لېكىن بىزنىڭ سالاھىددىن زەر-

گەر تەقۋادار شەيخ، مەدەتكار. ئۇ بولمىغان بولسا، ئاللىقاچان ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتەر ئىدىم. بىز ئۇنىڭ بىلەن بىر يېزىلىق...

زەرگەر سالاھىددىن يېزىدا تۇغۇلغان. بەلكى ئەخمىلەرنىڭ شەيخىدۇر. ھەي بۇرادەر، بۇرادەر! شەيخ، دەرۋىشلەر ئىككى قوللاپ سۇرەتكە يېپىشىپ، مەزمۇنىنى كۆرمەيدۇ. ھەتتا بۇ دۇنيادىن قاچماي، مۇشۇ دۇنيادا ياشايدىغان، ئۆزىنى ئادەملەردىن چەتتە قويماي، خەلق بىلەن بىللە ئەمگەك قىلىدىغان ئەخمىلەرمۇ، ھۇنەرۋەنلەرنى بەگلەر ۋە ئۇلارنىڭ يۆلەنچۈكى موڭغۇللارنىڭ ئەلىمىدىن ھىمايە قىلىدىغان، ئۇلارغا بىردىنبىر يۆلەنچۈك ئاشۇ ئەخمى بۇرادەرلەرمۇ ۋاستىسىنى — مۇراسىم، مۇقەددەس كىتابلار، ئەنئەنىلەرنى مەقسەتكە ئايلاندۇرۇۋېلىش قان، ئۇلارنىڭ جامائەسى بولسا، بىر يەردە بولۇپ، ھەقىقەت يۈزىنى توسۇپ تۇراتتى. شۇڭىمۇ ئۇ ئەخمىلەردىن ئايرىلىپ كەتكەنىدى.

دېھقان بىرئازدىن كېيىن قوشۇمچە قىلدى:

— سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى مەۋلانا جالالىدىنمۇ ھەقىقەتچى شەيخ.

يولۇچىنىڭ يۈرىكى قىنىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولدى. ئۇ ھاياجىنىنى سەزدۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن سۇداننىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، ئۇنىڭدىن مەي ئىچكەن بولۇپ تۇرۇۋالدى.

— ئۇلارنى سەن بىلىسەن! بىز بولساق مانا بۇ ئابىي زەمزەمنى ئىچىمىز، شۇنىڭ بىلەن كەيپىياتىمىز دەررۇ ئۆز جايىغا چۈشىدۇ. قانمۇ، تاۋۇز شەربىتىمۇ، مۇسەللەسمۇ — بىزگە بەرسىبر.

ئۇ بېشىنى ئارقىغا تاشلىدى.

نامەشرۇ ئىچىملىكنى سۈدەك غۇرتۇلدىتىپ ئىچىۋاتقان يولۇچىغا قاراپ، ئۇ سودىگەرمۇ، سوپىمۇ، ئەخمىمۇ ئەمەس،

دېگەننى ئويلىدى دېھقان. ئۇنىڭ ئالدىدا بابا ئىسھاقنىڭ قىرغىنچىلىقىدىن ئامان قالغان مۇرىت ئولتۇراتتى.

چىڭگىزخان قوشۇنى كېلىشتىن بەش يىلچە بۇرۇن تەقۋادارلىق بىلەن كۈن كۆرۈپ يۈرگەن بابا ئىسھاق دېھقانلارنى ئاسىي سۇلتان، ئۆز ئاتىسىنىڭ قاتىلى غىياسىددىنغا قارشى تۇرۇشقا قوزغىدى. ئۆزىنى رۇسۇلىللا ــ ئاللانىڭ ئەلچىسى دەپ ئاتىدى. داڭدار بەگلەرنى قىلىچلار بىلەن چاپىدى، سەلتەنەتنى قولغا ئېلىشقا تاسلا قالدى. جەڭچىلەر، مۇرتەد ۋە كاپىر بابا ئىسھاقنى ئەمەسيا قەلئەسىنىڭ مۇنارىغا ئېسىپ ئۆلتۈرۇدۇق، دەپ قايتا ــ قايتا جار سېلىشىنمۇ، ئادەملەر ئىشەنمىدى. ئاللانىڭ پەيغەمبىرىنى ئاسقىلى بولاتتىمۇ!

دېھقان يەنە باشقا خىيالغا چۆشتى: شەيخلەرگە قارشى غەزەپ، قان ۋە مەي ھەققىدىكى سۆزلەر ــ يوشۇرۇن ئىشارەت. ئۇنىڭ سۆھبەتدىشى پايتەخت ئەتراپلىرىنى ۋەيران قىلىپ، «ئالائىددىن كەي قۇبادنىڭ ئوغلى، ھەقىقىي سۇلتان بىز بىلەن!» دەپ ۋارقىراپ يۈرگەن تۇركمەنلەرنىڭ مەخپىي ئادەملىرىدىنمىدۇ؟

دېھقان تۇيۇقسىز بۇنداق خىيالنىڭ يادىغا كېلىپ قېلىشى بىلەن بىرئاز تېتىكلىشىپ قالدى. ئۇنىڭ يۈزلىرى قىزاردى، چېكىسىدىكى مېڭى بىلەن قوشۇلۇپ يۈز ــ كۆزلىرى ھۆپپىدە ئوت ئالغاندەك بولدى. ئۇ سۇدانغا قولىنى سۇندى.

ــ كىم بىزگە دوست بولسا ــ شۇ ئولجىغا شېرىك!

بۇ بابا ئىسھاق ئىسيانچىلىرىنىڭ شوئارى ئىدى، ئۇلار شۇ شوئار بىلەن مەلەتيا، سىۋەس، تاقەت، ئەمەسيا شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلىپ، غىياسىددىن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىشقان، ئۇنىڭ بايرىقىنى تارتىۋېلىشقانىدى. غىياسىددىن شۇ چاغدا، ھازىر موڭغۇللار بىلەن بىرلەشكەندەك، پەرەڭلەر بىلەن بىرلەشمىگەن بولسا، سۇلتان ۋە ئۇنىڭ بەگ ــ ئەمەلدارلىرىمۇ ساق

قالمايتتى. قىر شەھەر يېنىدىكى جەڭدە ئىسيانچىلارنىڭ قاتاردا
ھەتتا ئاياللارمۇ جەڭ قىلىشقانىدى، پەقەت ياللانما پەرەڭلەرنىڭ
يارىسى بىلەنلا غىياسىددىن غەلبىە قازانغان. ياش بالىلاردىن
باشقا، بارلىق دېھقانلار قىلىچلار بىلەن چاناڭغان، خوددى غەيـ
رىي دىنىدىكىلەرگە ئوخشاش ئۆلىمالارنىڭ مال - مۈلكىنىڭ
بەشتىن بىر قىسمى ھۆكۈمەت خەزىنىسىگە ئېلىنغانىدى، قالغان
قىسمىنى، ئاياللارنىمۇ قوشۇپ ئەسكەرلەرگە بۆلۈپ بېرىشكەنـ
دى.

شۇ چاغدا ئەخىلەر دېھقانلارنى قوللىماي خاتا قىلغانىدى.
ئەگەر بابا ئىسھاقنىڭ دېھقانلىرى، ھەقىقىي سۇلتان (مەملىكەتـ
نى ياتلارغا ئاياغ ئاستى قىلدۇرغان ئۇلار ئەمەس) ۋە ئەخمـ
بۇرادەرلەر بىرلىشىدىغان بولسا، موڭغۇللاردىن نام - نىشانمۇ
قالمايتتى! . . .

يولۇچى خۇشمۇ بولمىدى، ئەجەبلىنىپمۇ كەتمىدى، ئۇ ئۆـ
زىنىڭ ئاۋۋالقى بىپەرۋالىقى بىلەن سۇداننى دېھقانغا بەردى. ئاق
كۆڭۈل دېھقان ئۇنى باسمىچىلارنىڭ ئايغاقچىسى ياكى بىرەر
دېھقانلار سەركەردىسىنىڭ يوشۇرۇن ئەلچىسى، دەپ ئويلىدى.
بىراق ئۇ پەقەتلا ئۆز قەلبىنىڭلا ئەلچىسى ئىدى.

ئۆتكۈر خورما شارابىغا كۆنۈكمىگەن دېھقان بىر ئوتلاپ
يۇتۇپلا، چىرايىنى پۇرۇشتۇردى. ئۇنى كۆزىتىپ ئولتۇرغان
يولۇچى:

— يىگىتكە ئولجا، ئۇنىڭ يۇرىكىلا بولدى. بۇ ئولجا
شەرىكچىلىكىنى خالىمايدۇ، ئۇ پەقەتلا دوستىغا بېـ
غىشلىنىدۇ، — دېدى.

شۇ سۆزلەرنى دەپ سۆھبەت تۈگىدى دېگەندەك ئورنىدىن
تۇردى ۋە ئاستىغا سېلىپ ئولتۇرغان بورنىنى يىغىشتۇردى.
قۇدۇققا يېقىنلىشىپ قالغاندا ئۇستۈبشىنى قېقىشتۇردى، قوللـ

رنى يۈدى. دېھقاندىن شەھەردىكى كارۋان سارايلارنى سۈرۈش
تۈرۈپ، ھەلقەبەگۈش دەرۋازىسى تەرەپكە — ئۆز قىسمىنى
تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

مەرجەئەل - بەھرەيىن

يولۇچى كۆزىنى ئاچقاندا، قۇياش گۈرۈچ سودىسى قىلىنىدىغان كارۋان سارىيىنىڭ گۈمبىزىدىكى تۆشۈكتىن مارىلاپ قاراپ تۇراتتى. ھويلىدىن سۇنىڭ شىرىلدىشى، «تاق - تۇق» قىلغان ئاياغ تىۋىشلىرى، سەررافلارنىڭ سۆزلىشىۋاتقان ئاۋازلىرى ئاڭلىناتتى. شەنبە كۈنى ئىدى. لېكىن يېڭى سودا ھەپتىسىنىڭ بىرىنچى كۈنى بولۇشىغا قارىماي، كارۋان سارايى خېلىلا جىمجىت ئىدى. مېھمانلار ئاز، ھۈجرىلارنىڭ يېرىمى بوش تۇراتتى.

ئۇ خانىقا، مەدرىسىلەرگە كۆنەلمەيتتى. خانىقالاردا شەيخ تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرتىپلەرگە بويسۇنۇش، يىغىنلارغا قاتنىشىشقا توغرا كېلەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەركىنلىكىنى بوغۇشنى خالىمايتتى، بىرەر سوپىلىق ئېتىقادىغا چېتىشلىق يېرىمۇ يوق ئىدى، ئۇ ئۇلارنىڭ ئادىمى ئەمەس ئىدى.

مەدرىسىدە كۈتكۈچىلەر ئۆز ھوقۇقلىرىغا تايىنىپ، ئۇنىڭغا سوئال بېرىپ، ئىلاھىيەت يۈزىسىدىن بەسلىشىشكە مەجبۇرلىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇ بەزى ئۆلىمالارغا ئوخشاش، خالىغان چاغدا، خالىغان سوئالغا جاۋاب بېرىشنى ياقتۇرمايتتى، بەلكى جاۋابنى بېرەلمەيتتى. ئەگەر ئويلىغانلىرىنى ئۆز سۆزى، ئىبارىسى بىلەن ئېيتىمىغان بولسا، ئۇنى كاپىر ۋە دەھرىگە چىقىرىۋېتىشلىرى مۇمكىن ئىدى. بۇ توغرىدا ئۇنىڭ تەجرىبىسى بار، ئۇ بىر جايدا ئۇزۇن تۇرماي، كۆپلىگەن مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى كېزىپ چىققانىدى، ئۇنى بىكارغىلا «ئوچار» دەپ ئاتىمىغانىدى.

ئونىڭ ئۇستىگە، خانىقا ۋە مەدرىسىلەردە ئوقۇش توغرا قە-
لىشلىرىمۇ مۇمكىن ئىدى، بۇنداق بولۇشىنى ئۇ زادىلا خالى-
ماپتتى. ئۇ ئەركىن يۈرۈشنى، ئاتاق ۋە شان - شۆھرەتتىن،
مەرتىۋە، تەرتىپ - قائىدىلەردىن، قۇرۇق گەپ سېتىش ۋە
مەۋھۇم ئوچرىشىشلاردىن خالىي بولۇشنى ئىستەيتتى: ئۇ سەي-
ياھ ئىدى، سەييالارغا ئەڭ قولاي قونالغۇ — كارۋان ساراي
ئىدى.

ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئولتۇردى. ساقىلىنى تارىدى، بەلۋە-
غىنى باغلىدى. ھەم داستىخان، ھەم كۆرپە ئورنىدا خىزمەت
قىلىدىغان بورىنى يىغدى. باش تەرەپتىكى خالتىدىن دەمەشق
كىمخابىدىن تىكىلگەن تونىنى ئېلىپ كىيدى. خالتا ئىچىنى
ئىزلەشتۇرۇپ، كاشكۇل ۋە ئاللانىڭ ئىسمى يېزىلغان ئەلەم
بىلەن بىللە لاتا قالپاق تۇرغانلىقىغا ئىشەنچى كامىل بولدى.
ئونىڭ ئىچىدە تەبرىزلىك ئەخمىلەر شەيخىنىڭ كونيالىق ئەخمە-
لەر شەيخىگە يوللىغان مەكتۇپىمۇ بار ئىدى. ئۇ ئىنتايىن قىيىن
ئەھۋالدا قالغاندا ئەخمىلەردىن ياردەم سورايتتى.

ھەممە نەرسىنىڭ جاي - جايىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ،
قولتۇقىدىكى كىچىك خالتىدىن بىر دانە ئالتۇن پۇل، بىر
كۇمۇش تەڭگە ئېلىپ بېلىگە تۇگدى. يەنە خالتىنى ئاختۇرۇپ،
زەر ۋە كۇمۇش بىرلەشمىسىدىن ئېشىلگەن ئۇزۇن يىپنى ئې-
لىپ، ھويلىغا چىقتى. سۇيى ئېتىلىپ چىقىپ تۇرىدىغان جۇ-
مەك قېشىغا بېرىپ تەرەت ئالدى. ئاندىن ياتقىنىڭ ئىشىكىگە
قۇلۇپ سالدۇرۇش ئۈچۈن خوجايىننىڭ قېشىغا باردى. خوجا-
يىن ئونىڭ ئۇستىدىكى دەمەشق كىمخابىدا تىكىلگەن تونىنى
كۆرۈپ، ئونىڭ دېگىنىنى شۇ زامات ئورۇندىدى، ساندۇقتىن
قىممەت باھا قۇلۇپلارنى ئېلىپ، بىر دەمدىلا ئالدىغا تىزىۋەتتى.
بۇ ھەلەب ۋە گېنۇيا ئۇستىلىرى ياسىغان، ئەرمەنچە، گروزىن-
چە، سەمەرقەندچە، بۇخاراچە ئۇسۇللاردا ئىشلەنگەن ياپىلاق،

يۈملاق، ئىلمەكلىك ۋە ئىككى تىللىق قۇلۇپلار ئىدى. ئۇ ئەلۋ
ئېغىر، ئېچىلىپ ئېتىلىشى قىيىن، ئاچقۇچى ئۇچ چىشلىق
قۇلۇپنى تاللىدى. خوجايىن بىر تىللا سورىدى. ئۇ سودىلىشىپ
ئولتۇرماي، ئالتۇننى ساندۇق ئۈستىگە تاشلىدى - دە، ئاشقىنە
غا بىر بورا بېرىشنى ئېيتىپ، ئاچقۇچنى ئالا - بۇلىماچ بىر
يېپقا ئوتكۇزۇۋېلىپ ماڭدى. ئۇنىڭ ھازىرقى تۇرقىدىن بەدەۋ
لەت دەمەشق سودىگەرلىرىدىن قېلىشمايتتى. ئۇنىڭ دەرۋىشلەر
نىڭ ھۈجرىسىغا ئوخشاش خانىسىدا كاشكۈل، قۇرئان، كىچىك
كىنە بورا ۋە چاپاندىن باشقا ھېچقانداق نەرسىنىڭ يوقلۇقى
كىشىنىڭمۇ يادىغا كەلسۇن؟

دەرۋازا ئالدىدا سەرراپلار ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلاردا ھەرقان
داق تەڭگىنى - مىس تومپۇرلار، ئالتۇن دىنارلار، مىسىر ياكى
ھەلەب يۈزۈپىلىرى، گېنۇيا فلارىنلىرى، ۋېنىتسىيە دوكاتلە
رى[1]، كۈمۈش تەڭگىلەرنى سۈلتان ئاقچىسىغا تېگىشۈۋېلىش
مۇمكىن ئىدى. سۈتخورمۇ، دەللالمۇ، كۆپىنچە جەللاپمۇ يەنىلا
شۇ سەرراپلارنىڭ ئۆزى ئىدى. ئۇلارغا خالىغانچە پۇل بېرىلىپ،
پەقەت سەرراپلار ۋە ئۇلارنىڭ شېرىكلىرىلا چۈشىنىدىغان، سىر
لىق بەلگىلىرى بار بىر پارچە چەمدىن ئىشلەنگەن بېلەت ئېلىناتـ
تى. كېيىن بۇ بېلەتكە قاھىرە ياكى بۇخارا، دەربەند ياكى
گېنۇيادىكى خالىغان بىر سەرراپتىن شۇ مەبلەغنى قايتۇرۇۋې
لىشقا بولاتتى.

يولۇچى سەرراپنىڭ گىلىمىنىڭ ئۈستىگە كۈمۈش دەرھەم
تاشلاپ، ئۇنىڭدىن ئون ئاقچا ئالدى - دە، بېلىگە تۇغدى،
ئاندىن پېشايۋان ئاستىغا بورىسىنى يېيىپ، يۇكۇنۇپ ئولتۇر
دى.

ئۇ ئالدىرىمايتتى. ئۇزۇن پاراكەندىچىلىك يىللىرىدا بىر

---

① پۇل، تەڭگە، ئاقچا ئىسىملىرى - ت.

ئش باشلاشتىن بۇرۇن، بىر كۈننى ئەنە شۇنداق كوچىدا ئولتۇ-
رۇپ، ئىككىنچى كۈننى بازار ئارىلاپ ئۆتكۈزۈش ئۈنىڭغا ئادەت
بولۇپ قالغانىدى. ئەنە ئاشۇ ئىككى كۈن داۋامىدا كۆپنى كۆر-
گەن سەييياھنىڭ سىنچى نەزىرىگە ئاساسىي نەرسە — بۇ شەھەر
نېمە بىلەن، قانداق تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتىدۇ — بۇ ئايان بولاتـ
تى. كۈتمىگەندە بەزىدە ئاللىكىملەرگە ئۇچرىشىپمۇ قالاتتى.
سودىگەرلەر جامائەسى بىرلىشىپ سالغان گۈزەللىك
كارۋان سارىيى ئىككى چوڭ كوچا كېسىشكەن جاي — چارسۇغا
يېقىن يەردە ئىدى. دەرۋازىنىڭ دەل ئۈدۈلىدا ھەشەمەتلىك
مەدرىسە قەد كۆتۈرگەن، ئۈنىڭدىن سەل نېرىراقتا يەنە باشقا بىر
مەدرىسە ئۆزىنى كۆز - كۆز قىلغاندەك تۇراتتى. يان كوچا
تەرەپتىن ھاممامنىڭ گۈمبەزلىرى كۆزگە چېلىقاتتى. يىغىپ
ئېيتقاندا، بۇ يەر تازا ئاۋات بىر جاي ئىدى.
پېشىن نامىزىدىن كېيىن كوچا - كويىنى مەدرىسە تالىپلـ
رى قاپلىدى. بىرلىرى قارىنىنى تويدۇرۇش غېمىدە بازار
تەرەپكە — كۆپلىرى ئاشخانا ۋە يېمەكلىكلەر سېتىلىدىغان
جايلارغا، ئايرىملىرى بولسا، سىلىق - سىپايىلىك بىلەن مۇ-
دەرىسىلەرگە ئەگىشىپ، مەخسۇس يىغىلىشلار، دۇئانىخانىلارغا
قاراپ مېڭىشاتتى.
مۇساپىر سودىگەرلەر بازاردىن ئانچە رازى بولۇپ كەتمىـ
مۇ، ھەرھالدا ئوچۇق چىراي قايتىشاتتى. ھەپتىنىڭ بىرىنچى
سودا كۈنى زادىلا كېلىشمىگەندەك ئىدى. ئۇلار ھە - ھۇچىلار،
جەللاپلار، كارۋان بېشىلار، سەرراپلار بىلەن بىر قەپەس غىزىلـ
لىشىۋالاتتى. دەرۋىشلەر ئەگرى تاياقلىرىنى توكۇلدىتىپ، كاش-
كۇللىرىدىكى مىس پۇللارنى شاراقلىتىپ، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە
يوپۇرۇلۇپ كېلىشىپ، ئالىدىغانلىرىنى ئېلىپ، ئۆز يولىغا را-
ۋان بولۇشاتتى.
كوچا - كويىنى تولدۇرغان توپ - توپ كىشىلەرنى ئارىلاپ،

ئوتۇن - سامان، خالتا - سېۋەت، بۇلاق سۇيى لىق تولدۇرۇل-
غان تۇنىكە تۆكلار ئارتىلغان ئېشەكلەر غىرقىرىشىپ ئۆتۈشمەك-
تە ئىدى. سۇ توشۇغۇچىلار، ھالۋا ساتقۇچىلار، تەنزىكەشلەر
خېرىدارلارنى توۋلاپ چاقىرىشاتتى. ئومۇمەن تىرىكچىلىك ئۆز
قىنىدا ئاقماقتا ئىدى. ئەگەر شۇ ئالدىراشچىلىق ئىچىدە كىشى-
لەرنىڭ چىرايىدىن چىقىپ تۇرغان بىر خىل مەيۇسلۇكنى ھې-
سابقا ئالمىغاندا، بۇ يەردە چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ ئاپىتىمۇ،
ئاچارچىلىقنىڭ پالاكىتىمۇ بولمىغاندەكلا ئىدى. سودىگەرلەر
روھلۇق ھالدا ئەمەس، ئانچىكى پەس ئاۋازدا توۋلاپ قويۇشاتتى،
سەرراپلارمۇ ئادەت بويىچە، ئالمىقانلىرىنى بىر - بىرىگە سۈركەپ
قويۇشاتتى. ئايرىم ئوتۇنچىلارنىڭ چىرايلىرىدا كۆپرەك قايغۇ -
ھەسرەت ئالامەتلىرى بار ئىدى.

توساتتىنلا كىشىلەر ئارىسىدا غۇلغۇلا باشلاندى. قومۇشلۇق
ئۈستىدىن شامال ئۇرغاندەك، ھەممە باشلار بىر تەرەپكە بۇرۇل-
دى. يا سۇلتان، ياكى موڭغۇل ئەمەلدارى، ياكى باشقا بىر
ئەمەلدار كېلىۋاتقانغا ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدى يولۇچى. شۇ
چاغدا ئۇنىڭ قۇلىقىغا:

— مەۋلانا جالالىدىن كېلىۋاتىدۇ! — دېگەن ئاۋاز ئاڭلان-
دى.

ئۇ بۇ نامنى بۇنىڭدىن ئون يىلچە بۇرۇن دەمەشىقتە ئاڭلىغا-
نىدى. كېيىن، بەزىدە ھەلەبتە، بەزىدە ئەرزىرۇمدا، بەزىدە
قەيسەرىدە ۋە تەبرىزدە بۇ نام پات - پاتلا ئۇنىڭ قۇلىقىغا كىرىپ
تۇرغانىدى. مانا مۇشۇ نام ئۇنى سەپەرگە چىقارغانىدى.

ئۇ ئورنىدىن قوزغىلىپ، يول ئوتتۇرىسىغا قاراپ ماڭدى.
كېلىشكەن يوغان قىچىر مىنگەن ئۆلىما، خۇددى پىيادە
ئەسكەرلەرنىڭ قورشاۋىدا كېلىۋاتقان داڭلىق چەۋەندا-
دەك، ئوڭ - سول تەرىپىگە لىق تولغان مۇرىتلار، شاگىرتلار
بىلەن تۆت كوچىغا يېقىنلىشىپ قالغانىدى. ئۇ قويۇق قارا

ساقلى كۆكسىگە چۈشكەن، بېشىغا ئورغان دەستارىنىڭ ئوچى ئولۇك مۇرىسىگە ساڭگىلىغان، ئۇزۇن يەڭلىك خىرقە چاپان - پېرىچە كىيگەن بۇغداي ئۆڭلۈك كىشى ئىدى. ئۇ كىشى ئۆزىنىڭ تىكىلگەن كۆزلەرنى كۆرمەيۋاتقاندەك، ئۇنىڭ نامىنى ئاتاپ ۋار- قىرىشۋاتقان ئاۋازلارنى ئاڭلىمايۋاتقاندەك، كۆزىنى يەرگە تىك- كىنىچە كېلىۋاتاتتى. ئۇ ياكى راستتىنلا چوڭقۇر خىيالغا پاتقان ياكى ئادەملەرنىڭ بۇنداق قىلىشلىرىدىن خىجىللىق ھېس قىل- ۋاتقاندەك قىلاتتى.

يولۇچى ئادەملەرنى جەينەكلىرى بىلەن نېرى - بېرى ئىت- تىرىپ، ئېتىلغىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا چىقتى. قولىنى قېچىرنىڭ تۇمشۇقى ئالدىدا پۇلاڭلاتتى، ئۇنىڭ چاپىنىنىڭ يەڭلىرى جە- نەكلىرىگىچە سۇرۇلۇپ، تومۇرلىرى ئېشىلگەن يىپلاردەك چىر- مىشىپ كەتكەن قولى كۆرۈندى — ئۇ قېچىرنىڭ تىزگىنىنى مەھكەم تۇتتى.

ئاشۇ خەيرلىك شەنبە كۈنى جالالىدىننى پاختا سودىگەرلە- رىنىڭ ياردىمى بىلەن قۇرۇلغان پەمبە فۇرۇشان مەدرىسىسىگە يەنە مۇنازىرىگە تەكلىپ قىلىشقانىدى.

مۇنازىرە ماۋزۇسى ئىككى ھەدىس ئىدى. مۇھەممەد پەيغە- مبەر مۇنداق دېگەن: «ئاللا ئاۋۋال ئاق گۆھەرنى ياراتتى». يەنە: «ئاللانىڭ ئاۋۋال ياراتقىنى ئەقىلدۇر» دېگەن.

«ئاق گۆھەر» ئىبارىسى ئەرەب تىلىدا «ئەل - ئەقىل - ئەۋۋەل» دەپ يۈرگۈزۈلىدىغان ئاشۇ بىرلەمچى ئەقىلگە باراۋەر- مۇ؟ مۇنازىرە ئەنە شۇ ھەقتە قىزىپ كېتىۋاتاتتى. مۇتەقلىك، ئۇنىۋېرسالىلىق، پوتېنسىئاللىق[1] «ئەل - ئەقىل — ئەل - ئەۋۋەل» نى ئۇچ جەھەتتىن شەرھلىگۈچى ئۇچ جەھەتتىمۇ ياكى

---

① نامايان بولىماق. كۈچ - قۇۋۋەت دەرىجىسى - ت.

ئونىڭ نۇرلۇق چىرايىمۇ؟

ئىككى ھەپتىدىن بۇيان داۋام قىلىۋاتقان مۇنازىرە جالالـ
دىننىڭ زىتىغا راسا تەگكەنىدى. بۇ مۇنازىرە ئىشتە
راكچىلىرى — ئالىم ۋە ئۆلىمالار بىر - بىرىنى چۈشىنىش،
باشقىلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاش، ئونىڭ مەنىسىنى بىلىۋېلىش ئۈ
چۈن ئەمەس، ئەكسىچە رەقىبىنىڭ بىرەر خاتالىقى — كەتكۈ
زۈپ قويغان جايىنى تۇتۇۋېلىش، شۇ ئارقىلىق ئۇنى مات قە
لىپ، ئۆز ئۆلىمالىقىنى كۆز - كۆز قىلىش ئۈچۈن يىغىلىشاۋ
تتى. سۆزلەۋاتقان ئۆلىما، سۆز ئارىسىدا نەپىسىنى رۇسلىۋېلىش
ئۈچۈن بىردەملا توختاپ قالسا، باشقا بىرى شۇئانلا سۆزنى
ئەپقاچاتتى، ھەدىس ۋە ھېكمەتلەرنى ياغدۇرۇۋېتەتتى. بۇ جاننى
تىكىپ، ھەقىقەت ئىزدەش ئەمەس، بەلكى ھەر كىم بىلىمدانلە
قى، مەنتىق كۈچى ۋە ئۆتكۈر زېھنى بارلىقى بىلەن ماختىنىدە
غان بىر مەيدان ئىدى.

بۇ نەرسە جالالىدىننىڭ تاقىتىنى تاق قىلاتتى، لېكىن
مۇنازىرىنى مەدرىسىنىڭ مۆتىۋەللىسى، بىر چاغلاردا ئۇنىڭ ئە
شەددىي رەقىبى بولغان سەيىددىن ئۈيۈشتۇرغانلىقى ئۈچۈن،
ئونىڭغا قاتناشماسلىققا ئىلاج يوق ئىدى. سەيىددىن ئاخىر پە
كۆيغا چۈشۈپ، جالالىدىنغا تەن بەرگەنىدى، شۇڭا ئونىڭ تەك
لىپىنى قوبۇل قىلماسلىق قىساسكارلىق ياكى تەكەببۇرلۇق بو
لۇپ كۆرۈنۈشى مۇمكىن ئىدى.

جالالىدىن كوچىدا كېتىۋېتىپ، ئۆز - ئۆزىدىن خىجالەت
بولاتتى. بۇنداق ھالەت كېيىنكى يىللىرى پات - پاتلا يۈز بېرىپ
تۇراتتى. مىڭلىغان ئادەملەر ئالىم ۋە ئۆلىمالارغا ئۈمىد بىلەن
كۆز تىكىپ، ئۇلاردىن تىرىكچىلىك مۇشەققىتى ئالدىدا رىغبەت
ۋە مەدەت كۈتۈپ تۇرغاندا، ئاق گۆھەر نېمە، ئۇ ئەل -
ئەقىل — ئەل - ئەۋلاد تەڭمۇ، دەپ بەس - مۇنازىرە
يۈرگۈزۈشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ ئۇ ھەر كىشىگە ئۆلچەپ بېرىلگەن

ەزىز ئۇمۇرنى نېمىلەرگە سەرپ قىلىۋاتىدۇ؟

ئۇ خىجالەتچىلىكنى ئاشۇ كۈزنىڭ ئىللىق ئاپتاپلىق كۈنى شاگىرتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەمبە فۇرۇشان مەدرىسىدىن قايتىۋاتقان چاغدىكىدەك كۈچلۈك ھېس قىلمىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەملەر مىغىلدايدىغان تۆت كوچىغا يېقىنلاشقانچە ئۇنىڭ بېشى تېخىمۇ تۆۋەنگە ساڭگىلىماقتا ئىدى.

قېچىر چىپچىدە توختىدى. جالالىدىن بېشىنى كۆتۈردى. ئۇ سودىگەر لىباسىنى كىيگەن سەييياھنىڭ قېچىرىنىڭ تىزگىنى. نى مەھكەم تۇتقان، جەينەككىچە يەڭلىرى تۇرۇلگەن قولىنى، تال ـ تال ساقىلىنى كۆردى، ئۇنىڭ تىكەندەك سانجىلىدىغان نەزىرىگە دۇچ كەلدى.

1244 ـ يىلىنىڭ 26 ـ نويابىرى. كۈزنىڭ ئادەتتىكى بىر كۈنى. بۇ كۈنى سەلتەنەتلەر تەقدىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن چوڭ قوشۇنلار مەيدانغا چۈشمىدى. مىليونلىغان كىشىلەرنى ئۆز ھۆكمىگە ئالغان سۇلالىنىڭ ئاساسچىسى تەختكە چىقمىدى. يېڭى قىتئە ئېچىلىپ، يېڭى بىر قۇدرەت كەشپ قىلىنمىدى. ئاردىدىن ئۈزۈن كۈنلەر ئۆتكەندىن كېيىنمۇ ئادەملەرنى ھەيران قالدۇ- رۇپ، ئۇلارنىڭ يۈرەكلىرىدە بىر ئۆمۈر نەقىشلىنىپ قالىدىغان پەۋقۇلئاددە بىر ھادىسىمۇ روي بەرمىدى. پەقەت ئىككى ئىنسان ئۈچراشتى، خالاس.

لېكىن ئۇ كۈن يىراقلىشىپ، ئەسرلەر زۇلمىتىگە قو- شۇلغانسېرى بۇ ئۈچرىشىش نەتىجىسىنىڭ ئۇلۇغۋارلىقى تېخىمۇ روشەن بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

ئىككى ئىنسان ئۈچرىشىپ، بىرى ئىككىنچىسىدە ئۆزىنى كۆرۈپ، بىر ـ بىرىنى چۈشىنىپ، بىر ـ بىرىنى ياخشى كۆرۈشسە ـــ بۇ ھەمىشەم ئالامەت ھادىسە، ئېھتىمالكى، دۇنيا- دىكى ئەڭ ئاجايىپ مۆجىزىلەردىن بىرى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۈچ-

رىشىدىغان كۈنى پەقەت شۇلارنىڭلا شەخسىي قىسمىتىدە ئۇلۇغ كۈن بولۇپلا قالمىدۇ.

بۇنىڭدىن يەتتە يۈز يىلدىن كۆپرەك بۇرۇن كونيا شەھىرىدە ئۇچراشقان ئىككىيلەن بىرى ئىككىنچىسىدە يالغۇز ئۆزىنىلا ئەمەس، بەلكى يەنە بىر بۈيۈك ھادىسىنى — ئىنسانىيەت ئۆچۈن ئىنسانىي كەشپ قىلدى. ئەنە شۇ ئۇچرىشىش بولمىغان بولسا، شىمالدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارتىپ، جەنۇبتا ئەرەبىستانغىچە، شەرقتە ھىندۇنېزىيىدىن تارتىپ، غەربتە تاكى شىمالىي ئافرىقىغىچە بولغان مەيدانداپاشىغۇچى ئادەملەر ئۆزلىرىنى باشقىچە ھېس قىلىپ، باشقىچە تەپەككۇر قىلىشاتتى.

ئۇ كۈن «مەدەنىيەتلىك» ئاتالىدىغان ئىنسانىيەتنىڭ ئىككىنچى تەبىئىتى ئۆچۈن، سوقرات ۋە ئەپلاتون، گىيوتې ۋە شىللېرنىڭ ئۇچرىشىش كۈنلىرىدەك ئەھمىيەتكە ئىگە بىر كۈن بولدى.

شۇ كۈنى ناھايىتى چوڭ مەيداندىكى خەلقلەرنىڭ ئىشەنچ - ئېتىقادلىرىنى، ھېس - تۇيغۇلىرىنى، ھېكمەت - رىۋايەتلىرىنى ئۆز شېئىرىيىتىدە گەۋدىلەندۈرۈپ، ئىنسان روھىنى، ئۇنىڭ كامالەتكە يېتىشكە ئىنتىلىشىدىكى ئۇلۇغۋارلىقىنى ئاجايىپ بىر قۇدرەت بىلەن ئىپادىلەپ بېرەلىگەن جالالىدىن رۇمى دۇنياغا كەلدى.

شۇنىڭدىن بۇيان نى - نى ئۇلۇغ ۋەقەلەر، نى - نى شەۋكەتلىك نامىلار ئۇنتۇلدى. زامان تاشلارنى ئۇۋۇتۇپ، كۈل قىلىپ كۆككە سورىدى. بىز ھەتتا ئاشۇ كۈنى ئەتىگەندە جالالىدىن قاتناشقان پەمبە فۇرۇشان مەدرىسىسى نەدە ئىكەنلىكىنمۇ ئېنىق بىلمەيمىز. لېكىن جالالىدىن رۇمى بىلەن شەمشىدىن تەبرىزى ئۇچراشقان جاي ئىنسانلارنىڭ قۇتلۇق خاتىرىسىدە ساقلىنىپ قالدى.

ئەگەر كونياغا بارىدىغان بولۇپ قالسىڭىز، مەركەزگە يېقىنلا يەردىكى «سالجۇقپەلەس» مېھمانخانىسىنى ئىزدەپ تېپ-

جىلگە. ئۇنىڭ ماڭارىپ نازارىتىگە ئۇدۇل چۈشكەن بۇرجىنىڭ بىرىپ تۇرۇڭ. ئادەملەر بۇ جايىنى «مەرجە - ئەل بەھرە - بەن» — «ئىككى دېڭىزنىڭ قوشۇلۇشى» دەپ ئاتاشقان. بۇ ۋاقە 1244 - يىلى 26 - نويابىردا يۈز بەرگەنىدى.

ئىنسان ئەينەك بولمىسا (ئۇ سىلىقلانغان تۆمۈرمۇ ياكى مۇنىڭ يۈزىمۇ، بەربىر) ئۆز چىرايىنى كۆرەلمەيدۇ. ئۇ باشقا بىر كىشىسىز ئۆزىنىمۇ بىلەلمەيدۇ، چۈنكى جامائەت ۋەكىلى ھېسابلىنىدىغان ئىنسان ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن بىلىدۇ، ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن چۈشىنىدۇ.

ئەمما ئىنسان ئەينەك ئەمەس. ئۇ ئەكسىمۇ ئەتتۇرىدۇ ھەم يورۇتىدۇ. سۈبيېكتىمۇ ئۆزى، ئوبيېكتىمۇ ئۆزى. دېمەك، ئىنسان، بولۇپمۇ، جالالىدىن ۋە ئۇنىڭ يېڭى دوستىغا ئوخشاش كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئۆز - ئۆزىنى بىلىشنىڭ غايەت مۇرەككەپ پسىخولوگىيىلىك جەريانىدۇر.

شائىرنىڭ دوستى بىلەن مۇتلەق ئوخشاشلىقى، ئۆزىنى ئېرىتىپ ئۇنىڭغا سىڭدۈرۈۋېتىشكە ئىنتىلىشى ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ ئۆز تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا ئىلاھىي ھەقىقەتنى بىلىشكە ئىنتىلىش ئىدى. لېكىن بىر شەخسنىڭ ئىككىنچى شەخس بىلەن قوشۇلۇپ — كېرىشىپ بولىدۇ. ئوخشاشلىق - ئوخشىماسلىق ئارىسىدىكى زىددىيەت، دېمەك، ئۇنى بىر تەرەپ قىلىشقا قارىتىلغان ئىنتىلىشىمۇ قىلىۋېرىدۇ.

قېچىرنىڭ تىزگىنىنى تۇتقان سىرلىق سەياھ بىلەن دوستلىشىش جالالىدىن رۇمى ئىنسانپەرۋەرلىك دىئالېكتىكىسىنىڭ رېئال ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

لېكىن باشقا كىشىدە بىزنى، بىزنىڭ كەلگۈسىمىزنى ئەنىقلىۋالغان تەبىر بىلەن ئېيتقاندا، روھىي دۇنيايىمىزنى ئېچىپ بېرە-

ەدىغان سۆز غەلىتە، بەزىسى ئەرزىمەس بىر سۆز بولۇشى غەلىتە. لىك ھېس قىلدۇرمامدۇ؟! ئۇلار كۆپىنچە پەقەت بىر بەلگە، سىرتتىن قارىغاندا كۆزگە چېلىقمايدىغان بىر نىشانە بولۇپ خىز- مەت قىلىدۇ. «سۆز — لىباس، — دېگەنىدى جالالىدىن رۇ - مى، — مەنە — ئۇنىڭدىكى يورۇشۇن سىر».

ئاشۇ 1244 - يىل 26 - نويابىر ئۇلار دەرھال تۇپ مەسىلە ھەققىدە گەپ باشلاشتى. بىراق ئۇلار ئۇچۇنمۇ، بىز ئۇچۇنمۇ غايەت مۇھىم بولغان سوئال شۇنداق سۆز لىباسىدا بېرىلدىكى، ئارىدىن ئۆتكەن يەتتە يۈز يىل مابەينىدە ئۇ ئۇپراپ - توزۇپ، مەنە يۇكىنى كۆتۈرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىكى سىرنى ئاجرىتىۋېلىش ئۇچۇن ئالاھەزەل ئاشۇ دەۋر تەپەككۇرىنىڭ ئۇسۇلۇبىنى بىرقەدەر تەسەۋۋۇر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئاشۇ چاغدا يولۇچى قېچىرنىڭ تىزگىنىنى مەھكەم تۇتۇپ، جالالىدىندىن كۆزىنى ئۇزمەي تۇرۇپ:

— ھەي، ئۇ دۇنيا بىلەن بۇ دۇنيا ماھىيەتلىرىنىڭ سەر- رافى[1]! ئېيتقىنا، كىم ئۇستۇن — مۇھەممەد پەيغەمبەرمۇ ياكى بايەزىد بەستامىيمۇ؟

IX ئەسىردە ياشىغان سوپى بايازىد بەستامىي تەسەۋۋۇپ ئەللامىلىرىدىن بىرى ئىدى. ۋەھدەتۇل ئىلاھى[2] ھەققىدە چوڭقۇر ئوي - خىيالغا پېتىش، ئاشىق بىلەن مەشۇقنىڭ قوشۇلغىنى- دەك، شەخسنىڭ تامامەن يوقىلىپ كېتىش ھېسسىنى تۇغدۇ- رۇشنى بىرىنچى بولۇپ ئاشۇ بايقىغانىدى. ئۇ: «يىلان پوستىنى تاشلىغىنىدەك، مەن ئۆزۈمنى ئۆزۈم تەرك ئەتتىم. بىر چاغدا

---

① سەررافى — پۇل ئالماشتۇرغۇچى. بۇ يەردە سىر يەشكۈچى ئۇلۇغ ئالىم مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن - ت.

② ئاللانىڭ بىرلىكى - ت.

ئۆز ماھىيىتىمگە قارىسام. . . ئاھ، مەن ئۇنىڭغا ئايلىنىپتە-
مەن!» دېگەنىدى. بۇ ھالەتنى بايازىد فەنا[1] دەپ ئاتىغان. كې-
يىنچىرەك كۆپلىگەن سوپىلار ئۇنى تەرىقەتتىن مەقسەت، دەپ
ئېنىراپ قىلىشقانىدى. مۇتەئەسسىپ روھانىيلار بايازىدنىڭ
سۆزلىرىنى ئىلاھىيلىقنى دەۋا قىلغانلىق دېيىشىپ، ئۇنى كا-
پىر، دەپ ئېلان قىلىشقان ۋە ئۆز شەھىرىدىن قوغلاندى قىلغانە-
دى. ئەمما سوپىلار ئۇچۇن بەستامىي ئىنتايىن پاك، نوپۇزلۇق
بولۇپ، «سولتانۇل - ئارىفىن» ئۇنۋانىغا ئىگە بولغانىدى.

شۇنىڭغا قارىماي ناتونۇش سەييياھنىڭ ئادەملەر مىغلداپ
تۇرغان يول ئۇستىدە ئاشۇنداق سوئال بېرىشى يولسىزلىق ئە-
دى. سۇلتانۇل ئارىفىن بولغان سوپى كىم، خۇدانىڭ رۇسۇلى
بولغان مۇھەممەد كىم! جالالىدىن باشقا ھەرقانداق تەقۋادار شەيخ
ياكى ئۆلىماغا ئوخشاش جاۋاب بەردى:

— بۇ قانداق سەپسەتە؟ ئەلۋەتتە مۇھەممەد ئۇستۇن!

شەمسىددىن شەكسىز شۇنداق جاۋابنى كۇتكەنىدى. لېكىن
ئۇنىڭ قىلتىقىمۇ ئەنە شۇ سوئالدا ئىدى. ئاخىر ئۇنىڭ لەۋلىرە-
دە بىر خىل نازۇك تەبەسسۇم ئويناپتى.

— دۇرۇس، — دېدى ئۇ، — ئۇنداقتا نېمىشقا مۇھەم-
مەد: «دىلىمنى غەم بېسىپ، ئىگەمنىڭ ئالدىدا ھەر كۇنى يەت-
مىش قېتىم توۋا قىلىمەن» دەيدۇ، بايازىد بولسا: «مەن ئۇزۇم-
دىكى ھەرقانداق قۇسۇرلاردىن قۇتۇلدۇم، جىسمىمدا خۇدادىن
بۆلەك ھېچ نەرسە قالمىدى. ئۇلۇغمەن، ئۇلۇغمەن شانۇ شەرەپكە
تولۇقمەن!» دەپ ھۆركىرەيدۇ؟

جالالىدىن تۇيۇقسىزلا زەربە يېگەن كىشىدەك قەددىنى

---

① بوق بولماق، يوقالماق. ئۆزىدىن ۋە پۈتۈن بارلىقتىن كېچىپ، ئىلاھىيەتكە سىڭىش - ت.

رۇسلىدى. بۇ ناتونۇش كىشى قوپاللىقىغۇ قوپال، ئەمما ھاما-
قەت - نادانلاردىن ئەمەس ئىدى. قارىغاندا، ئۇمۇ جالالىدىن باش
قاتۇرۇۋاتقان مەسلىدە باش قاتۇرغاندەك تۇرىدۇ، يەنى ھەقىقەت-
نىڭ مۇتلەقلىكى ۋە بىلىملەرنىڭ نىسپىيلىكى توغرىسىدا.

جالالىدىن جاۋاب بېرىشتىن بۇرۇن، ئۆز ھاياجىنىنى يو-
شۇرماي ناتونۇش كىشىنىڭ كۆزلىرىگە ئۇزاق تىكىلدى. ئۇنىڭ
ھاياجانلانغىنى يولۇچىنىمۇ ئۆتتى. كېيىنرەك شەمسىددىن مۇز-
داق دېگەندى: «ئۇ مېنىڭ سۆزلىرىمدىكى بالاغەتنى[1] دەرھال
بايقىۋالدى، مەن بولسام ئۇ سۆزىنى تۈگەتمەيلا، ئۇنىڭ دىلىنىڭ
ساپلىقىدىن مەست بولدۇم».

— مۇھەممەد ھەر كۈنى يەتمىش خىل يولنى بېسىپ
ئۆتەتتى، — دەپ جاۋاب بەردى جالالىدىن، — ۋە ھەر قېتىم
يېڭى باسقۇچقا بېرىپ، ئالدىنقى باسقۇچتا ئېرىشكەن بىلىملىرى-
نىڭ ھېسابىغا توۋا - تەزەررۇ قىلاتتى. بايەزىد بولسا، پەقەت
بىرلا باسقۇچقا ئۇلىشىپ، شۇنىڭ مەرتىۋىسىدىن بېشى ئايلى-
نىپ، گاڭگىراش ئىچىدە شۇنداق سۆزلەرنى قىلغاندۇ...

كىم يۇقىرى، مۇھەممەدمۇ ياكى بايەزىدمۇ؟... بۇ سۆز-
لەرنىڭ تۈپ ماھىيىتىدىكى يوشۇرۇن مەنە ئۇقۇلمىغانلىقتىن
سوئال خېرىستىئان دىنىنىڭ پېشۋالىرىنىڭ، يېڭىنىڭ ئۇچىدا
نەچچە پەرىشتە تۇرالايدۇ، دېگەن ياكى مۇسۇلمان ئۆلىمالىرىنىڭ
شۇ كۈنى جالالىدىن قاتناشقا ئاق گۆھەر ۋە ئەل - ئەقىل -
ئەۋۋەل ھەققىدىكى مۇنازىرىلىرىگە ئوخشاش، مەنىسىز تۈيۈۋلۈ-
شى مۇمكىن. ئەمما، ئەسلىدە شەمسىددىن باشقا نەرسىنى سورە-
غانىدى: مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىشكە قارىتىلغان دەۋالار توغرىمۇ

---

① بۇ يەردە «تولۇق، يېتۈكلۈك...» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن - ت.

ياكى ھەرقانداق بىلىم نىسپىي بولۇپ، ھەربىر يېڭى باسقۇچ ئالدىنقىسىنى ئىنكار قىلىشتىن ئىبارەتمۇ؟ ئۇ بەرگەن سوئال-لىرىڭ مەنىسى، ھازىرقى زامان تىلىغا كۆچۈرگەندە، ئەنە شۇنداق ئىدى. مانا بۇ سوئالغا جالالىدىنغىچە ھېچكىم قانائەتلەندۈ-رەرلىك جاۋاب بېرەلمىگەنىدى.

جاۋابنى ئاڭلىغان شەمسىددىن، بىر ئاھ ئۇردى - دە، ھوشىدىن كېتىپ يەرگە يىقىلدى.

ھەر ھالدا، قەدىمكى سالنامىلاردا شاھىدلارنىڭ سۆزلىرىگە تايىنىپ، ئاشۇنداق يېزىشىدۇ.

ئادەتتە «ھوشىدىن كېتىپ يىقىلدى» ئىبارىسى ئانچىكىملا بىرەر ۋەھىمە ياكى ھاياجانلىق ئىشلار شائىرنىڭ روھىي قۇدرە-تىنى تەشكىللەپ كۆرسەتكۈچى بىر ئوبدان مۇبالىغە ئورنىدا قوبۇل قىلىنىدۇ.

لېكىن ئويلىساق، ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق بولغان. ئۇ زامان-لاردا كىشىلەر سۆيۈپ، سۆيگۈدىن كېسەل بولۇپ، شۇ كويدا ئۆلۈپ كېتىشكەن. دوستى بىلەن ھەپتىلەپ سۆھبەتلىشىپ تو-يۇشمىغان، چوڭقۇر مەنىلىك پىكىر ياكى ئۆتكۈر بىر ماقال ئاڭلىغاندا، كۆز يېشى تۆكۈشكەن، داد - پەريات چېكىشكەن. بىز ھازىر ئانچە پەرۋا قىلمىپ كەتمەيدىغان ھاقارەتلەر ئۈچۈن ئۇلار ھەتتا شۇ ھاقارەت قىلغۇچىنى ئۆلتۈرۈشكە، ياكى ئۇنىڭ قولىدا ئۆلۈشكە تەييار تۇرۇشقان. ئادەتتىكىدىن سەل غەيرىي-رەك بىرەر ھادىسىنى كۆرسە، ئۇنىڭدىن قورقۇپ، ئۇنىڭغا باش ئۇرۇشقان. ئۇلار بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مۇنداقلا مۇھەببەت، غەيرىي مۇبالىغە دەپ بىلمىسە كېرەك.

سۇبلىزاتسىيە[1] ئىنسانلارنى ھېس - تۇيغۇلىرىنى ئىپادە-

---

[1] مۇھەببەت ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچىدا ئىپتىشكەن مەدەنىي ۋە مەنىۋي مەدەنىيەت باسقۇچى. مەدەنىي تەرەققىيات - ت.

لەشتە ئېغىر - بېسىق بولۇشقا ئۆگەتتى. ئەمما شەكىلنى مەز-
مۇندىن ئاجراتقىلى بولمايدۇ. بىز ياشاۋاتقان ئەسىردىكى كىشى-
لەر ھەددى - ھېسابسىز كۆپ نەرسىلەرنى بىلىدۇ. ئېھتىمال
بۇلارنىڭ تەپەككۇرىدا مەنتىقىلىق ۋە مەۋزۇنلۇق[1] نەچچە ھەسسە
ئۇستۈندۇر. لېكىن بۇلار ئاشۇ ئون ئۇچىنچى ئەسىردىكىلەرگە
ئوخشاش كۆچلۈك ھېس قىلالامدىكىن؟ «ھەرقانداق مەھرۇمىيەت[2] ــ مۇيەسسەرىيەت[3]، ھەرقانداق مۇيەسسەرىيەت ــ
مەھرۇمىيەت» دېگەنىدى جالالىدىن رۇمى.

ئۇ يەرگە سەكرەپ چۈشۈپ، يولۇچىنىڭ ئالدىدا ئېگىلىپ،
ئۇنىڭ بىلەكلىرىنى سىلاپ، قوللىرىنى بىرنەچچە قېتىم كۆكسىگە يېقىپ - ئېچىپ ھەركەتلەندۈردى.

شەمسىددىن كۆزىنى ئاچتى. ھوشىغا كېلىپ، ئورنىدىن تۇردى. ئۇلار قۇچاقلىشىپ كېتىشتى. خالايىق، ئالىم - ئۆلىمالار، جالالىدىننىڭ مۇرىتلىرى ھېچنېمىنى چۈشەنمەي، ھەيران بولغىنىچە تۇرۇشاتتى.

جالالىدىن يولۇچىنى يۆلەپ، زەرگەر سالاھىددىننىڭ ئۆيىگە باشلىدى. ئۇلار سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن ئاشۇ يەرگە، خالىي ئورۇنغا قايتىشتى.

ئىنسانىي كامىل

جالالىدىن رۇمى بىلەن شەمسىددىن تەبرىزنىڭ سۆھبىتى توختىمايلا ئۈچ ئاي داۋام قىلدى. بۇ ئايلار ئۆتۈپ، كونيادا دەسلەپكى باھار شامالىرى ئۇچۇشقا باشلىدى، جالالىدىننى بەك-لىدىغانلار ئۇچۇن ئۇ ئۆلۈپ، ئۇنىڭ قىياپىتىدە باشقا بىر ئادەم

---

① ئۆلچەملىك، ۋەزىنلىك... - ت.
② يوقلىتىش، ئاپىرىلىپ قېلىش، مەھرۇم بولماق - ت.
③ مۇيەسسەر بولماق، ئىگە بولماق، ئېرىشمەك - ت.

نۇرەلگەندەك تۇيۇلدى.

«قاچانكى شەمسەددىن پەيدا بولدى، — دەپ ئەسلىگەندى كېيىنچىرەك شائىرنىڭ ئوغلى ۋەلەد، — ئۇنىڭ بىلەن بىرلەشتى، ئۇنىڭ شولىسىدىن مەۋلانىنىڭ سايىسى يوقالدى... ئۇ شەمسىنىڭ سىياقىغا قاراش بىلەن يېشىلمىگەن سىرلار كۇندەك ئاشكارا بولدى. ئۇ ھېچكىم كۆرەلمىگەننى كۆرۈپ، ھېچكىم ئاڭلىيالمىغاننى ئاڭلىدى. ئۇ شەمسىنى: «شاھىم، دەرۋىشنىڭ سۆزىنى ئاڭلا. مېنىڭ ئۆيۈم ساڭا لايىق بولمىسمۇ، مېنىڭ ساڭا بولغان كۆڭلۈم ئۇچۇن بولسىمۇ بۇ ئۆينى ئال. قۇلنىڭ بىساتى ئۇنىڭ خوجايىنىغا تەۋەدۇر، شۇڭا بۇگۇندىن ئېتىبارەن بۇ سېنىڭ ئۆيۈڭدۇر!» دېدى. مەۋلانا ئۇنىڭ سىيماسىغا، تەڭداشسىز پاكلىقىغا، جەۋھەر دېگىزىغا ئوخشاش سىرلارغا كان نۇقتى بىلەن ئادەمگە جان بېغىشلىغۇچى سۆزلىرىگە ئەسىر بولغاندى... ئۇ ئۇنىڭسىز ھېچقاياقتا بارالمايتتى. ئۇنىڭ يۇزلىرىگە قارىسا، گويا نۇر مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالغاندەك بولاتتى... كېچە - كۇندۇز ئۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭدىن ئايرىلىشقا تاقەت قىلالمايتتى. گويا ئۇ بىر بېلىق ئىدىكى، شەمسى بولسا، دېگىز ئىدى. شەمسەددىن ئۇنى شۇنداق بىر دۇنياغا باشلىدىكى، ئۇ يا تۇرك، يا ئەرەبنىڭ چۇشىگىمۇ كىرمىگەنىدى. ئۇ ھەر كۇنى ئۇنىڭغا ساۋاق بېرەتتى، يېڭى بىلىملەرنى ئېچىپ بېرەتتى. مەۋلانامۇ باتىنى[1] بىلىملەردىن تولۇق خەۋەردار ئىدى. لېكىن شەمسى يېشىپ كۆرسەتكەن نەرسە باشقىچە، پۇتۇنلەي يېڭىچە ئىرفان[2] ئىدى...»

جالالىددىننى سىرلىق دوستى باشلىغان دۇنيا قانداق دۇنيا، ئۇ بەرگەن بىلىملەر قانداق بىلىملەر ئىدى؟

---

① رومى، كۆڭۈل، ئىچكى تۇيغۇ - ت.

② بىلىش، تونۇش (تەپەككۇر بىلەن) - ت.

ئۇلار خالىي ئورۇنغا بېكىنىپ، نېمىلەر توغرىسىدا سۆز-
لەشكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. ئۇلارنىڭ سۆزلىرىدىن ھەتتا
شائىرنىڭ ئوغلىمۇ خەۋەرسىز. ئەمما جالالىددىننىڭ پەرمايىشى
بىلەن «ئەسرار كاتىپلىرى[1]» شەمسىددىننىڭ جامائەت ئىچىدە
ئېيتقان ھەممە ھېكايەت ۋە رىۋايەتلىرىنى، ھەربىر سۆزىنى بىر
يىلدىن كۆپرەك مۇددەت ئىچىدە يېزىپ تۇرغان. بۇ يېزىلغان
خاتىرىلەرنىڭ نامى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان «مۇلاقات»
دېگەن كىتابتا جەملەنگەن. بۇ كىتاب بىرنەچچە نۇسخىدا يېزىل-
غان. ئۇنىڭدا قىلىنغان سۆز، كەلتۇرگەن مىساللار گۇڭگا ۋە
كىنايىلىك ئىدى. بۇنى ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئېتىراپ قىلاتتى: «مۇ-
قەللىد[2] مېنىڭ سۆزلىرىمنى يا تەكرارلىيالمايدۇ، يا ئۇلارغا مەنە
بېرەلمەيدۇ. ئۇلار مەۋھۇم ۋە مۇرەككەپتۇر. مەن ئۇلارنى يۇز
ھەسسە ئېيتىپ بەرگۈم، ھەر قېتىمدا بىر يېڭى مەنىنى يېشىپ
بەرگۈم كېلىدۇ، لېكىن ئاساسىي مەنىنىڭ ھېچكىمگە ئايان
بولمىغىنى، دەخلىسىز ۋە ساپلىقچە قالغىنى ياخشى» دېگەن-
دى.

ئۇنىڭ سۆزلىرىدىكى مەۋھۇملۇق مەلۇم دەرىجىدە مەجبۇرى-
يەتنىڭ تۇپەيلىدىندۇر. ئۇ ئىسلامنىڭ رەسمىي ئەقىدىلىرىنى
سەگەكلىك بىلەن قوغداپ تۇرغان روھانىيلارنىڭ تەقىبىدىن چۆ-
چۈپ، پىكىرلىرىنى ئاشكارا ئېيتمايدۇ.

لېكىن ھەر ھالدا شەمسىددىن تەبرىزنىڭ ھېكمەتلىرى ۋە
جالالىددىننىڭ شېئىرلىرى ئۇنىڭدىن مەلۇم خۇلاسە چىقىرىشقا
ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

شەمسىددىن ئالىملار ھەققىدە كىنايە بىلەن سۆزلەيدۇ.
قۇرۇق كىتابىي ئالىملىق ئۇنىڭ نەزىرىدە ئاجىزلىق ئالامىتى-
دۇر. (جالالىددىننىڭ سۆزلىرىنى ئەسلەك: «ئالىملىرىمىز ئۆز

---

① يوشۇرۇن ئىشلار كاتىپلىرى، سىرلار كاتىپلىرى ـ ت.
② ئەقلىد قىلغۇچى ـ ت.

ئىلالىرىدا قىلىنى قىرىق يېرىشىدۇ، لېكىن ئۆزلىرى ئۆچۈن ئاق مۇھىم بولغان ئاساسىي نەرسىنى بىلىشمەيدۇ!») شەمسە-دىن ئېتىقادىنى بۇرمىلىغۇچى ئۆلىما ۋە فەقىھلەر، سوپى - شەيخلەر ھەققىدىمۇ كەسكىن ھالدا: «شەيخلەر ۋە سوپىلار — دىن ۋە دىيانەتنىڭ ئۇلۇغ يولىدىكى قاراقچىلاردۇر» دېگەنىدى. ئالىملار ئىلمىنى، شەيخ ۋە ئۆلىمالار ئېتىقادىنى مەقسەتكە ئايلاندۇرۇشۇۋالغان. ئۇ ئالىم ۋە ئۆلىمالارنىڭ قولىدىكى ئىلمۇ ئىمكان «ھەقىقەتنى يوشۇرىدىغان پەردىلەر». چۈنكى ئىلىمۇ، ئىمانمۇ - مەقسەت ئەمەس، ۋاستە.

بۇنىڭدىن مەقسەت نېمە؟ «دۇنيادىكى بارلىق نەرسە ئىنسان ئۈچۈن، پەقەت ئىنسان ئۆزى - ئۆزى ئۈچۈندۇر» دەيدۇ شەمس. ئاشۇ دەۋر كىشىسى ئۈچۈن تەبئىي بولغىنىدەك، ئۇ ئۆزىنىڭ پىكىرلىرىنىڭ تەستىقىنى قۇرئاندىن ئىزدەيدۇ. قۇرئاننىڭ ئون يەتتىنچى سۈرىسىدىكى يەتمىشىنچى ئايەتتە: «ۋەلەقەد كەررەمنا بەنى ئادەمە. . . »[1] دېيىلگەن. ئاللاھى كەرىم نەخت، نە سەماۋاتنى ئۇنداق ئەزىزلىمىگەن، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ بەس، يەتتە قەۋەت ئاسمانغا يېتەمسەن ياكى يەتتە قەۋەت يەر ئاستىغىمۇ، بۇنىڭدىن نېمە پايدا؟ كۆكۈل رايىنى سۆيۈشۈڭ، ئۇنىڭغا مەدەتكار بولۇشۇڭ كېرەك. ئۆزىنى ئۆزى بىلگەن ئادەم ھەممە نەرسىنى بىلىدۇ» دەيدۇ يەنە شەمسى. (جالالىدىننى ئەسلەڭ: «سەن ساماۋى ۋە زېمىنىي ئىككى ئالەمگە باراۋەرسەن، ئەمما ئۆز باھايىڭنى بىلمىسەڭ، بولمىغىنىڭغۇ؟») شەمسىددىن تەبرىزى يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ھەممىنىڭ يۈزى كەبىگە قارىغان. كەبىنى ئىبلىۋەتسەڭ مەلۇم بولىدۇكى، ئىنسانلار بىر - بىرىنىڭ قەلبىگە سېغىنىدۇ، بىرىنىڭ قەلبى، باشقىسى ئۈچۈن سەجدىگاھ». مەقسەت — ئىنسان. لېكىن كەلىمە - كەلىمەس ئىنسان

① بىز ئادەم ئەۋلادىنى بارلىق مەخلۇقلاردىن ئۈستۈن قىلىپ يارالتتى - ت.

ئەمەس. پەقەت ئۆز مەنپەئەت ۋە ئېھتىياجى بىلەن بەند بولغان، تىرىكچىلىك تەشۋىشلىرىدە چېپىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭدىن ئۈستۈن كۆتۈرۈلەلمىگەن بىرى ئۆز ئىنسانىي ماھىيىتىنى بىلىش يولىدا ئۆزىگە پەردە بولىدۇ. (ئويلاڭ: «سەن ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇ. شۇڭا مۇمكىن، پەقەت بىرلا نەرسىنى — دۇنياغا نېمە ئۈچۈن كەلدىڭ؟ شۇنى ئۇنتۇمىسىڭ، بولغىنى. ئۆزۈڭنى ئەرزىنىڭ ساتمىغايسەن، جەزمەن باھايىڭ ئۈستۈن!»).

مەقسەت - مۇكەممەل ئىنسان، ئىنسانىي كامىل. خوش، ئۇنداق بولسا شەمسەددىن ئۈچۈن قانداق ئادەم كامىل ئىنسان بولغان بولىدۇ؟ ئۇ يەنە قۇرئانغا، دىنىي رىۋايەتكە مۇراجىئەت قىلىدۇ: «روسۇلىللانىڭ تائەت - ئىبادەت شەۋكىتى - ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئۇنتۇشى ئىدى».

ئۆزىنى ئۆزى چۈشەنگەن ۋە ئۆزىنى ئۆزى ئۇنتۇغان ئىنسان، شەمسەددىن تەبرىزىنىڭ نەزەردە ئىنسانىي كامىل ئىدى.

كۆپلىگەن تەسەۋۋۇپ مۇتەپەككۇرلىرىغا ئوخشاش شەمسەددىنمۇ دۇنياغا مانستىك[1] نۇقتىئىينەزەردە قارايتتى. ئۇ دۇنيا ۋاھىددۇر، دېگەن ئېتىقادتا ئىدى. لېكىن ئاشۇ دەۋرنىڭ مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئىچىدە ئۇ ئەنە ئاشۇ ئېتىقادتىن دادىل ۋە كەسكىن خۇلاسە چىقىرالىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تەسەۋۋۇپنىڭ بارلىق ئېقىملىرى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇلارنىڭ بىرىگىمۇ قوشۇلمىدى. «ھەممە ئۆز شەيخىگە يۆلىنەر، — دەيدۇ ئۇ، — مەن بولسام سۇنى بۇلاقنىڭ ئۆزىدىن ئىچىمەن. سۆزۈمنىڭ ھەقىقىي مەنىسى شۇكى، مەندىكى يوشۇرۇن سىرلار ئاشكارا بولسىدى، پۈتكۈل دۇنيا بىر خىل تۇسكە كىرىپ، قىلىچمۇ، قايغۇمۇ قالماس ئىدى».

---

① بارلىقنىڭ ئاساسى بىر (ماتىرىيە ياكى روھ) دەپ قارايدىغان پەلسەپىلىك تەلىمات - ت.

پۈتۈن ئالەم، دەيدۇ شەمسەددىن، قۇدرىتى ئىلاھىنىڭ نامى. يېشىدۇر. ئىنسانىي كامىل — مەقسەت، ئالەمنىڭ گۈلتاجى. دۇر. ئۇ شۇ يەردىن يەنە بىر قەدەم ئالغا تاشلايدۇ: «ئۆزىنى ئۆزى چۈشەنگەن ۋە ئۆزىنى ئۆزى ئۇنتۇپ، دۇنيا بىلەن بىرىك. كەن ئىنسان تەڭرىگە باراۋەردۇر. ئەسلەك: ئاھ، سىز خۇدا. گۈيلار! خۇدانى ئىزدەشنىڭ نېمە ھاجىتى، خۇدا ئۆزى. ئىز!».

ئەگەر ئىنسانىي كامىل خۇداغا باراۋەر بولسا، ئۇنىڭ كامىل. لەت يولىدىكى ئەمگىكى ۋە مۇھەببىتى، ئىنسانىي كاملىغا بولغان سىدقۇ - ساداقەت يولىدا ئىنتىلىشلىرىمۇ مۇقەددەستۇر. شەم. سەددىن ئىنسانلار بىر - بىرىدىن بايلىق، نەسىل - نەسەب، مەۋقە - مەرتىۋە، ھەتتاكى دىنىي ئېتىقادقا قاراپ ئاجرالمايدۇ دەپ توغرا ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇچۇن ئۇلارنىڭ بەرى ئادەملەر. «ماڭا كاپىرنى كۆرسەت! — دەپ خىتاب قىلىدۇ ئۇ، — مەن ئۇنىڭغا سەجدە قىلاي. مېنى كاپىر دەپ ئاتا، مەن سېنى تاۋاپ قىلاي. كۆيۈر ئىماندا، ئىمان كۆيۈردىدۇر».

ۋەلەدنىڭ ئۆز ئاتىسى ھەققىدىكى: «ئۇنىڭغا ھەممە نەرسە باراۋەر بولدى: يۇقىرىمۇ، تۆۋەنمۇ ئوخشاش» دېگەن سۆزلىرىنى ئەنە شۇ مەنىدە چۈشىنىش كېرەك...

شەمسەددىن تەبرىزى جالالىددىنغا بەرگەن ۋە ئۇنىڭ ئۆز ھاياتىغا زامىن بولغان بىلىملەرنىڭ قىسقىچە چۈشەندۈرۈلۈشى ئەنە شۇنداق. ئۇنىڭ پانتېئىستىك[1]، گۇمانىستىك[2] غايىلىرى، شەكسىزكى، مېھنەتكەشلەر ئاممىسىنىڭ، ھەممىدىن ئاۋۋال ئەخسىلەر جامەسىگە ئۇيۇشقان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ كەيپىياتلىرى بىلەن سۇغىرىلغانىدى. لېكىن ئەخسىلەر ئۆز نىزاملىرى، ئەنئەنىۋى

① پەيغەمبىر خۇدانىڭ مۇجەسسەملەنگەن ھالىتى دەپ قارايدۇ - ت.
② ئىنسانپەرۋەرلىك - ت.

چەكلىملىرى بىلەن شەمسىددىن ئۇچۇن تارلىق قىلاتتى. ئۇلار-
نىڭ جامائەسى، ئۇنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، ئومۇمىي كىشـ-
لىك جەمئىيىتى ئالدىدا بىر پەردە ئىدى. ئەنە شۇ چەكلىملەر
ۋەجىدىن، ئۇلار فېئودالالارغا قارشى كۆتۈرۈلگەن بابا ئىسھاق
باشلىق دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قوللىمىدى.

مانا شۇ سەۋەبتىن شەمسىددىن سېۋەت توقۇيدىغان شەيخ
ئەبۇبەكرىنى تەرك ئەتتى، ئەخىلەر بىلەن مۇناسىۋەتنى
ئۈزۈل - كېسىل ئۈزمەي، ئۇلارنىڭ مەدەتلىرىگە تايانسىمۇ،
ئۆز غايىلىرى ئۇلارغا ياقمىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. ئەقەللىي
گەپنى دېگەندە، تېخى دۇنيادا ھېچكىم ئۇنىڭ پىكىرلىرىگە قو-
شۇلمىغانىدى. «زادىلا بىرەرىنى ئۇچرىتالمىدىم، ئۇچرانقىنىم
پەقەت مەۋلانا بولدى» دېگەنىدى شەمسىددىن.

شەمسىددىن جالالىددىنا يوشۇرۇنۇپ ياتقان، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ
بايقالمىغان كۆچىلەرنى ئۇنىڭغا ئېچىپ بەردى.

«ئىشىك ھىم يېپىلغانىدى. ئۇنى پۇقرا قىياپىتىدىكى پادـ-
شاھى ئەزەم ئېچىپ، ئاستانىدا پەيدا بولدى».

بۇ كۆچىلەر شۇنچىلىك كۆچلۈك ئىدىكى، ئۇلار ئۇچ قاتلام
ئىستىدات ـــ سۈلتانۇل ئۇلىما تەلقىن قىلغان ئىلاھىيەت سە-
مالىرى، دەمەشق ۋە ھەلەب شەيخلىرىنىڭ ئىجازىتى بىلەن تە-
ىتقلانغان كىتابىي ئەللامىلىق، سەئىد بۇرھانىددىن قول ئاستە-
دا ئۆتكەن سوپىيانە تەربىيەت سالمىقى ئاستىدىمۇ تۇگىشىپ كەتـ-
مىدى، ئەكسىچە، ئۇلۇغ كۆيۈۋاتقان ئوت ئۇستىگە قويغان قا-
زاندىكى ھوردەك بارغانچە كۆچەيدى.

شەمسىددىن بۇ كۆچنى بىرىنچى بولۇپ كۆرۈپ، قاپقاقنى
كۆتۈردى. شۇ چاغدا جالالىددىنىڭ قەلبىدە ئۇنىڭ ئۆزى يىللار
بويى زارىقىپ كۆتكەن داپ ساداسى ياڭراپ، پۈتۈن دۇنياغا
تارالدى.

كۆز يېشى ۋە پەريادلار ئىنسانىنىڭ كامالەتكە يېتىشىنىڭ

خۇشاللىق مەدھىيىسى، سەزگۈرلۈك غۇرۇرى، ئۇنىڭ بۈيۈكلۈكى ۋە قۇدرىتىگە ئىشىنىدىغان ئېتىقاد بىلەن ئالماشتۇرۇلدى.

كۆپرىيەت ئۇممانىدىن تاپتىڭ ئەجەب دۇرى ئىمان،
جەننەتتىسەن، بولسىمۇ دوزاختا گەر ماكانىڭ...

ئىلگىرى جالالىدىن مۇقەددەس كىتابلار، ئىلاھىيەتكە دائىر رىسالىلەر، سوپىيانە شېئىرلارنىڭ مۇتالىئەسى بىلەن بەند بولاتتى. ئۇزى كىتابىي بىلىملەرگە خېلى ئوبدانلا بېرىلگەن شەمسىددىن كۆردىكى، ئۇنىڭ دوستى زامان ئىلمىنى ئىگىلەپتۇ، لېكىن كىتابلار، كۆپلىگەن ئالىملارغا ئوخشاش، ئۇنىڭ نەزىرىدىن دۇنيانى توسقاندەك، روھ تىرىك ئادەمنى ئۆلۈك قائىدىلەرنىڭ كېپىنىگە ئورىغاندەك. شۇڭىمۇ ئۇنىڭ قولىدا ئاتىسىنىڭ بەندۇ نەسىھەتلىرىنى، سۆيۈملۈك ئەرەب شائىرى مۇتەنەببىنىڭ دىۋانىنى كۆرگەن شەمسىددىن چىداپ تۇرالماي، سەپراسى ئۇرلەپ:

— ئوقۇما! ئوقۇما! ئوقۇما! — دەپ توۋلىغانىدى.

شەمسىددىن قاتتىق تۇرۇپ ئۇنى «ئاينى قۇدۇقتا ئەمەس، ئاسماندا كۆزىتىش» كە ئۇندەيتتى.

شەمسىددىن ئۆلىمالارنىڭ تۇرقىغا قاراپ سەجدە قىلىشنى، ئۇلارنىڭ جانلىق ھايات ئالدىدىكى قارىغۇلۇقى بىلەن ئەركىن پىكىر ۋە تۇيغۇلار ئالدىدا قورقۇپ تىترەشلىرىنى كەسكىن ھالدا ئەيىبلىدى. «تىرىك خۇدايىمىز بار تۇرۇپ، ئۆلۈك خۇدانىڭ نېمە ھاجىتى».

ئەگەر شۇ چاغدا ئاشۇ سۆز ئىشلىتىلگەن بولسا، شۇ پىكىر كۈشەندىلىرى ئۇنى نىگىلىست[1] دەپ ئاتىشاتتى. شۇ چاغدا ئۇنى

[1] دىنسىز، كونا ئادەتلەرگە قارشى — ت.

«بىئەدەب جاھىل» دەپ سۆكۈشكەنىدى. شەمسىددىن تەبرىزنى شۇنداق دەپ كەمسىتىش يەتتە يېرىم ئەسىردىن بېرى كىتابتىن كىتابقا كۆچۈرۈلۈپ كەلدى. تېخىچە بىرەر ئالىم بۇنى تارىخىي ئاساسلارغا تايىنىپ، تەكشۈرۈپ، تەھلىل قىلىپ بېرمىدى.

شەمسىددىن سوپىيانە سۆھبەتلەردە چەتئەلدىكى بىر بۆلۈكنى كىرىپ ئولتۇرۇۋالاتتى ۋە كۆپ چاغلاردا گەپمۇ قىلماي جىم ئولتۇراتتى. ئۆز پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويسا، ئۇلار ئۇنى ئاسىي دەپ ئېلان قىلىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇ بىر قېتىم ھەدىسلەر، بۇرۇن ئۆتكەن شەيخلەرنىڭ ھېكمەتلىرى، ئەۋلىيالارنىڭ مۆجىزىلىرى ھەققىدىكى ئۇزۇندىن ئۇزۇن رىۋايەتلەرگە تايىنىش توغرىسىدا بولغان سۆھبەتنى ئاڭلاپ، چىداپ تۇرالماي، بۆلۈكىدىن چاچراپ تۇرۇپ:

— قاچانغىچە ئۆمرىڭىزنى پالانچىنىڭ سۆزى، پۇستانچىنىڭ ھېكمىتى دەپ زايا قىلىسىز! ئەسلى ماھىيىتى بىلەن ئۆزۈڭلارنىڭ سۆزى يوقمۇ؟ — دەپ ۋارقىرىغانىدى.

خانىقانى ھەيرانلىق ئارىلاش ئېغىر جىمجىتلىق باستى. بۇ ھادىسە زامانداشلارغا شۇنداق تەسىر قىلغانىدىكى، كېيىن ئۇنى ھەممە تارىخ ۋە سالنامىلەردە قەيت قىلىشقان.

جالالىدىن ئۆز دوستىنى «سۇلتانۇل گەدايىن» دەپ بىكار ئېيتمىغانىدى. ئۇ ئۆز روھى ۋە قىياپىتى بىلەن ئېسىلزادىلەرگە خاس، ماھىيىتىدە شۆھرەتپەرەسلىك يوشۇرۇنغان تەكەللۇپقا، ئىچىدە غەرەزلىك زەھەر سىڭگەن نازاكەتكە، ئاشۇ دەۋر ئۆلىمالىرىنىڭ دائىرىسىگە، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇئامىلە ـ يوسۇنلىرىغا قارشى ئىدى. ھەققانىي ۋە كەسكىنلىكى بىلەن ئۇ راستىنلا خەلق تەرەپدارى ئىدى. ئۇ جالالىدىنغا يېڭى بىر دۇنيا ئاچقانىدى.

جالالىدىن بۇرۇن مۇرىتلىرىغا ساۋاق، مۇمىنلەرگە پەتىۋا بېرەتتى، ۋەز ئېيتاتتى، شاگىرتلىرىغا پەندۇ نەسىھەت قىلاتتى، ئۆلىمالار بىلەن تالاش ـ تارتىشلارنى قىلاتتى.

ئەمدى ۋەز - دۇئالار شېئىر، مۇزىكا بىلەن، ئاھۇ - پەريادلار ئۇسسۇل - قوشاقلار بىلەن ئالماشتى. بۇرۇن ئۇ ھەمشە مەيۇس، بېشى ساڭگىلىغان ھالدا يۈرەتتى. ئەمدى بولسا چىرايى ئوچۇق، خۇشخۇي يۈرىدىغان بولدى. قوللىرىغا كىتاب ئالماستىن، ئۇنى نەي بىلەن راۋابقا ئالماشتۇرغانىدى.

تەشۋىق، پەتىۋا، بەس - مۇنازىرىلەرنىڭ ھەممىسى ئارقىغا تاشلاندى.

ئۇ شېئىر بىلەن مۇزىكىنى دەپ، دوستى قاتنىشىدىغان ساما يىغىلىشلىرىنى دەپ ھەممە نەرسىدىن ۋاز كەچتى. بۇ توغرۇلۇق جالالىددىننىڭ ئۆزى باشقىلارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئو-چۇقراق ئېيتىدۇ:

مەن ئۇتارۇتتەك كىتابقا ئۆچ ئىدىم،
ھەر نەپەس دەپتەر - قەلەمگە دۇچ ئىدىم.
كۆردۈمۇ يۈزۈڭنى مەست بولدۇم شۇئان،
سۇندۇرۇپ، ئاتتىم قەلەمنى بىر تامان.
كۆز يېشىمدا تەن يۇيۇش راھەت ماڭا،
بولدى يۈزۈڭ قىبلەئى تائەت ماڭا.
يوق چىدام، گەر بەندى ھىجران ئەيلىسەڭ،
ياخشىدۇر جېنىمنى قۇربان ئەيلىسەڭ.
رازىمەن، بېشىم ھۇۋەيدا[1] بولمىسا،
ئۇندا ئىدراكىڭ ئەگەر جاي ئالمىسا.
كەبە ئىچرە مېھرى جانىپەرۋەر ئۆزۈڭ،
مەسچىتۇ بۇتخانىدا سەرۋەر ئۆزۈڭ.
بۇردا نانىڭدىن تويۇپمەن شۇ ھامان،
قەترەئى ئابى زىلالىڭ[2] خۇددى جان.

---

① ئېنىق، روشەن، ئاشكارا - ت.
② مۇزۇڭ سۇ - ت.

سەن ئاۋاز بەرسەڭ، ئىلاھ دەر، شۇندەمەن
مەن ئىلاھىي دەپ سېنى، خۇرسەندەمەن...

كىتابلارنىڭ چاڭ باسقان سەھىپىلىرى، مەدرىسلەرنىڭ قەلبىن كومىلاچ تاملىرى، زاھىدلارنىڭ رەسىم - يوسۇنلىرى، تائەت - ئىبادەت ۋە قانۇن - قائىدىلىرى بىلەن يىللار بويى چەكلىنىپ كەلگەن پايانسىز ئالەم توساتتىن ئۆز رەڭگىرويى، خۇش پۇراقلىرى، تىرىك ئادەملىرى، ئېھتىراسلىرى بىلەن جالالىدىننىڭ كۆز ئالدىدا نامايان بولدى.

سۇكۇنات ئىچىدىكى شەھەرنىڭ زۇلمەت باسقان كوچىسى ئاستانىدىن ھالقىپ تاشقىرى چىقىش مەنئى قىلىنغان پۇقرالار، يۇلتۇزلارنىڭ جىمىرلاشلىرى، گۈلدۇرمامىنىڭ گۈلدۇرلەشلىرى، باغلارنىڭ ياشناپ مۇشكى - ئەنبەر تارقىتىشلىرى، كۆكە تاقىشىپ تۇرغان تاغلارنىڭ كۆز يەتمەس چوققىلىرى، قاياۋاتقان ئاۋات بازارلار، ئادەملەر توپلىرى ئىچىدە تىمىسقىلاپ يۈرگەن يانچۇقچىلار، زەرگەرلەرنىڭ تىنىمسىز بولقا ئاۋازلىرى، قەلەم سېپىللىرى ئۈستىدىكى قارىيىپ كۆرۈنۈپ تۇرغان كېسىلگەن باشلار، بەگلەرنىڭ مەغرۇرلۇق بىلەن بۇرۇتلىرىنى تولغاشلىرى، ئىنئام تەلەپ قىلىۋاتقان پادىشاھلار، چىڭگىز قوشۇنلىرى بېسىۋالغان يېزىلارنىڭ لاۋۇلداپ كۆيۈشلىرى، پەنجىرىلەرنىڭ ئىچىدىن مارىشىپ تۇرغان كېنىزەكلەر، پېشانىسىگە تامغا بېسىلغان قۇللار، سۇلتان ئىشخانىسىدىكى كاتىپلارنىڭ قەلەملىرىنىڭ شىرتىلداشلىرى، ئولجىسىغا قاراپ ئېتىلغان قارچىغىلار، ھاممالارنىڭ تاملىرىدىكى رەڭمۇرەڭ رەسىملەر، مەينەت چىلىك ئىچىگە پاتقان دەرۋىشلەرنىڭ بالىلارنى خانىقالارغا دەۋەت قىلىشلىرى، شەيخلەرنىڭ رىياكارلىقلىرى، ئاشىقلارنىڭ ئۆز پۇتلىرىغا سانجىلغان تىكەنلەرگە پەرۋا قىلماي، مەشۇقىنىڭ ۋىسالىغا يېتىشكە ئالدىراشلىرى، ئۇلىمالارنىڭ ئېشەك بازىرىدە-

كى بېدىكلەرگە ئوخشاش ئېغىزلىرىدىن كۆپۈك چاچرىتىپ،
بىرلىرىنى سۆكۈپ ئەيىبلەشلىرى، ھەركىمنىڭ ئۆزى بىلگىنى-
چە ۋارقىراپ، چۇقان كۆتۈرۈشلىرى، لېكىن ئۇلارنىڭ مەقسەتـ
لىرىنىڭ بىرلا ـــ ھەممىسىلا مېلىنى قىممەترەك سېتىۋېلىشلا
ئىكەنلىكى، سوپىلارنىڭ ئاپتاپسىنىپ، خىيالغا پېتىپ ئولتۇ-
رۇشلىرى، مەيخانىلاردا ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ كەيپ - ساپا
قىلىشلىرى، كوچىلاردا لۇكچەكلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن ياقا
سېقىشىشلىرى، تويلاردىكى داقا - دۇمباق، سۇنايلارنىڭ نالە
قىلىشلىرى، سودىگەرلەرنىڭ شاھمات، دامكا ئويناپ ئولتۇ-
رۇشلىرى، ئەتتارلارنىڭ چەت ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن مۇش-
كى - ئەنبەرلەرنى ماختاپ توۋلاشلىرى، تۇتى قۇشلارنىڭ دانىش-
مەنلەرنىڭ سۆزلىرىنى تەكرارلاشلىرى، يالاڭ ئاياغ مالايلارنىڭ
جەزمۇرلارغا ئىشىك ئېچىپ كۈتۈۋېلىشلىرى، سۇ ۋە شامال
تۈگمەنلىرىنىڭ گۈرۈلدەپ ئايلىنىشلىرى، چەۋەندازلارنىڭ چاۋ-
گان توپى ئويناشلىرى، دېھقانلارنىڭ ئاچلىقتىن قىرىلىشلىرى،
يۈك بېسىلغان كېمىلەرنىڭ يەلكەنلىرىنى يېيىشلىرى، بالىلار-
نىڭ ياغاچ ئات مىنىپ كوچىلاردا يۈگۈرۈپ يۈرۈشلىرى، سۇل-
تاننىڭ خەۋەرچى كەپتەرلىرىنىڭ قانات قېقىپ ئۇچۇشلىرى،
سەركەردىلەرنىڭ چېدىرلىرىنىڭ ئۈستىدىكى بايراقلارنىڭ يەل-
پۈلدەشلىرى، سارايلارنىڭ بازارلاردا تىنتۇشلاپ يۈرۈشلىرى،
كەمبەغەللەرنىڭ سۇغا نان چىلاپ يەپ ئولتۇرۇشلىرى، پاتپا-
راقچىلىق ئېچىدە ئادەملەرنىڭ بىر - بىرىنى دەسسەپ - چەيلەش-
لىرى، تىلەمچىلەرنىڭ كېچىك رومالچىلار ئۈستىگە چۈشكەن
نان ئۇۋاقلىرىنى لەۋلىرى بىلەن تېرىپ يېيىشلىرى، مۇردا
يۇغۇچىلارنىڭ مەسچىتلەردە جەسەتلەرنى يۇيۇۋاتقانلىقى، دامول-
لىلارنىڭ بېپەرۋا شاگىرتلىرىنىڭ تاپىنىغا پالاق ئۇرۇشلىرى،
باغرى تاش - رەھىمسىز ئادەملەرنىڭ دوستلىرىنى ئۇنتۇپ،
ئۇلارنى خۇددى چىشىنىڭ كاۋىكىغا كىرىپ قالغان قالدۇق نەر-

سەۋەك تۇكۇرۈۋېتىشلىرى، مەسلەرنىڭ ئالىنجوقىلىقلىرى، جا-
ھىللارنىڭ ئەزۋەيلەشلىرى، ئارىقلارنىڭ دېڭىزغا ئوخشاش سۇ-
كۈتتە تۇرۇشلىرى، نادانلارغا ئەقىل ئۆگىتىش، قورام تاشنى
تاتىلىغانغا ئوخشاش ئىكەنلىكى، بەزىلەرنىڭ ئەقىلدىن، بەزىلەر-
نىڭ تەلۈلىكتىن مەست ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ كۆز ئالدى-
دىن بىر - بىرلەپ ئۆتمەكتە ئىدى. . .

ئۇ ئۆز شېئىرلىرىدا بارلىقنى، ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان مۇھىتنى ئەكس ئەتتۈردى. دېڭىزنىڭ بۇنىڭدىن مىليون يىللار بۇرۇن ياشىغان جانلىقلارنى سۈزۈك كەھرىۋا شەكلىدە قىرغاقتا چىقىرىپ تاشلىغىنىدەك، ئۇنىڭ شېئىرىيىتى شۇ دەۋر ھاياتىنى ئۇششاق - چۈششەك تەپسىلاتلارغىچە بىزگە يەتكۈزۈپ بەردى.

لېكىن ئۇ تەپسىلاتلار ئىچىگە ئورىلىپ قالمىدى، قۇرۇق بايانچىلىققىمۇ بېرىلمىدى، چۈنكى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى مەق-سەت بۇنداق ئەمەس ئىدى، ئۇ ۋائىزدىن[1] شائىرغا ئايلانغاچقا، ئۆزىنىڭ ئىلىم - مەرىپەتلىرىنىڭ بىرەر بۇرجىكىنىمۇ يوقاتمى-دى. ئۇنىڭ مەقسىتى، كامالەتكە يەتكەن ئىنسان بولۇش، شۇ-نىڭغا ئېرىشىش ئىدى.

بۇنداق كىشىلەر دۇنيانىڭ خوجىسى بولىدۇ. سەپەرگە چە-قىشسا، ئاي ۋە كۈن ئۇلارغا ياستۇق بولىدۇ، ئات مىنىپ ماڭسا يەتتە قەۋەت ئاسمان ئايىغى ئاستىدا قالىدۇ، ئۇلار يۇلتۇز پىيا-لىسىدىن مەي ئىچىشىدۇ. بىر - بىرى بىلەن ھەقىقەت ئۈستىدە تالاش - تارتىش قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ يۈزلىرى ئەتىرگۈلدەك ئېچىلىپ تۇرىدۇ. قامەتلىرى چىنارەدەك راۋۇرۇس. قانلىق دولقۇنلار قۇتۇراپ، ئۆز قاينىمىغا ئالسىمۇ، ئۇلارنىڭ كىيىملە-رىگە قىلچە داغ تەگمەيدۇ. پۈتۈن ۋۇجۇدىغا سانسىزلىغان تىكە-لەر سانجىلسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ يۈزلىرىدە يەنىلا تەبەسسۇم

---

① سۆزمەن، ۋەز ئېيتقۇچى - ت.

ئويناپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئەسىر، لېكىن مەيگە ئوخشاش جۇش
ئۇرۇپ تۇرىدۇ. ئۆزلىرىنى جەھەننەم ئوتى ئوراپ كۆيدۈرۈپ
تۇرۇۋاتسىمۇ، موھتاجلارغا جەننەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ بېرە-
دۇ. ھەممە نەرسە ئۇلارنىڭ ھۆكمىدە، لېكىن ئۆزلىرى ھېچ-
كىمگە بېقىنغان ئەمەس. ئۇلار ئۇچۇن تاجدار، بايراقدار
سۇلتانلار — بىر پۇل. ئۇلارغا ئالقىش ۋە مەدھىيە - سانا
ھاجەتسىز. ئۇلار مىڭلىغان كىشى بولسىمۇ، ئەمما بىر كىشە-
دەك بىر نىيەتتە. ئاسماندا بىرلا قۇياش، بىرلا ئاي بار. لېكىن
ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىدا سانسىزلىغان ئاي ۋە قۇياش بار.
ھەر يۇرتنىڭ بىر پادىشاھى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ شەھىرىدە ھەممە-
لا كىشى پادىشاھ. ئۇلاردا قارىيمۇ، مۆھتەسىپمۇ، كارۋانبېشى-
مۇ، جاللاتمۇ يوق. ئۇلار كىبىرلىكىنىمۇ، نەپرەتنىمۇ بەلىشمەي-
دۇ. پەقەتلا بىر - بىرىگە سىغىنىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ بىردىنبىر
مۇكۇمدارى، ھەر دىلدىكى سۇلتان — مۇھەببەت.

شائىرنىڭ نەزىرىدە، ئۇ ئارزۇ قىلىدىغان ئازاد ئىنسان ئەنە
شۇنداق ئىدى. بۇ ئارزۇ مەۋھۇم ئەمەس، يوقىتىلغان جەننەتتەك
ئۇزاق ئۆتمۈشتە ياكى ئۇ دۇنيادىكى بېھىشقا ئوخشاش، بىراق
كېلەچەك قوينىدىمۇ ئەمەس ئىدى.

ھەرقانداق ئىنسان كامالەتكە يېتىشى مۇمكىن، شۇڭا ھەر-
بىر ئادەم مۇقەددەستۇر. ئېھتىمال، ئۇ ئاشۇ دەۋرنىڭ ئاستىدا
ياتقان بىر تىلەمچىدۇر ياكى بولمىسا ئۇ ئاۋۇ ئۆتۈك ياماۋاتقان
موزدۇزدۇر، بەلكى ئۇ ماڭلىيىغا تامغا بېسىلغان مەنسۈى قۇل-
دۇر...

ھەرقانداق زامان، ھەرقانداق دەۋردە شۇنداق كىشىلەر بو-
لىدۇ، جاھاننىڭ جېنى ئۇلارنىڭ كۆكسىدە ئۇرۇپ تۇرىدۇ.
لېكىن ئۇلارنىڭ كامالەتكە يەتكەنلىكى ھەممىلا ئادەمگە كۆرۈنە-
ۋەرمەيدۇ. ئۇلارنى كۆرۈش ئۇچۇن كۆڭۈل كۆزىگە ئىگە بو-

لۇش، كامالەتكە توشقان بولۇش كېرەك.

دۇنياغا يېڭىدىن كۆز ئاچقان، ئىنسانىيەتكە يېڭىچە نەزەر بىلەن قارىغان شەمسىددىننده، تەبىئىيكى، ئۇنىڭ ئۇچۇن ئاشۇ ئارزۇ قىلغان ئىنسانىنىڭ تىمسالى جەملەنگەندى. شەمسى ئەرەب تىلىدا «قۇياش» دېگەن بولىدۇ. شائىر دوستىنى «ئۆزى ھەم سەركەردە، ھەم قوشۇن، قۇياش ۋە نۇردىن قوشۇنى بولغان پادىشاھ» دەپ ئاتىدى.

«شەمسىنىڭ قۇياشى نۇر چاقناتسا، ھەممە كۆلەڭگىلەر غايىب بولار، شەمسى سۆزى چىقسا، قۇياش ئۇپۇقتا شولىسىغا غەرق بولار».

شەمسىددىن شائىر ئۇچۇن «ھاياتنىڭ سىرلىرى» غا ئايلاندى.

لېكىن شائىرنىڭ ئۆزىمۇ شەمسىددىننىڭ نەزەرىدە كۆكسىدە جاھاننىڭ جېنى ئۇرۇپ تۇرغان كامالەت ئىگىسى ئىدى. جالالىدىن دوستىدا باشقىلار كۆرەلمىگەن نەرسىنى كۆرۇپ، ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن سىرنى ئېنىقلىدى. جالالىدىننىڭ ئۆزى بولسا، شەمسىددىننىڭ ئۆزى ئىگە بولالمىغان ھەرقانداق مۇشكۇل نۇقتىنى ئېنىقلاش ۋە بايان قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۇن ئۇلار سۆز بىلەن مەنە، ماھىيەت بىلەن ھادىسىگە ئوخشاش بىر - بىرىدىن ئاجرالماس بولۇپ بىرلەشكەن. ئۇلار ئەمدى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ياشىيالمايتتى.

جالالىدىن دوستىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن مۇنداق دېگەنىدى: «بىزنىڭ بىرلىكىمىزنى بىلىشكە ھېچقانداق كىشى قادىر ئەمەس، ئۇ ھېچقانداق خىيال ۋە تەسەۋۋۇرغا سىغمىغاي. مەن «ئۇ» دەيمەن، لېكىن بىزنى پەقەت سۆزدە پەرقلەندۇرگىلى بولار، ئەسلىدە مەنمۇ، ئۇمۇ يوق. بىز ئىككى ئالەمنىڭ قوشماق گۆھەرلىرىدۇرمىز. بىزنى ئاجرىتىۋەتكىلى بولمايدۇ. ئىنسان

سان هەممە يەرنى كېزىپ، ئاسمانغا ئۇچۇپ چىققان تەقدىردىمۇ، ئۆزلۈكىدىن بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كەتمىگەي. ۋاھىد[1] دائىم ۋاھىدلىقىچە قالغۇسى».

جالالىدىننى ئۆز مەسلەكدىشىغا ئايلاندۇرغان شەمسىددىن ئۇنى يېڭىچە يولغا — ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئەركىن ئىپادىلەش يولىغا باشلىدى، شۇنداقلا بۇمۇ شەمسىددىننىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە ئۇيغۇن ئىدى.

بۇ يول بىر ساما يېغىنى ئىدى. مۇزىكا، ئۇسسۇل جالالىدىننى شۇنداق ھالغا سالاتتىكى، ھاياجانلىق غەزەللەر ئۆزلۈكىدىن ئېقىپ كېلىۋېرەتتى. شەمسىددىن تەبرىزى ئۇنى شائىرغا ئايلاندۇردى.

جالالىدىننىڭ مەنىۋى كۈچلىرىنى ئۆزىنى ئۆزى چەكلەش ئاسارىتىدىن ئازاد قىلغان دوستى، تۇرلۇك ئېگىز - پەس سۆزلەرگە قارىماي، ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ھەر تۇرلۇك كۈتۈلمىگەن دەشنەملەردىن ئاسراپ قېلىپ، شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ ئەڭ قىممەتلىك بايلىقى — شائىرنىڭ ۋاقىت - پۇرسىتىنى ئاسرايتتى. ئۇ مەدرىسىنىڭ ئىشىكىدە ئولتۇرۇپ، جالالىدىن بىلەن كۆرۈشىدىغان كىشىلەرنى باشقۇراتتى.

— مەۋلانا ساڭا نېمەت ئىنئام ئېتۇر، سەن ئۇنىڭغا نېمە بىلەن كەلدىڭ، شۇكرانىسىغا نېمە ئېلىپ كەلدىڭ؟ — دەيتتى شەمسىددىن.

شەمسىنىڭ بۇنداق تەكەللۇپسىزلىقىدىن ئاچچىقى كەلگەن بىر شەيخ:

— بىزدىن نېمە ئېلىپ كەلدىڭ دەپ سورايسەن، ئۇنداقتا ئۆزۈڭ نېمە ئېلىپ كەلدىڭ؟ — دەپ ۋارقىرىغانىدى.

— مەن ئۇنىڭغا ئۆزۈمنى ئېلىپ كەلدىم، ئۇنىڭغا بېشىمنى

---

① بىرلىك، بىر پۈتۈنلۈك - ت.

نى پىدا قىلدىم، ــ دېگەندى شەمسى تەبرىزنىڭ يۈرىكى ئاۋازدا. بۇ سۆزلەر ھەقىقىي بېشارەت بولۇپ چىقتى.

ھىجران ۋە ۋىسال

ياش، ئەمما ھۆرمەتكە ئىگە بولغان شەيخ، مۇدەررىسلەر ئۈستازى، تەقۋادار ۋائىزدا بولغان ئۆزگىرىشلەرگە ئادەتلەنگەن ئەقلى يەتمەيتتى. ئۇنىڭ نامۇ شەرىپى پۈتۈن روھانىيلار تەبىقىسىگە تەسىر كۆرسىتەتتى. شۇڭا، ئۆلىما ۋە فەقىھلەر، شۇنداقلا سەۋر ـ تاقەتلىك سوپىلارمۇ بۇنىڭدىن غەزەپكە كەلگەنىدى. لېكىن ھەممىدىن كۆپرەك پاراكەندە بولغانلار ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئىدى.

زادى نېمە سەۋەبتىن مەۋلانا ئۇلاردىن يۈز ئۆرۈيدۇ؟ ئۇلار كىچىكىدىنلا خۇداغا ئېتىقاد قىلغان بەندىلەر ئىدىغۇ. «بىز مەۋلانادىن شۇنداق بولمىغۇر سۆزلەرنى ئاڭلىدۇقكى، ئۇنى باشقا ھېچ بەندە ئاڭلىمىسۇن، ــ دەپ ئاھۇ زار چېكەتتى ئۇلار، ــ ئۇنىڭ سۆزلىرىمۇ ئانچە ئېنىق ئەمەس. بىز ئۇنىڭغا سادىق قۇللار ئىدۇق. ئۇ بىزنى خۇددى قارچىغىدەك ئۆز پەنجىگە قاماللىۋالغانىدى. بىز ئۇنىڭغا ئاز بولمىغان مەنپەئەت يەتكۈزدۇق. بىزنىڭ تۆپەيلىمىزدىن ئۇ شۆھرەت قازاندى، دوستلىرى كۆپەيدى، دۈشمەنلىرى تۇنجۇقتى. ئاۋۇ شەمسى دېگەن نەسىل ـ نەسەبسىزنىڭ تايىنى يوق بىر دەرۋىش، مەۋلانانى سېھىرلىگۈچى جادۇگەرنىڭ ئۆزى شۇ ئەمەسمۇ؟ خالايىق ۋەزدىن، بىز ساۋاقتىن ئايرىلدۇق. ھەممەيلەن ئۆز قەلبىدىن ئايرىلدى. ئاۋۇ جاھىل ۋە بىئەدەپ بولسا، ئۇنىڭ ئىشىكى ئالدىدا ئىت ياكى جىسەكچىسىدەك ئولتۇرۇۋېلىپ، مەۋلانا بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغانلارنىڭ ھەممىسىدىن كۆرۈشۈش ھەققى سوراپ ئېلىۋاتىدۇ؟!»

شەمسەددىن بۇنداق سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاڭلايتتى ۋە كۆرۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يېڭى دوستى بولسا ھېچنېمىنى ئاڭلىمايتتى ھەم بايقىمايتتى.

قىشلىقى ئالىي ئەمەلدار قاراتاينىڭ ئاكىسى ئۆز مۇلكىنىڭ خەيرىسى ھېسابىغا بىر مەدرىسە سالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئېچىلىشىغا كونيا شەھىرىنىڭ بارلىق ئۆلىمالىرىنى چاقىردى. سابىق قۇل، يۇنانلىق قاراتاي سۇلتانغا خىزمەت قىلىپ، تاج - تەخت نائىبى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنىدى. بەزى يېڭى مەسلەك يولىغا كىرىپ قالغانلارغا ئوخشاش ئۇ تولىمۇ مۇتەئەسسىپ ۋە تەقۋادار ئىدى. ئۇ سۇلتانۇل ئۆلىما ۋە ئۇنىڭ ئوغلىنى مۇرەمەتلەيتتى، ئۆلىمالار ئۈنى ئاتىسىنىڭ ۋارىسى دەپ تەن ئالمىغاندا، جالالىددىننى قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەنمۇ شۇ ئىدى. ئۇنىڭ تەكلىپىگە بويۇن تولغاش، ئەمەلدارغا بولغان مۇرەمەتسىزلىك بولاتتى. ئەمما كونيادىكى مەرپەت ئەھلىگە شەمسەددىن تەبرىزنىى تونۇشتۇرۇش ئۈچۈن بۇ بىر قولاي پۇرسەت ئىدى.

ئۇلار مەدرىسىگە بىرگە كىرىشتى. شۇ ھامانلا جالالىددىننى ئالدىغا ئۆتكۈزۈپ، ئۈنى ئەڭ تۆرگە — قازى سىراجىددىن ۋە قاراتاي بىلەن بىر قاتارغا ئولتۇرغۇزدى. شەمسى بولسا خالايىق بىلەن پەگادا، كەش بازىرىدا قالدى.

ئادەتتە بۇنداق يىغىنلاردا بىرەر مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، تالاش - تارتىش قىلىناتتى، ئۆلىما ۋە ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ ئىلىم - ئىرپانىنى نامايىش قىلاتتى. بۇ چاغدا مەجلىستە قايسى ئورۇن، قايسى بۇرجەكنىڭ ئۇستۇنلۇكى يەنى ئابرۇيىنىڭ يۇقىرىلىقى ھەققىدە مەسىلە كۆتۈرۈلدى. بىر قاراشتا مەنسىزدەك تۇيۇلىدىغان بۇ گەپ شۇ دەۋر ئۈچۈن مۇھىم ئىدى.

بىز قەدىمكى رۇس دۆلىتىدىكى بويارلار قەسىرلىرىدە قان-

چىلىگەن تالاش - تارتىش، جەڭگى - جېدەللەر بولۇپ، قانلار-
نىڭ تۆكۈلگەنلىكىنى بىلمىمىز. «ئورۇن باشقا ئەمەس، باش
ئورۇنغا مۇناسىپ» ، دەپ پۇقرالار ئاشۇ جاي ھەققىدىكى ئىشلار-
نى تەنقىد قىلىشقانىدى. ئادەمنىڭ شەنى، جامائەت ئوتتۇرىسىد-
كى نوپۇزى، ئورۇق - ئەۋلادىنىڭ ئابرۇيى ئۇنىڭ ئولتۇرىدىغان
ئورنىغا مۇناسىۋەتلىك بولاتتى.

مەھەللە - يۇرتۇازلىق، فېئودالىلىق جەمئىيىتىنىڭ
تەبەقىۋى ــ ئىرارخىيىلىك تەرتىپىنى ئىپادە قىلاتتى. تەپ-
ئىيكى، ئورۇن مەسىلىسى شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىدېئالوگىيىچە-
لىرى بولغان روھانىيلارنىڭ بېشىنىمۇ ئاز قاتۇرمىغانىدى.

ئۆلىما ۋە شەيخلەر بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن ئورۇنلىرىدىن
تۇرۇپ، قۇرئان ۋە ھەدىسلەرگە تايىنىپ، پۈتۈن قۇۋۋىتى ۋە
مەنتىقىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، بىر ئورۇننىڭ ئىككىنچى ئورۇ-
دىن ئەۋزەللىكىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشتى. لېكىن قۇرئاننىڭ
ھەربىر سۈرىسى دېگۈدەك ھەربىر رىۋايەت ۋە ھېكايەتكە زىت
كەلگەنلىكىدىن، باشقا بىر سۈرە باشقا ھېكايە ۋە رىۋايەتلەرنىمۇ
تېپىپ دەۋېرىشتى.

تالاش - تارتىش سوزۇلۇپ كەتتى. شائىر ئىشىككە، شە-
سىددىن ئولتۇرغان بوسۇغىغا قاراپ، كۆڭلىدە نەپرەت ۋە ئەلەم
قوزغالدى. لېكىن ئۇ ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن ئۆز نۇقتىنىڭ
كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرىۋەردى. ئاخىر نۇقتىنىمۇ يېتىپ كەل-
دى.

ــ ئالىم ۋە ئۆلىمالار ئۈچۈن ئەڭ ياخشى جاي ــ
مەدرىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇدەررىسلەر ئولتۇرىدىغان سۇپا.
ئارىغلار ئۈچۈن ئەڭ ياخشى ئورۇن ــ خانىقانىڭ بىر بۇلۇڭى.
چۈنكى ئىلىم شۇ يەردە يىغىلىدۇ. سوپىلار ئۈچۈن ئەڭ ياخشى

جاي — ئاياغ كيىملىرى سېلىنىدىغان تاپسا، چۈنكى خاكسار-
لىق سالىكى روھى[1] ھەقىقەتلەرگە زىننەتدۇر. ئاشىق ئۇچۇن
ئەڭ ياخشى جاي — مەھبۇبنىڭ يېنىدۇر...

ئۇ شۇ سۆزلەرنى دەپ ئورنىدىن تۇردى ۋە ئىشىككە قاراپ ماڭدى. كىشىلەر يول بوشاتتى. ھەممەيلەن سۇلتانۇل ئۇلىما-نىڭ ئوغلى، مۇھتەرەم شەيخ ۋە ئەللامە، ئەل ئىچىدە ئاللىقاچان يامان ئاتلىق بولۇپ قالغان، نەسىل - نەسەبى نامەلۇم بىر ئاققۇن بىلەن يانمۇ يان بىر قاتاردا ئولتۇرغانلىقىنى كۆردى.

ئازغىنا تەرەددۇتتىن كېيىن جالالىدىنغا ئوغلى ۋەلەد، سا-لاھىددىن زەرگەر، «كاتىبۇل - ئەسرار» ھېسامىددىن ۋە يەنە بىرقانچە مۇرىتلار ئەگىشىشتى. باشقىلار ئورنىدا مىت قىلماي ئولتۇرۇپبېرىشتى.

مەدرىسە ئىچى پىچىر - پىچىر گەپكە تولدى. بىرىنچى بولۇپ شەيخ سىراجىددىنىڭ شاگىرتى ئېسىنى يىغدى. ئۇ شاۋ-قۇن - سۇرەننى بېسىپ، ئىستېھزا بىلەن ۋارقىرىدى:

— ھە، ئاشۇ مەھبۇب قېنى؟

جالالىدىن:

كۆرمەك ئىستەرسەن، لېكىن يوقتۇر كۆزۈڭ،
باشتىن ئاخىر يار سەن، مەھبۇب ئۆزۈڭ!

دەپ خىتاب قىلدى - دە، مەجلىسنى تاشلاپ ماڭدى.

بۇ ۋەقە ھەققىدىكى سۆز - چۆچەك پۈتۈن شەھەرگە تار-قاپ، دۆلەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قورغانلىرىدىن ئېشىپ سۇلتان سارىيىغىچە يېتىپ باردى. بەگلەرنىڭ غەزىپى چەكسىز ئىدى. بۇ قانداق گەپ: بىر يۇزسىز ئاققۇن ئۇلىمائى كەبرەمنى يولدىن

[1] سالىكى روھى مەقىقەت - مەقىقەت يولچىلىرى - ت.

ئازدۇرسا، روھانىيلىق شەننى يەرگە ئۇرۇپ، بىر شېتىلە ئۇسسۇلچىلاردەك ئەدەپ - قائىدىنى ئۇنتۇپ، كېچە - كۈندۈز ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناسا... ئۇنداقتا ئۇلار ئاتا - بوۋىلاردىن مىراس بولۇپ قالغان، خۇدا قوللىغان تەرتىپلەرگە مۇ چېقىلىشتىن يانمىغۇدەك. ئۇنىڭدا ھەممە نەرسە تەتۇر بولىدۇ: ئاللا ئۆزى كەچۈرگەيدۇ، تەختكە چۈپرەندىلەر چىقىپ، ئەمەلدار ۋە بەگلەر ئۇلارنىڭ ئىشىكىنى جىسەپ ئولتۇرىدىغان بولۇپ قېلىشىدۇ... بىزگە ھېلىقى قاراقچى بابا ئىسھاقنىڭ ئازاب - ئوقۇبىتى يەتمەمدۇ، تېخى كېلىپ پايتەختتە بۇنداق كېلىشمەسلىكنىڭ بولۇشى تولىمۇ يامان ئىش...

قاراتاي ئۇلارنى تىنجىتىشقا ئۇرۇندى. ئارىغلار ھېسسىياتقا بېرىلىدىغان كىشىلەر، دەيتتى ئۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار نېمە-لەرنى دېيىشمەيدۇ. دۇنيا ئەزەلدىن قانداق بولسا، شۇنداقلىقچە قالىدۇ. قۇرۇق گەپ بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ...

ئىش تەتۈرىگە يۈزلەندى. شەمسى كوچىغا چىقىشىغلا، نامدار ئەمەلدارلار ئۇنى دەشنەم، ھاقارەتلەرگە كۆمۈپ، تەھدىت ۋە ھەيۋە قىلىپ، ھەتتا قىلىچلىرىغا قولىنى ئۇزىتىپ قېلىشلىرىمۇ مۇمكىن ئىدى.

جالالىدىن ئىشىنىڭ ئوڭۇشلۇشىغا ئۇمىد باغلاپ، قاراتاي باشقىلارنىڭ بىزنى رەنجىتىشىگە يول قويماس، دەپ ئويلايتتى. ھەر ھالدا شۇ يىللىرى ئۇ دۆلەتنىڭ ئۇلۇغ ئىككى ئەمەلدارىنىڭ بىرى ئىدى.

بىراق شەمسىددىن ئەمدىلا قاراڭغۇ مەدرىسىدىن چىقىپ، قۇياش نۇرىدىن كۆزلىرى قامىشىپ تۇرغان دوستىغا قاراپ تۇ-راتتى. بىرلىك ــ تەرەپپازلار كۈرىشى ئارقىلىق ژۇجۇدقا چىقىدىغان بۇ دۇنيادا مۇھەببەت ۋە نەپرەت بىر - بىرى بىلەن ياندىشىپ ماڭىدۇ. مۇھەببەت قانچىلىك ساپ ۋە پاك بولسا، ئۇ يامان غەرەز كىشىلەرنىڭ نەپرىتىگە شۇنچە دۇچ كېلىدۇ. بۇنى

ئۇ ئۆزى ۋە باشقىلارنىڭ تەجرىبىلىرىدىن ياخشى بىلەتتى.
يىللار ئۆتۈپ، جالالىدىنغا ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئاقساقاللىرى، ئالىملار، سازەندىلەر ھەقىقەتسىزلىك، ئادالەتسىزلىك ئۈستىدىن شىكايەت قىلىشقاندا، ئۇ ئۆزى ئوتتۇز توققۇز ياشقا كىرگەن چېغى تولۇق قۇتۇلالمايدىغان خام خىيالىلاردىن ئۇلارنى يىراق تۇرۇشقا ئۈندەپ، قەدىمكى خەلق ماقالىسىنى ئېيتىپ بېرىشنى لايىق كۆردى:

سېنى كەمستىدۇ، تەھقىرلىشىدۇ،
ناكەسلەر تىنچقىنا ياتمايدۇ.
مېۋىلىك دەرەخكە ئۇلار تاش ئاتار،
مېۋىسىز دەرەخكە ئاتمايدۇ.

ئاشۇ ھېكمەتكە ئۇ ئېغىر بەدەل تۆلىدى: ئۇلۇغ دوستىنىڭ ھاياتى ۋە تىرىكلەر بىلەن ئۆلۈكلەر رويخېتىدىن نامىنى ئۆزى ئۆچۈرۈۋەتكەن ئوغلىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن ھەق تۆلىدى.

شەمسىددىن نەپرەتنىڭ پەسىيىشى ئۈچۈن مەلۇم بىر ۋاقىت ئۆتۈشى لازىملىقىنى چۈشىنەتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كونيادىن غايىب بولۇشى كېرەك ئىدى.

ئەمما جالالىدىن ئۈچۈن ئايرىلىش ھەققىدە ئويلاشمۇ بىر ئازاب ئىدى.

ئەي ئەزىز دوست، كۆزلىرىم گىريان[1]، مېنى تەرك ئەيلىمە،
كەتمە، ئاي مەندىن يىراق، ئاسمان، مېنى تەرك ئەيلىمە،
يەر ئاياغ ئاستىمدادۇر، دەۋران، مېنى تەرك ئەيلىمە،
ئۆزگە ئالەمگە مېڭىپ، كارۋان، مېنى تەرك ئەيلىمە.

① گىريان — يىغلىغان، ياش تۆككەن.

جىسمىم ئارا جانسەن ھەمىشە، جان، مېنى تەرك ئەيلىمە.

كۆك ئارا سەندىن مۇنەۋۋەردۇر ئۇ ماھى ئەنۋەرى،
قولدىكى قۇتلۇق تايىقىڭ يولدا جېنىم رەھبىرى.
مەنكى چەۋگانمەن نىگاھىڭ سالمىغىن مەندىن نېرى،
ھەيدىمە ئېتىڭنى، ھەي ئارمان، مېنى تەرك ئەيلىمە.
جىسمىم ئارا جانسەن ھەمىشە، جان، مېنى تەرك ئەيلىمە.

شەمسى نېمىلەرنى دېگەن، ئۆز دوستىنى قايىل قىلىش ئۈچۈن قانداق دەلىللەرنى كەلتۈرگەن، بۇ بىزگە قاراڭغۇ. ئەما بىر نەرسە ئېنىقكى: ئۆزىنىڭ ئۈلگىسىگە ئايلانغان دوستى ــ مەسلەكدىشىدىن ئايرىلىپ يالغۇز قېلىش جاللىدىن ئۈچۈن ئۆ. لۈمدىنمۇ ئېغىر ئىدى. بۇ ئايرىلىشنى ئەقلى تەن ئالسىمۇ، كۆڭلىدە يەنىلا تەن ئالالمايتتى:

سەنسەن مېنىڭ ھاياتىم، ئەي جان، ئۇنۇتما بىزنى،
سالماقچىسەن ئاراغا ھىجران، ئۇنۇتما بىزنى.
يەر يۈزىدە ساناقسىز سادىق قاياش تاپارسەن،
لېكىن بار ئوترامىز پەيمان، ئۇنۇتما بىزنى.
ئاي ياستۇقىغا بەلكىم ئەزىز بېشىڭ قويارسەن.
قۇچقان ئىدىم بېشىڭنى چەندان، ئۇنۇتما بىزنى.
ھىجران تېغىن يىقارمەن ئىشقىمدا مىسلى پەرھاد،
سەنسەن شېرىن نىگارىم، جانان، ئۇنۇتما بىزنى.
كۆزۈم قاراسىدا سەن بولدۇڭ گويا كى قارچۇق،
ئەي باغ ئارا ئەتىرگۈل، رەيھان، ئۇنۇتما بىزنى.
قاي كۈن سېنىڭ يۈزۈڭگە سالدىم نەزەرنى، ئەي شەمس،
ئىشقىم ئىمانىم ئولدى، ئىمان، ئۇنۇتما بىزنى.

شەمسەددىن تەبرىزى بىر كۈنى ئەتىگەنلىكى دۈشمەنلىرىنى شاد، دوستلىرىنى غەمناك قىلماسلىق، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئىزىغا چۈشۈرمەسلىك ئۈچۈن، ھېچكىم بىلەنمۇ خۇشلاشماي، بۇ يەرگە قانداق پەيدا بولغان بولسا، خۇددى شۇنداقلا غايىب بولدى.

«كاتىبۇل ئەسرار» لاردىن بىرى شائىرنىڭ سۆزلىرىنى مۇنداق يېزىپ قالدۇرغان: «ئۇستازى بېئەزىر، ئەركانى خەيرە، ماھىيەتۇل روھ، ئاۋۋال - ئاخىر بەندىلەر ئۈچۈن نۇرلۇق ھەقىقەت — ئاللا ئۇنىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، دىدارىنى بىزگە نىسىپ ئەتسۇن — ئالتە يۈز قىرىق ئۈچىنچى يىل شەۋۋال ئېيىنىڭ يىگىرمە بىرىنچى كۈنى ئەزمى سەپەر ئەيلىدىلەر».

ھىجرىيە 643 - يىل 21 - شەۋۋال — 1246 - يىل 15 - فېۋرال دېگىنى. ئۇلار بار - يوقى ئون بەش ئاي يىگىرمە بەش كۈن بىللە تۇرغان. جالالىددىننىڭ سۆزلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلار مەڭگۈلۈك ئايرىلىشمىغان. شەمسىنىڭ نەگە كەتكەنلىكى ھېچكىمگە، ھەتتا دوستلىرىغىمۇ نامەلۇم بولسىمۇ، شائىر ئۇ ئۆزى بىرەر يەردىن دېرەك بېرىپ قالار دېگەن ئۈمىدتە ئىدى.

بىر ئاي داۋامىدا دوستلار ۋە دۈشمەنلەر، كۆپىنچە دوستلار نىقابى بىلەن غەنىملەر[1] ئۇنىڭ ئىزىنى قوغلاشتى، ئەمما ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى.

يىللار بويى سەرسانلىق، دىنىي مەكتەپلەر، سوپىيانە گۈزەللار، خەلق ھېكايىتى ۋە ھۇنەرۋەنلەرنىڭ جامائەتلىرى بىلەن تونۇشلۇقى ۋەجىدىن شەمسەددىن يوشۇرۇنۇش ماھارىتىنى ئۆزىدە ئىگىلىۋالغانىدى.

ئۆلسا ۋە دەرۋىشلەر، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان بەگلەر، شەمسەددىن يوقىلىشى بىلەن مەۋلانا ھوشىنى تېپىپ يەنە سېپىگە

① قاراقچى، دۈشمەن - ت.

مىزگە قايتىپ كېلىدۇ، دەپ ئۈمىد باغلىشاتتى.

جالالىدىن بولسا، شەمسىددىنىلا ياقلاپ، ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلىدىغان بىرنەچچە شاگىرتىدىن باشقا (ئۇلار ھەممىدىن ئاۋۋال ھۈنەرۋەنلەر، ئەخمىي بۇرادەرلەر ئىدى) ھېچكىمنى كۆرۈشنى خالىمىدى. ئۇ ئۆزىگە كەلگە - ئازادە قىلىپ، كۈل رەڭ ھىندى رەختتىدىن يەكتەك تىكتۈردى. بېشىغا بېغىررەڭ قالپاقچە تىكتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئىخچامغىنا سەللە ئوردىدى، ئايىغىغا ئۈسسۈلغا قولاي قىلىپ مەسە - كەش كىيدى، غەم - قايغۇنىڭ نىشانى بولسۇن دەپ ياقىسىنى چاك تىلىپ قويدى. شائىرنىڭ ژاپاتىدىن كېيىن مەژلەۋىيلەر يولىنى تۇزگەن سۇلتان ۋەلەد بۇ كىيىمنى مۇراسىم كىيىمىگە ئايلاندۇردى.

جالالىدىن شۇنىڭدىن كېيىن زادىلا يا مەدرىسىنىڭ پەشتەقىغا، يا مەسچىتنىڭ مۇنبىرىگە چىقمىدى. شائىرلارنىڭ شېئىر ئوقۇش يىغىنى ۋە كۆڭۈل ئېچىش — ساما يىغىنلىرى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ يېڭى ئېتىقادىنى ئېلان قىلىدىغان مۇنبىرى بولۇپ قالدى.

كېيىنچىرەك خەلقنىڭ مېھىر - مۇھەببىتى دۆلەتمەن كەشلەرنىمۇ ئۇنىڭ شائىرلىق ئىقتىدارى ئالدىدا باش ئېگىشكە مەجبۇر قىلدى. جالالىدىننى سۇلتان سارايلىرى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ قەسىرلىرىگە تەكلىپ قىلىشتى. ئۇ بۇنداق تەكلىپلەرنى بەزىدە قوبۇل قىلاتتى، لېكىن زاماندىشى كەنىيگە ئوخشاش ئىنئام - ئېھسان ئېلىش ياكى قورسىقىنى تويغۇزۇۋېلىش غېمىدە، ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارەت - قابىلىيىتىنى ئىشقا سېلىپ، پادىشاھلار، ئۇلارنىڭ سەلتەنىتى ۋە ساراي مەھرەملىرىنى مەدھىيە - سانا بىلەن ماختىمايتتى.

بىر قېتىم كەنىي شائىر سەنائى ھەققىدە ئورۇنسىز گەپ قىلىپ، ئۇنى كامالەتكە يەتكەن مۇسۇلمان ئەمەس، دەپ ئەيىبلىمەكچى بولىدۇ. سەنائىنى ئۆزىنىڭ مەنىۋى ئۇستازى دەپ

بىلدىغان جالالدىن بۇنىڭغا چىداپ تۇرالماي، ئۆتكۈر سۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭ يۈزىگە بىر تەستەك ئۇرىدۇ:

— ئاغزىڭنى يۇم! ئەگەر بارلىق مۇسۇلمانلار سەنائىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىلەلىسە ئىدى، جىمىكى مۆمىنلەرنىڭ بېشىدىن قالپىقى يەرگە چۈشكەن بولار ئىدى. سەن بولساڭ ئۆزۈڭگە ئوخشاش مىڭلىغان ئادەملەر ئارىسىدا، بار - يوقى بىرلا مۇسۇلمانسەن!

جالالدىن كەمبەغەل بىچارىلەر ياكى ئۆز مەسلەكداشلىرى قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئارىغا چۈشۈپ ھۆكۈمدارلارنىڭ ئالدىغا باراتتى. پادىشاھلارمۇ ئادەم، شۇنداقلا ئۇلارمۇ ھەقىقەت ئەمەس، ئەۋلادلار ھۆكمىگە بويسۇنۇشى كېرەك، دېگەن گەپنى دەپ قويۇش ئۈچۈن باراتتى.

جالالدىن: «ئىنسانلار ئۈستىدىن ھۆكۈم يۈرگۈزمەكچى بولساڭ، ئىنسانلىقىڭنى ئۇنتۇ» دېگەن قەدىمكى نەقىلنى بىلەتتى، شۇنداقلا ئادەمزاتقا نەپرەت بىلەن قارىغۇچى ھەرقانداق باغرى تاشمۇ ئۆزىنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىدىن پۈتۈنلەي خالىي بولۇپ كېتەلمەيدۇ، دېگەنىنمۇ ياخشى بىلەتتى. شۇڭىمۇ ئۇ ھۆكۈمدارلارنىڭ ئادەمىيلىكىگە ئەمەس، بەلكى ئادەمىيەتكە خاس زەئىپلىكىگە — ئۆزىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈش ۋە ئەۋلادلار ئالدىدا ئۆزىنى ئاقلاش ئىستەكلىرىگە تايىناتتى.

ئايلار ئۆتتى. جالالدىنىنىڭ يېغىلىشلىرى تېخىمۇ قويۇق تۈس ئالدى. زەرگەر پەرىدۇن سالاھىددىن ئۆز كەسپىداشلىرىنى مەۋلانانىڭ قېشىغا باشلاپ كەلدى. كونيا ئەخىلىرىنىڭ سەردارى ھەسەن ھېسامىددىن ئۆز ئىگىلىكىدىن ۋاز كېچىپ، «كاتىبۇل - ئەسرار» بولدى، ئۇستازنىڭ شېئىرلىرىنى سەمەرقەند ياكى باغداد قەغىزىگە يېزىشنى ئۆزى ئۈچۈن شەرەپ دەپ بىلدى. بۇنىڭدىن باشقا «ساداقەت جامىسى» دىن سۇ ئىچكەن باشقا ئەخمي - بۇرادەرلەرمۇ بۇلارغا قوشۇلدى. ئۇلار يا دەرۋىش، يا

سوپی بولۇشتی، ھەرقایسىسى ئۆز ھۈنىرى بىلەن بولىۋەردى. ئۇلارنىڭ يار - يۆلىكى بولمىغان بولسا، ئېھتىمال، جالالىدىن رۇمى دېگەن شائىرمۇ بولمىغان بولار ئىدى. ئۇلارسىز ئۇ قانداق ياشاپ، قانداق ئىگىلىك تىكلەپ، قانداق قىلىپ شاگىرتلىرىنى باقالار ئىدى.

لېكىن ئايرىلىش - ھىجران جالالىدىننى ئىسكەنجىگە ئېلىپ ۋالغانىدى:

مەندە نە ئىمان، ئەقلۇ ھوش،
نە سەۋر، نە ئارامى جان،
بىردەم پاراغەت بەرگىلى،
ئارامى جانىم، كەل، كەل،

ھەردەمدە باغرىم ئۆرتىنىپ،
ھەر چاغ بۇ رەڭگىم زەپىران،
سۆز يوق بۇ دەردىم ئېيتقىلى،
روھى راۋانىم، كەل، كەل!

دەردىڭنى چەكتىم شۇ قەدەر،
ئاتەشتە ياندىم شۇنچىلىك،
كۆيدۈم، چېچىلدىم ھەر تەرەپ،
كەل، مېھرىبانىم، كەل، كەل!

ئەينەك بولۇپ مەن ھەر نەپەس،
ۋەسلىڭ قىلار ئىدىم ئايان،
چاڭ باستى چىھرىم ئاقىۋەت،
كەل، جانىجانىم، كەل، كەل!

ساهىل ئارا دەريا بولۇپ،
دولقۇنلىنارمەن ھەر تامان.
ئەرزىمنى ئېيت، تالاق سەلكىنى،
يەتسۇن پىغانىم، كەل، كەل!

بېشىڭدا ئويناپ مىلاق قۇيۇن،
سانجىلدى پۇتۇڭغا مىلاق تىكەن،
قىلغىل بىراق شەپقەت ماڭا
كەل، ئەي جاھانىم، كەل، كەل،
بەرگىن ئامانىم كەل، كەل!

جالالىدىننىڭ ۋاپاتىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن تارىخشۇناس ئەپلاكى: «شەرىئەت پېشىۋالىرى، كۆڭۈل كۆزى كور خۇداپەرەستلەر، تەكەببۇر جاھىللار تەھقىر، ھاقارەت يولىغا چۈشۈپ، ھەر خىل بولمىغۇر يالغان - ياۋىداق گەپلەرنى تارقىتىشتى. ئۇلار: ئەپسۇس، سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ئوغلىدەك ئاللامەئى كەبىرەم رەقىس ۋە سەما[1]» روزايو نىيازلارنىڭ كاساپىتىدىن سەۋدايى جۇنۇنلۇق يولىغا كىرىپ كەتتى. بۇنىڭ ھەممىسىگە سەۋەب بولغان ھېلىقى كاساپەت تەبرىزلىك، دەپىشەتتى» دەپ يازغانىدى.
جالالىدىن بۇنىڭغا مۇنداق شېئىر بىلەن جاۋاب بەرگەنىدى:

گەر بۇنداق جۇنۇنغا يەتسىدى ئەپلاتۇن،
يېزىقتا سىزاتتى سىياھ ئورنىغا خۇن.
ئاھ، ماڭا مۇيەسسەر بولمىش شۇنداق سەۋدا،
كىم ئەھلى جاھالەت ئۆگىتەر ئەقلۇ فۇنۇن[2].

① دەمە - ناۋا، ئۇسسۇل - ت.
② ئىلىملەر، پەنلەر، ئىلىم - پەننىڭ يىغىندىسى - ت.

بۇ جەريانداا ئۆز شەيخلىرىنىڭ يېڭىچە ئېتىقادى، ئۇنىڭ شەمسى بىلەن دوستلۇقىدىن رەنجىگەن مۇرتىلار بايقۇبلىشتەكى، شائىرنىڭ ئۆپچۆرىسىگە خەلق ئارىسىدىن چىققان يېڭى مۇخلىسلار توپلاشقان، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى بولسا پىرىدىن ئايرىلىپ، ئۇنىڭ باشپاناھلىقىدىن مەھرۇم قېلىشقان. كېيىنرەك ئۇلۇغ ۋەزىر دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن سۇلتان ئەئيانلىرىدىن[1] بىرى — ساھىب ئاتىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئۇلار جالالىدىننى پۈتۈنلەي قولدىن چىقىرىپ قويماسلىق ئۈچۈن ئاخىر ئۇنىڭ ئالدىغا تەزىم قىلىپ كېلىشتىسى، ئۆزلىرىنىڭ قىلمىشلىرىغا توۋا - تەزەررۇ قىلىشتى.

ئىنسان قەلبىنىڭ قات - قېتىغا كىرىۋالغۇچى سەنئەتكار ۋە شائىرلار، ئالەم قانۇنىيەتلىرىنى كەشپ قىلغۇچى ئالىملار، نېمىشقىدۇر، ھەيرانلىق ۋە ئادەتتىكى ئىغۋالارنىڭ ئالدىدا كۆپىنچە ئېسەنكىرەپ قېلىشىدۇ. ئالەم كەشپىياتى بىلەن شۇغۇللانغانلارنىڭ لايىقەتسىز كىشىلەرنى ھەرىكەتكە كەلتۈرىدىغان سەۋەب ۋە مەنپەئەتلەرنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ئاخىرىغىچە تەسەۋۋۇر قىلىپ كېتىشى قىيىن. ھېلىقىلار بولسا، ھىيلە - مىكىر، پىتنە ۋە ئىغۋا دولقۇنلىرىدا بېلىق سۇدا ئۆزگەندەك ئۆزۈشىدۇ. بۇ مۇھىتتا ئۇلار يايراپ يۈرۈشىدۇ، بۇ مەيدانداا ئۇلار ماھارەت چوققىلىرىغا كۆتۈرۈلۈشىدۇ.

جالالىدىن ئالدىغا تەزىم قىلىپ، باش ئېگىپ كەلگەنلەرنى چىن كۆڭلىدىن قارشى ئالدى.

لېكىن بۇرۇنقى دوستلىرىنىڭ قايتىپ كېلىشى ئۇنىڭ قەلبىنى قايغۇ - ئەلەمدىن خالىي قىلالمىدى.

---

① بېگلىرى، دوستلىرى - ت.

بولمىغاي ھېچكىمدە بۇ كەبى سەۋدا،
باغرىمدا ياشىغان يوق ھېچ تەمەننا.
ئادەملەر يۈرتىدا مەن غەيرىي ئادەم،
گويا كى جاھاندا قاپتىمەن تەنھا.

شەمسىنىڭ كونيادىن كەتكىنىگە نەق بىر يىل تولدى. قاتتىق سوغۇق قىش كۈنلىرىنىڭ بىر ئەتىگەنلىكى كىيىملىرى جۇل - جۇل، سوغۇقتىن غالىلداپ تىترەپ تۇرغان بىر دەرۋىش شائىرنىڭ ئىشىكىنى قاقتى. تاتىرىپ - كۆكىرىپ كەتكەن يۈزى، مەينەتچىلىككە چۆككەن جەندىسىگە قارىغاندا، ئۇ ئەلۋەتە تەقۋادار، بىرەر نىزام ۋە گۈرۈھقا بويسۇنمايدىغان بىر قەلەندەرگە ئوخشايتتى.

ئۇ تەزىم بىلەن نەيچە قىلىپ ئورالغان مەكتۇپنى جالالىدىن ئالا ئۇزاتتى.

— خوتۇن، ھەي خوتۇن! — دەپ چاقىردى جالالىدىن، — خۇش خەۋەر! ئۆيدە نېمىلىكى بولسا، ھەممىسىنى يىغىشتۇر! خۇش خەۋەر!

شۇ سۆزلەرنى ئېيتقاچ، ئۇستىدىكى يەكتىكى بىلەن ئايىغىنى يەشتى.

ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى ئائىلىدىكىلەرنى پاتىپاراق قىلىۋەتتى. بىرىنچى بولۇپ ئۆگەي ئوغلى يەھيا ئورنىدىن تۇردى. يېقىندا ئۇغۇلغان قىزى مەلىكە چىرقىراپ يىغلاشقا باشلىدى. كىچىك خېنىم ئۇنى قۇچاقلىغىنىچە ئېرىنىڭ ئۆيىگە يۈگۈردى. ئۇنىڭ پىشىگە تۆت ياشلىق ئەلىم يېپىشىۋالغانىدى. شائىرنىڭ بويىغا يېتىپ قالغان ئۆگەي قىزى كىمياموۋ تاقەت قىلالماي، ئىشىكتىن مارىلاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ھاياجاندىن چوڭ - چوڭ بولۇپ لېچىلغان كۆزلىرى ئالدىدا ئاجايىپ بىر مەنزىرە پەيدا بولدى. مەۋلانا ئۆزى پەقەت پايپاق، يالاڭ كۆڭلەك - ئىشتان

بىلەنلا قېلىپ، يۈزلىرى قورقۇنچلۇق ناتونۇش بىرىگە ئۆزىنىڭ ئۆتۈكى بىلەن مەللە رەڭ يەكتەكنى كىيدۈرۈۋاتاتتى.

دەرۋىشكە ئاتاپ داستىخان سېلىنىدى. جالالىدىن ئۇنىڭ ئىشتىها بىلەن تاماق يېيىشىگە مەھلىيا بولۇپ قاراپ ئولتۇراتتى، ئۇ شۇنداق زوقى بىلەن قاراپ ئولتۇراتتىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغان جۈلجۈل چاپان كىيگەن قەلەندەر ئەمەس، گويا قانداقتۇر بىر ئەزىز مېھمان ئولتۇرغاندەك قىلاتتى.

دەرۋىشنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ دەمەشقتىن كەلگەنىدى. ئۇ شەمسىددىننى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرەلمىدىم، دەپ قانچە قېتىم ئېيتسىمۇ، شائىر ئۇنىڭغا ئىشەنمەيۋاتاتتى. ئۇ شەمسىنىڭ ئەدەلىكىنى ماڭا ئېيتماي سىر ساقلاۋاتىدۇ، دەپ ئويلايتتى. دەمەشق! دېمەك، ئۇنىڭ دوستى ئەنە شۇ يەردە پاناھلانغان!

جالالىدىن دەرھال جاۋاب يازدى.

دەرۋىش ئەتىسى ئەتىگەندە تەرەت ئېلىپ بولۇشى بىلەن جالالىدىن مەكتۇپنى ئۆيىدىكى بار بولغان ھەممە پۇلى بىلەن قوشۇپ ئۇنىڭغا سۇندى ـ دە، ھازىرلا يولغا چۈشۈپ، بۇ خەتنى ئۆمۈر قۇياشىغا تېزرەك يەتكۈزۈشنى ئىلتىماس قىلدى.

دەرۋىشنى قېچىرغا مىندۈرۈپ، تاكى شەھەر دەرۋازىسىغىچە ئۆزىتىپ باردى، شەھەر سىپىلى ئۈستىگە چىقىپ، يولۇچى كۆزدىن غايىب بولغۇچە ئۇنىڭ كەينىدىن تەلمۈرۈپ قاراپ تۇردى.

يەنە كەينى ـ كەينىدىن ئىككى پارچە خەت ئەۋەتتى. بىرىنچىسىنى، دەمەشقە كېتىۋاتقان چەم سودىگىرىگە بېرىپ ئۇنى ئەخىلەر شەيخىگە تاپشۇرۇشنى تاپىلىدى؛ ئىككىنچىسىنى، ئۆز مۇرىتى ئارقىلىق ئەۋەتتى. لېكىن ئۇنىڭ بىرىنگىمۇ جاۋاب ئالالمىدى.

ئۇ ئوغلى ۋەلەدنى چاقىردى. ئۇنىڭغا ئۆزى يازغان مەكتۇپنى ۋە زەرگەر سالاھىددىن بىلەن «كاتىبۇل ئەسرار» ھېسامىددىن

بىغىپ بەرگەن پۇللارنى بېرىپ:

— مېنىڭ ئەلچىم بولۇپ بارسەن. ئۇنىڭ ئالدىغا بۇ پۇللارنى قويۇپ، مېنىڭ نامىمدىن شۇنداق دېگىنكى، ئۇنى بۇلاپ - تالىغۇچى بۇلاڭچىلار توۋا - تەۋرۇ قىلىشتى، ئەمدى مەرھەمەت قىلىپ، يولغا چۈشسۇن، — دېدى.

ۋەلەد مەكتۇپنى ئاۋۋال كۆزىگە، ئاندىن كۆكسىگە تەگكۈزدى، تەزىم قىلىپ، دەرھال يول تەييارلىقىنى قىلىش ئۈچۈن سىرتقا قاراپ ماڭدى.

مەكتۇپتا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«ئاللا ئالدىدا قەسەم قىلىمەنكى، سەن كېتىش بىلەن تەڭ ئاخشامدىن تالڭ ئاتقۇچە يانغان شامدەك ئېرىپ تۈگەشتىم. موم قالمىدى، كۆيۈپ بىر چوغقا ئايلاندىم. سېنىڭدىن يىراقتا تېنىم ۋەيران، روھىم ئاشۇ ۋەيرانلىق ئىچىدە بىر ھۇقۇشقا ئوخشايدۇ. ئېتىڭنىڭ تىزگىنىنى بىز تەرەپكە بۇرىغىنكى، خۇشاللىق بىز تەرەپكە يۈزلەنسۇن. سەنسىز خۇشاللىقىمىز لەنىتى ئىبلىسقا ئوخشاش ھەر كۈنى تاش بوران ئاستىدىدۇر. سەنسىز مېنىڭ ئاغزىمدىن بىرمۇ خۇشال سۆز ۋە مەنىلىك مىسرا چىقمىدى... پەقەت مەكتۇپتا يازغان سۆزلىرىڭنى ئوقۇپ، خۇشاللىقىمدىن بەش - ئالتە غەزەل پۈتتۈم. ئاھ، شەمسى، سەن بىلەن ئەرمەنستان، رۇم ۋە دەمەشق پەخىرلىنىدۇ. تۈن زۇلمىتىنى تاڭ نۇرىغا ئۇلاشتۇرغايسەن!»

ۋەلەد يىگىرمىگە يېقىن سادىق ئادەملىرى بىلەن يولغا چىقتى. «ھېرىپ - چارچاشنى بىلمەي نى - نى ۋادىلارنى بېسىپ ئۆتتۈم، تاغلاردىن ئاشتىم. يولدىكى تىكەنلەر كۆزۈمگە ئەتىگۈل بولۇپ كۆرۈندى. ھەربىر جاپا - مۇشەققەتتىن ئاجايىپ مەنپەئەتلەرنى كۆردۈم. قىشنىڭ سوغۇقى شېكەرەڭ شېرىن، يازنىڭ تومۇز ئىسسىقى شاپتۇل شەربىتىدەك تاتلىق بولۇپ تۇ-

يۇلدى» دەپ خۇشاللىق بىلەن خاتىرلىگەنىدى ئۇ قېرىغان چېغىدا.

ئۇنىڭ قۇلاق تۇۋىدە ئاتىسىنىڭ ئاق يول تىلەپ دۇئا ئوقۇغىنى ئېيتقان مۇنۇ مىسرالىرى جارانلايتتى:

يەتكۈزۈڭ، قىلسۇن مۇرۇۋۋەت دوستى جان،
بىز تامان يۈرسۇن سەپەر ئەيلەپ راۋان.
جىسمۇجان سىرىنى دەڭ، ئەيلەڭ خىتاب،
بىز تەرەپ باسسۇن ئاياغ ئۇ ماھىتاب.[1].
سۆزگە لەۋ ئاچسا، ئەجەب دۇنيا ئاقار،
قىلسا پەرمان، كەينىگە دەريا ئاقار.
ئالدىنىپ قالماڭكى، پەيمان - ئەھدىگە.
باغلىنىپ قالماڭكى يالغان ۋەدىگە.
تاكى ئۇ مەھبۇبى جان قايتىپ بۇ دەم.
شۇ ئەزىز ئاستانىگە قويسۇن قەدەم.
شۇندا بولغاي بىر تاماشا ئاشكار،
بۇ كەبى ئىش كۆرمىگەن پەرۋەردىگار. . .

ئەمما ۋەلەد دەمەشقتىن شەمسىددىننى ئىزدەپ تاپالمىدى. ئۇنى يا ئاببا‌سىيلارنىڭ چوڭ مەسچىتى ئەتراپىدىكى مەدرىسە ۋە خانىقالاردا، يا دۇنياغا مەشھۇر دەمەشق بازىرىنىڭ كارۋان سارايلىرىدا ئۇچرىتالمىدى.

ئۇزۇن ئاختۇرۇشلار، سوراپ - سۈرۈشتۈرۈشلەردىن كېيىن، ۋەلەد بىلەن دەمەشقتە ئوقۇغان، تالىپلىق يىللىرىدا تونۇشقان ئەخىلەر شەيخى مەۋلانانىڭ مەكتۇپىنى ئىگىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىشكە ۋەدە قىلدى.

---

① ماھىتاب — گۈزەل، كېلىشكەن، ئاي يۈزلۈك، نۇرلۇق - ت.

مەلۇم بولۇشچە، شەمسىددىن دۇشمەننىڭ تەقىبىدىن قېچىپ، ھەلەب ھۇنەرۋەنلىرىنىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنغانىدى. ۋەلەد بىر ھەپتە بۇرۇن توختىماي ئۆتۈپ كەتكەن ئاشۇ ھەلەبتە...

ئۇستىدە ئېسىل بۇخاراچە تون، بېشىغا بىر ئەنلىك سەللە ئورىۋالغان شەمسى مەدرىسە ئالدىدا پەيدا بولۇشى بىلەن كونيا-لىق مېھمانلار خۇددى پادىشاھ ئالدىدا تىزلىنىپ تەزىم قىلغان مۇلازىملاردەك، ھەممىسى تەڭلا تىزلاندى.

مەۋلانانىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئۇنىڭ تاپىنى ئاستىغا تۆكۈلگەن تەڭگىلەرنى كۆرۈپ، شەمسى تەبەسسۇم كۈلكىدىن ئۆزىنى تىيەلمىدى:

— قارىغاندا، مەۋلانا بىزنى تۆمۈر زەنجىر بىلەن باغلىماقچى ئوخشىمامدۇ؟ ئەگەر ماڭا، ئاتاڭ قەبرىدىن قوپۇپ، ھەلەبنىڭ يېنىدىكى تىللا بەشىر قىشلىقىغا كەپتۇ، سېنى بىر كۆرۈۋېلىپ، قايتىدىن كۆز يۇمماقچىمىش، دېيىشسە، مەن: «ئۆلسە ئۆلۈۋەرسۇن!» دېگەن بولاتتىم ۋە تۇرغان جايىمدىن قىمىرلىماس ئىدىم. لېكىن مەۋلانا بىلەن كۆرۈشۈشكە... مانا مەن تەييار!...

مەۋلانا شەمسىنىڭ دىلىنى «چىرايلىق سۆز، ساز ۋە ساناـ مەدھىيە» بىلەن ئېرىتىشنى تاپلىغانىدى. بۇنداق دېمىگەندىمۇ، ۋەلەد ئاتىسىنىڭ پەرمانىنى قانداق قىلسىمۇ ئورۇنداشقا نىيەت قىلدى. ئۇ شەمسىددىنىنىڭ شەرپىگە دەرھاللا ساما يىغىلىشى ئۈيۇشتۇردى.

بۇ ئارىلىقتا كونيادا مەۋلانىنىڭ تاقىتى - تاق بولغانىدى.

قاپقىم تارتماقتا، يارىم كەلگۈدەك،
يۈرىكىم ئاغدى، نىگارىم كەلگۈدەك.
قوي جېنىڭ گۆرۈگە، گەر مەجرۇھ ئۆزۈڭ،

بادەنى قۇي، تەشنە - زارىم كەلگۈدەك.
خۇش خەۋەر شارابىدىن مەستتۇر قۇلاق،
ياش تۆكۈپ كۆز، دەر: خۇمارىم كەلگۈدەك.
لەشكىرى ئىشق تۇزدى سەپ، سالغىن نەزەر،
بەس، چىدام - سەۋر، شەھسەۋارىم[1] كەلگۈدەك.

ئاخىر ۋەلەد شەمسىددىننى ئېلىپ يۇرۇپ كەتتى. شەمسى ھەرقانچە ئۆتۈنۈپ، قىستىمسۇن، ئۇ ئاتقا مىنىشكە ئۇنىمىدى: «سىز بىلەن بىرەدەك بولۇشقا مېنىڭ ھەددىم بارمۇ؟ پادىشاھ ئاتلىق ماڭسا، قۇلمۇ ئاتلىق مېڭىش، بۇ نېمە دېگەن ھاماقەتلىك. سىز مەرتىۋە ئىگىسىسىز، مەن غۇلام[2]، سىز جان، مەن بىر بەدەن. سىز ئۈچۈن پۈتۈم بىلەنلا ئەمەس، بەلكى بېشىم بىلەن مېڭىشقا تەييارمەن».

بېشىم بىلەن مېڭىشقا تەييارمەن؟ ۋەلەد ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئاتىسىنىڭ نوپۇزىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلالمىدى. بىراق، ئۇ ھەم ئىلمىي، ھەم قابىلىيەتلىك، ھەم ئەقىللىق ئىدى. ئۇ كۆپلىگەن نەزمىي[3] ۋە نەسرىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇردى، تۈرك شېئىرىيىتىگە ئاساس سالدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئاتىسىنىڭ شېئىرلىرى دەرىجىسىگە يېتەلمىگىنىگە نېمە ئىلاج بار. يۈز يىلدا بىر كېلىدىغان بۇنداق بىر يۇقىرى قابىلىيەت بىلەن كۈچ سىنىشىش ھەممىلا ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ. ۋەلەدنىڭ ئەھۋالى — تەقدىرى شۇكى، ئۇ تەبىئىتىدىن مۇرىت ئىدى.

مەۋلانا، ئوغلۇم تەقلىدچى بولامدىكىن ياكى داۋاملاشتۇرغۇچى بولامدىكىن، دەپ بىكار ئەندىشە قىلمىغانىدى. ئۇ دىنلار

---

① شەھسەۋار — چەۋەندار، ئاتلىق ئەسكەر، ئاتلىق پادىشاھ.
② خىزمەتكار - ت.
③ نەزمىي — شېئىر، نەزمە - ت.

ۋە قائىدە - يوسۇنلاردىن ئۇستۇن تۇرۇۋېلىپ، كۆڭۈل ۋە
ئەقىلنىڭ بېكىك[1] مۇھىتىدا چاك - توزان بېسىپ، قېتىپ قە-
لىشتىن ھەزەر قىلاتتى. سۇلتان ۋەلەد بولسا، جالالىددىننىڭ
ۋاپاتىدىن ئون يىل ئۆتمەيلا ئۇنىڭ نامىدا دەرۋىشلىك گۈرۈھلە-
رىنى قۇردى. مانا بۇ جامائەت تېزلا ھۆكۈمدار تەرىپىدىن ئېتە-
راپ قىلىنىپ، بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلدى.
شەمسىددىن ئاتلىق، ۋەلەد ۋە باشقا مېھمانلار پىيادە، بىر
ئايدىن كۆپرەك يول مېڭىپ كونيا‌غا يېتىپ كەلدى.
لەرىندېگە يېتىپ بارغاندا ۋەلەد ئاتىسى‌غا چاپارمەن ئارقىلىق
خەۋەر ئەۋەتتى.
جالالىددىن خۇش خەۋەر ئۇچۇن ئۆيىدىكى بار - يوقىنى
ھېتا بېشىدىكى سەللىسىنىمۇ ئۇنىڭغا بەردى. شاگىرتلىرى بە-
لەن ئەخمىلەر باشلىقى ھەمراھلىقىدا پىيادە مېڭىپ، شەمسە-
دىننىڭ ئالدى‌غا چىقتى.
مەۋلانانى كۆرۈپ، شەمسەددىنمۇ ئاتتىن چۈشتى. ئۇلار
قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ئاندىن يەرگىچە ئېگىلىپ، بىر -
بىرىگە تەزىم قىلىشتى.

مېنىڭ شەمسىم، مېنىڭ ئاپتاپىم كەلدى،
كۆمۈش چېھرىلىك، ئۇل ماھىتابىم كەلدى!
قۇلاقىم مۇژدەسى[2]، كۆزۈم روشنى،
بەزمە ئارا ئىچكىلى شارابىم كەلدى،
قاناتىم كەلدى، ئەيلەي كۆككە پەرۋاز،
شېئىر كەلدى، جاراڭلىق خىتابىم كەلدى.
سابا، ئالەمنى تولدۇر نۇر - زىيا‌غا،
شەمسى كەلدى، مۇنەۋۋەر ئاپتابىم كەلدى!

① بېكىك — دوستقا، يېقىق مۇھىتتا - ت.
② مۇژدە — خۇش خەۋەر - ت.

شەمسددىن كونياغا 1247 - يىلى 8 - ماي كۈنى قايتىپ كەلدى. ئىلگىرى ئۇنىڭغا تاپا - تەنە، تۆھمەت قىلغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئالدىغا باش ئېگىپ كېلىپ، ئۆزرە سوراشتى. شەمسى توۋا قىلغان دۇشمەن توۋا قىلمىغىنىدىنمۇ خەۋپلىك. رەك، دېگەن تەمسىلنى بىلسىمۇ، ئۇلارنى تەبەسسۇم بىلەن قارشى ئېلىپ قوبۇل قىلدى. چۈنكى ئۇنىڭغا باش ئېگىپ كەلگەن مۇرىت ۋە دەرۋىشلەرنىڭ كۆپچىلىكى دوستمۇ ئەمەس، دۇشمەنمۇ ئەمەس ئىدى؛ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نېمىلەرنى قىلىش، ۋاتقانلىقىنى ئۆزلىرىمۇ بىلمەيتتى.

يەنە ئىلگىرىكى جۇشقۇن ھايات باشلاندى. ھەر كەچىسى يىغىلىش قىلىپ، تاڭ ئاتقۇچە ساز چېلىپ، ئۇسسۇل - ساماغا چۈشۈپ كۆڭۈل ئېچىشتى. ئۇلارنىڭ بۇ يىغىلىشلىرى ھەمىشە لا ئوچۇق بولۇپ، بارغانچە خالايىقنى ئۆزىگە كۆپلەپ جەلپ قىلغانىدى.

ساما سۇلتان پايتەختىدە ئادەتكە ئايلىنىشقا باشلىدى. ئۆز ئىناۋىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشىنى ئىستەيدىغان ھەربىر سودىگەر، ئەمەلدار ۋە بەگ، ئۆز قورغىنى، بېغى، ئۆزۈمزارلىرىدا شۇنداق يىغىلىشلارنى ئۈيۇشتۇرۇپ تۇرىدىغان بولدى. ئۇلارغا شەمسى ۋە مەۋلانا قاتناشمىسا، ئۆزلىرىنىڭ ئىناۋىتىگە تەسىر يەتكەن ھېسابلىشاتتى.

مەۋلانا ئۇچۇن يېڭى ئېھتىقادنى ئايان قىلىش ئۇسۇلى بولغان ساما يىغىنلىرى ئۇلارغا چىڭگىزخان قوشۇنلىرىنىڭ كەلتۈرگەن تالاپىتى بىلەن سالجۇقىيلار دۆلىتىنىڭ ئېچىنىشلىق زاۋاللىقى نى ئۇنتۇشقا ياردەم بېرىدىغان بىر ئەرمەك ئىدى. لېكىن بۇ، جالالىددىنىڭ شېئىرلىرى ئۇچۇن تۇنجى ئېچىلغان بىر كەڭ مەيدان ئىدى.

ئۇ بەزىدە شەمسددىن ۋە ئەڭ يېقىن دوستلىرىغىمۇ ئېچ-

تىشقا جۇرئەت قىلالمىغان پىكىرلەرنى شېئىر ئارقىلىق ئېيتاتـ
تى:

سېنىڭ كۆپرۈڭ ئالدىدا ئىمان نەدۇر،
سەمەندەر ئالدىدا زەررە جان نەدۇر؟
ئىمان — سۇدۇر، كۆپۈر — قارا تۇپراقتۇر،
ئوتۇڭدا ھەممىسى كۈلدۇر، توزغاقتۇر.
گەر ئىمان — شامدۇر ھەم كۆپۈر — شەبىستان[1]،
لېكىن قۇياش چىققاچ، ھەممىسى يەكسان
ئىمان — دىن ئېتىمدۇر، شۇنداق بولسا ھەم،
«بىزگە زۆرۈرەت يوق، تاپسۇن ئۇ بەرھەم[2]
ئۇ كەبى ئات ئاشىقلارغا نە ھاجەت،
ئۇلارغا ئىشق ئارا شولىدىن سۈرئەت...

جاھالەت ۋە خورلۇقنىڭ كېچىسىدە، شائىرنىڭ دېمەكچى بولغىنى: ئىمان شام چىراغدۇر. لېكىن ئىنسانلارغا مۇھەببەت قۇياشى يورۇسا، ئىمان ۋە ئىمانسىزلىق دېگەن چۈشەنچىلەرنىڭ ئۆزى كېرەكسىز نەرسىگە ئايلىنىدۇ.

جالالىدىننىڭ ئىنسانپەرۋەرلىكى كەڭ، ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان بىلەن زادىلا مەۋھۇم ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرىيىتىدە ئىنسان كامالىتىنى مەدھىيىلەش ئىنسان شەخسىيىتىنى قۇتلۇقـلاش بىلەن باغلىنىپ كېتەتتى.

شائىر ئۇچۇن ئۇنىڭ دوستى شەمسىددىن تەبرىزى ئاتالمىش تىرىك ئىنسان، ئەمما تەقۋادار روھانىيلارنىڭ نەزەرچە، شائىر ئۇنىڭغا يالغۇز خۇدا ۋە ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىرىگىلا بېرىلىشى رۇخـ

---

① كېچە، قارانغۇلۇق — ت.
② بەرھەم — يوقلىش، توختاتىش، توختاپ قالماق — ت.

سەت قىلىنغان سۈپەتلەرنى بېرىدۇ، ئۇ دوستىنى «ئالەمنىڭ خۇرشىدى، ھەقىقەت مەشئىلى، جاھاننىڭ جېنى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ سۆزلەر مۇتەئەسسىپلەر ئالدىدا ھازىرمۇ كۆپرى - ئىشتىباھ[1] سانىلىدۇ.

بىر قېتىم، كۈزگە يېقىن زەرگەر سالاھىددىننىڭ ئۆيىدە بولغان يىغىلىشتا ھېرىپ ھالىدىن كېتىشكە ئاز قالغان سازەندە لەر بىردەم ئارام ئېلىۋاتقاندا، بىر ياش دەرۋىش پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئەدەپ بىلەن شەمسىددىنگە يېقىنلاشتى.

— ئۇستاز، ئېيتىڭا، سىز ئەۋلىيامۇ؟

دەرۋىش تولىمۇ ياش ئىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ساددىلىق ۋە ئىشەنچ ئۇرغۇپ تۇراتتى. شۇنداق سوئال بىلەن مۇراجىئەت قىلىشقا جۈرئەت قىلالىغانلىكەن، دېمەك، جاۋاب ئۇنىڭ ئۈچۈن غايەت مۇھىم ئىدى. لېكىن شەمسىددىن بايقاپ قالدى، بۇ يىگىتچاقنىڭ ساددىلىقىنىڭ كەينىدە كىملەردۇر سىناپ بېقىش مەككارلىقى بىلەن مارىلاپ تۇراتتى.

سوئالنىڭ تەكتىدە ئۆلۈم خەۋپى تۇراتتى. شۇ دەۋرنىڭ دىنىي تەپەككۇرى ئۈچۈن ئەۋلىيالىق، يەنى شەك - شۇبھىسىز ئىلاھىي نوپۇز ئالامىتى ھەققانىيەتنىڭ مۇقەررەر شەرتى ئىدى. كېيىنچىرەك ئۇنىڭ ئورنىنى ئەقىللىقلىق، ئىنسانلىق ياكى ئىلمىيلىق ئىگىلىدى. ئاددىي ئادەمنىڭ سۆزى ۋە پىكرى پەقەت ئۇنىڭ ئۆزىگىلا تېگىشلىك، لېكىن ئۇ سۆز ۋە پىكىر خۇدا نامىدىن ئېيتىلغاچقا، بۇ تامامەن باشقا بىر مەسىلە. مۇقەددەس كىتابلار ۋە تەپسىردىن ئۆزۈندىلەرنى كەلتۈرۈش، پەيغەمبەر ھېكمەتلىرى بىلەن ھەدىسلەرگە تايىنىش، ئەۋلىيا دەپ تونۇلغان ئۆلىمالارنىڭ نوپۇزلىرىغا تايىنىش، غايىۋى - سىياسىي كۈرەش تە مۇھىم قورال، پىكىرنىڭ رېئال مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ ئارقىسى

---

① گۇناھ، شەك كەلتۈرۈش، ھەددىدىن ئېشىش - ت.

دىكى مەنپەئەتنى يوشۇرغۇچى مۇقەررەر پەردە ئىدى.

شەمسى «ياق» دەپ جاۋاب بەرسە، مەغلۇپ بولاتتى. بىراق «ھەئە» دېيىشمۇ خەتەرلىك ئىدى: ئەۋلىيالىق دەۋاسىنى قىلغان ئادەم شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا ئۆز سۆزىنى ئىسپاتلىشى، بەلكى مۆجىزە كۆرسىتىشى شەرت ئىدى.

شەمسىددىن تەبرىزى ئاق كۆڭۈل ئىرانلىق جۇھا ھەققىدىكى رىۋايەت بىلەن جاۋاب بەردى:

— بىر كۈنى جۇھانىڭ ئالدىغا قوشنىلىرى چىقىپ: «كوچىغا قاراپ باققىنا، نېمىدېگەن ئېسىل نازۇ نېمەتلەرنى كەلتۈرۈشۈپتۇ!» دەپتۇ. «ئۇنىڭ ماڭا نېمە پايدىسى؟» دەپتۇ جۇھا. «قارىغىنا، ئۇ نەرسىلەرنى سېنىڭ ئۆيۈڭگە ئېلىپ كېلىشۇاتىدىغۇ!» دەپتۇ قوشنىلىرى. «ئۇنداق بولسا ئۇنىڭ سىلەرگە نېمە پايدىسى؟» دېگەن ئىكەن جۇھا. شۇنىڭغا ئوخشاش مېنىڭ ئۇلىيا بولۇش ياكى بولماسلىقىمدىن ماڭا نېمە پايدا؟

ئۆزى خەلق ئارىسىدىن چىققان، بىر ئوبدان كىتابخان ۋە ھەسسا[1]ناتىق بولغان شەمسى سۆزىدە خەلق رىۋايەت ۋە لەتىپىلىرىنى كۆپ ئىشلىتەتتى. ئۇ نۇقتىنى يالغۇز قۇرئان ئايەتلىرى بىلەنلا ئەمەس، ماقال ۋە تەمسىللەر بىلەنمۇ بېزەيتتى. جالالىدىن رۇمىنىڭ دىققىتىنى كىتابىي ئالىملىقتىن خەلق ئىجادچىلىغا باشلىغانمۇ شۇ. جالالىدىن رۇمى شېئىرىيىتى ھەممىدىن بۇرۇن ئۇنىڭ «مەسنەۋى مەئنەۋى» سى ئاشۇ دەۋر بىلىملىرىنىڭ يىغىندىسى — كوللىياتى، بەلكى شۇ دەۋر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭمۇ ببىاھا خەزىنىسى دېيىلسە، بۇ ئەلۋەتتە شەمسىددىن تەبرىزنىڭ يارىتىپدىندۇر. بۇ بۇيۇك ئەسەردىكى كۆپلىگەن سىيۇژىت ۋە بۆلەكلەر شەمسىددىن تەبرىزنىڭ «كىتابۇل ئەسرار»لار توپلىمىدىن ئېلىنغان.

---

① زېھرەك، ئۇنكۇر، بىلىملىك — ت.

شەمسددىن قانچىلىك زېرەكلىك بىلەن جاۋاب بەرمىسۇن شەھەردە باشلانغان ئىغۋانى توختىتىشقا ئاجىزلىق قىلاتتى. ئاد- دىي، ئىلاھىيەتتىن يىراق كىشىلەر، تەبىئىيكى، مەۋلانانى ئە- گىشىپ، شەمسىنى ئەۋلىيا دەپ بىلىشەتتى.

«قەتئىي ئۇنداق ئەمەس! ــ دەپ ئېتىراز بىلدۈرۈشەتتى ئۆلىمالار ۋە يېقىنىدىلا توۋا - تەزەررۇ قىلغان مۇرتىلار، ــ مەۋلانا نېمە دەيدۇ، ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ. شەمسى ئەۋلىيا بولسا ئاللىقاچان مۆجىزە كۆرسەتكەن بولاتتى!»

قاتىللىق

بىر قېتىم شەمسددىنىنىڭ سۆھبىتىنى سوئاللار، نارازى- لىقلار، مۇقەددەس كىتابلارغا تايىنىشلار بىلەن ئۈزۈپ، يەنە جېدەل - ماجىرا چىقارغاچقا، ئۇ كەيپى ئۇچقان ھالدا ۋەلەدەك:

ــ كۆردۈڭلارمۇ، ئۇلارنىڭ نېمە قىلىشۋاتقىنىنى! ئۇلار مېنى يەنە مەۋلانادىن ئايرىۋەتمەكچى. مەيلى، ئۇلار ئۆز كۆڭلى- نى خۇش قىلىشۋەرسۇن، بۇ قېتىم شۇنداق يوشۇرۇنايكى، ئىزىمنىمۇ تېپىشالمىسۇن! ــ دېدى.

جالالىدىن پالاكەت يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقىنىنى سېزەتتى. ئەمما يېڭى ھىجرانلىق ھەققىدە ئويلاشنىمۇ خالىمايتتى. ئەكسى- چە، دوستىنىڭ «شەمسى ئۇچقۇر» دېگەن نامنى ئالغىنىمۇ يە- تەتتى. ئۇ كونيادا تۇراقلىشىپ، شۇ يەردە يىلتىز تارتىشى كېرەك ئىدى.

شائىرنىڭ ئۆگەي قىزى ئون ئالتە ياشلىق كىميا ھەتتا مەۋلانىمۇ ھۆرمەتلەپ كۆككە كۆتۈرىدىغان بۇ غەلىتە ئادەمگە خېلىدىن بېرى يوشۇرۇن كۆز تىكىپ يۈرەتتى. شەمسى ھەقىقە- تەنمۇ غەلىتە تەسىراتلارنى قالدۇراتتى. ئۇنىڭ ھەربىر ئىشى، يۈرۈش - تۇرۇشىدىنمۇ چەكسىز بىر قەتئىيەت جۇش ئۇرۇپ

نۇراتتى. لېكىن بۇ شەيخنىڭ تەقۋادارلىقى زاھىدنىڭ مۇتەئەسسىپلىكىگە زادىلا ئوخشىمايتتى. لەۋلىرىدە دائىم بىر خىل كىنايىلىك تەبەسسۇم، كۆزلىرىدە بىردىنلا غەزەپ بىلەن ئالماشىدىغان قايغۇ - ئەلەم ئەكس ئېتەتتى. ساقلىق ئاقارغان بولسىمۇ، قەدەم تاشلاشلىرى يىگىتلەرنىڭ قەدىمىدەك بەردەم ۋە پىنىك ئىدى. سۆزى، كۆز قارىشى كىشىنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋالاتتى.

كۆزدە ئۆلار ئاددىيلا توي قىلىشتى. كىمىا كىرە خېنىم-نىڭ ھىماتلىقىدىن چىقىپ، مەدرىسىنىڭ شەمسىددىن ئوچۇن ئاجرىتىپ بەرگەن ھۇجرىسىغا كۆچۈپ چىقتى.

شەمسىددىن كىمىياغا خۇددى كىچىك بالا ياكى بىر گۈزەل قۇشقا باغلىنىپ قالغاندەك ئۇنىڭدىن نېرى كېتەلمىدى. بىرلىكتە ئوتتىدىغان كۈنلىرىنىڭ ئۇزۇنغا بارمايدىغانلىقىنى سەزگەندەك، ھەمىشەم ئايالىنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانىدەك ئايلىنىپ يۈرەتتى.

لېكىن بۇ نىكاھ جالالىددىننىڭ كۈتكىنىدەك پالاكەتنى ئۇ-جۇقتۇرمىدى، ئەكسىچە ئۇنى تېخىمۇ يېقىنلاشتۇردى.

بۇ يەردە، ھەتتا جالالىددىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە خىيالىمۇ ئەكىلىشنى خالىمايدىغان بىر ئىسىمنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ، لەرىندىي شەھىرىدە گۈھەر خېنىمدىن تۇغۇلغان، مەرھۇم ئاكىسىنىڭ ئىسمىنى قويغان ئىككىنچى ئوغلى ئالائىددىن ئىدى.

ئۇنىڭ مىجەز - خۇلقى غەلىتە ئىدى. ھەمىشەم ئىشنى تەتۇرىسىگە بۇرايتتى، بولۇپمۇ ئاكىسى ۋەلەد بىلەن زىتلىشىشنى ياخشى كۆرەتتى. ۋەلەد ئەدەبلىك، غەيرەتلىك، كۆڭلى يۇمشاق بولۇپ، ئالائىددىن باغرى قاتتىق، قارام، جەدەلخور ئىدى. بىر قېتىم ۋەلەدنىڭ بىر دىنار تىللاسى يوقاپ كەتتى. ئۇ پۇتۇن ئۆيىنى تىنتىشتۇرۇپ ئاختۇرۇۋېتىپ، ئۇ پۇلنى تاسادىپىي ھالدا

ئالائىددىننىڭ كىتابىنىڭ قېتىدىن تېپىۋالدى. بۇنىڭدىن ئاچچىقى كەلگەن ۋەلەد ئىنىسىغا ھۇرپەيدى. ئۇ بولسا بۇنىڭغا پىسەنت مۇ قىلماي، كۈلۈپلا قويۇپ:

— سەن ئەۋلىياغۇ، ساڭا پۇلنىڭ نېمە كېرىكى بار! — دېدى.

ئاتىسى ئۇلارنى تەستە ياراشتۇرۇپ قويدى.

جالالىدىن: ئوغۇل بالا ئاتىسىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆز يولىنى تېپىشنى خالايدۇ. چوڭ بولغاندا ئەس - ھوشىنى ئوڭلىۋالار، دەپ ئويلاتتى. لېكىن ئۇنداق بولمىدى.

تازا قابىلىيەتلىك ئالائىددىن مەدرىسىنى ئارانلا تۈگىتتى. ئاتىسىنىڭ ياردىمى بىلەن مۇدەررىس بولدى، لېكىن كۆرۈنگىنىلا يەرلەردە ئۆزىگە بېرىلگەن ۋەزىپىسىنى ياكى ئاتىسىنىڭ شان - شەۋكىتىنى كۆزگە ئىلمايدىغانلىقىنى سۆزلەيتتى. ئائىلىسى كۆپىنچە پۇل ۋە ئاشلىق يېتىشمەسلىك قىينىچىلىقىنى تارتاتتى، ئۇ بولسا، ھەپتىلەپ باغلاردا ئەيش - ئىشرەت قىلاتتى، تۈتۈرۇقسىز ئۇلپەتلىرى بىلەن بولۇشچە مەي ئىچىپ، چۆرە قىزلار بىلەن كەيپ - ساپادىن قول ئۈزمەيتتى.

«خۇدا ھەققىدە، خۇدا ھەققىدە، خۇدا ھەققىدە، ئەگەر ئاتاڭنىڭ دىلىغا تەسەللى بېرەي دېسەڭ، ئۆيۈڭنى، ئۆز نەسلى - نەسەبىڭنى ئۇنتۇمىغايسەن، چۈنكى سەن ئاتلىنىپ ماڭغان تەرەپتە ئېزىنتقۇدىن باشقا ھېچ نەرسە يوق. كۆپلىگەن كىشىلەر ئاشۇ ياققا ئاتلىنىپ مېڭىپ بېقىشقان، لېكىن ئۇياقلا- ردا زادىلا سۇ تېپىلمايدىكەن. ھەممە نەرسە مۇشۇ يەردە تۇرسا، ئۇياققا بېرىشنىڭ ھاجىتى نېمە، ھاجىتى نېمە؟! . . . مەردلىكىڭ، ئالىيجانابلىقىڭ، ئادەمىيلىكىڭدىن ئۈمىدىم شۇكى، سېنىڭ تەلىيىڭنى تىلىگەن كۆڭۈللەرگە جارا- ھەت سالمىغايسەن. سېنىڭ بىچارە ئاتاڭ ئون قېتىملاپ ئەمر سەيفىددىن ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قانچىلىك

مۇشكۈل بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىشىكىدە قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇر-
دى. ھە، پەقەت سېنى دەپ ئاشۇ ئېغىرچىلىقنى كۆتۈردۈم.
خۇدا ھەققى، ئۆز ئۆيۈڭدىن، ئۆز ئادەملىرىڭدىن يۈز ئۆرۈمە-
گەيسەن... ئاتاڭنىڭ كۆڭلىگە ئارام‌لىق بەر، ئۇ سېنى خەت
يېزىشقا كەتكەن ۋاقىتتا پەرۋەردىگارغا ھەمدۇ شۈكرانە
قىلسۇن!» دەپ خەت يازغانىدى شائىر.

لېكىن قىلىنغان ۋەز - نەسىھەت، يالۋۇرۇشلار ئۇنىڭغا
كار قىلمىدى. بالىلارچە ھاماقەتلىك ئۇنىڭ تەبىئىتىدە چوڭقۇر
تۇرۇن ئالغانىدى. ئۇ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل جاينى تېپىشقا،
ھەركىملىككە تەشنا ئىدى، ئاقىۋەتتە ئۆزىنىڭ ئاشۇ ئەيىبلىرى،
كەمچى بىلەن يارامسىز بىر ئادەم بولۇپ قالدى، نەدىكى مۇستە-
قىللىك! ئۇ خۇددى بىر قورچاققا ئوخشاش ئاكىسى بىلەن ئاتا-
سىنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىنى دوراپ باقسىمۇ، لېكىن بەئەينى
كۆرۈش ئەينىكىدەك تەتۇرىنى تەكرارلايتتى.

شەمسىنىڭ كونياغا كېلىپ، مەۋلانىغا دوست، ۋەلەدكە
ئۇستاز بولۇشى ئالائىددىنغا ئانچە ياقمىدى. شەمسىنىڭ ئۆيلىنە-
ش ئۇنىڭ ئوغلىنى تېخىمۇ قاينىتىۋەتتى.

كىميا گۈزەل قىز ئىدى. ئۇ ئون تۆت ياشقا توشقاندا،
ئالائىددىن ئۇنى ئېلىش كويىغا چۈشكەنىدى. لېكىن مەۋلانا
ئۆزىنىڭ بۇ ئۆگەي قىزىغا ئىنتايىن ئامراق ئىدى، ئۇنى ئالائىد-
دىندەك ئادەمگە ئۇچىنچى خوتۇنلۇققا بېرىشنى خالىمايتتى. مانا
مەندى كىميا لەنىتى تەبرىزلىككە نىكاھلاپ بېرىلگەنىدى!

بېگى كېلىن بىلەن كۈيئوغۇل مەدرىسىگە جايلاشتى. ئاشۇ
بىلى كۈز قاتتىق سوغۇق كەلگەنىدى. شەمسى ئايالى بىلەن
ئاشخانىدىكى يالغۇز ئوچاقلىق ئۆيگە جايلاشقانىدى. ئۇلار ئۆينىڭ
بىر چېتىگە پەردە تارتىپ، ئوچاققا يېقىنراق يەردىن ياتىدىغان
ئورۇن ھازىرلىشىۋېلىشقانىدى.

ئالائىددىن ئاتىسىنى كۆرگىلى كەلگەن بولۇپ، بىرەر ھاھا-

نه تېپىپ كىمىا بار ئۆيگە كىرىشكە ۋە ئۇنىڭغا دوقۇرۇپ قېلىشقا ئىنتىلەتتى.

ئۇنىڭ بۇ قىلىقى ئاخىر شەمسىددىننىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈردى. بىر قېتىم ئالائىددىن جۇۋۈسىنى ئېلىش باھانىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىشىكى ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ھوجرىغا قارىماقچى بولۇۋاتقاندا، شەمسىددىن ئۇنىڭغا:

— ھەرقانداق كىشىنىڭ بۇ يەرگە كىرىپ، مېنىڭ پىكرىمنى بۆلۈشىنى مەنئى قىلغانىدىم. مەن بۇ يەرنى خالىي ئورۇن دەپ تاللىغان. ئۇقتۇڭمۇ؟! — دەپ ئۇنى سىلكىشلىگەندى.

ئالائىددىن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ئاچچىقىغا پايلىماي، چىراي-لىرى تاتىرىپ - كۆكەرگىنىچە سىرتقا چىقىپ كەتكەن، شۇنىڭ-دىن تارتىپ ئاتىسىنى يوقلىماس بولۇۋالغان. شەمسى بىلەن بولغان بۇ توقۇنۇشنى دوستلىرىغا ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ تازا مازاق قىلىشىغا ئۇچرىغان: «بۇ قانداق بولغىنى، بىرىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ پاناھلىق تاپقان ئادەم، ئاشۇ ئۆي ئىگىسىنىڭ ئوغلىنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقارسا بولامدۇ؟ بۇنىڭغا چىداش ئۇچۇن ئايال-لاردەك قورقۇنچاق بولۇشلا كېرەك!».

ئالائىددىننىڭ يۇرۇش - تۇرۇشى شۇنداق ئىدىكى، ئۇنىڭ ئۇلپەتلىرى ئارىسىدا شەمسىددىن ۋە جالالىددىنغا ئاشكارا ۋە يو-شۇرۇن دۇشمەن بولغان ئەمەلدارلارنىڭ غالچىلىرىمۇ بار ئىدى.

ئوغلىنىڭ قىلمىشلىرى ھەققىدىكى مىش - مىش گەپلەر جالالىددىننىڭ قۇلىقىغا يەتكەندىن كېيىن، ئۇ يەنە بىر قېتىم ئاخىرقى مەكتۇپىنى يازدى: «مۇبادا كىمدۇر بىرلىرى بىرەر غەيرىي مەقسەتلەر بىلەن ئوغلىمىزنى ئۇنىڭ تەبىئىتىگە زىت بولغان غەيرىي يولغا باشلىغان بولسا، ئۇ شۇ يولدا سوكۇلداپ يۇگۇرۇشكە ئالدىرىمىغاي. كۆز ئالدىڭدا پۈتۈن ئالەم ئۆزگىرىپ، شۇ ئۆزگىرىۋاتقان ئالەم سېنىمۇ ئۆزگەرتسۇن. سەن ئۆز يولۇڭ

بىلەن يۈگۈرۈپ، شۇ يولدىن ئاداشمىغايسەن... ئاشۇ ھۈجرىدا ئۆز ئانام ياشايدۇ، دەپ پەرەز قىلغايسەن. نى - نى ئاق كۆڭۈل ئادەملەر باشقىلارغا ئەگىشىپ، يامان يوللارغا كىرىپ كەتكەن، لېكىن ئاقىل ئادەم بىرىنىڭ كۆزى ئالدىس ئىكەن دەپ ئۆزىنىڭ كۆزىنى ئويغۇلۇقمۇ؟ پالانچى مۇنداق ئىكەن دەپ، ئۇنىڭ گەپىنىگە كىرىپ ئەگىشىش، ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس!...»

شائىر ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئەڭ گۈزەل سۈپەتلىرى: روھىي ساخاۋەت ۋە ئالىيجانابلىققا كۆز تىكىپ، ئوغلىنى «رەزىلىلىك ۋە مەنمەنلىك يولىدىن يۈز ئۆرۈپ»، «ئىپلاسلىق ئەخلىتخانىسى» دىن قايتىپ چىقىشقا ئۈندىگەنىدى.

ئەپسۇسكى، ئالائىددىنىڭ ئىنسانىي سۈپەتلىرى ئالالقاچان رەزىللىك ۋە جاھالەتكە يەم بولۇپ بولغانىدى. ئۆز ھاۋايى - ھەۋەسلىرىنىڭ قۇلى بولغان بۇ ئادەم ئىنسانىيلىققا نەپرەت بەلەن قارايدىغان مۇتەئەسسىپ جاھىللارنىڭ يولىدا، شەمسىددىن ۋە مەۋلانا قىلغان ۋەزلەردىن، ئۇلارنىڭ خالايىققا بولغان تەسىرىدىن قورقۇپ - تىترەشكەن ئەمەلدارلارنىڭ قولىدا بىر قورال بولۇپ قالغانىدى.

قىشنىڭ باشلىرىدىراق زەرگەر سالاھىددىن ھۈنەرۋەنلەرنىڭ باشقا ئاقساقاللىرى بىلەن بىرلىكتە، مەۋلانا ۋە شەمسىددىن ساما يىغىلىشىغا تەكلىپ قىلدى. شائىر ئۇسسۇل ئويناپ، شېئىر ئوقۇپ، ئادەتتىن تاشقىرى خۇشلۇقى بىلەن ھەممىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. سازەندىلەر ئۆزئارا بىرنەچچە قېتىم ئورۇن ئالمىشىشتى، ئەمما شائىر ھارغاندەك قىلمايتتى، تۇننى تاڭغا ئۇلايدىغاندەك ئىدى. بۇ روھىيەت بەزمىسى ئىككى كېچە - كۈندۈز داۋام قىلدى. يالغۇز قالغان كىمىيا كىرە خەنسىنىڭ ئۆيىدە قونۇپ قالدى. ئۇچىنچى كۈنى ئەتىگەندە ئورنى

دىن تۇرۇش بىلەن ياتقان ئورنىنىڭ قېشىدا تۇرغان، ئۇستىگە لېگەن كۆمتۇرۇپ يېپىلغان پەتنۇستىكى يوغان بىر تاۋۇزغا كۆزى چۈشتى. پەتنۇستا يەنە ھەسەل بىلەن ماي ئارىلاشتۇرۇپ يۇغۇرۇپ پىشۇرۇلغان پەھلەۋە[1] تۇراتتى. ياش چوكان ئىنتايىن خۇش بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ شەمسىسى نەدىلا بولمىسۇن، يارنى ئۇنتۇمايدۇ. پەھلەۋە — كىمیانىڭ تولىمۇ ئامراق تامىقى ئە- كەنلىكىنى ئۇ ياخشى بىلەتتى.

ئېرىنىڭ قايتىشىنى كۈتە - كۈتە، ئۇ ئاخىر پەھلەۋەنى يەپ تۈگەتتى. تاۋۇز شەمسىگە قالسۇن، سامادىن كېيىن ئۇ تاۋۇز يەپ، ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ دەپ ئويلە- دى. لېكىن پەھلەۋە ئۇنى ئۇسساتقانىدى.

ئۇ بىر تىلىم تاۋۇز يېسە، شەمسى خاپا بولماس. تاۋۇز پارچىلانغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاۋامۇ سوغۇق، بۇزۇلۇپ قالما- دۇ. پېشىن ۋاقتى بولاي دەپ قالدى، ئۇلارمۇ ئەمدى سالاھە- دىننىڭ ئۆيىدىن قايتار؟!

ئۇ ئېرى ھەمىشە بېشىدىكى ياستۇق ئاستىغا قويۇپ ياتە- غان چەم خالتىنى ئاچتى. ئۇنىڭدىكى قىيىقچە قالپاق، ھاسە- سىغا بېكىتىۋالىدىغان، خۇدانىڭ ئىسمى يېزىلغان ئەلەم[2]كۆ- رۈنمەيتتى. شەمسى ساما يىغىنلىرىغا بارغاندا ئۇلارنى ئۆزى ئېلىپ كېتەتتى.

كىمیا ئۇ يەردىن يەمەن ئەگرى پىچىقىنى ئالدى. ئۇ تاۋۇز- نىڭ ئىككى چېتىدىن شىلىپ ئېلىۋەتتى. ئېرى تاۋۇزنى ھەم- شەم شۇنداق تىلىدىغانلىقىنى ئويلاپ، پىسسىكىدە كۈلدى - دە، قىپقىزىل بىر چىشلەم تاۋۇزنى ئاغزىغا سالدى.

شەمسى چۈشتىن كېيىن ئۆيگە قايتتى، بىراق كىمیا

---

① سامسىنىڭ بىر خىلى - ت.

② بايراقچە... - ت.

ئۇنىڭ ئالدىغا چىقمىدى. ئېرى پەردىنى قايرىدى، خوتۇنى ئو-
رۇندا تۆگۈلۈپ ياتاتتى. نېمە بولغاندۇ؟
— خوتۇن! خوتۇن! كەپتىرىم!
ئۇ جاۋاب بەرمىدى، قىمىرلاپمۇ قويمىدى. كۆزلىرى
چوڭ - چوڭ ئېچىلىپ قالغان، ئۇ كۆزلەردە ئازاب ۋە دەھشەت
ئەكس ئېتەتتى، نەپەس ئېلىشى ئېغىر. شەمسى ئۇنىڭغا يېقىن
بېرىپ ئېگىلىپ قارىغاندىن كېيىنلا، كىمیانىڭ بېشىنى بۇياققا
بۇراشقا تىرىشىۋاتقانلىقىنى بىلدى. ئۇ قاراۋاتقان تەرەپكە قاراپ،
پەتنۇس ۋە تىلىنغان تاۋۇزنى كۆردى. بەلكى سۇ ئىچمەكچى-
دۇ؟ شەمسى ئورنىدىن دەس تۇردى. قولىغا تاۋۇز ۋە پىچاقنى
ئالدى.
شۇ چاغدا كىمیانىڭ كۆكسىدىن دەھشەتلىك بىر خىرقىراش
ئېتىلىپ چىقتى. شەمسىنىڭ قولىدىكى تاۋۇز يەرگە چۈشۈپ،
ئۈيۈل - ئۈيۈل قانغا ئوخشاش چېچىلىپ كەتتى...
مۇسۇلمانلار ئادەتتى بويىچە، مەرھۇمەنى ئەتىسى دەپنە قى-
لىشتى. شەمسى ھال سوراپ تەزىيە بىلدۈرۈپ كەلگەنلەرنىڭ
سۆزلىرىنى جىم تۇرۇپ ئاڭلىدى. ئۇ تەزىيىگىمۇ، تەسەللىلە-
گىمۇ موھتاج ئەمەس ئىدى. يىغا - زار قىلغۇچىلارنىڭ نالە-
سى، ھاپىزلارنىڭ پەريادى ئىچىدە ئۇنسىز ھالدا تاۋۇتقا ئەگ-
شىپ ماڭدى. كەينىدىن نەپرەت بىلەن قاراۋاتقانلارنى سېزىپ
كېتىۋاتاتتى. بۇ ئۆلۈمگە گويا ئۆزى سەۋەبچى بولغاندەك ھېس
قىلاتتى. ئاداۋەتچىلەرنىڭ پىچىر - پىچىرلىرىمۇ قۇلىقىغا كە-
رىپ قالاتتى: «كاساپەت... بەختسىزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقار-
دى». قانداقتۇر بىر تۆمۈر قول ئۇنىڭ قەلبىنى مۇجۇيتتى.
مەدرىسە ماتەم قوينىدا. شەمسىدىن ھېچقاياقتا چىقمىدى،
بىرەر كىشى بىلەن كۆرۈشۈشنىمۇ خالىمايتتى. ئۇ ھەقىقەتەن
بەختسىزلىك كەلتۈردى، ئۆزى ياخشى كۆرگەنلەرنى باشقىلار-
نىڭ نەپرىتىگە ۋە ئۆلۈمگە دۇچار قىلدى. خۇدايىم ساقلىسۇن،

مەۋلاناغا بىرەر كېلىشمەسلىك بولۇپ قالسا، ئۇ ئۆزىنى زادىلا كەچۈرمەيدۇ.

جالالىدىن ئۇنىڭ روھىي دېڭىزىغا غەۋۋاسلارچە چۆمۈپ، بىباھا ئۇنچە - مەرۋايىتلارنى تەردى. بۇ گۆھەرى - مەرۋايىتلار ئۇنىڭ، جالالىدىننىڭ ئۆزىنىڭ سۆزلىرى. ئۇ شۇ بايلىقنى ئاۋايلاپ ئاسراپ، ئۇنى كۆپەيتىشى كېرەك ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ ئۇچۇن شەمسىنىڭ غايىب بولۇشى شەرت. بۇ قېتىم ئۇ ھەمسىنى پۇختا ئويلاپ قويدى. دەرۋىش - قەلەندەرلەر ئۇنى يوشۇرالايدۇ ۋە دۇنيانىڭ ئۇ چېتىگىمۇ ئېلىپ كېتەلەيدۇ. ئۇلار پەيشەنبە كۇنى كېلىشكە ۋەدە قىلىشقان.

1247 - يىلنىڭ 5 - دېكابىر، پەيشەنبە كۇنىنى شەمسىدىن ئۆز ھوجرىسىدا ئۆتكۇزدى. كەچقۇرۇن ئۇنى سىرتتا بىرلىرى چاقىردى. ئۇ ئالدىرىماي ئىشىككە قاراپ ماڭدى.

بۇ ئۇنىڭ يەر يۇزىدىكى ئەڭ ئاخىرقى قەدەملىرى ئىدى.

سەھەردە جالالىدىن ۋەلەدىنىڭ ئۆيگە ئېتىلغىنىچە كىردى.

— تۇر! نېمانچە ئۇخلايسەن؟ شەيخىڭنى ئىزدە! ئۇنىڭ خۇش پۇرىقى يەنە بۇرنىمىزغا پۇرىمايۋاتىدۇ!

ۋەلەد ئورنىدىن چاچراپ تۇردى. ھەيران بولغىنىچە ئاتىسىغا تىكىلدى. ئۇ لاغىلداپ تىترەيتتى.

— ماڭ، ئىزدە! پۇتۇن شەھەرنى قوزغات! بول، تېز-رەك!

ۋەلەد ئالدىراپ - تېنەپ كىيىنىپ، ھوجرىسىدىن يۇگۇرۇپ چىقتى. شەمسىددىن ھېچ يەردە كۆرۈنمەيتتى. يا مەدرىسىدە، يا ئەخىلەرنىڭ يېنىدا، ياكى مەسچىت، خانىقالاردا، ياكى كارۋان سارايلاردىمۇ كۆرۈنمەيتتى. شەھەر دەرۋازىلىرىدىكى كېچىچە جېسەكتە تۇرغان لەشكەرلەرمۇ دەرۋازىدىن ئۇنداق بىر ئادەمنىڭ چىققانلىقىنى كۆرۈشمىگەن.

ئىزدەش داۋامىدا مەۋلانا كۆزىمۇ بۇمىدى.

«ئۇ بۇ جۇدالىقتىن ئەس - ھوشىنى يوقاتتى، ئۆزىنىڭ بەدە ئۆزۈپ، نېمە قىلىۋاتقانلىقىنىمۇ بىلمەيتتى. پەقىۋا بەرگۈچى شەيخ مۇھەببەتتىن مەست بولغان شائىرنى زاھىد مەيخور ۋەشقا يېلاندى، دەيدۇ. لېكىن ئۇ ئۆزۈم شارابىنى ئىچىپ، ئۆزۈم شارابىنى ساتقۇچى ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ قەلبى ئۇردىن بۆلەك نەرسىنى ئىچمەيتتى» دەپ ئەسلىگەنىدى ۋەلەد كېيىنچىرەك.

جالالىدىن يەنە ماتەم لىباسى — مەللە رەڭ ھىندى رەختىدىن تىكىلگەن يەكتەكنى بىلەن مىس رەڭ قالپىقىنى كىيىدى، سارغۇچ ناۋات رەڭ سەللىسىنى ئاستىنى كەڭ، ئۇستىنى ئۇچۇق قىلىپ بېشىغا ئورىدى. كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى يىرتتى، پۈتىغا يۈمشاق مەسىنى كىيدى. ئۆت قىرلىق ئەرەب راۋابىنى، ئالتە قىرلىق قىلىپ قايتا ياسىتتى. بۇ راۋابتىن تارالغان ساداء مەشرىق ۋە مەغرىپ، شىمال ۋە جەنۇپ، يەلەك ۋە جەھەننەم، قىسقىسى شەمسى نەدە بولمىسۇن ئۇنىڭ قۇلىقىغا ئاڭلىنىشى كېرەك ئىدى.

بۇ ئارىلىقتا ئۆرلۈك خىيالىلارغا سالىدىغان، بىر - بىرىدىن دەھشەتلىك خەۋەرلەر ۋەلەدنىڭ قۇلىقىغا كىرىشكە باشلىدى. بەزىدە جوھۇتلار مەھەللىسىدىكى مەيخانىدا مەيخورلۇق قىلىپ ئولتۇرغان ئىككى نۆكەر شەمسىنىڭ نامىنى ئاڭلاپ، مىينەتىدا كۈلۈشەتتى: «قۇياش يەر تېگىگە كىرەي، تۇگىدى، قايتىدىن چىقمايدۇ». بەزىدە ئالائىددىننىڭ ئۇلپەتلىرىدىن بىرى سوراپ، سۆرۈشتۈرۈپ يۈرگەنلەرگە: «شامالنى جەزىرىدىن، ئابىھايانىنى قۇدۇقتىن ئىزدە» دەپ جاۋاب بېرەتتى.

دەرۋەقە ئالائىددىن ئۆزى نەدە؟ ئۇنى قەيسەرىدىن تېپىشتى. كۈندۈزى تائەت - ئىبادەت قىلىپ، كېچىسى مەي ئىچىپ، نەق سارالغ بولۇپ، سوغۇق سۇ، قانلىق ھامماملاردا دەھشەتلىك سۆزلەرنى بولۇشچە ۋارقىراپ - جارقىراپ يۈرەتتى.

ياق، ياق! بۇلا ئەمەس، ۋەلەد ئۆزىنىڭ بەشىنى قاماللىۋالـ
غان بۇ خىياللاردىن ئۆزىنى نېرى قىلدى.
مەدرىسىنىڭ ھويلىسىنى سۈپۈرۈپ يۈرگەن ئايال سۇ ئېـ
لىش ئۈچۈن سۇخانىغا بارماي، يېقىنلا يەردىكى، ماللارغا بې-
رىش ئۈچۈن سۇ تارتىدىغان قۇدۇققا قاراپ كېتىۋېتىپ، يولدا
قان داغلىرىنى كۆرۈپ قالدى.
ۋەلەد كېچىسى ئۇيقۇلۇقتا جۆيلۈپ ژارقىراپ كەتتى.
كېيىن ئۇ ئۆزۈن يىللارغىچە كېچىسى قورقۇپ ژارقىراپ
ئويغىنىپ كېتىدىغان بولۇپ قالغانىدى. بىز زادىلا ئويلىمىغان
ياكى ئويلاشنى خالىمىغان پىكىرلەر چۈشىمىزدە زاھىر بولىدۇ،
چۈنكى مېڭە ھەر تۈرلۈك ئىشارەت، ئالامەت، غەيرىي تەبىئىي
سەزگۈلەرنى بىر جايغا جەملەپ، ئۇيقۇدىمۇ ئۆز ئىشىنى داۋام
قىلدۇرىدۇ.
ۋەلەد ۋە ئاشۇ دەۋرلەرنىڭ ئۆزگە دىندار كىشىلىرى ئۈچۈن
چۈش ــ غايىبتىن ئىشارەت ئىدى. لېكىن بۇ قېتىم تاكى
ئۆزى ھەقىقەتنى ئېنىقلىمىغۇچە ۋەلەد چۈشكىمۇ ئىشەنمىدى.
ئىككىنچى كۈنى كېچىسى ئۇ ئەڭ يېقىن ئۇچ ئادىمى بىلەن
مەدرىسىدىن چىقتى. چىراغ ياقماي، ئوغرىلاردەك تىمىسقىلاپ،
يېقىن ئارىدىكى قۇدۇققا يېقىنلاشتى. ئاي شام يانغان، قىشنىڭ
سوغۇق، قارامتۇل ئاسمىندا يۇلتۇزلار جىمىرلايتتى.
قۇدۇق قاپقىقى «تاق» قىلىپ ئېچىلىپ، تۆمۈر چاڭـ
گاكلار باغلانغان ئارقان تۈۋى يوق قاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۈشۈپ
كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى. سۇنىڭ شالاقلىغىنى ئاڭلاندى. ئارقان
تۇتقان كىشى ئۇنى نېرى - بېرى قاتتىق سىلكىشتۇردى. ئاندىن
ئارقانىنى تۆپىگە تارتتى. ئارقان قاتتىق تارتىلغان بولسىمۇ،
يۇقىرى كۆتۈرۈلمىدى.
ئۇلار تۆتى بىرلىشىپ ئۇنى تارتىشقا باشلىدى. ھاسىرىشىپ
خېلى ئۇزاق تارتىشتى. ئۇلار ھەربىر كۈچەپ تارتىشقىنىدا،

چاڭگاكقا ئىلىشقان يۇك قۇدۇقنىڭ چەتلىرىگە «گۇپ - گۇپ» قىلىپ ئۇرۇلاتتى. ۋەلەد سەسكىنىپ كەتتى.

ئاخىر ئۇنى قۇدۇق ئوستىگە تارتىپ چىقىرىشتى. سۇدا تۇرۇپ كۆبجۇپ كەتكەن جەسەتنى دەرھاللا تونۇدى: شەمسىدىن، چاڭگاكلار كىيىمىنى تېشىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورۇق بېقىنىغا سانجىلىپتۇ. ۋەلەد چاڭگاك تىغلىرىنى ئۇنىڭ بەدىنىدىن تارتىپ چىقاردى، قان چىقمىدى.

جەسەتنى نېمە قىلىش كېرەك؟ ئەگەر ئاخىرقى مىنۇتقىچە ۋەلەد ئىشەنمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر چارىنى ئويلاشقىمۇ ئولگۈرمىدى. لېكىن مۇرىدىنى ھېچكىم كۆرمەسلىكى كېرەك. بەقەت ئۇنىڭ سىرىنى ساقلاشقا قەسەم قىلىشقان ئاشۇ تۆت كىشىدىن باشقىسى بىلمەسلىكى لازىم.

دەل شۇ چاغدا ئۇنىڭغا «لىپ» پىدە قىلىپ بىر پىكىر كېلىپ قالدى. يېقىنلا يەردە شۇ مەدرىسىنى سالدۇرغان ئەمەلدار بەدرىددىن گۆھەر تاشنىڭ بوش تۇرغان، بىر نەرسە - كېرەكلىرىنى قويىدىغان ئۆيى بار ئىدى. ئۇ مەدرىسىنىڭ يېنىغا مەقبەرىمۇ سالدۇرۇپ، ئۆزىنى شۇ يەرگە دەپنە قىلىشنى ۋەسىيەت قىلغانىدى. شەمسىددىن تەبرىزنى دەرھاللا شۇ يەرگە، بەقەت ئاشۇ يەرگە دەپنە قىلىۋېتىش مۇمكىن ئىدى.

ئون يىلدىن كېيىن ۋەلەدنىڭ ياش رەپىقىسى پاتىمە خېنىم كېچىسى تاسادىپىي ئويغىنىپ كېتىپ، ئېرىگە قاراپلا قورقۇپ كەتتى. ھېچقاچان ئۇنى بۇ ئەھۋالدا كۆرمىگەنىدى. ئېرى ئېچىنىشلىق بىر ھالەتتە يېغلاپ ئولتۇراتتى. نېمە بولغاندۇ؟ ۋەلەد ئۇنىڭ جاھىل ۋە جەسۇر ئايال ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. لېكىن ئۇ بۇ سىرنى بىلىش ئۈچۈن، بۇ سىرنى ئۆزگىلەرگە ھەرگىز ئاشكارىلاپ قويماسلىققا قەسەم قىلىشى كېرەك ئىدى...

پاتىمە خېنىم بۇ ھەقتە يېرىم ئەسىر ھېچكىمگە لام دەپ

ئېغىز ئاچمىدى. پەقەت قەرىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە جالالىدىنمۇ، ۋەلەدمۇ ئاللىقاچان بۇ ئالەمدىن كەتكەندىن كېيىن، بۇ سىرنى قەبرىگە ئېلىپ كەتكۈسى كەلمەي، ئوغلىغا ئېيتىپ بەردى. . . ھېلىقى ئانا قورسىقىدىلا ئۇ ئاللىقا ئوچراشقا تاس قالغان، پەقەت مەۋلانانىڭ شاراپىتى بىلەن دۇنيا يۈزىنى كۆرگەن ئوغلىغا ئېيتتى. جالالىدىننىڭ ۋاپاتىدىن ئەللىك يىل كېيىن نەۋرىسىنىڭ «كاتىبۇل ئەسرارى» شەيخ ئەھمەد ئەفلاكىي بۇ ھېكايىنى يېزىپ قالدۇردى.

شەمسنى سىرتقا چاقىرغان قەلەندەرلەر ئەمەس ئىدى. يەتتە كىشى يېرىم دائىرە بولۇپ، ئۇنى كۈتۈپ تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئالائىددىنمۇ بار ئىدى. شەمسى بۇ يەردە پەيدا بولۇشى بىلەن يەتتە دانە ئۇزۇن قاسساپ پىچىقى تەڭلا ئۇنىڭ بەدىنىگە تىقىلدى. قانىنى تۆلۈملاردا ئېلىپ كەلگەن سۇ بىلەن يۇيۇپ، جەسەتنى قۇدۇققا تاشلاشتى.

«شەمسىددىن تاشلانغان قۇدۇق ۋەلەدكە چۈشىدە ئايان بولغان. ئۇ جەسەتنى دوستلىرى بىلەن يوشۇرۇن ئېلىپ، دەپنە قىلىشقان» دەپ ھېكايە قىلغانىدى پاتمە خېنىم.

ئەمما شەمسىددىنىڭ نەگە دەپنە قىلىنغىنى يەنە يەتتە ئەسر سىر بولۇپ قالدى.

ئارىدىن يەتتە ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئۆتتى. ئۆتكەن زامانلارنىڭ قېلىن تاملىرىدىن بىرده ئاغرىق، بىرده قايغۇ - ھەسرەت ئاڭلىنىدۇ. ئارىدىن شۇنچە ۋاقىت ئۆتتى، ئۇ بەربىر ئاللىقاچان بۇ دۇنيادىن كۆز يۇمۇپ، ئۇستىخانلىرى توپىغا ئايلانغانىدى.

بۇ دەۋر ئىچىدە نى - نى مەشھۇر ۋە ئادەتتىكى كىشىلەرمۇ قەبرىلەرگە يەم بولدى. دۇنيادا نى - نى قاتىللىقلار، جىنايەتلەر

ۋە بەرمەك.
بىلەن ھالە ئۆزۈن قالماي پىچقى، قانىنى تۆلۈملاردا كەل-
ۋاڭلىن سۇلار بىلەن يۇيۇشلار، جەسەت تاشلانغان قۇدۇق،
بىلەر پەسكەشلىك، ئادەمنىڭ كۆڭلىنى ئايىنىتمىدىغان دەرىجە-
ىنى ھەسەللىق!
مەرىبر ماجىرا، ئۇنىڭ مەنىۋى ماھىيىتى تولۇق ئېچىلغاز-
مىلار ئالدىن كىشىنى ھاياجانغا سالمىدۇ.
مالالدىن رۇمى 1247 - يىل 5 - دېكابىر كۈنى كونيادا
ۋە بىرگەن بەختسىزلىك ماجىراسىنىڭ مەنىۋى ماھىيىتىنى
ئۆچىلىككە ئېچىپ بەردى. شۇڭىمۇ بۇ ماجىرا ئۇلمەس ۋە
ماڭىي بولۇپ قالدى.

قىتل قىلىنغۇچىمۇ، قاتىلنىڭ ئاتىسىمۇ بىر - بىرىنىڭ
ۋۇجۇدىدىن ئىنسانىي كاملىلىقنى، يەنى ئۆزلىرىنىڭ ۋۇجۇدى-
دىن ئالەم ۋە ئىنسانىيەتنى، ئىنسانىيەتكە بولغان مۇھەببەتنى
يلەن ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان، كامالەتكە يەتكەن ئىنسانىنى كۆرۈ-
ئىتى. ئەما كامالەتكە يېتىش ئىمكانىيىتى ھەربىر ئىنساندا
مۇجۇت ئىدى.
ئالائىددىن شەمسىنى ئۆلتۈرۈش بىلەن پۈتۈن ئىنسانىيەتنى
قلغا بويىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىمۇ نابۇت قىلىپ، نامىنى
ىرىكلەر ۋە ئۆلۈكلەر رويخېتىدىن ئۆچۈردى.
ئېسىڭىزدە بولسۇن: «بىر ئادەمنى ئۆلتۈرگەنلىك ھەممىنى
ۆلتۈرگەنگە تەڭ. بىر ئادەمنى تىرىلدۈرگەنلىك ھەممىنى تە-
رىلدۈرگەنلىككە باراۋەر»دۇر».
جالالىدىن ئەملىي ئىھوالىنى بىلگەندىن كېيىن، ئوغلىدىن
ۋتۇنلىي يۈز ئۆرۈدى. ئۇنىڭ دەپنە مۇراسىمىغىمۇ بارمىدى.
قىلىنىڭ ئەسلى نام - نىشانسىز تۇبراق ئاستىغا كىردى. يېرىم
ئەسردىن كېيىن ئالائىددىننىڭ ئوغلى ۋەلەدنىڭ ئوغلىنىڭ قە-

شىغا كېلىپ: «بىزمۇ مەۋلانانىڭ نەسلىدىن بولمىمىز، ئاتا قىلىمىشى ئۇچۇن نېمىشقا ئوغلى جاۋابكار بولۇشى كېرەك؟» دېدى. ۋەلەدنىڭ ئوغلى ئۇنىڭغا: «سىز ئاللىبۇرۇنلا پۇتۇپتىلگەن شاخسىز» دەپ جاۋاب بەردى.

بۇ پاجىئەنىڭ سىرىدىن بىرىنچى بولۇپ خەۋەر تاپقان كىشى ۋەلەد ئىدى. بىراق ئۇ نېمىمۇ قىلالايتتى؟ قاتىللارنىڭ بىرى، ئۆز ئىنىسى ئىدى، شۇنداقلا قاتىلنىڭ ئاتىسى ئۇنىڭمۇ ئاتىسى ئىدى.

«مەۋلانىنىڭ يىغا - زارى يەتتە پەلەككە يەتتى، — دەپ ئەسلەيدۇ ۋەلەد، — ئۇنىڭ پىغانۇ نالىسىنى سەغىرمۇ[1]، كەبىر-مۇ[2] ئاڭلايتتى. ئۇ قولىغا چۇشكەن بارلىق ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ھاپىز، مەششاقلارغا[3] تارقىتىپ بېرەتتى. شېئىر ئوقۇپ، ئۇسسۇلغا چۇشمىگەن كۇنى، بىرەدەم ئارام يوق ئىدى. قوشاق ئوقۇپ ئاۋازلىرى پۇتمىگەن، تىللىرى كالۋالىشىپ سۆزلەشكە مادارى قالمىغان بىرمۇ ھاپىز قالمايتتى. پۇل - پۇچەك، ئىنئام - ئېھسان دېگەنلەر ھەممىنىڭ كۆڭلىگە تەگدى. ھەددىدىن زىيادە مەيخورلۇق قىلىشقاندەك، ھەممىسلا ھارغىن ۋە مەيۇس ئىدى. ئۇلار تىنىمسىز ناخشىلىرى ۋە نالىلىرى، ئۇيقۇسىزلىقلىرى بىلەن ھالىدىن كېتىشكەنىدى. ھارغىنلىقتىن ئۇلار ئۆلەر ھالەتكە يېتىپ، يۈرەكلىرى كۆرۈنمەس بىر ئوتتا كۆيۈپ، كۇل بولدى. پۇتۇن شەھەر قوزغالدى. شەھەر دېگىنى نېمە! دۇنيا قوزغالدى. ھەممىلا ئادەم: ئىسلام ئەركانى، شەيخۇل ئەزم جاھان سارىڭىدەك قىلىقلارنى قىلىپ يۈرۈيمىش. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، خالايىق ئىمانىدىن ئايرىلىپ، شەرىئەتنى

---

① يېتىم - يېسىرلار.
② باي، دۆلەتمەن كىشىلەر.
③ خەلق سەنئەتكارلىرى، سازەندىلەر - ت.

ئونتۇغانمىش. ھەممەيلەن ئۆزلىرىنى ئىشق - مۇھەببەتكە ئۆر-
غانمىش. بارلىق ھاپىزلار شېئىر ۋە ناخشا ئېيتىپ، سازەندە-
لەرنىڭ كەينىدىن سوكۇلداپ ئەگىشىپ يۈرۈيمىش. سەغىرمۇ،
كەبرىمۇ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، سۆيگۈ ھەمىلا جايىنى قاپلىغان-
مىش. شېئىر بىلەن غەزەل تاڭەت - ئىبادەتنىڭ ئورنىغا دەسسە-
گەنمىش. نامازمۇ، نىيازمۇ تۈگەپتىمىش. ئىشق — ئۇلارنىڭ
دىنۇ دىيانىتى، مەستلىك، بىھۇدىلىك — بىردىنبىر مەشغۇلا-
تىمىش. شەمسى تەبرىزى بولسا، ئۇلارنىڭ شاھىنشاھى ئىمىش»
دېيىشەتتى.

جالالىدىن ھەقىقەتەنمۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغانىدى. ئاشۇ كۈنلەر-
دە ۋەلەد بار كۈچى بىلەن قاتىللىقنى يوشۇرۇشقا، بولۇپمۇ ئۇنى
ھەمىدىن بۇرۇن ئۆز ئاتىسىدىن سىر تۇتۇشقا تىرىشاتتى. ئۇ-
نىڭدىن باشقا چارىسىمۇ يوق ئىدى.

دوستىنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى مىش - مىشلار جالالىدىن-
نىڭمۇ قۇلىقىغا ئانچە - مۇنچە كىرىپ قالاتتى. لېكىن ئۇ
ئىشەنمەيتتى، ئىشىنىشنىمۇ خالىمايتتى.

«ئۆمرى باقىي بولدى، دەپ كىم ئېيتقان؟ شەمسۇل ئۇممەد
ئۆچتى[1]، دەپ كىم ئېيتقان؟ قۇياشنىڭ دۇشمىنى تام تۆپىسىگە
چىقىۋېلىپ، كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇۋېلىپ، قۇياش پاتتى، دەپ
ئويلايمىش».

بىرى كوچىدا شەمسىددىننى كۆردۇم، دەپ ئېيتىپتىكەن،
شائىر تونىنى شارتتىدە يېشىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېپىپ قوي-
غان. ئۇنىڭغا بۇ ئىشنى بىكارغىلا قىلغانلىقىنى، ھېلىقى كىشى
يالغان ئېيتقانلىقىنى باشقىلار ئۇنىڭغا دېگەندە، جالالىدىن ئۆ-
كۈنگەن ھالدا:

— مەن ئۇنىڭغا يالغان گېپى ئۈچۈن تونۇمنى بەردىم.

[1] ئۇممەد قۇياشى ئۆچتى - ت.

راست دېگەن بولسا، جېنىمنى بېرەتتىم! — دېگەن.
ۋەلەد ئاتىسى شەمسىنى تېپىش ئۈچۈن دەمەشقە ئاتلانغاندىن
مۇ بىر نېمە دېمىدى.
ئۇ كېيىن بۇ ھەقتە مۇنداق ئەسلىمە يازغان:
«مەۋلانا شەمسىددىننى دەمەشقتىن تاپالمىدى. لېكىن
دوستىنىڭ سىرلىرى ئۇنىڭ قاراڭغۇ ئاسمىنىنى ئاي بولۇپ
يورۇتتى. ئۇ: بىز جىسمانىي جەھەتتىن بىر - بىرىمىزدىن
ئايرىلدۇق، لېكىن ئىككىمىز بىر نۇر، ئىككىمىزنىڭ چىرايىمۇ
بىر. خالىساڭ ئۇنىڭغا، خالىساڭ ماڭا قارا. ھاي، تالىپلار!
كەمىنە ئۇ دېمەكتۇر، ئۇ بولسا مەن. . . — دېگەنىدى. مەۋلانا
دەمەشقە خۇددى قىرغاۋۇلغا ئوخشاش باردى - دە، قىران
قارچىغىدەك بولۇپ قايتىپ كەلدى».
دوستىنى ماددىي ئالەمدە يوقىتىپ قويغان جالالىدىن ئۇنى
ئۆز مەنىۋى ئالىمىدە قايتا كەشپ قىلدى.
ئەنئەنە بويىچە، شائىرلار غەزەل ئاخىرىدىكى ئاخىرقى بە-
يىتتا ئۆزلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى مەلۇم قىلىپ پۈتۈپ قويۇش-
ىدۇ. جالالىدىن بولسا، شەمسىددىن تەبرىزى نامىدا غەزەللەر
يېزىشقا باشلىدى. غەزەللەرنى ئۇنىڭ قايتا كەشپ قىلغان دوستى
توقۇۋاتماقتا. شائىر بولسا پەقەتلا بىر كىتاب، پەقەتلا بىر ۋاسە-
تچى، خالاس. غەزەللەر ئۇنىڭ كۆڭۈل دۇنياسىدا تۇغۇلدى،
بەس، ئۇلار شەمسىددىنىنىڭمۇ غەزەللىرى. «كەمىنە ئۇ دېمەك،
ئۇ بولسا مەن».
شائىر شەمسىنى ئىزدەپ بىر توپ دوستلىرى بىلەن ئىك-
كىنچى قېتىم دەمەشقە ئاتلانغاندىمۇ ۋەلەد ئۇنى توختاتمىغان.
جالالىدىن بۇ قېتىم دوستىنى تاسادىپىي ئۇچرىتىپ قالارمەن،
دېگەن ئۈمىدتە ھەربىر ئۇتكۇنچىنىڭ يۈزىگە تەلمۈرۈپ، كوچا،
بازارلارنى كەزمىدى، شېرىكلىرىگە خانىقا ۋە مەدرىسىلەر، ئاي-
رىم ئۇرار جاي، كارۋان سارايلارنى ئاختۇرۇشنى بۇيرۇمىدى.

بىرەچچە ئاي ئۆزلۈكسىز كېچىنى - كۈندۈزگە ئۇلاپ دېگۈدەك
توشقانلار قوشۇپ، ئۇسسۇل ئويناپ ئۆتكۈزدى. سۇيى سوغۇق،
نېيزىرەك ئاقىدىغان بەرەدە دەريانىڭ بويلىرىدىكى رەۋزەتۇل ئىس-
لام دېگەن ئاتلىدىغان، ياپيېشىل چىمەنزارلارغا پۈركەنگەن قە-
دىمكى دەمەشق كونياغا ئوخشاش، شېئىرۋ غەزەللەرگە تولدى.
ئەمما مۇبادا شۇ ياقلاردا بولسا، بۇ مۇھەببەت چارلىشىغا مۇ-
ناسىپ بىرەر ئىنكاس قىلغان بولار ئىدى، بەلكى كەلگەنمۇ بۇلار
ئىدى، لېكىن شەمسى كەلمىدى.

جالالىدىن يەنە كونياغا قايتتى. بۇ قېتىم ئۇنداق جۇشقۇن،
شەدىتلىك قىياپەتتە ئەمەس، يېڭى شاگىرت ۋە مۇرىتلىرىنىڭ
تارىسىدا خىيالچان، ئويچان كۆرۈنەتتى.

ئۇ دوستىنى قۇچاقلىيالمىدى، ئۇنىڭ تەبەسسۇمىنى كۆ-
رۈشكە يەنە مۇيەسسەر بولالمىدى، ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىيالمە-
دى. لېكىن بۇ، ھەقىقەت قۇياشى ئەبەدىي ئۆچتى، دېگەنلىكمە-
مۇ؟ «ئەگەر ئۇ مەن بولسام، مەن كىمنى ئىزدەيمەن؟ ئۇنىڭ
جاللالى، ئۇنىڭ كامالىتى مەندە. بىر پىيالە مەيگە ئوخشاش
قىلىپ جۇشقۇنلىنىمەن، ھە، مەن ئۆز - ئۆزۈمنى ئىزدەيمەن!»
لېكىن ئۇ يەنە دەمەشققە ئاتلاندى.

قويۇپ رۇم تۇپرىقىنى، بىز يەنە شەھرى دەمەشقدۇرمىز،
غۇبارى زۇلپى سۇنبۇل، تەشنەئى بەزمى دەمەشقدۇرمىز.
ئەگەر شەمسۇل - ھەقىقەت چېھرىسى ئاندا نىھان بولسا،
نۇقتىرەركى، غۇلامدۇرمىز، مۇلازىمى دەمەشقدۇرمىز.

بەلكىم شەمسىددىن ئۆز يۇرتىغا كەتكەندۇ؟ تەبرىزدە يوشۇ-
رۇنۇپ ياتقاندۇ؟ ئۇ ئۆز دوستىنى ئۆز كۆزى بىلەن بىر قېتىم
كۆرۈۋېلىش ئارزۇسىدا شۇ ياققىمۇ مېڭىشقا تەييار ئىدى.
شەمسىنىڭ ۋەسلىنى سېغىنغان قەلبىم قۇلىقىمغا، تەبرىزگە

مالك! تەبرىز تۇپرىقىنى تارغاق بىلەن تارا!! دەپ شۇئىرلايدۇ...»

ئاخىر بۇ قانلىق سىرنىڭ بېسىمى ئاستىدا چىدىغۇچىلىكى قالمىغان ۋەلەد ئاتىسىغا ئۇنىڭ دوستىنىڭ بۇ يورۇق ئالەم، يوقلۇقى، ئۇنى ئىزدەش بەھۇدە ئاۋارىچىلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتىش قارارىغا كەلدى. ئۇ ئىما - ئىشارەتلەر بىلەن سۆزلىدى، ھەممە گەپنى بىراقلا ئوچۇق ئېيتىۋېتىش، جالالىدىننى ھالاك قىلىش دېگەنلىك بولاتتى.

نىگارا نە قىلاي، باغرىمنى سوزان ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
يىلىندىم، كەتمىگىن دەپ، بەندى ھىجران ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
تېپىپ ھەر ئىشقا چارە ھەم قىلىپ ھەر دەردكە بىر دەرمان،
بۇ دەم بىچارە قالدىم، كۆزنى گىريان ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
يۈزۈڭ ئاي ئەردى نۇرلۇق ھەم قۇچاقىڭ گۈلشەنۇ گۈلزار،
قارا تۇپراقنى كۆزلەپ، ۋاھ، خىرامان ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
سېنىڭ تاتلىق سۆزۈڭ نەدە، تەپەككۇر يۇلتۇزۇڭ نەدە؟
قويۇپ دوستلارنى بۇندا، دىلنى ۋەيران ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
نېچۇن ۋەسلىگە زار قىلدىڭ، پاناھنى ئىختىيار قىلدىڭ،
كۆڭۈل داغ ئىچرە قالدى، داغى ئارمان ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
يېقىپ باغرىمنى شۇنچە ھەم نادامەت ئوتىغا تاشلاپ،
گويا سەن يوللىرىڭنى لىپمۇ لىق قان ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ؟!

زامان جاراھەتلەرنى ساقايتىدۇ، كۆمۈرنى كۈلگە، تاشنى تۇپراققا ئايلاندۇرىدۇ. لېكىن جالالىدىننىڭ قەلبىدىكى يارىلار مەڭگۈ ساقايمايدۇ.

ئادا بولدى بارى، دوستۇم يوقالدى،
بۇنى كىم ئاڭلىسۇن، كىم غەمگە قالدى؟

جىگەرگە غەم ئوقى سانجىلدى پۈتكۈل،
سىنەر يۈز پارە بولدى، ياش تۆكەر ئۈل.
يانارمەن غەم چېكىپ تۈپراق ئارا مەن،
ئاشۇ تۈپراق كەبى غەمدىن قارامەن.
قايان كەتتىڭ، قايان، ئاھ، شەمسى تەبرىز،
مۇبارەك قەدىمگىدىن بارمۇ بىر ئىز؟
ئۇ ئالەم ئەھلىنىڭ پەخرى، بۇ راستتۇر،
لېكىن بۇ ئالەم ئەھلى كورۇ گاستۇر.
قۇلاقى، كۆزى جەزمەن بولسا ئىدى،
ئۇلار يىغلار ئىدى. ياق، يىغلىمىدى.
تىرىكلىك دەشتىدە گۈلشەن ئاشۇدۇر،
قۇلاقۇ دىللىرى روشەن ئاشۇدۇر.

ئاردىدىن ئون يىل ئۆتتى. ئۇنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن «مەسنەۋى» نىڭ بىرىنچى كىتابىنى قەغەزگە چۈشۈرگەن «كاتىپ ـ ئەسرار» ھېسامىددىن نەچچە يىللىق قەدىردانلىقنى شېپى كەلتۈرۈپ، شائىردىن شەمسىددىن تارىخىنى ئالەمگە ئاشكارىلاشنى سورىدى. شائىر ئۇنىڭغا: «مېنى قىينىما! بۇ قانلىق ماجىرانى يادىمغا سالما! شەمسىددىن تەبرىزىدىن ئېغىز ئاچما!» دېدى.

دوستلىرى شائىردىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بۇ ھەقتە سوراشقا پېتىنالمىدى. ئۇنىڭ يارىسىنى تاتلاپ قويماسلىق ئۈچۈن، بۇ ئىسىمنى زادىلا تىلغا ئېلىشمىدى. شۇ سەۋەبتىن، شەمسى بىلەن جالالىددىننىڭ «مۇلاقات» دېگەن كىتابى كۆچۈرۈلمىگەن پېتى قالدى. شائىرنىڭ دوستلىرى ۋە ئىز باسارلىرى ئۇنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە «لام» دەپ ئېغىز ئېچىشمىدى.

شەمسىددىن تەبرىزنىڭ سىرلىق يوسۇندا غايىب بولۇشى، ئۇنى قۇياشتەك، ھەقىقەتتەك باقىي دەپ بىلىدىغان بۇيۇك شا-

ئىرنىڭ شېئىرلىرى ئارىدىن قانچىلىغان زامانلار ئۆتسىمۇ، يە- نىلا ئۇنىڭ هايات ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ - ئۈمىد تۇغدۇرىدۇ. ئۇ گويا بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى خۇددى بىر چاغدا كونيادا پەيدا بولغىنىدەك، يەنە مەۋلەۋلەر خانىقاسى ئىشىكىدە پەيدا بولىدۇ. يېڭى مىلئ يىلىنىڭ هىدايەت ئىگىسى بولۇپ كىرىپ كېلىدۇ... دېگەن ئىشەنچنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

پەقەت ئەسىرىمىزنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، كونا، كىچىك خانىقانى رېمونت قىلىش ۋاقتىدا شەمسىددىن تەبرىزنىڭ قەبرىسى تېپىلدى.

ياغاچ قاپقاق، ئۇنىڭ تېگىدە تۆۋەنگە چۈشىدىغان شوتا. ئېگىزلىكى ئادەم بويى كېلىدىغان، هەيران قالارلىق ئۇي. سول تەرەپ تام تەرەپتە ئۇستى گەچ بىلەن سۇۋالغان تۆت بۇرجەك مەقبەرە.

قەبرە ئۇستىدە سالجۇقىيلار دەۋرىدىن مىراس، هازىر قۇ- رۇپ - تىنىپ كەتكەن قۇدۇقنىڭ ئىزناسى بار.

ئۇنىڭ نېرىسىدا مۇنار. ئۇ خېلىلا كېيىن، ئوسمانىيلار سەلتەنىتى دەۋرىدە قۇرۇلغان. لېكىن مۇنارنىڭ تېمىغا قويۇل- غان بىر تاشقا ئويۇلغان يېزىقلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بىر چاغلار- دا ئۇ تاش جالالىدىن رۇمىنىڭ ئاتىسىغا تەقدىم قىلىنغان گۈهەر تاش مەدرىسىنىڭ مۇنارىغا قويۇلغانىكەن.

ئاجايىپ قىزغىن بىر هاياجان قوزغالدى. بىز تەقدىرگە- مۇ، مەدهىيىگىمۇ ئىشەنمەيمىز. بۇنىڭدىن يەتتە يۈز يىلدىن ئارتۇق بۇرۇن سوغۇق دېكابىر كېچىسى ئاشۇ يەردە ئۆلتۈرۈ- لۈپ، يوشۇرۇن دەپنە قىلىنغان شەمسىددىن ئاتلىق بىرىنىڭ هايات ئىكەنلىكىگىمۇ ئىشەنمەيمىز. لېكىن بىز ئادەملەرنىڭ كامالەتكە ئىنتىلىشىگە ۋە بۇ ئىنتىلىشنىڭ ئەبەدىيلىكىگە ئىشە- نىمىز.

ئالتىنچى باب

ئورما

هەر نەرسىنىڭ زامان ھۆزۈپ، خار ئەيلەر،
دۇنيانى خەزىنىچى يېغىپ، بار ئەيلەر.
ئىختىيار قىلسا ئەگەر ئەسلىگە قايتسا پەلەك،
غايىپ پەردىسىدىن ھەق يەنە ئاشكار ئەيلەر.
— ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا

داپ ساداسى

جالالىدىن ھۇنەرۋەنلەر رەستىسىنى بويلاپ ئاستا، خىيالغا پاتقان ھالدا كېتىپ باراتتى. ئۇ سودىگەرلەر چازا قۇرۇپ چاي ئىچىشىپ، خېرىدارلار بىلەن چاقچاقلىشىپ ئولتۇرۇشقان ئۈستۈنى يېپىق لاپاسلاردىن ئۆتۈپ، ۋاپۇرۇشلار رەستىسىگە چىقتى. باھارنىڭ دەسلەپكى قىزدۇرۇشى چۈشتىن كېيىن خېلى يانغان بولسىمۇ، لېكىن قۇياش يەنىلا گەدەننى ئوبدانلا قىزدۇراتتى. دۇكانلارنىڭ سايىۋەنلىرىدىن تاكى يەرگىچە كەينى ئوچۇق، ئۈستۈقى ئۈستۈن قايرىلغان، ھەر خىل بېزەلگەن، سىرىق، قىزىل، يېشىل ۋە كۆك يازلىق ئاياغلار مارجاندەك تىزىلغانىدى. قەنت - ناۋات ساتقۇچىلار باللارنى تىنىمسىز ۋارقىراپ چاقىراتتى. بازارنىڭ ئوتتۇرىسىدا لىق ئاپپلسىن قاچىلانغان سېۋەتنى ئېشەككە ئارتىپ ماڭغان بىرى، ئۇنىڭ كەينىدىن بىر ھاممال بىر دۆۋە پاخالنى يۈدۈپ، ئىككى پۇكلەنگەن پېتى كېلىۋاتاتتى.

ئۇ يىراقتىن قارىغاندا خۇددى يوغان كىرپىگە ئوخشاپ كېتەتتى.
ئادەملەر جالالىددىننى كۆرۈپ، گەپ - سۆزلىرىنى توختىتىپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، ئېھتىرام بىلەن سالام بېرىشەتتى. ئۇ بولسا بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، خىيالغا پاتقىنىچە ماڭاتتى.
ئەتراپىدا قانچىلىغان ئادەملەر! ئۇ ئۆزىنى دائىم ئاشۇلارنىڭ ئارىسىدا، شۇلارنىڭ بىرى دەپ بىلىسىمۇ، ئەمما ئۇ تولىمۇ يالغۇزلۇق ئازابىنى چېكەتتى.
ئۇ دوقمۇشقا بېرىپ قايرىلدى. دۇكانلاردا قىزىغا پېتىپ كېتىۋاتقان قۇياشقا ئوخشاش تاۋلىنىپ تاملاردا تىزىلىپ تۇرغان مىس لېگەنلەر، بويۇنلىرىنى قاقىرەتكەن سوزغان نەپىس ئاپتوپۇرلار، مىس ۋە تۆمۇرنىڭ جارانگ - جۇرۇڭلىرى، ئادەملەرنىڭ ۋاقىرىغان - چۇقۇلىرى قوشۇلۇپ كەتكەنىدى.
ئۇ قىزىق ياشتىن ئاشتى. ئۇ پەللىگە يېتىپ، ئالەم ۋە ئادەملەرنى ئۆزىگە تارتقۇچە، ئۆمرى بىر يەرگە بېرىپ قالدى. ئۇ يەنە يالغۇز، ئۇ ھەممىنى ئادەمنى تاپتىم دېگۈچە، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىپ يەنە ئىزدەشكە باشلاش ئۇنىڭ پېشانىسىگە بۇ- تۇلگەنگە ئوخشايتتى.
يەردە بولسا، باھار، چۆللەرنى ئوت - چۆپلەر قاپلىدى. تېرەكلەر يوپۇرماق چىقاردى. ئەتىرگۈللەر دەسلەپكى غۇنچىلار بىلەن ياساندى.
ئۇنىڭ روھىمۇ قۇياشقا ئوخشاش، ھەممىلا تەرەپكە تارقاپ - سىڭىپ، ھايات بېغىشلايدۇ. ئەمما قۇياشمۇ ئۆز ئورنى ۋە يۈكسەكلىكىدە شۇنچە يالغۇز - تەنھا! كىم ئۇنىڭغا كۆزلىرى قاماشمايدىغان قىلىپ قارىيالايدۇ؟ ھەتتاكى قۇياشمۇ ئۆزىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئەينەككە موھتاج.
ئۇنىڭ ئەتراپىدىمۇ قانچىلىغان ئادەملەر بار! لېكىن ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئەينىكى تەكەببۇرلۇق پەردىسى بىلەن توسۇلغان!

ئۇلار ئۆزلىرىنى ياخشى كۆرۈشەمدۇ؟ ياق، ئۇلارنىڭ ياخشى كۆرىدىغىنى، يەپ - ئىچىش، بايلىق، مال - مۈلۈك كۆپەيتىش. بايلىقنى كەلتۈرگۈچى پۇل، ئادەملەرنى مالدەك ئۇبان - بۇيان ھەيدەشكە پۈرسەت بەرگۈچى ھاكىمىيەت. ئۇلارنىڭ قەلبى ئوستى - ئوستىلەپ بۇيۇملار دۆۋىلەنگەن ئامبار، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ جانسىز، مەنىسىز بىر بۇيۇم. ئۇنداقتا، بۇيۇملاردىن، ئېھتىياجلاردىن ۋاز كېچىش كېرەكمۇ؟ ياق، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىش لازىم. ئامبارنى كۆڭۈل تەپەككۇرىغا ئايلاندۇرۇش كېرەك، ھەربىر كېرەكلىك نەرسە ئۆز مەنىسىگە ئىگە بولسۇن، ئۇ ئىنسانلىق بىردىنبىر روھى ئارقىلىق باشقا كېرەكلىك نەرسىلەر بىلەن باغلانسۇن.

ئۇنداقتا، روھ دېگەن نېمە؟ ئۇ ئەقىلمۇ، كۆڭۈلمۇ ئەمەس... بەلكى ئۇ بىرلىكنى ئالاھىدىلىككە قوشۇش، ئالاھىدىلىكنى بىرلىكتە كۆرۈش ئىشتىياقىدۇر. بەلكى ئۇ ئۆزىنى ۋە ئالەمنى بىلىپ، دائىم چوڭقۇر ۋە ئالغا بېسىش، يېڭى - يېڭى مۇھىتلارنى ئىگىلەپ، پۈتۈن تاشقى، زاھىرىي ئالەمنى ئۆز ئىچكى ئالىمىگە ئايلاندۇرۇش، ئۆز ئىچكى، باتىنى ئالەمنى تاشقى ئالەم بىلەن قوشۇپ، بىر پۈتۈن قىلىش خاھىشىدۇر!

روھىيەتتىن مەھرۇم ئادەم ئۇچۇن ئالەم مەنىسىز ۋە خىلمۇخىل نەرسىلەر تولغان ئامبار. پەقەت ئىنسان مەنىۋىلىكى پۈتۈن كائىناتنى ئۆزىنىڭ ئۆزى ئويىغا ئايلاندۇرالايدۇ...

ھەربىر قىياق، مايىسىدا، ھەربىر ساماۋى سەييارىدە، دەسلەپ ئويغانغان پىكىر، ئانا قورسىقىدا مىدىرلىغان بوۋاقتا ئومۇمىي بىر ماھىيەتنى كۆرۈپ، ئۇنى بار ۋۇجۇدى بىلەن ھېس قىلىشنى بىلىش كېرەك.

ئىنسان روھىيىتىنىڭ بۇلىقى ئەمدى ئەلدارلارنىڭ ئارىسىدا ئەمەس، سارايلار ۋە ھەشەمەتلىك ئايۋانلارنىڭ مەھىنىسىدە

ئەمەس، مەنمۇ‌ى تەرەپتە — بەشى موھتاجلىقتىن قۇتۇلالماي، ئۇيقۇ ۋە تاماققا تويماي، ھەر كۈنى، ھەر سائەت ئۆزىنى باشقىلارغا بەخشەندە قىلغۇچى، بولقىسىنىڭ ھەربىر سوقۇلۇشى ۋە يىگىنىسىنىڭ ھەربىر سانجىلىشى بىلەن جانسىز ئەشيالار - نەرسە - كېرەكلەرگە جان كىرگۈزۈپ، ئۆز روھىغا لىباس كىيدۈرگۈچى ئادەملەرنىڭ مۇھىتىدا، ئۇلارنىڭ مېھنىتىدىدۇر.

ئۇنىڭ قۇلىقىغا نەپىس، ئاھاڭدار سادا ئۇرۇلدى. بولقىلار يۇرەكنىڭ سوقۇشىغا ئوخشاش بەزىدە قاتتىق، بەزىدە بوش تو- كۇلداپ ئاۋاز چىقىراتتى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇلۇشى خېلىلا تېزلە- شىپ، بەزىدە تاسادىپىي جىمىپ قېلىپ، قايتىدىن يەنە باشلە- ناتتى. مانا شۇ يېقىملىق، ئاھاڭدار سادا ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى غەمنى ئېرىتتى، دوست، ھەمدەملىك بىر مەھەل ئويغىنىپ، پۈتۈن تېنىگە تارقىدى ۋە بارلىق ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالدى.

ئۇ بىرئاز توختاپ قۇلاق سالدى. بىر قولى يەكتەكنىڭ ياقىسىنى تۈتۈپ، يەنە بىر قولى ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. بىر قەدەم ئالغا چامدىدى. بېشىنى ئوڭ مۇرىسى تەرەپكە قىڭغايتىپ، ئاۋۇال ئاستا، كېيىن ئىتتىك - ئىتتىك پىرقىراپ، چاڭ - توزان باسقان، ئادەملەر مىڭىلدىغان كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇسۇلغا چۈشۈپ كەتتى.

ئايا ياپراق، نېچۈك بۇنداق قۇتۇلدۇڭ بەندى زىندانىدىن؟
ئايان ئەتكەن، ئايان، بىزمۇ قۇتۇلساق بىر يولى ئاندىن!
ئايا سەرۋى، بېشىڭ كۆكتە، سىرىڭنى سۆزلە ئىنسانغا،
ئايان ئەتكەن، سوزايلى بىزمۇ بويى شۇ بۇرجى ئاسمانغا!...

بازار ئەھلى دەرھال نېرى - بېرى قىلىشىپ، ئوتتۇرىنى ئېچىپ بېرىپ، ئۇسسۇلغا چۈشكەن شائىرغا ھەيران بولغان ھالدا قاراپ تۇرۇشاتتى.

ئىشكىكە ئالا بېغىن ئولتۇرغان خەلىپە قولىدىكى كىچىك كىنە بولغىسى بىلەن قىلىۋاتقان ئىشتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئوسۇلغا چۈشكەن جالالىدىنغا كۆزى چۈشتى.

باشقا شاگىرتلىرى ئىش بىلەن بولۇپ، ھېچ نەرسىنى سەزمەيدۇ. ئوستا ئۇلارنىڭ بولقىلىرىدىن چىقىۋاتقان ئاۋاز شائىرنىڭ زوق بېغىشلاۋاتقانلىقىنى بايقاپ قالدى...

سالاھىددىننىڭ يۈزىگە ئاستا ـ ئاستا تەبەسسۇم يۈگۈردى. ئۇ خەلىپىگە ئىشارەت قىلدى ـ دە، بولقىسىنى قولىغا ئېلىپ، زىننەت ئوچۇن تەييارلىنىۋاتقان نېپىز تىللا يوپۇرمىقالارغا بىر ئەكشى ئورۇشقا باشلىدى. ئوڭىڭ ئەزمر ـ كۆزى ھالايىقىڭ ئوتۇرىسىدا ئوسۇلغا چۈشۈپ، شېئىر ئوقۇۋاتقان شائىرغا ئىختىيارسىز تارتىلاتتى. بولقىلار ئېگىز ـ پەس ئورۇلاتتى، ئەلدە ئوستىمۇ بولقىسىنى ئوتتۇر كەلگەن بىرگ ئورۇلاتتى.

ئوستىغا بىر ئىش بولغان ئوخشايدۇ، دەپ شاگىرتلار ئىشنى توختاتتى.

ـ ئورۇڭلار! قانتىقراق ئورۇڭلار! ـ دەپ ۋارقىرىغى سالاھىددىن ئولارغا.

بولقىلار يەنە توكۇلداشقا باشلىدى. ئولارنىڭ ئاھاڭى تېز، لىشپ، تېخىمۇ جارانلىق تۇس ئالدى. جالالىدىن دوكان ئالدىدا تېخىمۇ جىددىيلىشىپ پىرقىرايتتى.

ئايا ئونچە قىزىل قانلار ئارا ئۇزۇنغىچە ئەرك ئىتىسۇن.
ئايان ئەتكىسۇن، نېدۇر سۆيگۈ، نېدۇر ئۇزۇنغىچە ئەرك ئىتىسۇن!...

سالاھىددىن ئىختىيارسىز ئورنىدىن ئورۇپ كەتتى. شائىرلىرىغا:

— ئۇرۇڭلار! توختىماي ئۇرۇڭلار! — دەپ توۋلىدى. ئۇلار ئىككىسى بىرلىشىپ پىرقىراشقا باشلىدى. ئاھانىمۇ بىر، سۆزىمۇ بىر. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۇنتۇپ، ئالەم بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنىدى.

لېكىن سالاھىددىن قېرىپ قالغاچقا، ھاسىراپ توختاپ قالدى، شائىردىن ئۆزىنىڭ جىسمانىي ئاجىزلىقى تۆپەيلى تەزىم قىلىپ ئۆزرە سورىدى.

شائىر دوستىنى قۇچاقلاپ سۆيدى، ئۆزى يەنە ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كەتتى.

بار ئىدى بۇندا بىر زەرگەر دۇكانى،
كۆز ئاچتى چەشمەئى مېھرى جاھانى.
ئەجەب مەنسى يۈكسەك، چېھرىسى پاك،
قارايمەن شادىمان، مەستۇ، ياقام چاك.

شۇ كەچلىكى سالاھىددىن دۇكىنىنى شۇ بويىچىلا بىرنەچچە ئىنئام قىلىۋېتىپ، شائىر بىلەن بىرگە كەتتى ۋە تاكى ئۆلگۈچە شائىردىن ئايرىلمىدى.

يەنە ئول ئاي ساما سەھنىگە بالقىپ، ۋاھ، ئەجەب كەلدى،
ئەگەر شىددەتتە تۇركتۇر، كۆركى سۇرەتتە ئەرەب كەلدى.
ئەجەب لىباستادۇر ئۇ يار، غارايىپ كوزىدا ئۇ مەي،
يەنە بىزگە ئاشۇ مەستۇ خۇمار، ئەيشۇ تەرەب كەلدى.
كېتىپ تۇن، كەلدى تاڭ، نەلەردە سىز، ئەي مەردى مەردانلار،
يەنە ئۇ شامچىراغ، ئۇ شەمئى ئەسرار پارقىراپ كەلدى.
كۆچۈپ يۇرمەيدۇ جانلار، بۇ گەپكە مەن ئىشەنمەسمەن،
جىمى تامچە ئاقار ئۇممانغا[1]، شۇ سۆزدىن شەرەپ كەلدى...

---

① ئۇممان — دېڭىز ـ ت.

شۇنداق قىلىپ، شائىر زەرگەر سالاھىددىننىڭ ئەينىكىدە ئەمىنىڭ سۈرىتىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئەكسىنى كۆردى.

پىرى سەئىد سىردانغا ئوخشاش، سالاھىددىن تەقۋادارلىقنى چېكىگە يەتكۈزدى. پۈتۈن تەرىقەت يولىنى تولۇق قىلمىغۇچە ھەپتە، ئايلارنى تائەت - ئىبادەت، روزا - نىياز بىلەن بالغۇز - تەنھالىقتا ئۆتكۈزدى. لېكىن ئۇ سەئىددەك جىددىي، ئەسەبىي ئەمەس، تەبئىي ۋە خاتىرجەم ئىدى.

ۋەلەد بۇ ھەقتە: «سالاھىددىندا شەمسىنىڭ پەزىلىتىنى كۆرگەچكە، ئاتام دوستلىرىغا: «مېنى قويۇڭلار، شەيخلىق مېنىڭ ئىشىم ئەمەس. بۇنىڭدىن كېيىن سالاھىددىننىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىقتىدا قىلىپ، شۇنىڭغا ئەگىشىڭلار» دېگەنىدى. مەن ئاتامنىڭ ئالدىغا بارغىنىمدا ئۇ ماڭا: سالاھىددىننىڭ چىرايىغا قارا، ئۇنىڭدا ھەقىقەت سۇلتانىنى كۆرۈشكە غەيرەت قىلغىن. روھىيەت پادىشاھى، ئورنى ۋە چېكى يوق، مۇلكى ــ مەملىكەت ھۆكۈمدارى مانا، شۇ سالاھىددىندۇر... بۇنىڭدىن كېيىن سەنمۇ شۇنىڭغا تەسلىم بولغايسەن، دېگەنىدى» دەيدۇ.

جالالىدىن ئارتۇق ۋەز ئېيتىشنى خالىمايتتى. ئەمما سالاھىددىننىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن بۇ ئاخىرقىسى دەپ، يەنە بىر قېتىم مەسچىت مۇنبىرىگە چىقتى.

ئۇ سالاھىددىننىڭ قېشىدا شەمسىنىڭ نامىنى تىلغا ئالماسلىقنى ئىستەيتتى. «ئۇلارنىڭ ئارىسىدا پەرق يوق، ــ دەيتتى شائىر، ــ لېكىن ئارىغلار قەلبىمۇ رەشك تۇمانىدىن خالىي بولمىغاي».

ھەقىقىي روھىي ئۇلۇغلۇقنىڭ نېمىلىكىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بىلمىگەن مۇرىتلارنىڭ ئىچىنى قانچىلىك رەشك - ھەسەت تاتىلاۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئەمەس. ئۇ-

لار شەمسنىڭ غايىب بولغىنىغا خۇش بولۇشۇپ، بۇگۈن ـ ئەتىگىچە شائىرمۇ بېسىلىپ قالار ۋە ھەممە نەرسە ئاۋۋالقى ئىزىغا چۈشەر، دەپ ئۈمىد قىلىشاتتى. شائىرنىڭ سالاھىددىن بىلەن دوستلۇقى ئۇلارنىڭ ئاخىرقى ئۈمىدىنىمۇ يوققا چىقاردى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە سالاھىددىن دېھقان بالىسى، شۇلارغا ئوخشاش تۇرمۇش كەچۈرىدىغان ئاددىي بىر ھۈنەرۋەن ئىدى. باشقىلارغا ئوخشاش تاماق يەيدىغان، كېچىسى ئۇخلاپ، كۈندۈزى ئىشلەيدىغان، تىرىكچىلىكى ھەر كۈنى، ھەر سائەت كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا ئۆتىدىغان، ئاددىي كىشىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىلىش ھەممىلا كىشىگە نېسىپ بولىۋەرمەيدۇ. ئاۋام پەقەت ئۇلۇغ ئىنسانلاردا ئۆزىگە ئوخشاش جەھەتلىرىنىلا كۆرىدۇ، ئوخشىمايدىغان جەھەتلىرىنى تەن ئېلىشنى خالىمايدۇ، قوبۇل قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ «ئۆز يۇرتۇڭدا پەيغەمبەر يوق» دەپ بىكارغا ئېيتمىغان بولسا كېرەك. شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىنمۇ، ئۇلۇغ ئەمەس، لېكىن ئۇلۇغلۇقنى دەۋا قىلغۇچىلار ئۆزلىرىنى ئۆز ئىللەتلىرىدىن دەپدەبىلىك مۇراسىملار، قاراۋۇللارنىڭ قىلىچلىرى بىلەن ساراي ـــ قورغانلىرى، قوپال نۇتۇقلار ۋە كاناي قىرىشلار بىلەن تولغان جىددىيلىكلەر ئارقىلىق ئاجرىتەمدىكىن؟

مۇرىت ۋە دەرۋىشلەرنىڭ ئارىسىدا يەنە غەيۋەت، ئىغۋا باشلاندى. بىرىدىن قۇتۇلۇپ، باشقىسىغا تۇتۇلدۇق، بىزنى يەنە تەۋرەتكىلى تۇردى. ھېلىقى شەمسىددىن قانداقلا بولمىسۇن بىر نۇر تارقاتقۇچى ئىدى، بۇ سالاھىددىن بولسا كىچىككىنە يالتىرىغان بىر ئۇچقۇن. شەمسىددىن سۆز ۋە قەلەم ئىگىسى ئىدى، ئالىي ھىممەت ۋە ئەللامە ئىدى. ئۇنىڭ شەيخىمىزگە دوست بولۇشى دۇرۇس ئىدى!

بەزىدە تىرىكلەرنى پەسكە چۆكۈرۈش ئۈچۈن ئۆلۈكلەر ئاجايىپ ماختىلىدۇ!

«قانداقلا بولمسۇن، شەمسىدىن نازاكەتلىك بىر تەبىرىز-لىك ئىدى، — دېيىشەتتى ئۇلار، — ئۇ بىز كىچىكىدىن تارتىپلا بىلمەيدىغان بۇ سالاھىدىنىدەك قوپال كونيالىق ئەمەس ئىدى. بۇ سالاھىددىن يا ئوقالمايدىغان، يا يازالمايدىغان، ياكى ئىككى ئېغىز سۆزنى بىر - بىرىگە باغلىيالمايدىغان، ئۇۋاللىق نېمە، ساۋاپلىق نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان بىر نېمە، بۇ قانداق قىلىپ بېشىمىزغا چىقىۋالدى؟ ئەتىدىن - كەچكىچە دۇكىنىدا ئولتۇرۇپ، بولقىسىنى توكۇلدىتاتتى، قوشنىلىرىغا ئارامىلىق بەرمەيتتى. ئانچە - مۇنچە ئەپلەپ - سەپلەپ دۇئايى فاتىھە ئوقۇيالمىمۇ كاشكى، سوئال سورىساق قېچىرغا ئوخشاش زوۋاق ئولتۇرۇۋالىدۇ. شۇنداق ئۇلۇغ ئالىم بولغان مەۋلانانىڭ قانداق قىلىپ ئۇنىڭغا كۆڭلى چۈشۈپ قالغاندۇ؟ دېيىشەتتى» دەپ ئەلەيدۇ ۋەلەد.

سالاھىددىن ھەقىقەتەنمۇ ساۋاتسىز ئىدى. ئوقۇش ماھارىتى بىكار قىلىش ماھارىتىنى باسالمىغىنىدەك، سۆز راتسىئونال — مەنتىقي تەپەككۇر ھەققىدە ئەمەس، ھېسسىي ئوبرازلىق تەپەكۇر ھەققىدە، يەنى «كۆڭلىدە جۇش ئۇرغان ئىدراك» ئۇستىدە كېتىۋاتقاچقا، ساۋاتسىزلىق — ئەقىلسىزلىك، دېگەن گەپ ئەمەس.

سالاھىددىن خەلق ئارىسىدىن چىققان، خەلقنىڭ ساغلام زېھنى، ئۆتكۈر ھەقىقەت سەزگۈ سىغىمىنى ئۆزىدە جەملىگەنىدى. باشقىلار يىللار بويى جاپالىق ئەمگىكى ھېسابىغا ئۆزلەشتۈرگەن نەرسىنى ئۇ بىردەمدىلا تاللىۋالالايتتى. ئۇنىڭغا ئۇلۇغ ئۇستازلاردىن سەئىد، شەمسى ۋە ئاخىرىدا جالالىددىنىڭ ئۆزى دەرس بېرىشكەنىدى. زەرگەر بىر قېتىم جالالىددىنغا: «ئۆزۈمدە-كى نۇر مەنبەلىرىدىن ئۆزۈم خەۋەرسىز ئىدىم. سەن ئۇ مەنبە بۇلاقلىرىنىڭ كۆزىنى ئاچتىڭ. پۈۋلەپ، يالقۇنجاتتىڭ» دېگەنىدى.

ئاۋام ساۋاتسىز ئۇستا سالاھىددىن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق غەنىملىرى[1] ئاۋام ئىدى.

سالاھىددىن ئۆزىنى ئۆزى چەكلەش ئارقىلىق ئۆزىدە شۇنداق ئىرادە كۈچىنى تەربىيىلىدىكى، ئۇ ھەتتا ئۇستازلىرىنىمۇ ھەيران قالدۇردى ۋە ئۆز تەسىرىنى خېلى يۇقىرى دەرىجىگە كۆتۈرەلىدى. ئۇ توغرۇلۇق ۋەلەد: «ئۆزىنىڭ قابىلىيىتى بىلەن ئۇ ھەممىدىن ئېشىپ چۈشتى. ئارىغلار يىللار بويى بېرىدىغان نەرسىنى ئۇ بىردەمدىلا بېرەلەيتتى. لەۋ ۋە تىلسىز سىرلارنى ئاچتى. بىر ھەرپ، ھەتتاكى بىر سۆزمۇ ئىشلەتمەي، ماھىيەت گۆھىرىنىڭ مېغىزىنى چاقاتتى. ئۇنىڭ نۇتقى دىلىدىن چىقىپ يەنە بىر دىلغا سىڭەتتى» دەپ يازغانىدى.

ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ مەلۇماتلىق كىشىسى بولغان جالالىدىنىڭ بار - يوق كۈچى ھافىزە[2] قۇۋۋىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، تەييارغا ھەييار ئىلىمخورلاردىن ھەزەر قىلاتتى. سالاھىددىن ھەقىقەتنى باشقىلارنىڭ بىساتىدىن ئىزدىمەيتتى. ئۆلۈك تىللاغا جان كىرگۈزۈپ، ئۇنى ئۆز قولى بىلەن تاپاتتى. شائىر ئىشىنەتتىكى، ئۆزىدىكى ئازغىنا كەمتەرىن ھەقىقەتنى تاپالىغان كىشى، ئۇلۇغ ھەقىقەتلەرنىمۇ تاپالايدۇ. دېھقان بالىسى، زەرگەر سالاھىددىن غايىلەرنىڭ سۈرىتى ياكى ھەرپىنى ئەمەس، روھىنى بىلىۋالاتتى. جالالىددىنىڭ يېڭى ئېتىقادى بولغان ئىنسانغا مۇھەببەت، ئەمگەككە ئىززەت - ھۆرمەت قىلىشنى چوڭقۇر قەلبىدىن ھېس قىلاتتى. جالالىدىن بولسا، بىر چاغلاردا شەمسىنىڭ ئەينىكىگە قارىغاندەك، ئۇنىڭ كۆڭۈل ئەينىكىگە تەلمۈرۈپ، ئون يىل داۋامىدا ئۆزىنىڭ ھەربىر قەدىمىنى ئەمەلىيەتكە سېلىشتۇراتتى.

---

① غەنىم — دۈشمەن - ت.

② ھافىزە — ئىنسانىڭ بىرەر پىكىر، چۈشەنچە ياكى خاتىرىنى ئەستە ساقلاش قابىلىيىتى - ت.

بىر قېتىم شائىر دوستلىرى بىلەن بولغان سۆھبەتتە «خۇم» دېگەن سۆزنى «خۇنب» دەپ ئىشلەتتى. سۆھبەتداشلىرىدىن بىرى ئۇنى تۇزەتمەكچى بولدى. شائىر ئۇنىڭغا: «مەن يۇنى سەندىن ياخشىراق بىلىمەن، لېكىن شەيخ سالاھىددىن شۇنداق تەلەپپۇز قىلىدۇ. بىزنىڭ ئۇنىڭغا ئەگەشمىسىمىز پەرزى ئەمەس» دېگىنى چىن» دەپ جاۋاب بەردى.

نۇرغۇن كىشىلەرنى ئازدۇر - كۆپتۇر غەپلەت باسىدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ غاپىللىقتا قېلىش شارائىتىغا قاراپ ئۇنى بەزىدە ئىللەت، بەزىدە پەزىلەت دەپ ئاتىشىۋالىدۇ. ئەمما، ئەگەر قورقۇنچلۇق ئىللەت، غاپىل بولۇپ تۇرۇپ، ئۆزىنى ھەممە نەرسىدىن سەگەك تۇرىمەن دەپ بىلگۈچى ۋە شۇ ۋەجىدىن، ئۆزىنىڭ مالاكىتى ئۈچۈن ئۆزىگە ئەرك بەرگۈچى غاپىللىقتۇر.

بەگ ۋە ئەمەلدارلار ئۈچۈن سالاھىددىن شەمسىددىنىمۇ خەۋپلىك ئىدى. ئۇ دۆلەتنىڭ تۆۋەن تەبىقىلىرىگە تەۋە، شۇڭا جالالىددىننىڭ سۆزلىگەن ۋەزلىرى ئاشۇلارنىڭ دىلىنى بەند قىلىپ، ئۇلارنى ھەربىكتەكە كەلتۈرۈشى مۇمكىن ئىدى. ئەمەلدارلارنىڭ قەلبىنى چىرمىۋالغان نەپرەت بىلەن قورقۇنچ شائىرغا سادىق دەرۋىش ۋە مۇرىتلارنىڭ يېنىپ تۇرغان «ياخشى رەشك» ئوتىغا ماي قۇياتتى.

ئەمما ئېنىق كۆرمەي تۇرۇپ، ھېچقانداق مۇھەببەتمۇ بولمايدۇ. شائىر شەمسىددىننى قۇۋۋەتلىگەن ھالدا: «ھەقىقەت ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دەيتتى.

يەنە پىتنە - ئىغۋا، قاتىللىقنى مەقسەت قىلغان ئىغۋا تارقىتىشتى. بۇ قېتىم زەرگەر سالاھىددىننى ئۆلتۈرۈشمەكچىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئىللەت ۋە ئەيىبدار بولۇپ كۆرۈنگىنى ئۇنىڭ پۇقرالىقى — ئەسلىدە سالاھىددىننىڭ كۈچ - قۇدرىتى ئىدى. بۇنداق كۆچكە شەمسىددىن تەبرىزمۇ ئىگە ئەمەس ئىدى.

پىتىنچىلەردىن بىرى توۋا قىلىپ، ھەممە گەپنى جالال-
دىنغا يەتكۈزدى. شائىر قورقۇپ كېتىپ، دوستىنىڭ يېنىغا
يۈگۈردى. سالاھىددىننىڭ قەتئىيەت ئۇرغۇپ تۇرغان، خاتىر-
جەم چىرايىغا كۆلكە يۈگۈردى.

— تەشۋىشلەنمەڭ! مېنى ھېچ نەرسە قىلالمايدۇ!

شۇ كۈنى ئۇ مەدرىسىگە ھەممىنى — دوستلىرىنىمۇ،
دۈشمەنلىرىنىمۇ توپلىدى. كەلگەنلەرنى ئالدىرىماي كۆزدىن كە-
چۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە ئۆزاق تىكىلىپ قاراپ تۇرغاندىن
كېيىن:

— بىلىمەن، بەزىلەر مېنى ياخشى كۆرمەيدۇ. چۈنكى
مەۋلانانىڭ مېنى يارىتىپ قالغانلىقى ئۈچۈن. لېكىن بىلىپ
قويۇڭلاركى، مەن پەقەت ئادەتتىكى ئەكس ئەتتۈرگۈچى بىر
ئەينەك، مەۋلانا ماڭا قاراپ ئۆز ئەمەلىيىتىنى كۆرىدۇ...

رىۋايەتكە قارىغاندا، بۇ سۆزلەر شۇنداق قەتئىيەت بىلەن
ئېيتىلغانكى، پىتىنچىلەر توۋا قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، گويا
بوغما يىلاننىڭ ئالدىدىكى توشقاندەك تىپىرلاپ قېلىشقان.

ئەمما گەپ پەقەت ئىرادە ۋە تەسىر كۈچىدە ئەمەس، بۇنداق
سۆپەتلەرگە شەمسىددىن تەبرىزىمۇ ئىگە ئىدى. لېكىن شەمس
كونيادا مۇساپىر، باشقا يۇرتلۇق ئىدى. ئۇنىڭدا سۆز ۋە يالىڭاچ
غايىلا بار ئىدى. سالاھىددىننىڭ كەينىدە كونيا شەھرىنىڭ،
شۇنداقلا، پۈتۈن سالجۇقىيلار دۆلىتىنىڭ ئەخىلەر جامائىسىگە
ئۈيۈشقان ھۈنەرۋەنلىرى تۇرۇشاتتى.

كۆساتاغ يېنىدىكى جەڭدە شەرمەندىچىلەرچە مەغلۇبىيەتتىن
كېيىن، سۇلتانلار ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى يىلدىن -
يىلغا نەپسى چوڭىيىپ كېتىۋاتقان چىڭگىز قوشۇنىنىڭ ئەمەل-
دارلىرى ئۈچۈن باج - سېلىق يىغىش بىلەن بولۇپ كېتىشتى.
ئەمما باج - سېلىقلار نەدىن ئېلىنىدۇ؟

يەر ئىگىلىرى، ئەمەلدار ۋە بەگلەر ئەبگارلاشقان، ئۇلارنىڭ

مال - مۇلكى ئۇرۇش، ئاچارچىلىق، بۇلاڭچىلىق ۋە دېھقانلار-
نىڭ قوزغىلاڭلىرى توپەيلىدىن ۋەيران بولغانىدى. پەقەت ھۇنەر-
ۋەنلەرنىڭلا قولىدا ئاز - تولا مال - مۇلۈك، سەرمايە بار ئىدى.
ئۇلارمۇ يەر ئىگىلىرىدىن باج - سېلىق يىغىۋېلىش بۇيىقتا
تۇرمۇن، ھەتتا خەلقنى باشقۇرۇپ تۇرۇشقا زۆرۈر بولغان كە-
چىككىنە قوغداش قوشۇنىنى ساقلاپ تۇرۇشقا قۇربى يېتىشمەيتە-
تى.

ئەخىلەر ئۈيۈشمىسى پەقەت ھۇنەرۋەنلەر جامائەسى بولۇپ
قالماي، ياۋروپادىكى ئوتتۇرا ئەسىر رېتسارلىق ئوردىنىنى ئەس-
لىتىدىغان دىنىي ـــ جەڭگىۋار بۇرادەرلىك دېيىشكىمۇ بولات-
تى. ئۇنىڭغا ئەزا بولغان خەلىپىلەر[1] قىلىچ تاقاپ يۈرۈشەتتى.
ھەقىقىي جەڭچىلەردەك بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا، قورال ئىشلە-
تىشنى بىلەتتى. ياش ئەخىلەردىن ئىبارەت جەڭگىۋار گۇرۇپ-
پىلار شەھەر مۇداپىئەسىگە قاتنىشاتتى: ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بە-
لەن ئۇلار مەملىكەت ئىچىدە خېلى سالماقنى ئىگىلىگەن ھەربىي
كۈچكە ئايلانغانىدى.

پىتىنخور دەرۋىشلەرلا ئەمەس، يالالانما نۆكەرلەرگە ئىگە
ئاقسۆڭەك ئەمەلدارلارمۇ ئەخىلەردىن چۆچۈشەتتى. ئەلۋەتتە بۇ
سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى. ئەرەب سەييياھىنىڭ گۈۋاھلىق بېرىشىچە،
چىڭگىزخاننىڭ غەلىبىسىدىن بىرقانچە ئون يىل ئۆتكەندىن
كېيىن، سۇلتان نائىبلىرى بولمىغان جايلاردا ئۇلارنىڭ ۋەزىپە-
سىنى ئەخىلەر ئۈستىگە ئالغان. ئاقساقاللار كېڭىشىنىڭ قارا-
رى بىلەن ئەخىي - جەڭچىلەر كۆڭلىگە ياقمىغان زېمىندارلار،
زالىم ۋە مۇستەبىتلەرنى سادىق مۇلازىملىرى بىلەن قوشۇپ قەتل
قىلىشقان.

ۋەزىر ئەزەم پەرۋانىنىڭ ئۆزىمۇ ئەخىلەر كۈچىنى ئېتىراپ

---

① خەلىپىلەر ـــ بۇ يەردە، ئىز باسارلار، قورۇقچىلار مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن - ت.

قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ھۇنەرۋەنلەر جامائىتنى بىزدىن باج - سېلىقلارنى ئارتۇق ئېلىۋاتىدۇ، دەپ شىكايەت قىلىشقاندا، شائىر ئۇنىڭغا مەكتۇپ ئەۋەتكەن، شۇنىڭ بىلەن پەرۋانە بۇيرۇقنى بىكار قىلغانىدى. شائىر ئۇنىڭ يۇزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ ھەقىقىي ئەھلىي سۆزىنى قىلغاندا، پەرۋانە ئۇنىڭ ئالدىدا جىم تۇرۇپ سۆزىنى ئاڭلىغان، شائىردىن مەسلىھەت سورىغان، چۈنكى ئۇلۇغ شائىرغا يېقىنلىشىش بىلەن ئۇ ئەخمى بۇرادەرلەر ۋە ھۇنەرۋەنلەر جامائىتىنى ئۆز تەرىپىگە تارتماقچى بولغان.

زەرگەر سالاھىددىن ۋە كېيىنچىرەك ئەخىلەر ئاقساقىلى ھېسامىددىن بىلەن دوستلىشىش شائىرغا ھەقىقەتەنمۇ زور تايانچ بولدى. ئەمدى ئۇنىڭ كەينىدە پۈتۈن - سۈرۈك خەلق تۇراتتى.

ئەركانى دۆلەت — ۋەزىرۇ ۋۇزرا، ئەمەلدار ۋە بەگلەر شائىرنى زىيارەت قىلىشقا كېلەتتى، ئۇنى زىيارەتلەرگە تەكلىپ قىلىشاتتى. ئەمدى ئۇنىڭ شاگىرت ۋە دوستلىرىمۇ تۇرلۈك تائىپە - تەبىقىلەردىن: سودىگەر ھاجى ئەمىر، يىپەكچۇرۇش ئەخمى ئەھمەد، پاختىچى نەسىرىددىن كەتانى، دېھقان ئەلى مۇھەممەدلەرگە ئوخشاش كىشىلەر ئىدى.

لېكىن كۆپ سانلىق دوستلىرى ھۇنەرۋەنلەر: سابىق قۇل سىريانۇس، ساتىراش چۈپان دېللەك، ئۇستا ياغاچچى بەدىردىن، ھاپىزلاردىن ئوسمان شەربېتىدىن ۋە كامال كەۋۋەل، نەيچى ھەمزە، راۋابچى ئەبۇبەكرى، رەسسام بەدىردىن ياۋاش، سۈرەتچى يۇنانلىق ئەينۇد - دەۋلە، ئەرمەنلىك ئۇستا كەلايان، مېمار بەدرىددىن تەبرىزى، ھاممامچى ئەخمى نەتۇر، پايتەخت ئەخىلەرنىڭ ئاقساقىلى ئەھمەد شاھ، مۇسۇلمانلار، يەھۇدىيلار، خرىستىئانلار، يۇنانلار، ئىرانلىقلار، ئەرەبلەر ۋە تۇركلەر ئىدى.

شائىر مەدرىسىدە ئۇلار بىلەن سۆھبەت - مۇزاكىرىلەر قىلاتتى. ئاشۇلارنىڭ يار - يۆلەكىدە يىراق - يىراق جايلارغا

سەيلە ـ ساياھەت قىلاتتى. سىللاەنىڭ ھراۋ ئىسلاۋلارنىڭ دانىشـ
مەنى ئەپلاتۇن مونداسىرىدا ھەپتىلەپ تۇرۇپ قالاتتى. كونيانىڭ
باغلىرى، ئۇزۇمزارلىقلىرىدا ئۇسسۇل ئويناپ، شېئىرلار ئو-
قۇيتتى. ئاشۇلار ـــ ھۇنەرۋەن ۋە سودىگەرلەر، دېھقانلار ۋە
سابىق قۇللار، ئەمدى بۇراەرلەر ۋە ئەمدى جەڭچىلەر ئۇنىڭ
شېئىرلىرىنى يېزىپ، يادلاپ، ئەل ئىچىگە تارقىتىشاتتى. شۇ-
لار شائىرنى ئۆلمىلارنىڭ ھەسەتلىرى، ئەمەلدار ۋە يەر ئىگىلە-
رىنىڭ نەپرەتلىرىدىن ساقلايتتى.

بۇ نەپرەت ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولدى.
ئاندىن بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قۇدرەتلىك ۋەزىر،
مۇلتان نائىبى ساھىب ئاتا ئۆز مۇرتلىرىغا: «مەۋلانا ئۇلۇغ
زات. لېكىن، ئۇنى ئاۋام ئاندىغا ئېلىۋالغان. ئۇنى مۇرتلىرى-
دىن ئاجرىتىپ، ھېلىقىلارنىڭ بىرىنى قويماي ئۆلتۈرۈۋېتىش
لازىم» دېگەن.

بۇ گەپنى شائىر ئاڭلاپ، ئۇمۇ سالاھىددىنغا ئوخشاش،
بېشىنىمۇ بۇزماي، كۈلۈپلا قويدى:

ـــ مەيلى، قوللىرىدىن كەلسە، بىلگىنىنى قىلسۇن!

ئادەمىلەرنىڭ ئىخلاسى ۋە مۇھەببىتى، ئۇلارنىڭ
زەرگەر سالاھىددىنىنىڭ سىماسىدا ئەكس ئەتكەن مەنىۋى بۇ-
كىلىكى ئاستا ـ ئاستا شائىرنىڭ ئەلەم ۋە ھەسرىتىگە يار ـ
بۇلۇپ بولۇپ، جىددىيلىكىنى پەسەيتتى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى
بىلەن ئۇ ئۇلۇغۋار تەمكىنلىك بولىنى ئۆتتى. چۈنكى ئەمدى
روھىي ئۈيغۇنلۇققا ئېرىشكەن، ھەربىر ئەمىلى پىكرىگە، ھەر-
بىر سۆزى كۆڭۈل رايىغا ئۈيغۇن كېلەتتى. ئۇ:

«ئەبەدىيەت سۈيىدىن ئىچىپ، ئەبەدىي ئۈيقۇغا چۆكمە-
ۋېتى. بىز زامانىنىڭ جېنى ـ دىلى، بەلكى باياقىدۇرمىز»
دېگىنىدى.

خەلق ئۇنى پەقەت ئەقلى، ئىدراكى بىلەنلا ئەمەس، قەلبى

بىلەن قوبۇل قىلدى، ياخشى كۆردى. بۇ ھال شائىرنىڭ ھەقلە-
قىگە، ئۆز ئېتىقادىنىڭ ھەققانىيلىقىغا ئىشەنچ - ئۈمىدىنى
يەنمۇ ئاشۇردى.

سۆز

سالاھىددىن بىلەن دوست بولۇپ يۈرگەن يىللىرى، شائىر
ئۆمرىنىڭ ئەڭ بەختلىك ئۆتكەن چاغلىرى ئىدى. ئۇنىڭ تېخى
كۆچ - قۇۋۋىتى بار ئىدى، يەنە كېلىپ تازا كامالەتكە يەتكەن-
دى. ئەتراپىدا دوستلىرى، مەسلەكداشلىرى يېتەرلىك ئىدى.
ئۆلتۈرۈپ قۇدۇققا تاشلانغان تەڭدىشى يوق شەمسى ئۇنىڭ
ئۆزىدە، زەرگەر سالاھىددىندا ۋە مەسلەكداشلىرىنىڭ پىكىر پائا-
لىيىتىدە ياشايتتى.
دۇنيادىكى زىندانلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىكى، ئادەم-
نىڭ بېشىدىكى زىندان. جالالىدىن ئۇنىڭدىن قۇتۇلدى: قېتىپ
قالغان قانۇن - قائىدىلەر، رەسىم - يوسۇنلاردىن قۇتۇلدى.
ئۇ: «مەن دەستارنى يەشتىم، تائەت - ئىبادەتلەر جېنىمغا تەگ-
دى» دەپ ئېيتقانىدى.
ھەممە مۇسۇلمان ئەنئەنىلىرىگە زىت بولغان ھالدا، ئۇنىڭ
ئىزداشلىرىنىڭ ئارىسىدا ئايالالارمۇ پەيدا بولدى. چۈنكى مۇھەب-
بەت تەلقىنى، ئىنسان قەلبىنى ئۇلۇغلاش غايىلىرى خوتۇن -
قىزلارنى چەتلەپ ئۆتەلمەيتتى.
كېيىنكى سالنامچىلەر تەقۋادارلىق ۋەجىدىن ئۇلارنىڭ
نامىلىرىنى تىلغا ئېلىشمايدۇ. ئەمما ئايرىملىرىنىڭ تەخەللۇسلە-
رى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن.
ئۇلاردىن بىرى، سازەندە ۋە ناخشىچى، مۇخلىسلىرىنىڭ
ئىنئامى - ئېھسانى بىلەن بېيىغان، گۈزەللىكى تۈپەيلىدىن تا-

ۇس دەپ ئاتالغان ئايال ئىدى. ئۇ ھەممە ئايال خىزمەتچىلىرىنى تارقىتىۋېتىپ، شائىرنىڭ مەسلەكداش - ئىشدىشىغا ئايلانغان. جالالىدىننىڭ دوستلىرى ئۈيۈشتۇرغان سورۇنلارغا ئەرلەر بىلەن تەڭ قاتنىشىدىغان باشقا بىر ئايالنى فەخرىنىسا دەپ ئاتايتتى.

شائىرنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىرى بولغان بىر ئايال تاقەت ئەمرىدىكى دەرۋىشلەر خانىقاسىنىڭ مۇتىۋەللىسى ئىدى.

شائىرنىڭ ئەمىر ۋە ئەمەلدارلار بىلەن خۇشى يوق ئىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئاياللىرى بىلەن ئىشتا بىللە بولۇشنى ياخشى كۆرەتتى، چۈنكى ئۇلارنىڭ قەلبى ئەرلىرىگە ئوخشاش ھاكىمىيەت ۋە تاج كۆزلۈك تەسىرىدىن تاشتەك قېتىپ كەتمىگەنىدى. ئەمەلدار ئەمىنىدىن مىكائىلنىڭ ئايالى كەچلىرى ئاياللارنى يىغىپ، ئاياللار سورۇنلىرىنى تۈزۈپ، شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇشاتتى. ئۇنىڭغا گۈللەر تەقدىم قىلىشىپ، گۈلاپ[1] سېپىشەتتى. ئاشۇ ئاياللارنىڭ ئارىسىدا سۇلتان غىياسىددىن بىلەن گۈرجىستان مەلىكىسى تامارانىڭ قىزى، ۋەزىر ئەزەم پەرۋانىنىڭ ئايالى گۈمىچ خېنىممۇ بار ئىدى. ئۇنى گۈرجى[2] دەپ ئاتىشاتتى.

گۈرجى خېنىم ئېرىنىڭ قېشىغا، دۆلەتنىڭ ئىككىنچى پايتەختى قەيسەرىگە مېڭىش ئالدىدا جالالىدىننىڭ رەسمىنى سىزىشنى بۇيرۇدى: «مۇبادا ئايرىلىش پىراقى مېنى تاقەتسىزلەندۈرسە، ئۇنىڭ چىرايىنى بولسىمۇ كۆرۈپ تۇراي» دېگەنىكەن ئۇ.

مەلىكە بۇ ئىشنى كونستانتىنوپولدا تەلىم ئالغان قابىلىيەتلىك رەسسام ئەينۇد - دەۋلەگە تاپشۇرغان.

---

① گۈلاپ — ئەتىر، خۇش پۇراق سۇيۇقلۇق - ت.
② گۈرجى — گروزىن قىزى، گروزىنلىق - ت.

رەسسام ئۇزۇن مۇلاھىزە قىلىدۇ. ئاخىر، ئىسلام دىنىدا ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ تەسۋىرىنى سىزىشنى مەنئى قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئۆزىگە ئىشەنچلىك بىرنەچچە يارداەمچىلىرى بىلەن ئۈدۈل مەدرىسكە، جالالىدىننىڭ ئالدىغا بارىدۇ. ئۇ سۆزلەشكە تەمشىلىشىگە، شائىر ئۇنىڭ نىيىتىنى بايقىۋېلىپ:

— مەيلى، قولۇڭدىن كەلسە سىزىۋەر، — دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

پەرۋانىنىڭ خوتۇنى ھەر ھالدا يېرىم گرۇزىن ئىدى، ئەينۇد - دەۋلە بولسا، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان يۇنان. ئەمما جالالىدىن — سۇلتان ئۆلىمانىڭ ئوغلى، يەتتە ئەۋلادىغىچە مۇسۇلمان ئىدى. ئۇنىڭ ئۆز رەسسىمنى سىزىشقا رازىلىق بېرىشى، تەقۋادارلىق نۇقتىئىنەزىرىدىن كاپىرلىققا تەڭ چوڭ گۇناھ ئىدى.

ئەينۇد - دەۋلە دەرھاللا ئىشقا كىرىشتى. يارداەمچىلىرى ئۇنىڭغا ئەڭ ياخشى قاھىرە قەغىزى، موي قەلەم ۋە بوياقلارنى ئەكىلىپ بېرىشتى. رەسسامە شائىرنىڭ بوي - تۇرقى ئەكس ئەتتى. ئاۋۋال رەسسام ھاياجانلىناتتى. ئىش ئاخىرلاشقاندا، ئەينۇد - دەۋلە سىزىلغان رەسىم جانلىق تەسۋىر ئەمەس، شائىرغا بىر ئاز ئوخشاپ قالىدىغان، نۇرسىز بىر سايە سىزىلىپتۇ، دەپ باشقىدىن باشلىدى. بىراق، ئالدىدا تۇرغان كىشىنىڭ چىراي ئىپادىسىدىن ئىچكى دۇنياسىنى پەرق ئېتىش تەس ئىدى. ئۇ پات - پاتلا ئۆزگەرتىپ تۇراتتى، گويا ئۇنىڭ قىياپىتىدە تۇرلۇك - تۇمەن ئادەملەر بار ئىدى.

ئەينۇد - دەۋلە يىگىرمە پارچە قەغەزگە موي قەلەم سۇركىدى. لېكىن بىرەرىدىنمۇ كۆڭلى قانائەت تاپمىدى. ئاخىر ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئەلەم ياشلىرى مۆلدۈرلەپ تۆكۈلدى.

جالالىدىن ئۇنىڭغا شېئىر بىلەن تەسەللى بەردى:

ئۆزۈمنى كۆرسەم ئىدىم! بولسا ئىمكان!
قوشۇلسا ھەممە رەڭ، مەھسۇلى چەندان.
مەگەر روھىمكى ئارامىن يوقاتمىش،
لېكىن جېنىم ئەجەب ئارامىنى تاپمىش.
ئەگەرچە جايلىشار جېنىمغا ئومىمان،
ئۆزۈمۈ بەھرى ئومىمان بىرلە يەكسان...

گۈرجى خېنىم ئەيىن - ئۈل - دەۋلە ئىشلىگەن يىگىرمە نۈسخا رەسىمنىڭ ھەممىسىنى ساندۇققا قاچىلىدى - دە، قەيسەرگە ئېلىپ كەتتى.

ئۇ رەسىملەرنىڭ تەقدىرى مەلۇم ئەمەس. لېكىن ئارىلىقىدىكى يەتتە ئەسىر تۇرلۇك چەكلىمىلەرگە قارىماي، شائىرنىڭ بۇيى بىلەن تەڭ قىلىپ سىزىلغان رەسىمدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخا تاكى بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنىدى. ئەمما، ئاشۇ بىردىنبىر نۈسخا 1906 - يىلى ئىستانبۇلدا ئېنكاپى خانىقاسى بىلەن بىللە كۆيۈپ كەتتى.

خەلق مۇھەببىتىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن جالالىدىن ئەمدى سۇلتانلارنىڭمۇ كۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ، كۆڭلىدىكى گېپىنى توغرىدىن توغرا ئېيتالايتتى.

مەدرىسىگە، ئۇنىڭ ئالدىغا سۇلتان ئىززەتتىدىن كەي كاۋۇس I ئۆزىنىڭ مەھرەملىرى بىلەن باردىغانلىقىنى ئالدىن ئۇقتۇرۇپ قويغاندىن كېيىن كەلگىنىدە، شائىر مېھمانلارغا جاي كۆرسىتىپ قويۇپلا، گويا ھېچقانداق ئىش بولمىغاندەك، شاگىرتلىرى بىلەن سۆھبىتىنى داۋاملاشتۇرىۋەرگەن.

ئۇ سۇلتاننىڭ ئۆزىنىڭ نەسىھەتلىرىگە موھتاج ئەمەسلىكىنى، ئۇنى ئاڭلىغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭغا ئەملىمۇ قىلماقچى ئەمەسلىكىنى، ئۇ ئاكا - ئۇكىلىرى بىلەن تەخت - تاج تالاشلىرىدا

مەۋلانانىڭ نوپۇزىدىن پايدىلانماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى بىلەتتى.

سۇلتان ياغاچچىلار، ساتىراشلار، كۆنچىلەرنىڭ ئارىسىدا بىرنەچچە ۋاقىت ئولتۇرغاندىن كېيىن، كەمتەرلىك بىلەن باش ئېگىپ:

— مەۋلانا ھەزرەتلىرى، مېنى ئۆز پەندى مۇبارەكلىرىگە مۇشەررەپ قىلغايلا! — دەپ ئىلتىجا قىلدى.

— ساڭا قانداق نەسىھەت قىلاي! — دېدى شائىر، — سەن چوپان بولۇشنىڭ ئورنىغا بۆرە بولدۇڭ. ئاسراش - كۆتۈش ئورنىغا تالان - تاراج قىلدىڭ. ئاللا سېنى سۇلتان قىلدى، سەن بولساڭ ئىبلىسى لەئىننىڭ يولىنى تۇتتۇڭ!

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، سۇلتان بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، يىغلاپ چىقىپ كەتكەنمىش.

سۇلتان ئۆز مەھرەملىرى ۋە جالالىددىننىڭ شاگىرتلىرىنىڭ ئالدىدا راست يىغلىدىمۇ، يوقمۇ، بۇنى ئېيتىش قىيىن. لېكىن يىغلىسا ئەرزىيىتتى. چۈنكى شائىرنىڭ جاۋابى پۈتۈن شەھەر، ئەخىلەر جامائەسى، جىمىكى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئۈنىگە قارشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. ئۇلارنىڭ ياردەمسىز تاج - تەخت تالىشىش جىددىي ئېلىشىشلىرىدا غەلىبە قازانغىلى بولمايتتى.

دېگەندەكلا ئىززەتىددىننىڭ قىسمىتى تېزلا ئايان بولدى. تەختكە ئۈنىڭ ئاكىسى ئولتۇردى. ئىززەتىددىن كەي كاۋۇس I غۇربەتچىلىكتە پاناھ ئىزدەپ، ئاۋۇال كونستانتىنوپولدا، كېيىن سەرسانلىق - سەرگەردانلىق ئىچىدە يىراق قىرىمدا يۈرۈپ، ئۆمرىنى تېجىمەللىكتە ئۆتكۈزدى.

جالالىددىننىڭ سۆزى ئەمەلىيەتكە ئايلاندى. ئۇ: «مەن تۆپراقنى گۆھەرگە ئايلاندۇرسام، سازەندىلەرنىڭ دېپىنى تىللاغا توشقۇزسام، ئۇسسۇلۇققا تەشنالارنى شارابقا، قاقاس چۆللەرنى شەربەتكە قاندۇرسام؛ پۈتۈن يەر يۈزىنى جەننەتكە ئايلاندۇرۇپ،

مۇلتان تەختىگە پاسىبانلارنى ئولتۇرغۇزۇپ، مىڭلاپ دارلارنى چېقىپ، ئورنىغا مۇنبەرلەر سالدۇرسام» دەيتتى. ئۇ ئۆزىنى «خوجايىنلارغا ئازادلىق خېتى[1] بەرگۈچى قۇل، ئۇستازلارغا ئۇستاز بولغۇچى شاگىرت» دەپ ئاتىدى. «دۇنياغا تۇنۇگۈنلا كەلدىم، لېكىن دۇنيانى گۈللەندۇرۇش ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتىمەن» دېگەنىدى ئۇ.

بەلكى شائىر ئۆزىنى مۇجىزىكار، ھىدايەت ئىگىسى دەپ ئويلىغاندۇ؟ ياق، ئۇ مۇجىزىگە ئىشەنمەيدۇ.

ئۇ شاگىرتلىرىغا:

— مانا مۇجىزە ھەققىدە نەقىللەرنى دېيىشىدۇ، گويا پالانچى بىر كۈندە كەبىگە يېتىپ بارغانمىش. بۇنداق مۇجىزىنى بۇرانمۇ يارىتالايدۇ. ئۇچۇپ بىر دەمدىلا خالىغان يېرىگە يېتەلەيدۇ. زېددىيەتتىن قۇتۇلۇش، پەسكەشلىكتىن خالىي بولۇش، جاھالەتتىن ئەقىل - پاراسەتكە، روھسىزلىقتىن روھلۇقلۇققا كۆتۈرۈلۈش — مانا بۇ مۇجىزە. شۇڭا، سەن تۇپراق ئىدىك، گىياھقا ئايلاندىك. ناباتات دۇنياسىدىن بىر تامچە قان بولۇپ، ھايۋانات دۇنياسىغا ئۆتتۇك. ئاخىر ھايۋانات دۇنياسىدىن ئىنسانلىققا ئايلاندىك. مانا بۇ، قالتىس مۇجىزە!

ئادەم پۈتۈن ئالەمنى ئۆزىگە قارىتالايدۇ. ئادەمىيلىككە خاس ھەممە نەرسە ئۇنىڭ ئۆز ئالىمىگە ئايلىنىدۇ. ئۇ ئۆز شېئىرلىرىدا ئۆزىنىڭ مۇجىزىكارلىقى توغرۇلۇق ئەمەس، يەر يۈزىدە ئىنسان بولۇش مۇجىزىسى ھەققىدە، ئىنسانىنىڭ چەك - چېگرىسىز ئىمكانىيەتلىرى توغرۇلۇق سۆزلەيتتى.

ئۇ ئەللىك ياشقا تولدى، يۈزلەپ، مىڭلاپ شېئىرلار يازدى. شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن «كاتىبۇل ئەسرار» لار ھەممە

---

[1] ئاقلىق خېتى - ت.

نى يىغىپ «دىۋانى كەبىر» گە كىرگۈزدى. ئۇنىڭدا ئىككى مىڭ يەتتە يۈز ئۇچ غەزەل، بىر مىڭ يەتتە يۈز توقسەن رۇبائىي ئورۇن ئالدى، جەمئىي ئەللىك مىڭ مىسراغا يېقىن ئىدى.

ئۇلارنىڭ ھەممىسى مەلۇم بىر سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن توقۇلغان، يېزىلغانىدى. چىڭگىز قوشۇنى بىلەن بولغان جەڭ ياكى مەجنۇنتالنىڭ يوپۇرماق چىقىرىشى، بالىلىق چاغلىرىدىكى ئويۇنلىرى ياكى ئېچىرقاپ ھالسىرىغان ئىت، تاسادىپىي كەلگەن پىكىر، دوست - دۇشمەنلىرىنىڭ سۆزى — يىغىنچاقلىغاندا ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا شېئىر ئۇچۇن دەستەك ۋە باھانە ئىدى. شەمسى كەلگەندىن كېيىن ئۇ قولىغا قەلەم ئالمىدى. ھاياجانلىنىپ، جىددىيلىشەتتى، سۆزلىسە ژارقىراپ - توۋلاپ، ھەتتاكى، خاپا بولۇپ كېتەتتى. لېكىن ئۇنىڭ سۆزى، توۋلىشى، ھەتتا خاپا بولۇشى خۇددى خېمىكنىڭ تاۋۇسىغا چۈشكەن قەلەيدەك، ئۇنىڭ ئوتىدا ئېرىپ، شېئىرىيەت ئالتۇنىغا ئايلىناتتى، ئۇلارنى «كاتىبۇل ئەسرار» لار شېئىرىي دىۋانلار خەزىنىسىگە قوشاتتى. ئۇ شاگىرتلىرى بىلەن بولغان بىر سۆھبىتە: بەلخته قالسام، شائىر ئەمەس، ژائىز بولغان بولاتتىم، نېمىشقىكى، شېئىر ئوقۇش - يېزىش ئۇ يەردە ئۇياتلىق ئىش ھېسابلىنىاتتى، بۇ يەردە — رۇم ئېلىدە خەلق مۇزىكا ۋە شېئىرىيىتىنى سۆيگەنلىكى ئۇچۇن شېئىر توقۇيمەن، دېگەنىدى.

كىم بىلىدۇ، جالالىدىن بەلخته قالغان بولسا، نېمە كۈلكەرنى كۆرگەن بولاتتى. ئوچۇقىنى دېگەندە موڭغۇللارنىڭ قولىدا ئۆلۈپ كېتەمتى، تېخى.

لېكىن، بىر نەرسە ئېنىقكى، شېئىر ئۇنىڭغا مەقسەت بولغان ئەمەس. ئۇ دانىشمەن ۋە ئاجايىپ بىر سىما ئىدى. ئۇ ئۆز سەنئىتىنىڭ پەردە بولۇپ، ئاساسىي نەرسە — ئىنسان ۋە ئۇنىڭ قىسمىتىنى، ئۇنىڭ ئالەمدىكى ۋەزىپە - بۇرچىنى توسۇپ قويۇشىنى خالىمايتتى.

جالالدىن شېئىرىيەت ھەققىدە ئاز سۆزلەيتتى. «شېئىر-
نىڭ نېمىلىكىنى ئۇقمىسام، ئۇ ھەقتە نېمە سۆزۈم بولغاي؟
مېنىڭ شائىرلىق ماھارىتىمدىن كۆرە، ئۇنىڭدىن مۇھىمراق
ماھارىتىم بار» دەيتتى.

بىراق جالالدىن ئۇچۇن شېئىرىيەتنىڭ قانداق بولىدىغانلى-
قى، قانىيە ۋە شېئىرىي ۋەزىنلەر ھەققىدە نېمىلەرنى ئويلايدىغا-
نلىقى، بۇنى ئۇنىڭ ئۆز شېئىرلىرىدىن، زېرەكلىك بىلەن قەيت
قىلىشلىرىدىن بىلىش مۇمكىن: «مەن قانىيە ئۇستىدە باش
قاتۇرسام، مەھبۇبەم دەيدۇكى، مېنىڭ يۇزۇمدىن باشقا ھېچنې-
مىنى ئويلىما. . . نېمە ئۇ ھەرپ؟ باغنىڭ چۆرىسىدىكى قۇرۇق
تام! مەن بېيىت ۋە قەغەزدىن قۇتۇلدۇم. شائىرلار باش قاتۇرى-
دىغان بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ــ بىر پۇل، بىر پۇل، بىر
پۇل!»

ئۇنىڭغا زامانداش شائىرلار يېڭى قانىيە، يېڭى ئوخشىتىش
ئۇستىدە باش قاتۇرۇپ، سۆز ۋە قانىيىنىڭ يېتىشمەسلىكىدىن
قاخشىشىدۇ. بىراق ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇر
بولمىغانلىقىدىن ناله قىلىشسا ئورۇنلۇق بولغان بولار ئىدى.
پادىشاھقا مەدھىيە، بۇ ــ پادىشاھقا مەدھىيىلا، خالاس. ساراي
شائىرى ئۇچۇن قالغىنى ئەمدى ماھارەت: ئۇ نوقۇل ماختاشنى
يورۇقراق، خۇشامەتنى قويۇقراق، ئوخشىتىشنى يېڭىراق قى-
لىش ئۇستىدە ئويلىنىش ئىدى.

جالالدىن بۇنداق شېئىرىيەتتىن قەتئىي يىراق ئىدى.
«قەلبىنىڭ قاينىق قازىنىدىن قانلىق كۆپۈك چاچرانقايمەن، ئىك-
كى ئالەم سىرىنى بىر سۆز بىلەن ئاچقايمەن!». ئۇ يەنە:
«قانىيە، سۆز ۋە فۇنۇن (پەن، پەنلەر يىغىندىسى) بولسۇن
بىرى كۆمپەيكۇم. تامامەن بىز ئۇنىڭدىن خالىي سۆھبەت قىلى-
مىز بۇگۇن!» دېگەنىدى.

جالالدىنمۇ بەزىدە قانىيە ۋە شېئىرىي ۋەزىنلەردىن قىسى-

لانتى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئازلىقىدىن ئەمەس، پىكرىنى چېچىشتۇ-
رۇپ زەنجىرلەپ قويۇشىدىن ئالە قىلاتتى. ئۇ دىن ۋە مەزھەپ
قامال - چەكلىرىدىن قۇتۇلۇپ، بىدئەت ۋە خۇراپات زىنداندىن
قۇتۇلۇپ، ئەينىكى، قاپىيە مىزانلىرى ئالدىدا قانقىنچە تىك
تۇرالمايتتى.

جالالىدىننىڭ ئىلغارلىقىنى چۈشەنمىگەنلەر، ئۇنىڭ قاپ-
يەلىرى ئېنىق قاپىيىلەر ئەمەس، دەپ ئەيىب تېپىشماقچى بو-
لۇشقانىدى، ئايرىم كىشىلەر ناكى ھازىرغىچىلا شۇنداق دەپ
يۈرۈۋ قىلىشىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ پىكرى، ھېس - تۇيغۇسى ئەنە
شۇ سارايى شېئىرىيىتى ئۇلۇچەملىرىگە سىغمىسا قانداق قىلا-
دۇ. شائىر ئۇزۇمۇ بۇنى ھېس قىلاتتى.

«بۇ دۇنيا پانىي ۋە باقىيدۇر. قانداقلا بولمىسۇن پانىي
ئىكەن، ئاز - ئازدىن كېتىدۇ، باقىيلارمۇ ئاز - ئازدىن يېتى-
دۇ». ئۇ كېلەچەكتىكى شائىرى ئىدى. «ئەسكى - تۇسكى
نەرسىلەر بىلەن سودا قىلىدىغان سېتىقچىلارنىڭ زامانى ئۇنتى.
بىز يېڭى رەختلەر بىلەن سودا قىلىمىز. بازار ئۇزۇمىزنىڭ!»

ئۇنىڭ شېئىرىيەت ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرى زامانداش ۋە
ئىزداشلىرى ئۈچۈن شۇنچىلىك مۇرەككەپ ئىدىكى، ئۇلار ئۇنى
تولۇق ئىگىلەپ يېتىشەلمەيتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن «دۇانى كەبىر»
نى ماھىيەتكە قاراپ ئەمەس، شەكىلگە تايىنىپ، كلاسسىك شې-
ئىرىيەتنىڭ قانۇن - قائىدىلىرى ئاساسىدا تۇزۇشتى. بىر خىل
ۋەزىندە يېزىلغان شېئىرلارنى ئايرىم بىر جىلدقا يىغىپ، ئېلىپ-
بە ئەرتىپى بويىچە بېرىشتى. باشقىچە ئەرتىپتە بېرىش ھېچكىم-
نىڭ، ھەتتا بۇيۇك شائىرنىڭ ئۆزى يېقىن «كاتىبول ئەسرارى»
ھېساملىرىدىن چەلەبىينىڭمۇ خىيالىغا كەلمىدى.

جالالىدىننى ئەللىك يېشىدا بىر شائىر ۋە ئەپكۇر ئېرە-
شىشى مۇمكىن بولغان ھەممە نەرسىگە ئېرىشتى دېيىشكە بولا-
تتى. كونيا باغلىرى، ئۇزۇمزارلىقلىرىدا، گۈھەر تاش مەدرە-

ى قوينىدا تۇغۇلغان شېئىرلار قولدىن - قولغا، ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ، مىڭلاپ كىلومېتىر ئارىلىقلارنى بېسىپ ئۆتە- نى. ئۇنىڭ سۆزى مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئۇزاق يۇلۇڭلا- رىغىچىمۇ يېتىپ باردى. ئۇنىڭ ھەممە چېگرالىرىدىن — سەمەرقەند ۋە بۇخارا، تەبرىز ۋە قاھىرە، يەمەن ۋە دىمەشق، كورداۋا ۋە مەلەگىدانلاردىكى ئادەملەر، چىڭگىز قوشۇنلىرىنىڭ ئىستىبدادلىقى ۋە سەلىپچىلەرنىڭ دەرد - ئەلەملىرى ھۆكۈم سۈرگەن كېچىلىرى خۇددى مەشئەلگە تەلپۈنگەندەك ئۇنىڭغا ئا- يۇنۇشەتتى.

لېكىن شائىر ئۆزى ئېرىشكەنلىرىگە زادىلا قانائەت قىلمايتە- نى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئالغا قاراپ ئىنتىلگەنىدى. چۈن- كى، ئېرىشكىنىگىلا قانائەت قىلىش — مەنىۋى ئۆلۈم، زامان بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، بىرلىكتە قەدەم تاشلاش — ھاياتلىق ئىدى.

ئاشۇ ئەھمەدمەنۇ، ئەسما بۇرۇنقى ئەھمەد ئەمەسمەن،
سەمەندەر قۇشمەنۇ، لېكىن بۇرۇنقى دانىي يېمەسمەن.
ئاشۇنداق پادىشاھ بولغان، جىمى شاھلار قىلار ئارمان،
ئاشۇ شاھ بىر ئۆزۈم، لېكىن بۇرۇن سەن كۆرمىگەن ھېچ ئان.
ئۇنىڭ دەۋرانى ئۆتتى، ھەق بۇگۈن مەن، بىر يەنى ئادەم،
بىقىلدى نەچچە دانىشمەن بۇ ھېكمەتنى تېتىپ ھەردەم.
ئېچەرمەن كاسا - كاسا بۇ ھەقىقەت شەربىتىن ئەسما،
ئۇرارمەن تىك، بويۇم شىردەك تۇتۇپ مەن ئۇشبۇ مەيداندا.
ۋەلىي بولغىن ۋە يا مەستۇ ھاراقكەش بۇ ماڭا پەرقسىز،
جۇمەمۇ، شەنبىمۇ، يەكشەنبىمۇ كۈنلەر ماڭا پەرقسىز...

جۇمە مۇسۇلمانلارنىڭ، يەكشەنبە خرىستىئانلارنىڭ مۇقەد- دەس كۈنى. لېكىن شائىر ئۈچۈن بارلىق دىن ۋە مەزھەبلەر

ئوخشاش. ئۇ پۈتۈن دۇنياغا، ئىرقى، دىنى، مىللىتى، تەبىقە سىدىن قەتئىينەزەر، بارلىق ئىنسانلارغا ئوخشاشلا باراۋەر مۇراجىئەت قىلىدۇ: «ماڭا ۋەھدەت مەيىنى تۇتقىن، باشقىلارنىمۇ ئۇنىڭدىن بەھرىمەن قىل، تاكى جامائەت جەم بولۇپ، پەقەت سۈرەت - شەكىلدىكى پەرقلەرنى بىر تەرەپ قىلايلى. بىز ھەممىمىز بىر تۇپ دەرەخنىڭ شاخلىرى، بىر قوشۇننىڭ جەڭچىلىرىمىز».

جالالىدىننىڭ ئىنسانىيەتنىڭ بىرلىكى ھەققىدە قىلغان سۆزى شۇ دەۋر ئۈچۈن مىسلىسىز جاسارەت ئىدى. شائىر ئۆزىنىڭ بىر مەسلەكتىكى سەپداش - ئىشداشلىرىدىنمۇ تۇيغۇ، تەپەككۇر دا ئەنە شۇنداق جاسارەتنى تەلەپ قىلاتتى.

«بىز شۇنى كۆردۇقكى، ھەممە خۇشاللىق، ئۇلۇغۋارلىق ئاشۇ خەلق ئارىسىدا، ئادەملەر جەمئىيىتىدە ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاشۇ خەلقتە جان تىكىپ خىزمەت قىلىشقا بەل باغلىدۇق».

ئۇ خەلق شائىرى ئىدى، شۇنداقلا پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭمۇ شائىرى ئىدى. ھەربىر ئۇلۇغ سەنئەتكار ئۆز باھاسىنى، ئۆز ئىجادىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى ياخشى بىلىدۇ. بۇنى جالالىدىن رۇمىمۇ بىلەتتى.

بىر كۈنى ئۇ شاگىرتلىرىنىڭ بىرىنىڭ ھۈجرىسىغا كىرىدى. شاگىرت ئۇنىڭ دىۋانىنىڭ ئۈستىدە سوزۇلۇپ ياتاتتى.

— ئەستەغپۇرۇللا! — دەپ ھەسرەت چەكتى شائىر، — بىزنىڭ سۆزىمىزنى ئاستىغا بېسىپ ياتقىنىنى! ئەمما تەڭرى ئالدىدا قەسەم قىلىمەنكى، بۇ كىتابلارغا سىڭدۈرۈلگەن روھ مەغرىپتىن مەشرىققىچە پۈتۈن دۇنيانى كېزىپ يۈرسە، جىمىكى خەلقلەر ئۇنى ئەڭگۈشتەر بىلىپ پايدىلىنىۋاتسا...

جالالىدىن ئىنسانىيەتنىڭ باقىيلىقىغا ئىشىنەتتى. شۇنداقلا ئۆزىنىڭمۇ ھاياتلىقىغا ئىشەنچى كامىل ئىدى. «بىز سۆزەك

بىقىپ ئۆتمىمىز، ئەمما خەلقنىڭ قېنىدا مەيدەك ياشايمىز. بىر كۈنى پۈتمىمىزنى سوزۇپ تۇپراقتا ياتساقمۇ، خۇددى كېمىگە چۈشۈپ يەلكەن ئاستىدا ئۇزاقلارغا سەپەر قىلغان سەييا‌ھەتەك دائىم ئەمەلىي ھەرىكەتتە بولىمىز».

ئۇ يېڭىلمىگەنىدى. يەتتە ئەسىردىن بېرى ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى مەسچىت ۋە خانىقالاردا، بەزمىلەر ۋە دارىلفۇنۇنلاردا ئوقۇشماقتا. ئالىملار ئۆگەنمەكتە. ساۋاتسىز دېھقانلار يادقا ئېلىشماقتا.

ھىندىستاندىن شىمالىي ئافرىقىغىچە جالالىددىننىڭ شېئىرلىرىنىڭ تەلىم ئالمىغان، ئۇنىڭ تەسىرىگە يولۇقمىغان بىرەر شائىرمۇ يوقتۇر.

ئون توققۇزىنچى ئەسىردىكى ئىران خەلق قوزغىلىڭىنىڭ باشلىقى سۇلايمانخان ئۇنىڭ شېئىرىنى ئوقۇۋېتىپ، كىتابقا سەجدە قىلغانىدى.

ئاچ ئەمدى يۇزلىرىڭنى، رەڭمۇرەڭ باغلانى ئىستەرمەن،
لېۋىڭ ئاچ، قەتىرە - قەتىرە نېمەتى دەريانى ئىستەرمەن.
بۇلۇتلار پەردىسىنى يىرت، يۇزۇڭنى ئاچ ماڭا، ئەي كۈن،
ساڭا‌ەت بەرگۈچى ئول شولائى دۇنيانى ئىستەرمەن.
قۇلاقىمغا يېتەر ھەردەمدە ئاۋازىڭكى، ئۇچ، دەرسەن،
خاقانلار چارلىغان لاچىن كەبى سودانى ئىستەرمەن.
ئۆزۈڭسەن ئابى رەھمەت، بىر نەپەستە ئۇچ ئالار دولقۇن،
دېڭىزمەن چېگرىسىز ئەمدى، ئاشۇ ئەلانى ئىستەرمەن.
گادايدۇرمەن، لېكىن كۆز سالمىغايمەن دۇر - تاشلارغا،
قۇياش بىلەن مۇنەۋۋەر چوققىدا ئەنقانى ئىستەرمەن.

جالالىددىن ئاشۇ دەۋرنىڭ خەلق تىلىدا ئىجاد قىلدى. پارس

تىلى ئوتتۇرا ئەسىردە يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى مىللەتلەر ئارىسىدا خوددى ياۋروپادىكى لاتىن تىلىغا ئوخشاش ئورتاق ئەدەبىي تىل ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى. لېكىن جالالىددىننىڭ ھەلەب شۇئىسىدە يېزىلغان ئەرەبچە شېئىرلىرى، يۇنان خەلق تىلىدا پۈتۈلگەن پارچىلىرى، تۈركىي تىلدا يېزىلغان مىسرالىرى بار.

ئۇنىڭ ئەسەرلىرى دۇنيانىڭ نۇرغۇن تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. گىيوتې ۋە گېگېللارمۇ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى مۇتالىئە قىلىپ ئىنتايىن ياخشى تەسىر ئالغان. XX ئەسىردىكى ھىندىستاننىڭ بۈيۈك شائىرى مۇھەممەت ئىقبال ئۇنى ئۆز ئۇستازى ۋە پىرى دەپگەنىدى. ئۇلۇغ تۈرك شائىرى، كوممۇنىست نازىم ھېكمەت تۈرمىدە يازغان رۇبائىيلىرىنىڭ بىرىنچى بېيىتىدا جالالىددىن رۇمىنىڭ مىسرالىرىنى مىسالغا ئېلىپ، ئىككىنچى بېيىتىدا ئۆزى ئۇنىڭغا جاۋابلارنى يازغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئالىخەرقى رومانىدا «مەسنەۋى» نىڭ مۇقەددىمىسىدىن مىساللارنى كەلتۈرگەن.

جالالىددىن ئۆزى ۋە ئىزباسارلىرىنى «ئاشىقلار» دەپ ئاتايتى. بىرىنچى تۈرك ئاشىقلىرىدىن بىرى قارا دېگىز بويىدىن كونياغا ئىلىم ئېلىش ئۈچۈن كەلگەن ياش دېھقان ئىدى. ئۇ جالالىددىننىڭ ۋاپاتىدىن سەل بۇرۇن شائىرنىڭ بىر قېتىملىق سۆھبىتىگە قاتناشقىنىدا، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئاڭلىغانىدى. ئۇ قېرىغان چېغىدا ئاشۇ ئىش توغرۇلۇق تۈرك تىلىدا شېئىرىي ھېكايە يازدى.

شۇ دەۋرگە كەلگەندە، دەرۋىشلەر يولىغا كىرگەن، تۈرك تىلىدا قەلەم تەۋرەتكەن سۇلتان ۋەلەد ئەمەس، فېئودالالارغا قارشى چىققان خەلق ھەرىكىتىگە ۋە بابا ئىسھاق تەرەپدارلىرىغا قوشۇلغان ئاشۇ دېھقان، جالالىددىن رۇمى شېئىرلىرىنىڭ ئىنقىلابىي گۇمانىستىك روھىغا ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ ئاددىي دېھقان جالالىددىن چىققان بۈيۈك تۈرك شائىرى يۇنۇس ئەمرە ئىدى.

مانا ئاردىدىن ئالتە ئەسىر ئۆتتى، تۈرك شېئىرىيىتى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىككى ئېقىم بويلاپ ماڭدى. بىرى، ئۆزىگە خەلق ئىجادىي ئەنئەنىلىرىنى سىڭدۈرگەن ئاشقلار شېئىرىيىتى؛ يەنە بىرى، سۇلتانلار، ئىمتىيازلىق تەبەقىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىگە ئاسايىشلىق بېغىشلىغان ئەنئەنىۋى دىۋان شېئىرىيىتى. بىرىنچى ئېقىمنىڭ باشلىغۇچىسى، يۇنۇس ئەمرە؛ ئىككىنچى ئېقىمنىڭ باشلىغۇچىسى — سۇلتان ۋەلەد. بۇ ھەر ئىككى ئېقىم جالالىدىن رۇمى دېگەن دېڭىزدىن باشلىنىدۇ.

ئۇ ئەللىك يېشىدا ئەنە شۇ دېڭىزى — ئۆزىنىڭ يۇنۇن بىلىم تەجرىبىسى، ھەق ۋە ھەقىقەت يولىدا تاپقان بارلىق بىلىنى ئىنسانلارغا قالسۇن، دەپ ئايرىم بىر كىتاب قىلىشقا تەييارلاندى. ئەۋلادلار «پارىسى قۇرئان» (پارسچە سۆزلۈك قۇرئان) دەپ ئاتالغان بۇ كىتابنى ئۇ ئاددىيلا قىلىپ «مەسنەۋى» دەپ ئاتىدى.

مەسنەۋى — قاپىيىلىك قوش مىسرا دېگەنلىكتۇر. كۆپ لىگەن شائىرلار مەسنەۋىدە كىتاب تۈزۈشكەن. لېكىن ئەمدى «مەسنەۋى» دېيىلسىلا جالالىدىن رۇمىنىڭ ئەسىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ قانداق يېزىلغانلىقى ئۆزىدىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. كوچىدا، شاگىرتلار بىلەن ئوچرىشىش سورۇنلىرىدا، ئۆيدە، ساما يىغىنلىرىدا ياكى ھاممامدا شائىر ھاياجانلىنىپ، شېئىر ئوقۇشقا باشلايتتى. ھېسامىددىن شۇ جايدىلا كەشتىلەپ تىكىلگەن جىلىتىسىدىن قەغەز، بەلۋېغىدىن سىياھدان، يېڭىدىن قەلەمنى ئېلىپ، ھەممە ئىشنى قايرىپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئوقۇۋاتقان شېئىرلىرىنى يېزىۋالاتتى.

«مەسنەۋى» دىن پەقەت شائىرنىڭلا ئاۋازى ئەمەس، ئۇنىڭ

ھەمسۆھبەتلىرىنىڭمۇ ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. ئۇلار سوئال بېرىشىدۇ، بەزىدە ئېتىراز بىلدۈرىدۇ. بېرىلگەن سوئاللار بىلەن شائىر سايامەتلەرنى ئەسلەيدۇ، ئۇنىڭدىن شۇ كۈننىڭ ۋەقەلىرى — ئۆلىمالار بىلەن بەس - مۇنازىرە، مەسۇلاتنىڭ كەملەپ كېتىشلىرى، سارايدىكى نىزاھ - ئىختىلاپلار، خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئۆزى مۇتالىئە قىلغان كىتابلار، ئەپسانىلەر، لەتىپىلەر، قۇرئان سۈرىلىرى، مۇتەئەببى، ئەتتار ۋە سەنائى شېئىرلىرى، ئاتىسى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ رىۋايەتلىرى، شەمسەددىن بىلەن ئۇچرىشىشلار، سەئىد سىردانىنىڭ نەسىھەتلىرى بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ كېلىشكە باشلايدۇ. ئۇ ھەممىسىنى بىناكارنىڭ ماھارىتى، ئىجاتكارنىڭ سالاھىيىتى بىلەن ئىشقا سالىدۇ، مۇھىم ئورۇننى تېپىپ ئىشلىتىدۇ.

ئۇنىڭ سۆھبەتداشلىرى ئارىسىدا بىرىنچى ئورۇننى ھېسامەددىن تۇتىدۇ. ئۇ ئىلھام بېرىپ، ئىشقا دەۋەت قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، شائىر ئۇنىڭغا تەشەككۇرىنى بىلدۈرىدۇ. «قۇياش چىقتى، — دەيدۇ ئۇ، — كېچىچە يېزىشقا مەجبۇر قىلغىنىم ئۈچۈن مېنى كەچۈرگەيسەن. . . ھېسامەددىنجان، مېنىڭ ئېتىكىمدىن تۇتۇپ، كۆپ يىللىق قەدىردانلىق ھەققى، شەمسى ھەققىدە ھېكايە سۆزلىشىڭنى سورايمەن» دەپ ئۇنىڭدىن ئىلتىماس قىلىدۇ.

جەڭگى - جېدەللەر، پەلسەپىلىك رىۋايەتلەر، بەس - مۇنازىرىلەر، لەتىپىلەرنىڭ ھەممىسىلا شېئىرغا ئايلىنىۋەردى. شائىر نەزمىدە شۇنداق ئەركىن ۋە راۋان سۆزلەيتتىكى، كۆپ ھاللاردا ئادەتتىكى سۆز بىلەن سۆزلەپمۇ ئۇنىڭغا يېتىشكىلى بولمايتتى. ئۇ كىچىك سۆزنى دەرھاللا تاپالايتتى. ئاشۇ ئەركىنلىك ۋە ساددىلىق، ھەمنەپەسلىك سەزگۈسىنى ئويغىتاتتى. شائىرنىڭ قەلبىدە ئاشۇ قۇرلارنى تۇغدۇرغان ۋەقەلەرگە كىتابخان گويا يەتتە ئەسىرىن ھالقىپ بېرىپ قاتنىشىۋاتقاندەك بولىدۇ.

بىر قېتىم تاڭغا يېقىن خېلىدىن بېرى ئاغزىغا ھېچ نەرسە سالمىغان جالالىدىن بىر بۇردا نان يەيدۇ ۋە يېمەكلىكنىڭ ئۇنىڭ پىكىر قىزغىنلىقىنى بىرئاز باسىدىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. شۇ چاغدا ئۇ ھېسامىددىندىن قەلەمنى يەنە بىر قېتىم قويۇپ تۇ- رۇشنى سورىغان: «ھاسىلى مەقسەت ھەمىشەم سەۋر بىلەن»[1].

«مەسنەۋى» نىڭ بىرىنچى جىلدى مۇشۇ يوسۇندا ئاخىرىغا چىقتى. لېكىن «يەنە بىر قېتىم» ئاسانلا كېلىۋەرمەيدۇ. ئۇ ھېسامىددىن بىلەن بىر چىشلەمدىن نان يەپ، قەلەمنى قويغان ئاشۇ سەھەردىن تاكى بۇ ئۆلمەس كىتابنىڭ ئىككىنچى جىلدى باشلانغانغا قەدەر ئارىدىن توپتوغرا بەش يىل ئۆتتى.

بۇ ئارىلىقتا جالالىدىنغا يەنە بىر يوقىتىش، زەرگەر سالا- ھىددىننىڭ ۋاپاتىنى كۆرۈشمۇ بار ئىدى.

«مەۋلانا بىلەن سالاھىددىن ئىككى تەندىكى بىر جانغا ئوخ- شاش ئىدى. ئۇلار ئون يىل بىر - بىرى بىلەن بىر نىيەت بىر مەقسەتتە خۇشال - خۇرام، ئىناق، ھىجران ئازابىنى تارتماي، بىرلىكتە ئۆتۈشكەنىدى. دىلى پاك، ئاق كۆڭۈل دوستلىرى ئەتراپىغا زىچ ئۈيۈشقانىدى. ئۇلار قوش دېگىز، باشقىلار كۆپۈك ئىدى؛ ئۇلار قوشماق ئاي، باشقىلار يۇلتۇز ئىدى؛ ئۇلار ئىككى شاھ، باشقىلار مۇلازىم ئىدى. ئۇلاردىن ھەممەيلەنگە مەدەت ۋە مەنپەئەت يېتەتتى» دەپ يازغانىدى ۋەلەد.

لېكىن سالاھىددىن بەكمۇ قېرىپ كەتكەنىدى. كېسەل بار- غانچە شىپقاپ كېلىپ ئاخىر ئۇنى پۈتلاشتۇرغانىدى. ئۇ خۇددى شامدەك ئېرىپ كېتىۋاتاتتى، لېكىن ئۇنىڭ ئىرادىسى مۇستەھ- كەم بولۇپ، ئۆزىنىڭ تارتىۋاتقان كېسەل ئازابىنى باشقىلارغا زادىلا بىلىندۇرمەسلىككە تىرىشاتتى. ئۇ بۇ ياۋۇز كېسەل بىلەن

① مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن سەۋر قىلىش كېرەك - ت.

بارلىق كۈچىنى چىقىرىپ ئېلىشتى.

ئادەتتىكىدەك، مەۋلانا ئۇنى ھەر كۈنى كۆرگىلى كېلەتتى. ئۇ دوستىنىڭ مۇستەھكەم ئىرادىسىنىڭ بۇ پالاكەت كېسەلنى يېڭىشىگە ئىشىنەتتى.

بۇ ھەقتە ۋەلەد: «مەۋلانا ئۇنىڭ ۋاپات بولۇشىنى زادىلا كۈتمەيتتى. شۇڭىمۇ سالاھىددىننىڭ كېسىلى ئۇزۇنغا سوزۇلدى. ئاخىر ئۇ: «ئىجازەت قىل، بۇ دۇنيانى تەرك ئېيلەپ، ئازابلاردىن قۇتۇلاي» دەپ ئۆتۈنۈشكە مەجبۇر بولدى» دەپ يازغانىدى.

مەۋلانا سالاھىددىننىڭ بىرەر تىلىكىنى يەردە قالدۇرمىغانىدى. قانچىلىك ئېغىر بولمىسۇن، ئۇ بۇ قېتىممۇ ئۇنىڭ تىلىكىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئۆز دوستىدىن ئايرىلىپ قېلىش، دېمەك، ئۇنىڭ مۇشەققىتىنىڭمۇ چېكىگە يەتكەنلىكى ئىدى...

ئۇ سالاھىددىننىڭ يۈزىگە ئۇزاق تىكىلىپ تۇرغاندىن كېيىن ئاخىر خوشلاشتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى كۆرەلمىدى. شۇ كەتكىنىچە ئۇچ كۈن كۆرۈنمىدى. كېسەلنىڭ ئىلتىماسىنىڭ ئىجابەت بولغانلىقىنى بايقىدى. ئۆلۈمگە رازى بولغان سالاھىددىن مۇنداق ۋەسىيەت قىلدى: «مېنى قايغۇ بىلەن ئەمەس، خۇشاللىق بىلەن ئۇزىتىڭلار. ساز - ناخشىلار بىلەن قەبرىگە قويۇڭلار».

شائىر ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئۇنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلدى. 1258 - يىل 29 - دېكابىر دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزدى. بۇنداق ئىشنى تېخىچە مۇسۇلمان دۇنياسى كۆرمىگەنىدى. داپ ۋە ناغرىلار گۈمبۈرلەپ، سۇنايلار چېلىنىپ، ھاپىزلار شېئىر ۋە ناخشا توۋلاپ ماڭدى. سورۇن ئالدىدا مەۋلانا يالاڭ ئاياق ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، غەزەلخانلىق قىلاتتى.

تۇرۇلدۇك ئوق كەبى، ھىجرىڭدە ئول يابى كامان يىغلار،
سالاھىددىن، سانا كىم ئادەمىدۇر، بىگۇمان يىغلار!...

ئۇلما ۋە موللىلار يەنە غەزەپلىنىشكە باشلىدى: بۇ تەلۋە، بۇ ئاسىي بەندە نېمىلەرنى قىلىۋاتىدۇ؟ ئەمما جالالىدىننىڭ ئۆزى- گە بىۋاستە بىر نېمە دېيىشكە ھېچكىم جۈرئەت قىلالمايتتى. سالاھىددىنغا يىغلايدىغان يىغىسىنى يىغلاپ بولغاندىن كې- يىن، شائىر ئەق بەش يىلغىچە سۈكۈت ئىچىدە يۈردى. شەم- سىددىن تەبرىزى شائىرنىڭ ئىچىگە بىر ئوت يېقىپ، ئۆزى ئاشۇ يالقۇندا پەرۋانىدەك كۆيۈپ كۈل بولدى، ئەمما جالالىدىننى شائىر قىلىپ يېتىشتۇرۇپ قويۇپ كەتتى.

شەمسى ياققان ئوتتا جالالىدىننىڭ ئۆزىنىڭمۇ كۆيمىكى تۇرغان گەپ ئىدى. لېكىن سالاھىددىن ئۇنى ئۇ ئوتتىن ساقلاپ قالدى: ئۇ بۇ ئوتنى بەگلەر نەپرىتىنىڭ قارا بوراندىن قوغدا- دى، ئۇنى ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ئىرادىسىگە بويسۇندۇرۇپ، يول- غا سېلىپ تۇردى، سالاھىددىنغا ياندىشىپ، شائىر ئەقلىي ۋە ئۇلۇغۋار ئىشلارنى قىلدى، ئىلمىي كامالەت چوققىسىغا كۆتۈ- رۈلدى.

ئەمدى ھەممە نەرسە كۆيۈپ تۈگەشكەن، ھەممە گەپ دېيى- لىپ بولغان، ئەگەر «مەسنەۋى» نىڭ ئىلھامچىسى، ئەخمي تۇرك لەقەملىك ھەسەن ھېسامىددىن بولمىغان بولسا، ئۇ زەر- گەرنىڭ ئۇلۇمىدىن كېيىن سەئىد بورھانىددىنغا ئوخشاش، ئۆز خىيالىغا چۆككىنىچە، جىممىدە ئولتۇرىۋېرەتتى.

كونيادىكى پۈتۈن ئەخىلەر جامائىتى ئاقساقىلىنىڭ ئوغلى ھېسامىددىن ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، شۇ جامائەتنىڭ باش- لىقى بولۇش ۋەزىپىسىنى رەت قىلىپ، بىر كىچىك خانىقاغا مۇنشۇللى، شائىرغا «كاتىبول ئەسرار» بولدى. ئۇ شەمسىنى باقلاپ، ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغانلارنىڭ بىرى ئىدى. سالاھىددىن

بىلەن بىرلىشىپ، شائىرنى بەگ ۋە ئۆلىمالارنىڭ خىرىسلىرىدىن قوغدىدى. ئەخمىلەرنىڭ ئاقساقىلى سۈپىتىدە ئۆز مۇرىتلىرىغا كەسىپ - ھۈنەرنى تاشلىۋەتمەي، شائىرغا، ئۇنىڭ شاگىرتلىرىغا قارىشىپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى.

سالاھىددىن دۇنيادىن كۆز يۇمغاندىن كېيىن، شائىر ئۆز ئىز باسارلىرىغا يول باشلىغۇچى ئۇستاز قىلىپ «كاتىبول ئەسرار» نى تەينىلىدى. ھېسامىددىن ئۇلارغا دەرس بېرىپ، پەندۇ نەسىھەتلەرنى قىلىپ، تۇرلۇك ئىشلاردا كېڭەش - مەسلىھەتلەرنى بېرەتتى، قىينىچىلىقلارنى ئاسان قىلاتتى. شائىر مەدرىسىگە چۈشكەن ھەممە مەبلەغ - ئىئانىلەرنى ئۇنىڭغا بېرەتتى. ھېسامىددىن ئۇنى ئۆز ئىختىيارى بويىچە خىراجەت قىلاتتى.

بىر قېتىم يۇقىرى ئەمەلدارلاردىن بىرى بولغان تاجىددىن مۇھتاز ئاقساراي شەھىرىدىن نۇرغۇن مەبلەغ ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ھېسابىغا دۇئا تەلەپ قىلغان. مەۋلانە ئۆز ئادىتى بويىچە پۇلنىڭ ھەممىسىنى ھېسامىددىنغا تاپشۇردى.

ۋەلەد دادىسىغا:

— ئۆز ئۆيىمىزدە ھېچ نەرسە قالمىدى، سىز بولسىڭىز ھەممە نەرسىنى ھېسامىددىنغا بېرىۋەردىڭىز، بىز قانداق قىلىمىز؟! — دېدى.

شائىر بۇنىڭدىن خاپا بولغان ھالدا:

— ئوغلۇم، قەسەم قىلمىنكى، ئون مىڭ سوپى بىلەن زاھىد ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىۋاتسىمۇ، ئۆيىمىزدىكى ئاخىرقى بىر نانىنمۇ ھېسامىددىنغا بېرىمەن، — دېگەنىدى.

دوستلىرىدىن بىرى شائىردىن سورىدى:

— شەمسى، سالاھىددىن ۋە ھېسامىددىن ئۇچىنىڭ قايسىسى ياخشى؟

— ھەي بۇرادەر! شەمسى قۇياش ئىدى. سالاھىددىن بولسا، ئاي. شاھ ھېسامىددىن بولسا، يۇلتۇز... قۇياش پاتا-

ما، نۇننى ئاي يورۇتمدۇ، مۇبادا ئايىنى بۇلۇت توسۇۋالسا. نۇننى يۇلتۇزدىن باشقا يەنە نېمە يورۇتمدۇ؟!

شائىر ئۆزى ياخشى كۆرگەن ۋە ئايرىلىپ قالغان كىشىلەرنىڭ ئولگىسىنى ھېسسىياتىدا كۆرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا — ھېسسىياتقا مېھرىنى باغلىغان، ئۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلگەن، ئۇنىڭ ھەممە تىلەك - ئارزۇلىرىنى ئورۇندىغان. زامانداشلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىغا قارىغاندا، ئۇ ئىككىسىنى دەپ لەپنە كۆرگەن كىشى مەۋلانانى شاگىرت، ھېسسىياتنى — ئۇستاز دەپ قالاتتىكەن.

«مەسنەۋى» ئۈستىدە ئىشلىگەنسېرى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرا مېھرى، غەمخورلۇقى بارغانچە كۈچەيگەن. بۇنىڭغا كىتابنىڭ ئۆزىلا ئىسپاتتۇر. ئۇنىڭ ھەر جىلد، ھەر بابىدا ھېسسىياتنىڭ ئەنگە ھەمدۇسانالار تېخىمۇ ئېنىقراق يورۇپ تۇرىدۇ. بۇيۇك داستاننى داۋاملاشتۇرۇشقا ئۇندەپ، شائىرغا بەش يىل ئەشۇنداق ئىلغامۇ ئاشۇ ھېسسىياتتىن ئىدى. مىلادىيە 1264 - يىلى، ھىجرىيە 662 - يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ 15 - كۈنى جالالىدىن «مەسنەۋى» نىڭ ئىككىنچى بابىنىڭ دەسلەپكى مىسرالىرىنى مۇنداق باشلىغان:

«مەسنەۋى» مەشقى ۋاقىتلىق توختىدى،
لازىم ئىدى، ئاز ۋاقىتلىق توختىدى.
مۇڭ قىزىل قان رەڭگىن ئالغۇچە تا،
ئانا قارىندا بالا بولغۇچە تا،
ۋاقىت لازىم، ۋاقىت ئۆتەر ئىبر - ئىبر ساناق.
ئول ھېسسىياتتىن مۇنىس[1]، شامچىراغ.

[1] مۇنىس — دوست، سىرداش، خادىم - ت.

تارتتى يۈكسەك تىرگىنىنى بۇ تامان،
«مەسنەۋى» دولقۇنلىنىپ ئاقتى راۋان.

«مەسنەۋى» ـــ جاھان ئەدەبىياتىدا مىسلى يوق كىتاب. شۇنداقلا ئۇ شائىرنىڭ ئۆز قولى بىلەن توزۇلگەن كىتابمۇ ئەمەس. ئۇنىڭ بىرەر ھادىسە، ۋەقە قاتارلىقلارغا قارىتا يېزىلغان پارچە شېئىرلىرىمۇ ئىنتايىن ئەھمىيەتلىكتۇر. ئۇ ئادەتتە ئوقۇلىدىغان شېئىرلارغا ئوخشاش ئوقۇلماي، ئۇنلۇك ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇشقا، قىرائەت قىلىشقا لايىقلاشتۇرۇلغان. XI ئەسىر شائىرلىرىغا باھا بېرىشتە ئۆلچەم قىلىنىدىغان بۇ كەشپىياتنى جالالىدىن XIII ئەسىردىلا ئەملگە ئاشۇرغانىدى.

«مەسنەۋى»نى ئۇلۇغ سەنئەتكار يارالتتى. لېكىن ئۆزى ئانچە قىينىلىپ كەتمەي بارلىققا كەلتۈردى. ئۇنى شېئىرىي شەكىلنىڭ داھىي ئۇستىسى دۇنياغا كەلتۈردى. لېكىن بۇ ئىشنى ئۇ شەكىل ئۇستىدە ئۆزىنى كۆپ ئۇرۇپ كەتمەيلا ئەملگە ئاشۇردى.

«مەسنەۋى» ئالدىنئالا ئويلانغان رېجىسسا ئىگە ئەمەس، ھېچقانداق قائىدىگە بويسۇنمايدۇ. ئۇنىڭ بىردىنبىر نىزامى ـــ ئەركىنلىك. پىكىر، روھىي ئەركىنلىك، ئىپادىلەش ئەركىنلىكى، ھالەت ـ كەيپىيات ئەركىنلىكىدۇر.

ئون بەش يىل ئىچىدە ئالتە جىلد ـ يىگىرمە بەش مىڭ ئالتە يۈز ئون سەككىز بەيىت يېزىلغان. ئەمما بۇ ئۇسلۇبى، دۇنيا قاراش نۇقتىسىنەزەرى بىلەن يىرىك بىر كىتابتۇر.

بۇيۇك شائىر تەپەككۇرنىڭ قۇدرەتلىك ساھىبى ئىگىسى ئىدى. ئەنە شۇ قۇدرىتى بىلەن قۇراشتۇرۇش قىيىن بولغان نۇقتىلارنى قۇراشتۇرۇپ، قىياس قىلىش قىيىن بولغان نەرسىلەرنى قىياس قىلىپ، ماھىيەتنى ئېچىشنى بىلەتتى. ھالەتلەرنىڭ زەنجىرسىمان بولۇشى، «مەسنەۋى»نى ئالغا يېتەكلىگۈچى

ئامىل، ئۇ داۋىم جالالىدىننىڭ دىتالېكتىكىسىدىن كۆچ - قۇۋ-
ۋەت ئالىدۇ.

شائىر تەپەككۇرغا چۈشۈپ، پىكىرلىرىنى ئۇنلۇك سۆز-
لەشكە باشلايدۇ. ھەر پىكىر ئىككىنچى پىكىرنى، ئىككىنچىسى
ئۈچىنچى پىكىرنى باشلاپ كېلىدۇ. ئۇ پىكىرنىڭ تەسىلى ئۇ-
چۇن خەلق ھېكايەتلىرىنى ئەسلەيدۇ. ھېكايەتلەردە ئادەم ۋە
ھايۋانلار ھەققىدە سۆزلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىدىن شائىر يەنە
بىر ئېپسانىنى ئېسىگە ئالىدۇ. ھەر دېملا ئۇ قەھرىمانلاردىن بىر-
نىڭ قىيابېتىگە كىرىپ، ئۆز دەردىنى ئېيتىشقا باشلاپ، لې-
كىنىڭ يۈكسەك ئاسمىنىغا كۆتۈرۈلىدۇ. ئوقۇغۇچىنى ھەردەم
كۈلدۈرۈپ، ھەردەم يىغلىتىدۇ. ئاندىن ئۆزىنى ئوڭلاپ، ھەر-
چى ھېكايەتكە قايتىدۇ. يەنە ئۇ ھېكايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەل-
گەندە قەھرىمانىنىڭ روھىي ھالىتىنى تەھلىل قىلىپ، پەلسە-
لىك قاراشلىرىنىڭ بايانىغا چۈشىدۇ. شاگىرتلىرىنىڭ سوئاللى-
رىغا جاۋاب بېرىدۇ. يەنە ھېكايىگە كۆچىدۇ، ئۇنى ئاخىرىغا
چىقىرىپ، دەسلەپتە يۈزەكى دېيىلىپ، ئىخچام بايان قىلىنغان
پىكىرنى ئىزاھلاشقا چۈشىدۇ.

ئەركىن شېئىرىي داستان ھايانقا، كىشىلەر ئارىسىغا قاراپ
ئاقىدۇ. بەزىدە يامغۇر تامچىلىرىنىڭ شۇنچىلاشلىرىدەك، كۆن
بىلەن تۇنىنىڭ ئالمىشىپ، يىللارنىڭ ئۆتكىنىدەك ياشراق، بەزى-
دە يالقۇنلاپ، ئۆتكۈرلىشىپ، بەزىدە خۇشال - خۇرام، بەزىدە
بولسا پەردىنى قايرىپ قويۇپ يالىڭاچ چىقىدۇ.

— بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى نېمە؟ ئالەم ۋە ئىنسانىيەت
جەمئىيىتى ھەققىدە، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالەمنىڭ رەڭمۇرەڭلە-
كى بىلەن ئادەملەرنىڭ خىلمۇ خىللىقى ھەققىدە، ئىنسانىنىڭ
ئۇلۇغۋار ئىشلىرى توغرىسىدا، شۇنداقلا ئىنسانىنىڭ رەزىللىك-
لىرى توغرىسىدا، مۇھەببەت ھەققىدە، نەپرەت ھەققىدە.

«مەسنەۋى» نىڭ مەزمۇنىنى بايان قىلىش ئۈچۈن «مەسنە-

ۋى» گە تەۋە كىتاب يېزىش كېرەك.

بۇنداق ھەجمدىكى ئېپىك ئەسەر ئادەتتە خەلق تەرىپىدىن ئەسىرلەر داۋامىدىلا يارىتىلىدۇ، «مەسنەۋى» دە كۆپلىگەن ئەلەرنىڭ چۆچەك، رىۋايەت، ھېكايە، ئەپسانە، ماقال ۋە تەمسىللىرى جەملەنگەن. لېكىن بۇ كىتابنى بىر كىشى يارىتقان. ئەنە شۇ نەرسە تەسەۋۋۇرغا سىغمايدۇ. ئېھتىمالىم، ئاشۇ سەۋەبتىن ئۇنى ئوتتۇرا ئەسىردە «پارسچە قۇرئان» دەپ ئاتاشقان.

كېيىنچىرەك «مەسنەۋى» نى «تەسەۋۋۇپ قامۇسى» ۋە «ئۆز دەۋرى خەلق ئىجادىيىتىنىڭ قامۇسى» دەپمۇ ئاتاشتى. بىراق ئۇنى ھەقىقىي رەۋىشتە، ئىلمىي بىلىملەر مەجمۇئەسىدە ئېخلا-قىي قائىدىلەر توپلىمى، پىسخو ئانالىز توغرىسىدا قوللانما دەپمۇ ئاتاش مۇمكىن.

ئۇنىڭدا ھەممىلا نەرسە بار. ھەممە نەرسە توغرۇلۇق سۆز-لەنگەن. ئۇ بىرلىكى چەكسىز رەڭدارلىقتا كۆرۈنگۈچى ئالەمگە ئوخشايدۇ.

«مەسنەۋى» دېگىز سەييارىسى سىندبادنىڭ سەرگۈزەشتلىرى ھەققىدە، شاھلار، سەلتەنەتلەر تارىخى ھەققىدە سۆزلىمەيدۇ.

«مەسنەۋى» ئالەمنى بىلىش ۋە ئۆزىنى ئۆزى چۈشىنىشكە ئىنتىلگەن ئىنسان روھىنىڭ بۇيۇك ناخشىسىدۇر.

بۇ ئادەتتىن تاشقىرى كىتابنى پەۋقۇلئادە قىسمەت كۈتە-تى. ئۇ كىتاب پۈتۈشى بىلەن ئادەملەر ئۇنى يادلىۋېلىشقا كە-رىشتى. «مەسنەۋى» نى يادقا بىلگەن كىشى مەسنەۋىخان[1] نامى-نى ئالاتتى.

ئىراندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا، ھىندىستاندا، كۆپرەك كىچىك ئاسىيادا مەخسۇس مەكتەپلەر — «دەررۇل مەسنەۋى» ئېچىلىپ، جالالىدىن رۇمىنىڭ داستانىنى ئۆگىنىش، ئىزاھلاشقا

---

① مەسنەۋىخان — مەسنەۋىچى، مەسنەۋىنى ئېيتقۇچى - ت.

كىرىشكەن. «مەسنەۋى» توغرىسىدا ئونلاپ توپلاملار تۈزۈلۈپ، ئەرەب، تۈرك ۋە پارس تىللىرىدا يۈزلەپ جىلد تەھلىل ۋە تەقىدلەر يېزىلدى.

ئوتتۇرا ئەسىر خرىستىئان ياۋروپاسىنىڭ دىنىي مۇتەئەسسىپلىكى، دۇنيانىڭ كۆپلىگەن مەدەنىي خەلقلىرىنى ياۋايى دەپ بىلىدىغان بۇرژۇئا ياۋروپاسىنىڭ جاھىلانە تەكەببۇرلۇقى تۈپەيلىدىن تاكى XIX ئەسىرگىچە ياۋروپا بۇ كىتابتىن خەۋەرسىز ۋە مەنپەئەت ئالالمايى قالدى.

مەڭگۈلۈك

كونيادا ھاكىمىيەت كۈنسېرى ئاجىزلىشىپ كېتىۋاتاتتى. بەزىدە ئۇ يەردە، بەزىدە بۇ يەردە ئىسيان ئوتلىرى ئۆرلەشكە باشلىغانىدى. بەگلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشلىرى، قازىلارنىڭ زوراۋانلىقلىرى، باج - سېلىق يىغقۇچى ئەمەلدارلارنىڭ ئەمەلىرى ئاخىر ببرىپ مەملىكەتنى خانۇەيران قىلدى. يېزىلار چۆلدەرەپ، كارۋان يوللىرىنى ئوت - چۆپ بېسىپ كەتتى. يوللاردا قاراقچىلار تىمىسقىلاپ يۈرۈشەتتى. بىر چاغلاردا قۇدرەتلىكلىكى بىلەن تونۇلغان سالجۇقىيلار دۆلىتىنىڭ زاۋاللىق كۈنى يېقىنلىشىپ قالغانىدى.

جالالىدىن بۇنىڭغا شاھىد بولۇشنى خالىمايتتى. ئۇ ھېسسىداشلىقنى ئۆزىگە خەلىپە قىلىپ ئۆستۇرگەندىن بۇيان ئارىلىقتا ئون يىل ئۆتتى. «مەسنەۋى» نىڭ ئالتىنچى جىلدى ئاخىرلىشىپ قالغاچقا، ھېسامىددىن ئاخىرقى سەھىپىلەرنى ئوقۇپ، شائىرنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن ئاخىرقى قېتىم تەھرىرلەپ، تۈزىتىش كىرگۈزگەنىدى. چالا قالغىنى پەقەت ئۇچ شاھزادە ھەققىدىكى ھېكايەت ئىدى. لېكىن ئۇ شەمسنىڭ كىتابىدا بار، ئۇنى ۋەلەدمۇ ئاخىرغىچە يېزىپ قالدۇرۇشى مۇمكىن ئىدى.

شائىرنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ، سائىتى يېتىپ قالغانىدى.

يەتمىش يىل جەريانىدا تىنىم تېپىش، شەپقەت كۆرۈش دېگەننىڭ نېمىلىكىنى بىلمەي، سەرسانلىق - سەرگەردانلىقلار، مۇشەققەتلەر چېكىپ، ھەقىقەتنى ئىزدەشلەر شائىرنىڭ ئىرادىسىنى تاۋلىغان بولسىمۇ، سالامەتلىكىنى خوراتقان، زاھىدلىق يىللىرى، جۇدالىق، ئىشقىي ئازاب چېكىشلەر بىلەن كۆيۈپ - قاغجىرىغان تېنى ئەمدى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنمايتتى.

ئۇ ھېسسىياتىغا يازغان بىر خېتىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «تېنىم خۇددى بىر يېغىر باسقان ئات، گاھ ھالسىزلىنىپ يېتىپ قالىدۇ، گاھ يولۇاسقا، گاھ توكۇر ئېشەككە ئايلىنىدۇ، دىلىم ئەمرىگە بويسۇنمايدۇ، ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە ئۇنمايدۇ. بەزىدە سىلكىنىدۇ، بەزىدە نوقۇيدۇ. بىردەم چەتكە قاقىدۇ، بىردەم تىك تۇرۇپ قالىدۇ. يا تىرىلمەيدۇ، يا ئۆلمەيدۇ»

بىر قېتىم كىرە خېنىم ئۇنىڭ سالامەتلىكىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ، ئىختىيارسىز ھالدا:

— خوجىمىز ئۇچ - تۆت يۈز يىل ياشاپ، ئالەمنى مەنا ۋە ھەقىقەت نۇرىغا تولدۇرسا، نېمە بولار ئىدى! — دېگەندە:

— نېمىلەرنى دەۋاتىسەن! مەن مىسرىنىڭ پىرئەۋنى ئەمەسقۇ! — دېگەن تېرىكىپ جالالىدىن.

نەدە ئۇ دۇنيائى زېمىنى، نەدە ئۇ دۇررى جاھان؟!
تېز ئېچىڭ زىندانىنى، تېز، زۇلمەت بېسىپتۇ بىئامان!
ئۆزگىلەرگە ياخشىلىق ئىستەپ، ئۆزۈم زىندانىمەن،
مەن بىراۋنىڭ مىلىغا قول سوزمىغانتىم ھېچقاچان!

ئۇ كۆپىنچە كۈنلىرىنى سۈكۈت ئىچىدە، ئوي - خىيالغا پاتقان ھالدا ئۆتكۈزەتتى. بەزىدە ئۆلۈم ھەققىدە غەلىتە شېئىر-

لارنى توقۇيتتى.

قەيەرسىز ئۇچقان ئىنسانلار! كۆرەيلى، يۇز ئېچىلىك بىز بار!
قېيىقى سۇغا چۆككەنلەر! بېلىقتەك كۆرسىتىلىك دىدار.
مەگەر دۇردانىگە ئوخشاش ھايات سىزنى غۇبار ئەتسە،
غۇبارى خۇددى سۇرمە، سۇرتىلەر كۆزلەرگە ئۇ تەكرار.
تۇغۇلغانلار! ئۆلۈم قاقسا ئىشكىنى، مەي ئېچىلىك، يايراڭ!
ئۆلۈم ئاشىقنا ياتتۇر، تېز تۇغۇلماق چارىسىن ئويلاڭ؟

1273 - يىلنىڭ كۈزى كونيادا قاتتىق سوغۇق بولدى. يامغۇر كۆز ئاچۇرمايتتى. ئۇستىخاندىن ئۆتكۈدەك سوغۇق شامال چىقىۋاتاتتى.

بىر جۈمە كۈنى شائىر ئۆيىگە كېتىۋېتىپ، شارىلداپ يېغىۋاتقان يامغۇردا قالدى. ئۇستۇېشى چۆپ - چۆپ ھۆل، تىترەگەن پېتى ئىشىكتىن ئۆيگە كىرىپ كەلدى.

ئەتىسى ئۇ ئورنىدىن تۇرالمىدى. ئۇز ۋۇنچاق، بۇغداي ئۆڭلۈك يۈزى قىزىتمىسى ئۆرلەپ كەتكەنلىكتىن قىزىرىپ كەتكەن، كۆزلىرى غەلىتە چاقنايتتى.

كىرە خېنىم تېۋىپلارغا ئادەم ئەۋەتتى. ھايال ئۆتمەي، تېببىي ئىلىمنىڭ مەشھۇر ئەللامىلىرى ئەكىلىنىدىن بىلەن غەزەپلىرى يېتىپ كېلىشتى. لەخمە بولۇپ يانقان مەۋلانىنى ئۇزاق تەكشۈردى. ئاخىر كېسەلنى بەزگەك دەپ بېكىتىشتى.

بىرنەچچە كۈن دورا ئىچۈرۈپ، مەلھەم سۈرۈپ، ھەتتا قان ئېلىشتى. ئاخىر قىزىتمىسى پەسىيىشكە باشلىدى.

يېڭى ھەپتىنىڭ چارشەنبە كۈنى سەھەردە شەھەرنى بوغۇق گۈلدۈرلىگەن ئاۋاز ئويغاتتى. ئۆيلەر سىلكىنىپ تەۋرەيتتى. ئادەملەر ۋەھىمە ئىچىدە ھويلىلار، كوچىلارغا قېچىپ چىقىشتى.

كۈندۈزى يەنە ئىككى قېتىم يەر تەۋرىدى. بەزى جايلاردا ئۆيلەر ئۆرۈلدى. كەمبەغەللەر مەھەللىسىدە ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ، ئادەملەر ئۈنىڭ ئاستىدا قالدى. كونيا ئاھالىسى — بەگلەردىن تارتىپ، تاكى پەرۋانىغىچە بولغان ھەممىسى چېدىر ۋە ئاددىي كەپىلەرگە كۆچۈپ چىقىشتى.

كەچقۇرۇن جالالىدىننى ھۈنەرۋەنلەر بازىرىدىن ئالتە نەپەر ئەخمي يوقلاپ چىقتى.

ۋەلەد ئۇلارنى ئاغرىقنىڭ قېشىغا باشلاپ كىرىپ تۇرگۈزۈلتۇرغۇزدى.

شائىر بېشىنى كۆتۈرۈپ، تەكىيگە يۆلىنىپ ئولتۇردى. ئۇ ئىككى پۇتىنى داستىكى سوغۇق سۇغا چىلىۋالغان ۋە ئالدىدىكى سۇ تولدۇرۇلغان ئىدىش بار ئىدى. ئۇ بىردەم - بىردەم ئالىقىنىنى ھۆللەپ، قىزىتمىسىنى بېسىش ئۈچۈن كۆكسىگە، يۈزلىرىگە سۈرتەتتى.

ئەخمي ئاقساقاللار — ئىش بىلەرمەن كىشىلەرنىڭ مەۋلانىنىڭ ھۈزۈرىغا كېلىشتە باشقا مۇددىئالىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئاسماندا ۋە يەردە، ھەتتا يەر ئاستىدا تۇرلۇك ۋەقە، سىرلار بار — شائىرغا بۇ ئايان، دەپ ئىشىنىدىغانلىقتىن، بۇ يەر تەۋرەشنىڭ ئاقىۋىتى نېمە بولار، بىز نېمە قىلساق بولىدۇ، كىمگە تايىنىش كېرەك، دەپ سوراشماقچىدى. لېكىن شائىرنىڭ كېسەل ھالىتىنى كۆرۈپ، سوئال سوراشقا پېتىنالمىدى.

جالالىدىن بۇنى بايقىۋالدى. قەدىمكى سالنامىلەردىن يەر تەۋرەش سەۋەبلىرى ئۈنىڭغا مەلۇم ئىدى. كونيادا يەر تەۋرەشنىڭ ئادەتتە دەسلەپكى ئىككى قېتىملىق زەربىسى خەتەرلىك بولاتتى. ئۇمۇ دائىملا شۇنداق بولىۋەرمەيتتى. شۇڭا شائىر ئۇلارنىڭ يوقلاپ كەلگىنىگە رەھمەت ئېيتقاچ، ئۆزى قىينالغان ھالدا، نەپىسى قىسىلىپ، ئۆپكىسى پۈۋلەپ تۇرسىمۇ:

— بۇ يەر تەۋرەشتىن ئەمدى چۆچۈپ كەتمەڭلار! بىزنىڭ

بۇ بەختسىز يېرىمىز مايلىق لوقما سوراۋاتىدۇ، — ئۇ ئالىقىنىدىكى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆكسىگە يېقىپ، كۈلۈمسىرىدى، — بۇنى تۇيراققا تاپشۇرۇش كېرەك. شۇ چاغدا ئۇ تىنچىيدۇ...

ئەتىسى شەيخ سەدرىددىن كونيەۋى ھەيۋەتلىك تون كىيىپ، بېشىغا ئۇچ غۇلاچ كەلگۈدەك سەللە ئوراپ، مۇرىتىنى ئەگەشتۈرگىنىچە پەيدا بولدى. ئاشۇ قەبرى تۈلكىنىڭ دەستىدىن جالالىدىن كۆپ ئەرزىيەت چەككەنىدى. شائىرنىڭ شېئىرلىرى، سۆيۈملۈك راۋابى، ساز ۋە سامالىرىغا شەيخ ئاتقان ئۆچمەنلىك ۋە تۆھمەت تاشلىرى، شەكسىز ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى يېقىنلاشتۇرغانىدى. شائىرلار كېسەل سەۋەبىدىن ئەمەس، كۆڭۈل ئاغرىقى — ئەلەم دەستىدىن ئۆلۈپ كېتىدۇ، دەپ بىكارغا دېيىشمىگەن. بىراق شەيخ سەدرىددىن ئەقىللىق ئىدى، ھەر ھالدا ئۆز ۋاقتىدا چېكىنىپ، ئەس - ھوشى بارىدا قانات - قۇيرۇقىنى يىغىۋېلىشقا ئەقلى يېتەتتى. ئۇ كېيىنكى يىللىرى شائىرغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش بىلەن چەكلىنىپ قالماي، ئۆزىنى ئۇنىڭ مۇخلىسى دەپ ئېلان قىلغانىدى.

بۇگۈن ئۇ ئۆلۈم ھالىتىدە ياتقان شائىرغا ئۆزىنىڭ ھال - ئەھۋال سوراپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، جىسمانىي جەھەتتىن ئاجىزلاپ كەتكەن مەۋلانا روھىي جەھەتتىن چارچىغان بولۇشى مۇمكىن، ئەمدى ئۆتكەن گەپ - سۆزلەرنى ئوغلى ۋەلەد، خەلىپىسى ھېسامىددىنىنىڭ ئالدىدا ئەسلەپ ئولتۇرماس، دەپ ئويلىدى قىلاتتى. سەدرىددىن بۇنىڭدىن ئۆزىگە مەنپەئەت كۈتەتتى. بۇ ئاخىرقى ئۇچراشقانلىقىنى دەستەك قىلىپ، ئۇ ئۆزىنى شائىرنىڭ ۋارىسى ۋە ئىزباسارى دەپ ئېلان قىلماقچىدى: چۈنكى، ئۆلۈكلەر ئېتىراز بىلدۈرەلمەيدۇ - دە.

شەيخ ئىشارەت قىلدى. مۇرىتى تەزىم بىلەن ئالدىغا چىقىپ، بىرى ئانار، بىرى ئالۇچا شەربىتىگە تولدۇرۇلغان ئىككى

كومزەكنى شائىرنىڭ يېنىغا ئەكىلىپ قويدى. بۇ شەرەتلەر قىزىتمىنى بېسىشقا ياردەم بېرىدۇ، دەپ ئويلايتتى.

شەيخ بېشى يەرگە تەگكۈچە ئېگىلىپ، تەزىم قىلغاندىن كېيىن:

— مەھبۇبى ھەببىمىز ئاللاھۇ كېرىم ئۆزى شېپالىق بەرگەي، سۇلتانۇل روھ! — دېدى.

جالالىدىن چۈشەكتە قەددىنى بىرئاز رۇسلاپ، قىلچىمۇ ئىستىھزا ئىپادىسى بىلدۈرمەي، قىزغىن جاۋاب بەردى:

— مەھبۇبى ھەببىمىز ئاللا بىلەن ئۇنىڭ بەندە ئاشىقى ئوتتۇرىسىدا نېپىز بىر كۆڭلەك، يەنى، بىر چەك بارمىش! سىزچە قانداق، بىلمەيمەن، ئەمما، مەن ئاشىق - مەشۇقلار يالىڭاچ بولۇپ قۇچاقلاشسا ياخشى دەپ، ئويلايمەن. ئاللا سىزنىڭ ئۆزىڭىزگە شېپالىق بەرگەي، مۇھتەرەم شەيخ.

ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتى تەرەپتە يۇكۇنۇپ ئولتۇرغان ھېسامىددىنغا قاراپ:

بولسىمۇ ئۇستۇمدىكى كىيىم نېپىز، شۇنچە مەيىن،
ئىشق قۇچىقىدا گويا ئۇ جۇۋدەك بەكمۇ قېلىن.
كۆڭلىنىكى تەننى يېشەي، قىيىالىڭاچ بولسۇن بۇ جان،
مەن جىمى ئالەم بىلەن قۇچاقلىشاي شۇندىن كېيىن...

شائىر توختاپ نەپىسىنى رۇسلىدى. سۇكۇنات قويىنىدا ھېسامىددىنىنىڭ قولىدىكى قومۇش قەلەمنىڭ شىترلىغىنى ئاڭلىنىاتتى. ئۇزۇن يىل داۋامىدا قۇلىقىغا سىڭىپ قالغان ئاشۇ ئاۋاز ئۇنىڭغا باشقىدىنلا يېڭى نەپەس ئاتا قىلدى. شائىر بېشىنى ئېگىپ ئولتۇرغان شەيخ سەدرىددىن، قولىدا قومۇش قەلەمنى تۇتقىنىچە قاراپ ئولتۇرغان ھېسامىددىنغا قاراپ، خۇددى ئۆزىگە ئۆزى سۆزلەۋاتقاندەك قىلىپ دېدى:

ئۆتۈل ئىچرە نېچۈك ئالەم، نېچۈك سۈلتان، بىلمەسمەن.
نېنىم سارغايدى، پۈتلار ئۈستىدە چەندان، بىلمەسمەن.
مۇنەۋۋەر بىر قۇياشمەن، دولقۇنىدا ئونچە ئومان مەن،
زېمىن ئاستىمدىدۇر، دىلدا ياشار ئاسمان، بىلمەسمەن.
جاھان بوستانىدا بال ھەرسىمەن، ئۇچقۇنىم - ئوچقان،
ھەسەلدەك سۆزلىرىم، لېكىن ساڭا پىنھان، بىلمەسمەن.
كەلامدىنمۇ مۇبارەكتۇر ئۇلار، مەن ئاشىيان قۇردۇم،
كېلىك دەيمەن شۇ كەپتەرلەرگە مەن، ئەي جان، بىلمەسمەن!
ئەقىل يانتۇر ساڭا، باشىڭدا يوقتۇر پەم - پاراسەت ھەم،
بىلەرمەن، دەپ لاپ ئۇرما، ئۇرغىنىڭ يالغان، بىلمەسمەن!...

شەيخ سەدرىددىن كۆزىنى يەردىن ئۈزمەي خىيالغا چۆكۈپ، ھەلىپىسىنى ئەگەشتۇرگىنىچە ھويلىدىن چىقتى. بۇ بىچارە ھويلىدا نە چۆرىلەر، نە خىزمەتكارلار، نە خۇش چىراي يىگىت-لەر، نە ھەرەم ئاغىسى، نە دەرۋازىۋەن بولسۇن. بۇ جايدا ئۇ ئۆز ئۆيىدىكى قىممەت باھالىق گىلەملەر، كەلك، يۆمشاق كۆرسە-لار[1]، زەربابلار پەردىلەرنىمۇ ئۇچراتمىدى. لېكىن بۇ يەردە ئۇ شۇنداق بىر قۇدرەتلىك كۆچكە دۇچ كەلدىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا سەلتەنەتلىك بۇ ئالىي ئۇلىماسى بارلىق دۇنيانى ۋە شان - شۆھرىتى بىلەن قۇياش نۇرىغا يولۇققان شېشە مۇنچاقتەك، ئۇ-زىنى ئۆزى ئېچىنىشلىق ۋە پۇچەك ھېس قىلدى.

ئۆزىنىڭ پۇچەكلىكى ئەمدى ھەممىلەنگە ئايان بولۇپ كې-تىدىغاندەك شۇمشەيگىنىچە ھويلىدىن چىقىپلا ئاسمانغا قاراپ، بۇيۇك بىر بەختكە ئىگە بولغاندەك، ئاجايىپ بىر شىددەت بىلەن ئۈيىگە قاراپ ماڭدى.

---

① يۆمشاق ئورۇنەۋۈك، سالما - ت.

شەيخ بىلەن بولغان سۆھبەت شائىرغا قىممەتكە چۈشتى. ئۇ كۈن بويى بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلىشقا مادارى يەتمەي يېتىپ قالدى.

1273 - يىلى 16 - دېكابىر — شەنبە كۈنى ھاۋا ئوچۇق بولدى. شائىر ئۆزىنى خىلىلا يەڭگىل ھېس قىلدى. كۈن بويى، تاكى كۈن پاتقۇچە ئۇنىڭ سالامەتلىكىنى سوراپ يوقلاپ كەلگەن لەر بىلەن سۆھبەتلەشتى. ھېسامىددىن ئۇنىڭ ھەربىر سۆزىنى يېزىپ تۇردى.

كۈن بويى ۋەلەد ۋە كىرە خېنىمدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئەلىم چەلەبىي نۆۋەتلىشىپ ئاتىسىنىڭ يېنىدىن ئايرىلمىدى.

ۋەلەد نۇرغۇن كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزدى. يۈزى قارە. يىپ سوزۇنچاق بولۇپ، مەڭگۈلىرىدىكى قىزىللىقتىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى.

تاڭ ئاتارغا يېقىن ئاتىسى ئۇنى ئاستا چاقىردى. ئوغلىنىڭ ئۇيقۇسىزلىقتىن قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىگە ئېچىنىش ۋە مېھرىبانلىق بىلەن تىكىلدى.

— مەن بىر ئاز ياخشى... بېرىپ ئارام ئېلىۋال...

ۋەلەد ئۆرۈلۈپ، ئۇنىڭدىن كۆز ياشلىرىنى يوشۇردى ۋە تاشقىرىغا چىقتى. جالالىدىن ئۇنىڭ كەينىدىن قارىغىنىچە دېدى:

مېنى قوي ئەمدى، مەن كۆڭلۈڭنى بۇزارمەن،
كۆيۈك جېنىم بىلەن قاڭقىپ ئۇزەرمەن.
مۇھەببەت بەھرىدە شۇ خۇلقۇ ئادەت
مېنى قويماس تىرىك، غەرق قىلغۇسى پات.
ئەپۇ قىلغىن مېنى ھەم تۇتمىغىن بەك،
مېنى قويغىن، ئۆزۈڭنى قىينىما بەك.

بۇ ئالەم ۋادىسىدا كۆز يېشى — دەريا،
تالاي تۇغمەن ئۇنىڭدىن چۆرگىلەر، ئاھ.
شۇ باغرى تاش هامان كەل، دەپ سالار ئۇن،
ئۇنىڭدىن هېچ ئىنسان سورىماس خۇن.
ساداقەتتىن ماڭا سۆز ئاچما، ئاشىق،
ئىمىش هەق مەشۇقىمىش، بول ئاڭا سادىق...

هېسابسىزدىن قوللىرى تىترەپ، ئۇستازىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى قەغەزگە سىياھ بىلەن ئەمەس، يۈرەك قېنى بىلەن يازدى. بۇ — شائىرنىڭ ئالەمگە ئېلىك ئاخىرقى ئىشق ئىقرارى، دەريا - دەريا تۆكۈلگەن كۆز ياشلار بىكارغا كەتمەس، ئۇلار، ئاخىر هەقىقەت تۇغمەنلىرىنى چۆرگىلىتەر، دېگەن ئۈمىدى ئىدى. بۇ يەنە، ئوغلۇم ۋەلەد ماڭا مىراسخور بولۇپ قالماي، هەقىقىي ئىزباسار، بەلكى هەقىقەتكە سادىق ئىسيانكار بولسۇن، دېگەن ئىشەنچىسىمۇ - ئارزۇسىمۇ ئىدى.

يەكشەنبە ئېغىر جىمجىتلىق بىلەن ئۆتتى. شائىرنىڭ كېسىلى ئىنتايىن ئېغىرلاشتى. بۇ خەۋەر هۇنەرۋەنلەر بازىرىغا، ئۇنىڭدىن دەرۋىشلەر خانىقاسىغا، مەسچىت - مەدرىسە، هويلا ۋە ئۆيلەرگە، بەگ ۋە ئەمەلدارلارنىڭ قورغانلىرىغا، سۇلتان ساريېسىغا، كەمبەغەللەرنىڭ مەھەللىلىرىگە، ئۆچۈر-سىدىكى يېزا - سەھرالارغىچە تارقالدى. پۈتۈن كونيا دەهشەتلىك زەربىنى كۈتۈپ، نەپەسىنى ئىچىگە يۇتۇپ تۇراتتى.

قۇياش غەربكە ئېڭىشىپ، تىك تاغ چوققىلىرىنى شەپەق نۇرىدا بويىدى، شەهەر كوچىلىرىدا ناله - زار، پەريات كۆتۈرۈلىدى.

بەلخ ۋائىزى سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ئوغلى، ۋەلەد ۋە ئەلىم

چەلەبىنىڭ پەەرى ھۈزرۈكۈارى[1]، شەمسىددىن تەبرىزنىڭ دوستى — جان جىگىرى، زەرگەر سالاھىددىن، ھېسامىددىن چەلەبى، ئالائىددىن سىريانۇسلارنىڭ پىرى - ئۇستازى، سالـ جۇق سۇلتانلىقىنىڭ پۇقراسى، تەسەۋۋۇپ ئەللامىسى، مەدرىسە مۇئەللىسى مەۋلانە مۇھەممەد جالالىددىن ئالەمدىن ئۆتتى.

لېكىن «مەسنەۋى» ۋە «دىۋانى كەبىر» نىڭ مۇئەللىپى، ئىنسانىيەت بىلەن بىرگە، ھەربىر يېڭى ئەۋلاد بىلەن قايتا ئۇچرىشىدىغان ھۈنۈك شائىر ۋە دانىشمەن جالالىددىن رۇمى كىشـ لىك دۇنياسى بىلەن ئەبەدىي بىرگە بولۇپ قالدى.

ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ھۈنى بىلەتتى: «مەن تەختتىن تاۋۇنغا سەكـ رەيدىغان سۇلتانلاردىن ئەمەسمەن، مېنىڭ پېشانەمدە ئەبەدىيەت مۆھىرى چاقنايدۇ» دېگەنىدى. ئۇ مۇنداق ۋەسىيەت قىلغانىدى:

مەن ئۆلگەن كۈن، تولا بەك قىلماڭىز غەم،
ئۇنى ھىجران كۈنى دەپ ئويلىماڭ ھەم.
ھۇ ھەرگىز ھىجران ئەمەس، ۋەسلى ئۇسالدۇر،
ئۇسالدا غەم يېيىش — كۆپرى ئۇۋالدۇر.
قۇياش پاتسا يەنە بولغۇسى پەيدا،
تۆكۈلسە يەرگە دان — بولغاي ھۇۋەيدا[2]

شائىرنىڭ ئوغۇللىرى، دوستلىرى ۋە شاگىرتلىرى بىردە شېئىر ئوقۇپ، بىردە سۆكۈتتە تۇرۇپ، كېچىچە ئۇنىڭ بېشىدا تۇرۇپ چىقىشتى.

تالاي ئېتىش بىلەن جارچىلارنىڭ ۋارقىراشقان ۋاقـ چۇڭـ لىرى كوچىلارنى بىر ئالدى:

---

① ھۈزرۈكۈارى — پاشىپاناھى، ئاتىسى، ئۇلۇغ ئاتىسى - ت.
② ھۇۋەيدا — كۆرۈنمەك، ئېنىق بولماق، ئۇنۇپ چىقماق - ت.

— سەلاتى جىنازا!... سەلاتى جىنازا!... سەلاتى جىنازا!...

كونيانىڭ كۆپلىگەن خانىدانلىرى، كارۋان سارايلىرى، خانىقا ۋە مەدرىسلىرىدىكى كىشىلەر ئاشۇ ئاخىرقى ۋىدالىشىش مۇراسىمىنى كۈتۈپ ئۇخلىمىغانىدى. جارچىلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىشى بىلەن مىڭلاپ خالايىق كوچىلارغا ئېتىلدى. ئەرلەر، ئاياللار، بالىلار، ئەخمىي بۇرادەرلەر، ئاقساقاللار، خەلىپىلەر، ساراي مۇلازىملىرى، سودىگەرلەر، يېزىلاردىن كەلگەن دېھقانلار، يالىڭاياغ، يالاڭئاشتاق كىشىلەر، يىغىپ ئېيتقاندا چوڭ - كىچىكنىڭ ھەممىسى قىزىق يىلدىن ئوشۇقراق شەھەر خەلقىگە تونۇش ئاشۇ كۆلرەڭ يوپۇق يېپىنغان تاۋۇتقا ئۆزلىرىنىڭ مۇرىسىنى تۇتۇپ بېرىشنى ئارزۇ قىلىشاتتى. ئادەتتە بويىچە قەبرە بېشىدا سويۇپ، غېرىب - غۇرباللارغا تارقىتىپ بېرىش ئۈچۈن سەككىز ئۆكۈزنى تاۋۇت ئالدىدا ھەيدەپ مېڭىشتى.

ماتەم ئەھلى ساراي ۋە جىنازا نامىزى ئوقۇلىدىغان، مەسجىت جامائىتى يىغىلىدىغان ئالائىددىن دۆڭلۈكىگە بارىدىغان باش ئاچالغا كېلىشى بىلەن خالايىق ئۇنى تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ قورشۇۋېلىشتى. تۈركلەر بىلەن خۇراسانلىقلار، يۇنانلار بىلەن ئەرمەنلەر، پراۋۇسلاۋلار بىلەن يەھۇدىيلار — ھەممىسىلا شائىر بىلەن ۋىدالىشىشقا كەلگەن، ھەرقايسىسى ئۆز قائىدە - يوسۇنى بويىچە شائىر بىلەن خوشلىشاتتى. ھاپىزلار قۇرئان ئوقۇيتتى، بىرلىرى تەۋرات، پراۋۇسلار روھانىيلىرى ئىنجىل ئايەتلىرىنى مۇڭلۇق ئاھاڭ بىلەن ئېيتىشاتتى. ئاشىقلار راۋاب چېلىپ، نەغمە داپلىرىنى ئۇرۇپ، ئۇسسۇلغا چۈشەتتى. ئىشق - مۇھەببەت ھەققىدە كۆيۇپ - پىشىپ قوشاقلار ئوقۇشاتتى. خالايىق ئورنۇالغان بۇ ماتەم سورۇنىدا جىنازىنى ئورنىدىن قوزغاپ مېڭىشقا ئىلاجسىز ئىدى.

شۇ ئەھۋالدا تۇرغاندا، پەرۋانىنىڭ قول ئىشارىتى

بىلەن — ئۇ ساراي دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدىكى ئېگىزلىكتە تۇراتتى، ساقچىلار قىلىچلىرىنى يالتىڭاچلاپ ئادەملەرنى ئۇرۇپ قوغلاپ، يول ئېچىشقا باشلىدى. تازا مالىمانچىلىق بولۇپ كەتتى: تىلاۋەت - يىغا زارلار، قىرائەت بىلەن ۋارقىراش - جارقىراشلار، مۇزىكا بىلەن غەزەپلىك توۋلىشىشلار بىر - بىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئاجايىپ قالايمىقانچىلىقنى ئايلاندى...

بۇ شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنى خەلقتىن ئاجراتماقچى بولغان بىر ئۇرۇنۇش ئىدى. كىم بىلىدۇ، تاۋۇت تاسادىپىي يەرگە چۈشۈپ كەتمىگەن بولسا، بۇ ئادەملەر توپىنىڭ قىستىشى بىلەن نۆكەرلەر، تاۋۇت ئەتراپىدىكى ئۆلىما ۋە فەقىهلار، شائىرنىڭ دوستلىرىنىڭ ھالى نېمە بولار ئىدىكىن. قارىسىلداپ سۇنغان تاۋۇتنىڭ ياغاچلىرى ۋە يەردە ياتقان ئاق كېپەننى كۆرگەندە، ئادەملەر بۇ قورقۇنچلۇق ئەھۋالدىن ھەيران بولۇشۇپ، تۇرۇپلا قېلىشتى. دوستلىرى شائىرنى قوللىرىدا كۆتۈرۈشتى، تاۋۇتنى تۈزەشتۈرۈۋاتقان ئۇستىلارنىڭ تاقۇر - تۇقۇرىنى بېسىپ، قۇرئان ئايەتلىرى يەنە گۈرۈلدەپ ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

چوقچىيىپ تۇرغان قالپاقلىرىنىڭ ئۇستىدىن قېلىن دەستار ئورىغان ئۆلىمالارنىڭ ئارىسىدىن ئورۇق، يېرىمجان بىر گەۋدە سۇغۇرۇلۇپ چىقتى. ئۇ مۇئىنىددىن پەرۋانە تۇرغان يەرگە قاراپ يۈگۈردى. بۇ — ئاشۇ يېرىم جان بوۋاي، بىر چاغدا جالالىددىنغا جاھىللارنىڭ سوئاللىرىنى كۆتۈرۈپ كەلگەن يۈگۈرۈك فەقىھ ئىدى. ئۇ پەرۋانىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، بېشى يەرگە تەككۈچە تەزىم قىلىپ، قويۇق ساقاللىرىنى توپىغا مىلەپ:

— ئاھ، ئالىم پاناھ، مۇرۇۋۋەتكە تولغان، ئەمرۇل ئۆمەرا!! دىنىي - ئىمان پېشۋالىرى تەشۋىش ئىچىدە قالدى، ئۇز شەيخىنى دەپنە قىلىۋاتقان مۇئمىنلەرنىڭ ئارىسىدا ناسارالار ۋەھۇدىيلەر نېمە قىلىدۇ؟ پادىشاھى ئىسلامنىڭ مەرىكىسىگە كەلىشكە ئۇلار قانداق جۈرئەت قىلىشقان؟ ئۇلارنى قوغلاشقا پەرما-

نی ئالی بېرىڭكى، تاكى بەندىگى مۇمىن جالالىدىن مۇھەممەدكە سەلاتى جىنازا ئوقۇغاي! . . . ـــ دېدى.

ـــ راست دېدىڭ، فەقىھ! ـــ دەپ ئۇنىڭغا بېشىنى ئىرغىتتى پەرۋانە. شۇئاندىلا خرىستىئان روھانىيلىرىنى چاقىرتىپ، ئۇلارغا ئۆز قوۋملىرىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشىنى بۇيرۇدى.

ـــ ئەي مەرھەمەتلىك ھۆكۈمدار! قۇياش يەر يۈزىنى يورۇتقاندەك، مەۋلانا ھەقىقەت نۇرى بىلەن پۈتۈن ئىنسانىيەتنى يورۇتمىش. قۇياش ـــ ھەممىنىڭ مۈلكى، شۇنداقلا مەۋلانا ئېيتقانكى: «يەتمىش ئىككى خەلق مەندىن بىلىم ئۆگىنىدۇ. مەن ـــ بىر نەيدۇرمەنكى، ھەربىر پەددىكى سازىمدا يۈزلەپ سادالار ياڭرايدۇ!» ئەگەر قوۋملىرىمىزغا بۇيرۇساقمۇ، ئۇلار قۇلاق سالمايدۇ. . . ـــ دېدى بىر روھانىي.

ـــ مەۋلانا بىر نانغا ئوخشىشىدۇ، ـــ دەپ ئۇنى قۇۋۇەتلىدى يەھۇدىيلەر جامائىتىنىڭ روھانىيسى ھەيەففا، ـــ نان ھەممىلا ئادەمگە لازىم. ئەمىرىم، ئاچلارنىڭ ناندىن يۈز ئۆرۈگەنلىكىنى نەدە كۆرۈۋېدىڭىز؟ . . .

مۇئىنىددىن پەرۋانە ئىلاجسىز ھالغا چۈشۈپ قالدى. ئۇ نېمىمۇ قىلالايتتى؟ بىرەر كۈچ بۇ مەركىدە مۇمىنلەرنى غەيرىي دىنلاردىن ئاجرىتالمايتتى. جالالىدىن ئۆچۈن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش ئىدى.

مەيلى سەن كىم بولمىغىن، كەل بەربىر،
دەھرىيۇ ئاتەشپەرەست بول، بەربىر،
نەچچە رەت ئەھدىڭنى بۇزغىن، بەربىر،
نا ئۈمىد قويماس سېنى ئاستانىمىز،
مەيلى سەن كىم بولمىغىن، كەل بەربىر. . .

تاۋۇتنى يەلكىلىرىگە ئېلىشتىسى. يەنە شېئىر ئوقۇش، دۇئا ـ تىلاۋەت، نەغمە ـ ناۋا، ئاھۇ زارلىق سادالىرى ئەتراپنى بىر ئالدى. قىستا ـ قىستاڭچىلىقتا سورۇن يەنە توختىدى. يەنە قىلىچ ۋە كالتەكلەر ئىشقا سېلىندى. يەنە جالالىدىننىڭ تاۋۇتى يەرگە چۈشتى. ئادەملەرنىڭ مۇرىسىدە كۆتۈرۈلۈپ بارىدىغان بۇ ئارىلىققا شائىر ھايات ۋاقتىدا يىگىرمە مىنۇتتىلا يېتىپ بارغان بولاتتى. مانا مۇشۇنچىلىك ئارىلىقتىكى يولدا تاۋۇت تۆت قېتىم سۇندى. ساقچىلار ئادەملەرنى تۆت قېتىم كالتەكلەشتى. شائىر. نىڭ قانات ـ قولى بولۇپ كەلگەن ئۇستىلار تۆت قېتىم ئۇنىڭ ئاخىرقى ئورنى ـــ تاۋۇتنى تۈزەپ ياساشتى.

سەھەردە يولغا چىققان قوشۇن پەقەت كەچكە يېقىن مەسچىتكە يېتىپ بارالىدى.

تاۋۇتنى تاش سۈپىغا قويۇشتى. ئالدىغا شەيخ سەدرىددىن كونىيەۋى چىقىپ، يېڭىدىن تەسىسىنى ئالدى. شائىر ئۆز تاۋۇتى ئۈستىدە جىنازا نامىزى ئوقۇشنى گويا ئۇنىڭغا ۋەسىيەت قىلغاندەك.

ـــ مەرھەمەت قىلىڭ، ئاھ، پادىشاھۇل ماشايىخ! ـــ دەپ ۋارقىرىدى جارچى شەيخ سەدرىددىنگە.

سەدرىددىن تاۋۇتقا يېقىنلاشماقچىدى، شائىرنىڭ كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ يۇمدۇرغان تېڭىپ ئەكىلىددىن چىداپ تۇرالمىدى:

ـــ ھەي جاكارچى، ئاغزىڭنى يۇم! پادىشاھۇل ماشايىخ پەقەت يالغۇز مەۋلانالا ئىدى! ـــ دېدى.

سەدرىددىن قولىدىكى تەسبىھىنى تۇتقىنىچە تاشتەك قېتىپلا قالدى. پۈتۈن شەھەر ئالدىدا رىياكارلىقى پاش بولغاندەك، بېشى پىرراپ بىر قايدى ـ دە، گۈپپىدە قىلىپ يەرگە يىقىلدى.

ئۇنى ئۇ يەردىن ئاچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، جىنازا نامە-

زىنى قازى سىراجىددىن ئوقۇدى.

— خالايىق، مەرھۇمنىڭ قانداق كىشى ئىكەنلىكىنى بىلەمسىزلەر؟

— بىلىمىز!؟ — مەيداندىكى ھەممەيلەن گۇرىرىدە قىلىپ جاۋاب بېرىشتى.

— مەرھۇم قانداق ئادەم ئىدى؟

— ياخشى ئادەم ئىدى!... جايى جەننەتتە بولسۇن!...

بۇ دەھشەتلىك كۈنمۇ ئاخىرلاشتى. سۇلتانۇل ئۇلىمائى بەلخى ۋە زەرگەر سالاھىددىن كونياۋى قەبرىلىرىنىڭ يېنىدا يەنە بىر قەبرە پەيدا بولدى. قۇربانلىققا سويۇلغان مالالارنىڭ گۆشلىرى كەمبەغەل ـ نامراتلارغا تارقىتىپ بېرىلدى. خالايىق تارقىلىشقا باشلىدى.

ھەممىدىن كېيىن شەپەق نۇرىغا پۈركەنگەن شەھەرگە قايتقان كىشى — ھېسامىتىدىن ئىدى. ياق، ئۇنىڭ دوستى، يۈرەكچوك تېبغى، ئۇنىڭ پىرى ئۇستازى مەۋلانە جالالىدىن قارا تۇپراققا ئەمەس، ئۇنىڭ قەلبىگە دەپنە قىلىنىدى. ئۇ غۇۋا نامازشام قارانغۇسىدا ئۇيلىرىگە تارقىشىپ كېتىۋاتقان ئەنە شۇ ئىنسانلار قەلبىدە ياشايتتى. ئۇستاز راست ئېيتقان:

ئەگەر ئۆلسەم، مېنى ئەسلا قارا تۇپراقتىن ئاختۇرمائىڭ، ياشارمەن ئەھلى ئارىق كۆڭلىنى مەڭگۇ ماكان ئەيلەپ...

ئاشۇ كۈندىن ھازىرغىچە يەتتە يۈز يىل ئۆتتى. بىز كونيا-دىكى ئالاھىددىن دوڭلۇكى ئۇستىدە تۇرماقتىمىز. شەھەرنى قورشاپ تۇرغان شەھەر سېپىللىرىدىن ئەسەرمۇ قالمىغان. شا-مال دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنى يېنىك تەۋرەتمەكتە. پەقەت بېرىم ۋەيرانە ھالدا چوقچىيىپ تۇرغان مۇنار بۇ يەردە بىر

چاغلاردا مۇسۇلمان دۇنياسى قۇدرەتلىك سۇلتانلىقلىق سارىيى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

دۆڭلۈك ئۇستىدىن شەھەرنىڭ باش ئۆتۈشمە يولىنىڭ ئاخىرىدىكى مەسچىت مۇنارلىرى كۆزگە چېلىقاتتى. مەسچىت گۈمبىزى يېشىلغا مايىل ئىدى. ئۇ بىر قارىسا دېڭىز دولقۇنلىرىغا، بىر قارىسا كونيانىڭ قىش ئاسمىنىغا ئوخشايتتى. بۇنىڭدىن يەتتە يۈز يىل بۇرۇن ئەنە شۇ يولدىن جالالىدىن رۇمىنى كۆتۈرۈپ ئۆتۈشكەن. يېشىل گۈمبەز ــ قۇببەئى ھەزرە ئۇنىڭ قەبرە ئۇستىدە ئىككى يېرىم ئەسىر كېيىن ياسالغان.

مەسچىتتە ھازىر مۇزېي جايلاشقان. ئۇ يەردە شائىرنىڭ پاختىلىق چوڭ چاپىنى[1]، ئۇچ دانە يۇڭ تەكىيسى، شېئىرلىرىنىڭ دەسلەپكى رويخېتى، زامانداشلىرىنىڭ قول يازما كىتابلىرى ساقلانماقتا. قۇدۇققا تاشلانغان شەمسىددىن تەبرىزىدىن قالغان ئەلەم ۋە كەشتىلەنگەن قېيىق قالپاقمۇ شۇ يەردە.

ئىچكىرىكى كەڭ سەينادا توختىماي شىرىلداپ سۇ ئېقىپ تۇرىدۇ. ئەتىگەندىن كەچكىچە زىيارەتچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. ئەتراپتىكى يېزا ــ قىشلاقلاردىن كەلگەن، قاش ــ كۆزىنى قارا رومال بىلەن ئورىۋالغان دېھقان ئاياللار، قارا كۆزەينەك تاقاپ، تار ياكى كەڭ يوپكا كىيگەن، بوينىغا فوتو ئاپپارات ئېسىۋالغان ياۋروپالىق سایاھەتچىلەر، ئەنقەرە ۋە ئىستانبۇلدىن كەلگەن يولۇچىلار، ئافغانىستان ۋە ھىندىستان تەرەپتىن كەلگەن سەيياھلار، ھۈنەرۋەنلەر، ئەمەلدارلار، تالىپلار قاتارلىق كىشىلەر يۈرۈشەتتى.

كىشىلەر مۇزېيغا ئاياغ كىيىملىرىنى يېشىپ قويۇپ كىرىدۇ. ئۇنىڭلىغۇدا پەس ئاۋازدا قەدىمكى ئاھاڭ ــ شائىر ياخشى

---

① «تون» دەپ ئاتىلىدىغان چاپان ــ ت.

كۆرگەن راۋاب ۋە نەي بىلەن ئورۇندالغان ساز چېلىنىپ تۇرىدۇ. ئەينەكلىك تەكچىلەرگە ئاپئاق لىباسلار كىيىپ، ئوسسۇل ئويناۋاتقان ئاشقلارنىڭ كىچىك - كىچىك ھەيكەللىرى قويۇلغان. كىمدۇر بىرى يېنىمدا پىچىرلاپ، جالالىدىننىڭ قېلىن ئاق قەغەزگە يېزىلغان خېتىنى ئوقۇدى:

— ھەرقانچە ئوخشاش بولساڭ، ئاشۇنچىلىك بار بولغىن، ھەرقانچە بار بولغان بولساڭ، شۇنچىلىك ئوخشاش بولغىن.

مەسچىتنىڭ تاملىرىغا XVI ئەسىرنىڭ مەشھۇر خەتتاتلىرى خەتتى نەستەلىق نۇسخىسىدا بىر تۇتاش خەت يېزىشقان، قارىغان كىشىگە ئاجايىپ شېئىر گۈلشىنىگە ئوخشاش كۆرۈنىدۇ. يەنە كىمدۇر بىرى يېنىمدا تۇرۇپ ئوقۇدى:

جاھان شەربەتلىرى ماڭا نە لازىم،
قېشىمدا تۇرسا لىق بىر كاسە قىمىز.
ياشارمەن ئاچلىقۇ مۇشكۈلدە گەرچە،
تېگىشمەيمەن ھۆرلۈكۈم قۇللۇققا ھەرگىز.

سۇلتانۇ سەلاتىن، ۋەزىرۇ - ۋۇزرالارنىڭ ئىزلىرى ئالەمدىن ئاللىقاچان ئۆچتى. ئۇلارنىڭ پەرمانۇ پەرمايىشلىرى قېنى؟ سالجۇقىيلار سەلتەنىتىنىڭ پادىشاھلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىنىڭ ناملىرىنى بۈگۈن كىممۇ ئەسلەپ ئولتۇرىدۇ؟

يەتتە يۈز يىل ئۆتتى. جالالىدىننى ئەسلەپ، زىيارەت قىلىپ كەلگۈچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. ھەر كۈنى ئون ئالتە مىڭغا يېقىن زىيارەتچى كېلىپ تۇرىدۇ. ئۇلار نېمىشقا كېلىشىدۇ؟

كوچىغا چىقساق، قۇياش كونيا شەھرىنى ئۆزىنىڭ ئىللىق نۇرلىرى بىلەن يورۇتۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. ئاسماندا رەڭ-

ئاكتىپ ئابروپىلاندىن چىققان ھورسىمان ئاق تۈتۈندىن ھاسىل بولغان ئىس تارقىلىپ كېتىۋېتىپتۇ. يەتتە يۈز يىل.

راستىنى ئېيتقاندا، جالالىدىن رۇمى بۈگۈنكى ئادەملەرنىڭ ئايىغى ئاينا يەتكەنلىكىنى ئاڭلىيالمغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا ئانچىلىك ھەيران قالماس ئىدى. ئۇ ئۆز ئەقلى ۋە روھىي قۇدرەتلىرىنى تىزگىنلىۋالغان ئىنسانىيەت ئالەمنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى.

ئۇنى ۋاستىلەر ئەمەس، مەقسەت ئۆزىگە تارتاتتى. ئۇنىڭ ئۈچۈن مەقسەت ـــ ئىنسانىي كامىللىق ئىدى.

بۇ كىتاب سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى غوپۇر غۇلام نەشرىياتىنىڭ ئۇزبېكچە سانسىي 1985 - يىل 1 - نەشرى 1 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

مەسئۇل مۇھەررلىرى: پاتگۇل مەجىت
مەمەت تۇردى مىرزا ئەخمەد
مەسئۇل كوررېكتورى: پەرىدە ئەلى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

جالالىدىن رۇمى

ئاپتورى: رادىي فىش (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى)
تەرجىمە قىلغۇچى: ھاكىم مۇسا

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك گۇاڭدا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر1/32
باسما تاۋىقى: 12.75 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2003 - يىل 9 - ئاي 2 - نەشرى
2003 - يىل 9 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1—3000
ISBN 7—228—08560—4
باھاسى: 19.00 يۈەن

موقوش لابتهلگوجی : گلکنار سلطه

جلال الدین رومی

ISBN 7-228-08560-4
(民文)定价:19.00元

ISBN 7-228-08560-4

9 787228 085606 >